Kadir Mısıroğlu

LOZAN

LOZAN

LOZAN

zafer mi hezimet mi?

LOZAN

LOZAN

II

LOZAN

Bu Bir Sebil Yayınıdır

AZİZ OKUYUCU !..

LOZAN; MUAZZAM BİR İMPARATORLUK MİRASININ HÂNI YAĞMASIDIR...

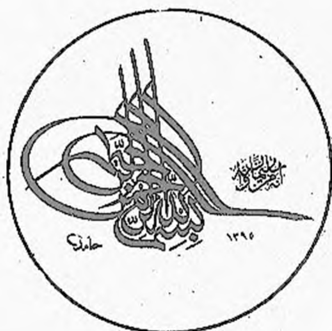
TÜRK'ÜN ŞAHSINDA İSLÂM'DAN İNTİKAM ALINARAK, BÜTÜN BİR İSLÂM DÜNYASI'NIN BAŞSIZ BIRAKILMASIDIR!..

LOZANIN GETİRDİĞİ; ADALARLA YUNAN STRATEJİK ÇEMBERİNE ALINMIŞ İKTİSADÎ KAYNAKLARDAN MAHRUM, HER TÜRLÜ ÜNVAN VE SIFATI YOLUNMUŞ, GAYRİ TABİİ HUDUDLARIN ÇİZDİĞİ KÜÇÜK BİR TÜRKİYEDİR.

SEBİL YAYINEVİ, TAKRİR-İ SÜKÛN KAANUNU İLE LOZAN'IN ÜZERİNE ÇEKİLMİŞ OLAN ŞALI KALDIRAN VE ONU MİLLÎ MİSAK ÖNÜNDE İLK OLARAK MUHASEBE EDEN BÖYLE BİR ESERİ YAYINLAMAKTAN ŞEREF DUYAR.

Sebil Yayınevi

ISBN 975 - 7480 - 02 - 9 (Tk. No.)
ISBN 975 - 7480 - 04 - 5 (2. Cild)

LOZAN

II

KADİR MISIROĞLU

LOZAN

ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ?

II

Altıncı Basımı

MADDÎ KAYIPLAR

Sebil Yayınevi

Vilâyet Han Kat: 1, Nu: 101 - 102
Cağaloğlu - İstanbul
Telefon: 526 38 96

SEBBİL YAYINLARI Nu : 157
KAPAK TERTİPİ : GÜRBÜZ AZAK
DİZGİ : ODAK DİZGİ
BASKI ve CİLD : METİNLER MAT

ISBN : 975-7480-04-5

İSTANBUL 1992

AZİZ OKUYUCU!..

LOZAN; MUAZZAM BİR İMPARATORLUK Mİ-RASININ HÂN-I YAĞMASIDIR... TÜRK'ÜN ŞAHSINDA İSLÂM'DAN İNTİKAM ALINARAK, BÜTÜN BİR İSLÂM DÜNYASININ BAŞSIZ BIRAKILMASIDIR!..

LOZAN'IN GETİRDİĞİ; ADALARLA YUNAN STRATEJİK ÇEMBERİNE ALINMIŞ, İKTİSADÎ KAYNAKLARDAN MAHRUM, HER TÜRLÜ ÜNVAN VE SIFATI YOLUNMUŞ, GAYRİ TABİÎ HUDUDLARIN ÇİZDİĞİ KÜÇÜK BİR TÜRKİYE'DİR.

SEBİL YAYINEVİ, TAKRİR-İ SÜKÛN KANUNU İLE LOZAN'IN ÜZERİNE ÇEKİLMİŞ OLAN ŞALI KALDIRAN VE ONU MİLLÎ MİSAK ÖNÜNDE İLK OLARAK MUHASEBE EDEN BÖYLE BİR ESERİ YAYINLAMAKTAN ŞEREF DUYAR.

Sebil Yayınevi

«Eyvah! Bu bâziçede bizler yine yandık!
Zîrâki ziyân ortada, bilmem ne kazandık!»

ZİYA PAŞA

İÇİNDEKİLER

KISIM

I

ARAZİ'YE MÜTEÂLLİK KAYIPLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

KIBRIS

İKİNCİ BÖLÜM

MUSUL

MÜELLEFİN YAYINLANMIŞ ESERLERİ

- CEMRE (1992)
- HİCRET (1990)
- ALİ ŞÜKRÜ BEY (1978)
- ZAFERDEN ZAFERE (1978)
- OSMANOĞULLARI'NIN DRAMI (1974)
- LOZAN ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ? C.I. (1965)
- LOZAN ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ? C.II. (1973)
- LOZAN ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ? C.III. (1979)
- YUNAN MEZÂLİMİ (TÜRK'ÜN SİYAH KİTABI) (1966)
- MACAR İHTİLÂLİ (1966)
- AMERİKA'DA ZENCİ MÜSLÜMANLIK HAREKETİ (1967)
- KURTULUŞ SAVAŞINDA SARIKLI MÜCAHİDLER (1967)
- MOSKOF MEZÂLİMİ C.I. (1970)
- MOSKOF MEZÂLİMİ C.II. (1972)
- MUSUL MES'ELESİ VE IRAK TÜRKLERİ (1972)
- İSLÂMCI GENÇLİĞİN EL KİTABI (1981)

Değerli Okuyucu!...

Bugün sırf Sebil Yayınevi'nin her eserin ilk formasını en son bastırmak âdeti sâyesinde buraya sıkıştırmaya imkân bulabildiğimiz bu takdim yazısını yazarken içimiz - binlerce vatanseverle birlikte - gerçekten kan ağlamaktadır. Zira üzerinde söz söylemeyi fuzulî addeddiğimiz bu kıymetli eserin yazarı aziz ağabeyimiz **Kadir MISIROĞLU**, O'nun basımının ikmâl edildiğini göremeden ikinci defa olarak «E s k i ş e h i r A s k e r î C e z a e v i»ne tıkılmış bulunmaktadır. Hakikaten 23 Mart 1973 Cuma günü «E s k i ş e h i r Ö r f î İ d â r e M a h k e m e s i»n-

ce, yıllarca evvel verdiği iddia edilen bir konferans dolayısıyle yedi yıl hapis, onaltı ay sürgün ve dört sene amme haklarından memnû'iyet cezâlarına çarptırılmış ve hükmün tefhimiyle birlikte yeniden tevkif ve hapsedilmiştir. Muhakkak ki; mahkemelerin kararları üzerinde fikir beyânına mezun değiliz. Yegâne tesellimizi, üstâdımızın o bitip tükenmek bilmeyen engin sabır ve metânetinde buluyor ve bu kararı, Askerî Temyiz Mahkemesi'nin mutlaka bozacağına bütün kalbimizle inanıyoruz. O'nun, önsözü, kırkıncı yaşını ikmal gününde toplandığımız devlethânesinde –biraz da yakınları olan bizlerin teşvik ve ısrarlarımızla– yazılan bir eserinin intişarını göremeden tekrar hapsedilmesi gibi hazin bir tecelli karşısında söyleyecek söz bulamamanın aczi içindeyiz.

Vecd ve iman gençliğine bir çok değerli mücâdele eseri kazandıran üstad **Kadir MISIROĞLU**'nun şahsiyet ve fikirleri üzerinde durmayı zâid addediyoruz. Ancak şu kadarını söyliyelim ki; O, sâhip olduğu hudutsuz ilim, âhlâk ve cesâretle –gençliğine rağmen– devrimizin «Ş e y h ü l - m u h a r r i r î n»i sayılmayı çoktan hak etmiş bir büyük insandır. Bu sebeple bugün onun dirâyet ve cesâret sembolü kaleminden mahrum kalan cephemiz, sağ kolu kırılan bir cengâver gibidir. Bu hazin tecelli karşısında bütün milliyetçi ve mukaddesatçılara «Geçmiş olsun!» der, Cenâb-ı Hak'tan O'na ve bütün sevenlerine sabır ve metânet lütfetmesini niyaz ederiz.

10/4/1973

EVREN KARADAYI
(İzabe Yük. Müh.)

VEYSEL EROĞLU
(İnş. Yük. Müh.)

ÖNSÖZ

Yakın tarihimizin acı gerçekleri üzerine çekilen kalın nisyan perdesini aralamaya çalışmanın, dirâyetten ziyâde cesârete ihtiyaç göstermesi fikir hayatımız bakımından hazin bir tecellidir. Gerçekten bir çok tabular ihdas ederek bunların etrafını çeşitli fiilî ve hukukî mânilerle kuşatmak, cemiyetimizin fârik bir vasfını teşkil etmektedir.

Bir nevî dokunulmazlık sâyesinde ayakta tutulmak istenen efsânelerden biri de – nihâyet birkaç ay sonra – ellinci yıldönümünü idrak edeceğimiz «L o z a n M u â h e d e n â m e s i»dir. Onunla alâkalı gerçekleri dile getiren eserimizin bu ikinci cildi, mâruz kaldığımız «m a d d î k a y ı p l a r»a tahsis edilmiştir. Gerçi burada daha ziyâde «M i s a k-ı M i l l î»ye dâhil oldukları halde kurtarılamayan bazı vatan parçalarının fecî serencamlarını bulacaksınız. Bu yüzden onları, sırf bir maddî kayıp telâkki eylediğimiz hükmüne varılmamalıdır. Zira biz, Lozan'da uğradığımız kayıpları, daha ziyâde gâlip vasıfları itibariyle «m a d d î» ve «m â n e v î» olmak üzere ikiye taksim etmiş bulunmaktayız.

Bu vesile ile şunu da açıkça arz ve ifâde edelim ki; değerli okuyucularımız, bu cildi tâkiben çıkması gereken ve « m â n e v î k a y ı p l a r ı m ı z ı » anlatan üçüncü cild için acele etmemelidirler. Zira hakkımızda «d o k u z b u ç u k s e n e h a p i s» talebiyle açılmış bulunan bir dâvâ nihâyet en fazla bir veya iki ay sonra «E s k i ş e h i r Ö r f î İ d a r e M a h k e m e s i»nde behemehal bir karara bağlanacaktır. Nasıl bir netice ile karşıla-

şacağımızı kestirmek –ancak çok ilerde ifşâ edilebilecek bâzı sebepler yüzünden– şu anda âdeta imkânsız bulunmaktadır. Gerçekten –geçici de olsa– kuvvetin hakka galebesi, tarihte az görülmüş bir keyfiyet değildir. Ancak, adlî mercilere intikâl etmiş bir mevzuda fikir beyanı câiz olmadığı için –şimdilik– sabır ve sükûtu ihtiyar ediyoruz. Sâdece şu kadarını söylemekle iktifa edelim ki, bu dâvâ dolayısıyle 13 Temmuz 1972 tarihinde tevkif olunarak «Eskişehir Askerî Cezâevi»ne tıkılmıştık. Burada son derece ağır şartlar altında 15 Kasım 1972 tarihine kadar temâdi eden hazin bir çile ve onun getirdiği çeşitli ıstırapların derin tesirleri üzerimizden hâlâ tamamiyle zâil olmuş değildir.

Kırk yaşını ikmal eylediğimiz şu günde, içinde bulunduğumuz şartlar hiç de müsâid olmadığı halde bizi, böyle bir eseri efkârı umûmîyeye takdime –âdeta– icbar eden birtakım sebepler vardır. Bunların başında, daha önce yazılıp bitirilmiş bulunan bir eseri sırf bir önsözle ufak tefek tashih eksiklikleri yüzünden daha fazla hapsetmeye gönlümüzün bir türlü râzı olmayışını zikretmeliyiz. Ayrıca yukarıda bahsi geçen dâvâya ilâveten bu eserin birinci cildi dolayısiyle hakkımızda «İstanbul Toplu Basın Mahkemesi»nde açılmış diğer bir dâvâ daha mevcuddur. O da henüz –müsbet, menfî– bir karara iktiran etmiş değildir. Muhakkak ki, hiç de içaçıcı olmayan, bütün bu gayri müsâid şartların, yakın bir gelecekte daha da kötüleşmesinin kuvvetle muhtemel gözükmesi, bu eserin neşrini tâcil eden başlıca âmil olmuştur.

Herhangi bir kimsenin şan ve şerefine halel irâs edebileceği mülâhazasıyla vatan ve milletin bir çok meşrû hak ve dâvâlarını unutturmaya çalışmak, akıl ve insaf dışı bir hareket olduğu halde bu sakim davranış, yarım yüzyıldan beri devam edegelmiştir. Gerçekten «Lozan» için bugüne kadar pek çok methiye düzülmüştür. Bu kesif propagandanın ihdas eylediği kalın sis tabakası içinden çıkamıyanlar, eserimizde ileri sürülen fikirlere –hattâ delillerin kuvvetine rağmen– dudak bükebilirler. Fakat kim ne derse desin biz, vatanın yarınki idârecileri olan gençleri, asgarî haklarımızın makesi olan «Misak-ı Millî» üzerinde yeniden durup

düşünmeye dâvet eden bu eserimizle dâima iftihar edeceğiz!.. Kendilerine güvenemiyenler, hür tenkidi önleyerek –biraz da tabiat kanunlarına mugayir bir surette– fikirleri cebir ve tazyik altında yok etmeye çalışırlar. Fakat bu, beyhûde bir gayrettir. Zira tazyike maruz kalan fikirler daha fazla kuvvetlenerek âdeta sihirli bir câzibe kazanırlar. «M e c e l l e»nin meşhur kaidesine göre «B i r ş e y z ı y k o l d u k t a m u t t a s i' o l u r» yâni sıkıştırıldıkça genişlemek istidadı artar. Gerçekten fikirler, elektrik cereyanı gibidirler. Akacak bir mecrâ bulamadıkları zaman son derece tehlikeli olurlar. Bunu inkâr edenler –er veya geç– hakikatın galebesine şâhid olarak hüsrana uğramaya mahkûmdurlar. Böylelerine en güzel cevabı Nâmık Kemal vermiştir:

«Ne mümkün zulm ile bîdad ile imha-yı hürriyet.
Çalış, idrâki kaldır, muktedirsen âdemiyetten.»

Kadir MISIROĞLU
28 Ocak 1973

Beylerbeyi - İSTANBUL

KISALTMALAR

sh.	: sahife
C.	: cild
p.	: page (sahife)
V.	: Volume (cild)
S.	: Sayı
a.g.e.	: adı geçen eser
v.d.	: ve devamı
müt.	: müteakip
a.y.	: aynı yerde
a.g.t.	: adı geçen tefrika
a.g.m.	: adı geçen makale
T.O.E.M.	: Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
bkz.	: Bakınız

KISIM

I

ARÂZİYE MÜTEALLİK KAYIPLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

KIBRIS

I - KIBRIS'IN STRATEJİK EHEMMİYETİ VE TARİHÇESİ

A - STRATEJİK (SEVKÛLCEYŞÎ) EHEMMİYETİ

Kıbrıs Sicilya ve Sardinya'dan sonra Akdeniz'in üçüncü büyük adası[1] olup Avrupa ve Afrika'yı Asya'ya bağlayan güzergâh üzerindedir[2]. Bu yüzden tarih boyunca Akdeniz siyâset ve ticâretinde çok ehemmiyetli bir stratejik rol oynamış, Asya, Avrupa ve Afrika'nın denizci kavimleri arasında devamlı bir sûrette çekişme ve el değiştirmelere sahne olmuştur. O derecede ki Akdeniz'e hâkim olan her devlet Kıbrıs'a sâhip olmayı da kendisi için zarurî addetmiştir. Kıbrıs'ın önce Romalılar, sonra Osmanlılar ve nihâyet İngilizler'in hâkimiyeti altında bulunuşu bu zarûretle ortaya çıkmıştır. Meşhur İngiliz Başvekili Dizraeli, bu gerçeği ifâde etmek üzere birçok kereler, «K ı b r ı s   B a t ı   A s y a ' n ı n   a n a h t a r ı d ı r» demiştir. Gerçi Kıbrıs'ın bu durumu, 1492 yılında

---

1 - Sicilya 25.707 km^2, Sardinya 25.000 km^2, Kıbrıs 9.283 km^2.

2 - Kıbrıs Adası 34 derece 33 dakika ve 55 derece 41 dakika kuzey arz dâireleri ile 32 derece 17 dakika ve 34 derece 35 dakika doğu tûl dâireleri arasındadır.

Amerika Kıt'ası'nın keşfiyle nisbeten sarsılmıştır. Zira bu keşif, Dünya ticâretinin açık denizlere kaymasına ve Akdeniz'in eski ehemmiyetini bir hayli kaybetmesine sebep olmuştur. Fakat 1869 yılında «S ü v e y ş K a n a l ı»nın açılmasıyla «O r t a d o ğ u» ve «A k d e n i z» eski ehemmiyetini yeniden kazanmıştır. Bu sebeple Kıbrıs, hâlâ devam etmekte olan eski stratejik ehemmiyetini tekrar kazanmıştır.

Kıbrıs'ın stratejik bakımdan «O r t a d o ğ u» ve «A k d e n i z» siyâsetine bağlılığı günümüzde bile devam etmektedir. Bu sebepledir ki, hâlâ muğlak bir durum arzeden «K ı b r ı s M e s'e l e s i»nin alacağı kat'î şekli, bugün ön plânda gözüken Türk-Yunan çekişmesi değil, Akdeniz'de artık âşikâr bir hâle gelen Amerika-Rusya yarışma ve çatışması tâyin edecektir. Ancak hatırdan uzak tutmamalıdır ki; artık eski müşahhas tahakkümlerin yerini «g ö r ü n m e y e n h â k i m i y e t l e r t e s i s i» almış bulunmaktadır. Bu sebeple istikbâlde Kıbrıs'ta muhakkak ki; Amerikan veya Rus bayrağı dalgalanmayacak, fakat bunların ikisinden birinin istediği olacaktır. Rusya, daha şimdiden «N a t o»ya dâhil kuvvetli bir Türkiye ve hattâ Yunanistan yerine küçük bir «K ı b r ı s C u m h u r i y e t i»ni tercih eder gözükmektedir.

Stratejik bakımdan birinci derecede «Akdeniz siyâseti»ne bağlı olan Kıbrıs, ikinci derecede de «A n a d o l u» ve onun mukadderâtına tâbi olagelmiştir. Gerçekten coğrafî mevkii itibâriyle etrafını çeviren Akdeniz memleketleri içinde en ziyâde Anadolu sâhillerine yakındır. Mısır'a 240, Suriye'ye ise 60 mil mesâfede[3] bulunan Kıbrıs'ın Anadolu sahillerine uzaklığı sâdece 40 mildir. Yunanistan ise Türkiye ile kıyas kabul etmez bir sûrette Kıbrıs'tan tam 1100 kilometre mesâfededir.

3- Kıbrıs'ın Suriye ve Filistin havâlisine bu coğrafî yakınlığı sebebiyledir ki, Yahudiler İsrâil'i kurmadan önce Kıbrıs'ı bir atlama taşı olarak seçmiş ve burası üzerine –kuvveden fiile çıkmamış– plânlar tertiplemişlerdir. Fakat bizim 400 sene büyük bir dirâyetle muhafaza ettiğimiz hâlis İslâm toprağı Filistin'i bizden sonra otuz sene bile koruyamıyan Araplardan kolayca gasbedebildiği için

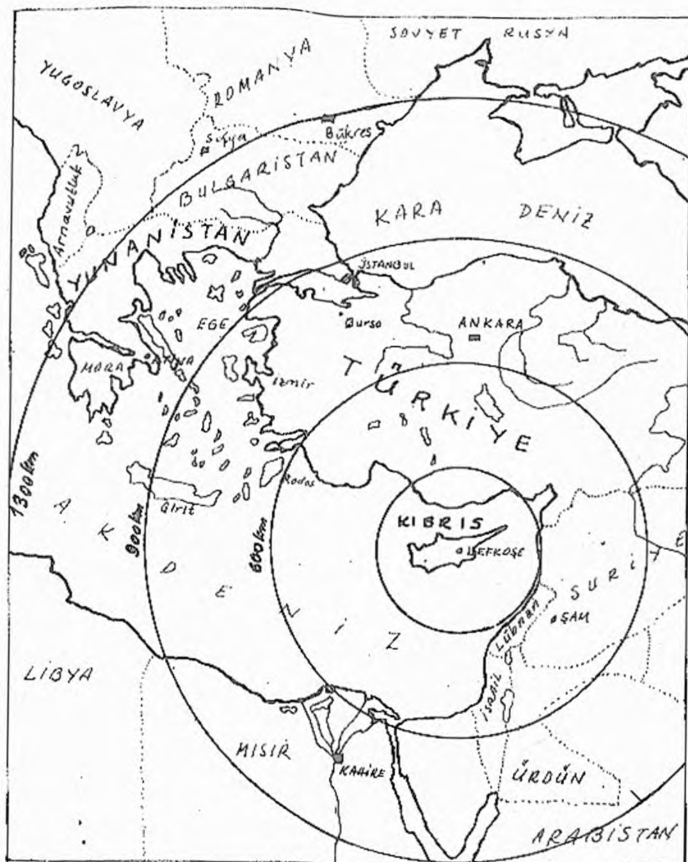
Kıbrıs'ın jeolojik yapısı bile onun Anadolu'nun tabiî bir devamı olduğunu gösterir. Gerçekten «Ü ç ü n c ü J e o l o j i k D e v i r»e kadar Anadolu'ya bitişik bulunduğu coğrafî bir hakikattir. Bu yüzden yukarıda da söylendiği gibi onun tarihi, birinci derecede Akdeniz siyâsetine, ikinci derecede ise, Anadolu'ya tâbi bir seyir tâkip etmiştir. Gerçekten bu sebepledir ki, Kıbrıs, fiilen 307 yıl[4] (1571-1878), Anadolu'yu kendilerine ebedî bir vatan kılan Türkler'in hâkimiyetleri altında yaşadığı halde bir tek gün bile Yunanistan'a tâbi olmamıştır.[5] Fakat Yunanlılar da bizim gibi geçmişten ders ve ibret almayan bir millettirler. Bu gerçek, Yunan tarihinin Türkler ve bilhassa Ruslar'la alâkalı vak'aları içinde daha bâriz bir sûrette gözükür.

Kıbrıs üzerindeki Yahudi plânının tatbikine hacet kalmamıştır. Filistin'i ele geçirmeye mâtuf siyonist faaliyetleri aksettiren hemen her kaynakta yer alan bu mes'ele hakkında Dr. Theodor Herzl'in hâtıratından Türkiye'yi alâkadar eden kısımları toplayan Dr. Yaşar Kutluay'ın «Siyonizm ve Türkiye» (İstanbul 1967 isimli eserin 270. - 271. sahifelerinde şu bilgiye rastlanmaktadır.

«Dr.Herzl'in önünde şimdi üç isim durmaktadır: Kıbrıs, Elâriş ve Sina Yarımadası. Bu üçü de «Kudüs Sancağı»na yakın ve müstakbel hareket plânına uygun yerlerdir. İngiltere'de devlet adamları ile temasa geçmiştir. Bunlardan «Müstemlekeler Bakanı» Joseph Chamberlain ile olan konuşması enteresandır. Bakan «Elariş» ve «Sina Yarımadası» konularına harlciye karışır. Beni yalnız «Kıbrıs» ilgilendirir diyerek Yahudilerin oraya yerleşmelerinin bâzı mahzurlar doğuracağını, zora baş vurulamayacağını ifâde eder. Buna karşı Herzl bir çâre bulmuştur. Biz beş milyon sermayeli şirket kurup «Elâriş» ve «Sina Yarımadası»na yerleşmeye girişince ada sâkinleri akan altınları görürler. Müslüman Türk halkı Ada'dan defedilir. Rumlar da ellerindeki toprakları satmaya ikna edilir. Böylece Ada tamamen bize kalmış olur, der...»

4 – Kıbrıs, 1571 – 1878 yılları arasında tam 307 yıl fiilen ve hukuken Türk hâkimiyeti altında yaşamıştır. Ancak – ileride daha geniş bir sûrette izah edileceği üzere – 1878 yılında bu hâkimiyet fiilen son bulmuşsa da hukuken devam etmiştir. Ancak 1923 yılında imzalanan «L o z a n M u â h e d e n â m e s i»yle son bulan bu sırf hukukî hâkimiyet devri de 35 yıl sürmüştür. Buna nazaran Türkler'in Kıbrıs Adası'ndaki hâkimiyetleri 307 yılı fiilî ve hukukî, 35 yılı da sırf hukukî olmak üzere tam 342 yıl sürmüş demektir.

5 – Esasen şimdiye kadar Yunanlılar da böyle bir iddiada bulunmamış ancak «B i z a n s» hâkimiyetini kendilerine mal etmeye çalışmışlardır. Halbuki «D o ğ u R o m a» demek olan Bizans'ı Yunanlılar'a âid bir devlet olarak telâkkiye imkân verecek hiçbir fiilî ve hukukî mesned mevcud değildir. Üstelik Yu-

Kıbrıs Adası'nın Türkiye ve Yunanistan'a ne kadar mesafede bulunduğunu mukâyeseli bir sûrette gösteren bu haritaya ibretle bakınız!..

---

nanlılar da sâir milletler gibi o devletin boyunduruğu altında asırlarca esir olarak yaşamışlardır. Sırf «lisan»a münhasır bir iştirake istinâden Bizans'a sâhip çıkmaya çalışmaları, «M e g a l o İ d e a» ya ve hasseten «İ s t a n b u l» üzerindeki ütopik emellerine tarihî bir mesned bulmak maksadına bağlı gülünç bir mugalâtadan ibârettir. Çünkü «R u m» sözü bile «R o m a» kelimesinden doğmuştur. «O» harf ve sesine yabancı olan Araplar «R o m a»yı «R u m»a tahvil etmişlerdir. Bize de onlardan intikâl eden bu kelimenin, zamanla «R o m a»dan muharref olduğu da unutulup gitmiştir.

Hakikaten Ruslar, «B a l k a n K a v i m l e r i»ni bizden ayırmaya çalışırken, onları, herbirinin sırf kendi millî emelleri için destekler gözükmeye son derecede gayret sarfetmişlerdi. Ancak daha sonra zuhur eden ilk fırsatta bu hümanist maskeyi atan Rusya, bunların pek çoğunu kahhar ve müstebit idâresi altına alarak istiklâllerini sırf sûrî bir mevcûdiyet, derekesine düşürmüştür. Yunanistan Balkan Devletleri'nin pek çoğunda hâlâ devam etmekte olan bu fecî âkıbete sürüklenmek tehlikesiyle pek çok kereler karşı karşıya kalmıştır. Her defasında O'nu «A k d e n i z S i y â s e t i»ne bağlı stratejik mevkii ile –belki ondan daha da ehemmiyetli olarak– Batı kültürünün temelini teşkil eden unsurlardan biri olarak kabul olunan kadîm Yunan tefekkürünün Batı efkâr-ı umûmiyesini teshir etmiş olması kurtarmıştır. Fakat bu muhakkak ki her zaman geçerli olacak bir garanti değildir.

Yukarıda Kıbrıs'ın 307 veya başka bir hesaba göre 342 yıl Türk hâkimiyetinde yaşamış olmasına mukâbil bir gün bile Yunanistan'a tâbi bulunmadığını söylemiştik. Şimdi bu gerçeği tesbit için Kıbrıs tarihinin seyrini muhtasar bir sûrette gözden geçirelim.

B – KIBRIS ADASI'NIN TARİHÇESİ

a – Osmanlılar Tarafından Fethine Kadar

Kıbrıs Adası'nın ismine[6] tarihte ilk defa, burasının Mısırlılar tarafından fethedildiği M.Ö. Onbeşinci Asır'da rastlamaktayız.

M.Ö. 1320 yılında Kıbrıs'taki Mısır hâkimiyetine son vererek burasını ele geçiren Hititler, Adayı ancak 55 sene muhafaza edebilmişler ve 1265 yılında tekrar Mısırlılar'a kaptırmışlardır.

---

6 – «K ı b r ı s» kelimesinin menşei hakkında çeşitli rivâyetler vardır. Kaynaklarda onun aşk ilâhesi «K i p r i s» ten veya Kiniros'un kızının adından geldiği gibi çeşitli rivâyetler yer almaktadır. Ayrıca Kıbrıs Adası, tarih boyunca diğer bir çok adlarla da anılmıştır. «A l a s y a» «A s i» veya «H e t i m» gibi. Fenikeliler devrinde kullanılmış olan bu sonuncusu, Avrupa dillerinde «B a k ı r» karşılığı olan kelimenin doğuş sebebidir. Gerçekten bakıra lâtincede «C a p r u m» denilmektedir. «K i p r i s» hem bu adanın ve hem de bakırın kendisine tahsis olunduğu ilâhenin adı olarak kullanılmıştır.

Nihâyet M.Ö. bin yıllarına doğru Fenikelilerin eline geçen Kıbrıs, M.Ö. 709 yılına kadar 291 sene onların hâkimiyeti altında kalmıştır. Ancak M.Ö. Altıncı Asır'da Dorlar'ın istilâsına uğrayan Yunanistan'dan birtakım Grekler'in doğuya doğru göç edip ilk defa olarak Kıbrıs Adası'na yerleştikleri görülmüştür. Bu yerleşmeden sonra ortaya çıkan «D o k u z P r e n s l i k» Fenikeliler'e tâbî ve onlara vergi vermekteydiler. Kendilerine ağır gelen bu vergilerden kurulmak isteyen prensler, Asur Kralı **Sargon**'a müracaat ederek O'nu metbû ilân ettiklerinden M.Ö. 709 yılında Kıbrıs Adası Asuriler'in eline geçmiş oldu.

Asuriler'in Kıbrıs Adası'ndaki bu hâkimiyeti M.Ö. 569 yılına kadar 140 sene sürmüştür. Bu tarihte tekrar Mısırlılar'ın eline geçen Kıbrıs Adası, M.Ö. 525 yılına kadar 44 sene müddetle yeniden Mısırlılar'ın idâresi altında yaşamıştır.

M.Ö. 525 yılında Pers (İran) ordularının Mısır kuvvetlerini yenerek bütün Mısır arazisini ellerine geçirmeleriyle Kırıs, bu defa İranlılar'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Pers-Mısır mücâdelesinde Kıbrıslı prensler, İran Hükümdarı **I. Daryüs**'e yardım etmiş olduklarından bir nevi dahilî muhtariyet elde etmişlerdi.

Bu sûretle 192 sene İranlılar'ın idâresinde kalan Kıbrıs, M.Ö. 333 yılında Makedonyalı[7] **İskender**'in **III. Daryüs**'e karşı kazandığı zafer sonunda O'nun idâresi altına geçti.

İskender'in cihangirâne fetihlerle dolu kısa ömrü, M.Ö. 323 yılında nihâyete erince, zaptettiği geniş ülkeler, O'nun kumandanları arasında taksime uğradı. Bu taksimde Kıbrıs Adası, **İskender**'in kumandanlarından **Antigon**'a kaldı. Fakat stratejik ehemmiyeti yüzünden buraya diğer kumandanlar da sâhip olmak iste-

---

7 – **İskender** bir Yunanlı, yâni Grek değil, hâlis bir Makedonyalıdır. Makedonya ise tarih boyunca bir gün bile Yunanistan'ın olmamıştır. Üstelik daima buranın sekenesi ile Grekler arasında ihtilâf ve muharebeler eksik olmamıştır. Bu yüzden İskender'in ilk çiğnediği memleket ve Greklerin yurdu, yâni bugünkü Yunanistan olmuştur.

Böyle olduğu halde Yunanlılar, sanki **İskender** Grekmiş veya istilâlarını Grekler hesabına yapmışmış gibi O'nun dolaştığı ve zaptettiği sahayı ellerine geçirerek büyük bir Yunanistan kurmayı «M e g a l o İ d e a» adıyla millî bir mefkûre halinde benimsemişlerdir.

diler. Bu yüzden Mısır Hâkimi **Ptoleme** Kıbrıs'a karşı sefer açtı. Bu iki kumandan, aralarında geçen uzun mücâdelelerden sonra **İskender**'in ölümünün sekizinci yılında Kıbrıs'ı taksim etmek sûretiyle anlaştılar. Ancak bu anlaşma uzun sürmedi. M.Ö. 59 yılına kadar Kıbrıs, Ptoleme'ler ile Selesüid'ler arasında dâimî bir mücâdeleye sahne oldu.

M.Ö. 59 yılında Roma hâkimiyetine giren Kıbrıs, Roma İmparatorluğu'nun Kilikya (Çukurova) Eyâlet (prokonsül)ine bağlandı. Daha sonra **Sezar** zamanında Ada'nın idâresi **Kleopatra**'nın erkek kardeşine bırakıldı (M.Ö. 47). **Sezar**'ın halefi **Antuan** ise burasını doğrudan doğruya Mısır'ın bu sehhar kraliçesi **Kleopatra**'ya hediye ettiyse de O'nu mağlup eden **Augustus** bu hediyeyi **Kleopatra**'dan geri aldı ve Kıbrıs'ı tekrar Roma'ya bağladı.

M.Ö. 31 yılında Roma eyâletleri İmparator ile senato arasında taksim edilince Kıbrıs, imparatora kaldı. M.Ö. 22 yılına kadar askerî vâliler mârifeti ile idâre edilen Ada, bu tarihte askerî garnizonların lâğvedilmesi ile senatoya bağlı bir prokonsül tarafından idâre edilmeye başlandı.

M.S. 46 yılında Kıbrıs'a gelen **Paul** ve **Barnabas** Adaya Hıristiyanlığı yaydılar. Prokonsül **Sergius Paulus**'un Hıristiyanlığı kabul etmesiyle Kıbrıs bir Hıristiyan tarafından idâre edilen ilk memleket oldu. Fakat bu sırada Kıbrıs'ta pek çok Yahudi vardı. Bunlar Hıristiyanlığı Kıbrıs'a getiren havarî **Barnabas**'ı memleketi olan Salamis'e döndüğünde katlettikleri gibi, M.S. 115 yılında Romalılar'a karşı büyük bir isyan da çıkardılar.

Bu isyanda ikiyüzelli bin Kıbrıslı, Yahudiler'in katliâmına mâruz kaldı[8]. İsyancılar Salamis şehrini de tahrip ettiler.

117 yılında Ada'ya gönderilen Roma kuvvetleri isyânı bastırarak Yahudiler'i buradan sürdüler[9]. Bu hâdiseden sonra Kıbrıs'a hiçbir Yahudi sokulmaz olmuştur. O kadar ki, kazaya uğrayan bir gemiden kurtarılarak Kıbrıs'a sığınan Yahudiler bile derhal öldürülürlerdi.

---

8 – Yahudiler Dünya'nın her memleketinde zulme mâruz kalarak yerlerinden, yurtlarından muhâcir edildiklerini söyler ve yazarlar. Halbuki Yahudiler'e karşı olan bu gibi hareketler, umûmiyetle hep böyle geç kalmış bir mukabeleden ibârettir.

9 – **Halil Fikret ALASYA** – Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri, Ankara, 1964, sh. 23.

Roma İmparatorluğu 395 yılında «D o ğ u» ve «B a t ı» olarak ikiye taksim edilince Kıbrıs, coğrafî mevkii dolayısiyle Doğu Roma, yani Bizans'a bırakıldı.

Kıbrıs'ta Doğu Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti bir taraftan «O r t o d o k s l u k»'un gelişip yerleşmesine, diğer taraftan da «R u m c a»nın resmî dil olarak kabulüne sebep olmuştur. Bu durum da, ekseriyeti Rum olmayan yerli Kıbrıs halkının yavaş yavaş Rumlaşması neticesini doğurmuştur.

Bugün Kıbrıs'ta «R u m   n ü f u s   e k s e r i y e t i» diye ileri sürülen iddianın değerlendirilmesinde, câlib-i dikkat olan bu tarihî gerçek hatırdan uzak tutulmamalıdır. Din ve dil gibi iki büyük müessir altında kendini Rum zanneden pek çok Kıbrıslının ırkan Rum, yâni Yunanlı sayılmalarına imkân yoktur

Bizans idâresi, Kıbrıs'a nisbî bir sükûn ve refah getirmiştir. Fakat bu sırada Mekke'de en son ve ekmel semâvî din olan «İ s - lâ m » zuhur etmiş ve o âna kadar birbirleriyle mücâdele hâlinde bulunan Arap kabilelerini birleştirerek ortaya kudretli bir «İ s - l â m   D e v l e t i» çıkarmıştı. Bu yeni ve zinde devletin hudutları O'nun kurucusu, Kâinatın Fahr-i Ebedîs'nin, Hicretin onbirinci yılında vâki olan vefatları anında bütün «C e z i r e t ü'l – A r a b»ı ihâta eder hâle gelmişti. Üç milyon kilometre kare genişliğindeki bu sahanın onbir yıl içinde fethi demek, günde yaklaşık olarak 822 kilometrekarelik bir sahanın bu yeni devlete katılması demekti[10].

Ceziretü'l – Arab'ın fethini tamamlayan Arap orduları, Akdeniz'e çıktılar. M.S. 632 yılında ilk Halife **Hazret-i Ebûbekir** devrinde Kıbrıs'ta Kitiyon fethedildi ise de bu devirde donanmaya sâhip olmayan Müslümanlar için bu fetih, devamlı olamadı. M.S. 638 yılında Şam, Kudüs, Suriye, Filistin ve hattâ Antakya ve Mısır İslâm Devletinin hudutları dâhiline girince bu memleketlerin donanmalarını elde eden İslâm kuvvetleri Doğu Akdeniz'de «d e n i z   h â k i m i y e t i» tesisi için de, harekete geçtiler. Bu cümleden olmak üzere **Hazret-i Muâviye** 647 yılında büyük bir donanmayla Kıbrıs'ı fethetti ise de Kıbrıslılar Müslüman olmayı reddettikleri için Kostantiya Şehri'nin zaptiyle çeşitli ganimetler alınarak geri dönüldü.

---

10 – **Prof. Dr. M. HAMİDULLAH** – İslâm Peygamberi, Cild: 1, İstanbul, 1966, Sh. 433.

Bu sefere iştirak etmiş bulunan Ümm-i Haram muhârebe esnasında şehid olmuştu. Bu mübârek kadın, ashabın ileri gelenlerinden, **Enes bin Mâlik** Hazretleri'nin halası ve Peygamber Efendimizin kardeşliği **Ubâde bin Es-Sâmit**'in zevcesiydi. Kendisine böyle bir sefere iştirak edeceği çok evvel Resûlüllah tarafından müjdelenmişti. Şöyle ki;

Bir gün **Ubâde bin es-Sâmit**'in evinde uyumakta bulunan Peygamberimiz, gülerek uyanmışlar. **Ümm-i Haram:**

-«Niçin güldünüz, yâ Resûlallah!..» diye sorunca şu cevabı almış:

-«Ümmetimden bir cemaat serirler üzerindeki mülûk gibi denizde gidiyorlar gördüm. Taaccüb ettim.»

Ümm-i Haram:

-«Yâ Resûlallah duâ buyurun ki, Allah beni de onlardan kılsın!...» diye ricâ edince Peygamberimiz:

-«Sen onlarla berabersin!» buyurmuşlar. Sonra tekrar uyumuşlar ve yine gülerek uyanmışlar. **Ümm-i Haram** tekrar sormuş ve aynı cevâbı almış... Onun şehid olduğu yerde bilâhare Türkler bir câmi, türbe ve tekke yaptırmışlardır ki, hâlâ «H a l a S u l t a n» nâmiyle mâruftur.

Müslümanlar Kıbrıs'a 24 sefer yapmışlardır. Bu sûretle Müslümanlar ile Bizans arasında bir mücâdele sahası hâline gelen Kıbrıs 964 tarihinde tekrar ve kat'î olarak Bizans hâkimiyeti altına girmiştir.

Bu tarihten Onikinci Asra kadar el değiştirmeyen Kıbrıs, nisbî bir sükûnet devri yaşadı. Ancak zaman zaman bazı vâlilerin istiklâl ilân ederek, Ada'yı Bizans idâresinden ayırmaya mâtuf hareketleri görülmüştür. Meselâ 1047 ve 1086 yıllarında bu maksatla ortaya çıkan isyanlar kolayca bastırılarak âsi vâliler cezalandırılmışlardır. Nihayet 1184 yılında bir Bizans prensi olan **İsaac Commene** Tarsus Vâlisi iken «K i l i k y a E r m e n i l e r i» ile yaptığı muhârebeyi kaybedince Kıbrıs'a geçip halkı aldatarak kendisinin oraya vâli tâyin edildiğine inandırmıştır. Bilâhare bununla da iktifa etmeyerek Sicilya Kralı'nın kız kardeşiyle evlenip mevkiini

kuvvetlendirdikten sonra kendisini «K ı b r ı s K r a l ı» ilân etmiştir. Üzerine gelen Bizans donanmasını Sicilya'nın da yardımıyla mağlûp ederek Kıbrıs'a kat'î bir sûrette yerleşmiştir.

Gâyet zalimâne bir idâre tesis eden **İsaac Commene**'in Kıbrıs'taki hâkimiyeti yedi yıl sürmüştür. Bu idâreye Üçüncü Haçlı Seferi sırasında İngiltere Kralı ve «A r s l a n Y ü r e k l i» lâkabıyla mâruf **Richard** son vermiştir. Şöyle ki:

Kudüs'ün 1187 yılında meşhur **Selâhaddin Eyyûbî** tarafından geri alınması yüzünden Hıristiyanlar yeni bir Haçlı Seferi tertip ettiler. Haçlı Seferleri'nin üçüncüsünü teşkil eden bu harekâta Almanya, Fransa ve İngiltere kralları da bizzat iştirak ettiler. İngiliz Kralı **Arslan Yürekli Rişar** (Richard) bu sefere deniz yoluyla çıkmıştı. Fakat donanması Akdeniz'de fırtınaya tutuldu ve dalgalar Kral'ın nişanlısıyla kız kardeşini taşıyan bir gemiyi Kıbrıs sularına attı. Bu sırada «K ı b r ı s K r a l ı» ünvanını taşıyan **İsaac Commene**, Limasol açıklarında demirleyen bu gemiye el koyarak içindekilere ve bilhassa **Rişar**'ın nişanlısıyla kızkardeşine pek fena muâmelelerde bulundu.

Rişar, fırtına dindikten sonra gemilerinin geri kalan kısmını toplayarak Limasol'a geldi. **İsaac**'dan kardeşi ve nişanlısına yaptığı fena muâmelelerden dolayı özür dilemesini ve onları serbest bırakmasını istedi. Bu istekleri reddolununca kumandasındaki kuvvetlerle karaya çıktı ve Limasol'u zaptetti (1191). **İsaac** Ada'nın içlerine doğru kaçarken kendisine yetişti ve O'nu esir aldı. Kıbrıs bu sûretle tarihte ilk defa olarak İngilizler'in eline geçmiş oldu.

Giriştiği sefer için paraya ihtiyacı olan İngiltere Kralı **Rişar**, Ada'yı önce 100.000 bezeta altınına Templiers Şovalyelerine sattı. Fakat bunlar kararlaştırılan bedeli ödeyemediklerinden **Rişar**, Kıbrıs'ı bu defa da 1186 yılındanberi «K u d ü s K r a l ı» ünvanını taşıyan ve Kudüs'ü **Selâhaddin-i Eyyûbî**'ye kaptırdığı için ülkesiz bir kral durumunda olan **Guy de Lusignan**'a sattı (1192). **Lusignan**, Kıbrıs'a Filistin'de mâlikânelerini kaybeden şovalyelerle **Selâhaddin Eyyûbî**'nin mağlûp ettiği Fransızlar'ı toplayarak yerleştirdi. Bu sûretle Doğu Lâtinliği burada yeniden canlanmaya başladı.

Aşağı yukarı dört asır Kıbrıs, Fransız, Ceneviz ve Venedikli-

ler'in elinde kaldı. Bu müddet zarfında İslâm Âlemi ile Hıristiyan Avrupa arasında faal bir ticârî rol oynayarak bir hayli zenginleşti. Nüfusu da yarım milyonu aştı.

Guy de Lusignan «K u d ü s K r a l ı» ünvânını muhâfaza etmiş, ancak buna ilâveten «K ı b r ı s L o r d u» sıfatını da almıştır. Fakat O'nun halefi **Amaury** 1197 yılında «K ı b r ı s K r a l ı» ünvânını aldı ve bu sûretle devlet ve hânedânını te'sis etmiş oldu. Kıbrıs'ı 1489 yılına kadar bu sülâleden gelen hükümdarlar idare etmişlerdir.

Bunların devirleri Kıbrıs'a kuvvet ve emniyet sağladığı için Haçlı Seferlerinde mağlûp olan Hıristiyanların bakiyelerine burası her defasında emin bir melce oldu. Kıbrıs bu durumda İslâm Âlemi için ciddî bir tehlike kaynağı teşkil etmeye başlamıştı. Bu sebeple Hıristiyanlığın Doğu Akdeniz'deki bu son kalesini muhtemel bir İslâm taarruzundan korumak isteyen Papalık, Kıbrıs'a birçok gemiler verdi. Papa'nın bu alâkasından cesâret alan Kıbrıs Kralı **I. Pierre** bu kuvvetle harekete geçerek şimdiki Alanya Kalesi'ni kuşattı. Fakat muvaffakiyet elde edemedi. Daha sonra Ermenilerin tahrikiyle Anadolu'ya karşı tekrar harekete geçti. Antalya'yı zaptetti. Alanya ve Manavgat üzerine yürüdü. Ahâli kendisine vergi vermeyi kabul etmek mecbûriyetinde kaldı. Bu başarılarından dolayı cesâreti artan **I. Pierre**, 1362 yılında Avrupa'da bir seyahate çıkarak yeni bir Haçlı Seferi tertiplenmesi için Hıristiyan Âlemini tahrike koyuldu. Buna muvaffak olamadıysa da temin ettiği az kuvvetle âni bir hücum sonunda İskenderiye'yi zaptetti. Burasını üç gün üç gece yağmaladıktan sonra Kıbrıs'a döndü.

I. Pierre'in bu muvaffakiyetlerini gören Papa, ona yardımda bulunulması için muhtelif Hıristiyan devletleri nezdinde teşebbüse geçti ise de müsbet bir netice alamadı.

Bu sırada Karaman Beyliği'ne hücum ederek onu bir sulh akdine mecbur eden **I. Pierre**, bu başarısından cesâret alarak tekrar Mısır'a saldırdı. Bazı şehir ve kasabaları yağmalayarak geri döndü.

1368 yılında yeni bir Haçlı Seferi tertiplenmesini temin için tekrar Avrupa'ya gitti. Yine bir netice elde edemedi. Müteâkip sene de bir sûikasdle ortadan kaldırıldı (1369). Yerine **II. Pierre** geçti. Bunun zamanında Cenevizliler Ada'ya bir ihraç kuvveti gönde-

rerek kendisini esir ettiler. 1374'de Kıbrıs'la Cenevizliler arasında bir sulh muâhedesi akdolunarak Kral serbest bırakıldı. Fakat kararlaştırılan harb tazminatı ödeninceye kadar Magosa işgâl altında tutuldu. Rehine olarak Cenova'ya götürülmüş bulunan Kral'ın amcası **Jacques, II. Pierre**'nin yerine kral ilân edilmesi karşısında Magosa'yı Cenevizliler'e terke râzı oldu. Magosa bu sûretle bir Ceneviz sömürgesi haline geldi.

Jacques, ölünce yerine oğlu **Janus**, kral oldu. Bu kral, 1402 yılında bir donanma hazırlayarak Magosa'yı Cenevizliler'in elinden almak için harekete geçti. Hospitaller Şovalyesi'nin arabuluculuğu ile muhâsemat durdurularak Kıbrıs ve Ceneviz donanmaları müştereken İslâm ülkeleri üzerine saldırdılar. Suriye ve Mısır sâhillerini vurdular.

I. Pierre zamanından beri her fırsatta İslâm kıyı şehirlerine saldıran Kıbrıs'a kat'î bir darbe vurmak mecbûriyetinde kalan Mısır Kölemenleri, 1425 - 1426 yıllarında Kıbrıs'a karşı iki sefer tertip ettiler. Kıbrıs ordusunu yenerek Kralı esir edip Mısır'a götürdüler. Kral **Janus** on aylık bir esâretten sonra senevî 5.000 düka altın, vergi ödemek ve Mısır'ı metbû tanımak sûretiyle ülkesine dönebildi. **II. Jean** zamanında bu vergi 8.000 düka altınına çıkarıldı. **II. Jean** bir Bizans prensesiyle evlenerek Kıbrıs'ta Bizans nüfuzu ve «H e l e n i z m»in kuvvetlenmesine sebep oldu.

Kral **Jean** iki sefer evlendiği halde yalnız **Chorlotte** isminde bir kızı olmuştu. Ayrıca bir de **Jacques** adında piç bir oğlu vardı.

1460 yılında Memlûk Hükümdarı **Eşref**'in yardımını sağlayan piç **Jacques** bir kısım Memlûk kuvvetleriyle Adaya çıkarak **II. Jean**'ın kızı **Charlotte**'u tahttan indirip Kıbrıs tacını giydi. Önce Memlûk kuvvetlerine dayanarak Magosa'yı Cenevizliler'den geri aldı. Fakat daha sonra Rumlarla anlaşarak Memlûk kuvvetlerini de imhâ etti. Bilâhare mevkiini kuvvetlendirmek için Venedikli asil bir kızla evlendi ise de bu evlenmeyi müteakip esrârengiz bir sûrette vefat etti (1473). Onun ölümünden sonra doğan oğlu **III. Jacques** adıyla kral ilân edildiyse de o da ancak bir yıl yaşadı. Bu sûretle bir Venedikli olan karısı Ada'yı tek başına idâreye koyuldu. Fakat **Jacques**'in bir Venedikli ile evlendirilmesindeki mak-

sad kısa zamanda ortaya çıktı. Zira bu kadın Ada'yı birkaç sene sonra Venedik'e terketti.

Venedik Cumhuriyeti Kıbrıs'ın Memlûklar'a ödemekte olduğu vergiyi aynen kabul ve idâme ettirmeyi mevcûdiyetini muhâfaza için zarurî addetti.

Kıbrıs'ın Venedikliler eline geçtiği bu devre, Dünya ticaret yollarının değiştiği bir zamana rastlar. Gerçekten 1402 yılında Amerika'nın keşfi ve Afrika'nın güneyinden dolaşılarak Hindistan'a varılması Dünya ticareti yollarının değişmesine sebep oldu. Bu yüzden güzergâhı üzerinde bulunduğu ve Kıbrıs'a hayat veren eski şark ticaretinin sönmesi, Kıbrıs'ı büyük çapta müteessir etti. Akdeniz'de bu eski ehemmiyetli ticaret sayesinde uzun ve zengin devirler geçirmiş bulunan Venedik ve İtalyan Cumhuriyetleri'nin çöküşünü hazırlayan bu iktisâdi değişiklik esnasında Osmanlı Devleti en azametli devrini yaşıyordu. Bu büyük ve azametli İslâm Devleti'nin başında, Cihan tarihinin en büyük hükümdarlarından biri olan **Kanunî Sultan Süleyman** bulunuyordu. Venedik ve İtalyan Cumhuriyetleri kadar Osmanlı Ülkelerini de alâkadar eden bu yeni iktisâdî ve ticârî değişiklikleri büyük bir ileri görüşlülükle kavrayan **Kanunî**'nin eski şark ticaretini ihyâ maksadiyle Avrupa tüccarlarına siyâsî edebiyatta «k a p i t ü l â s y o n» adıyla geçen bâzı imtiyazlar verdiği malûmdur[11].

Bu sûretle Dünya siyâset ve ticaret bakımından talihsiz bir devreye rastlayan Venedik hâkimiyeti esnasında Kıbrıs madden bir hayli gerilemiş ve fakirleşmiştir. Üstelik Lâtinler ve Rumlar arasında öteden beri mevcud olan dinî ihtilâflar da had safhaya ulaşmıştır. Daha önce «L u s i g n a n l a r   H a n e d a n ı» Ortodoksluğu korumuşlardı. Fakat Venedik idâresinde Ortodoksluk gâyet kötü bir duruma düştü. Üstelik bu durum öyle bir devirde ortaya çıkıyordu ki, İstanbul'u fetheden genç Osmanlı Hükümdarı **Fâtih Sultan Mehmed Han** Ortodoksluğu, Bizans'la birlikte

11 - Bu eserde yer alan 123 numaralı dipnotuna bakınız.

tarihe karışmaktan kurtarıyordu[12]. Türkler'in İstanbul Ortodoks Patrikhânesi'ne karşı gösterdikleri müsâmaha Kıbrıs Ortodokslarının o derecede gözlerini kamaştırıyordu ki, İstanbul Rumları'nın imtiyazlarından istifâde etmek için Türk Sultanları'na Ada'yı fethetmek üzere gizli gizli murahhaslar gönderiyorlardı[13].

Kıbrıs, Osmanlı Türkleri tarafından fethine kadar Venedikliler elinde kalmış ve kısmen Venedik idâresinin istismarcı zihniyyeti ve kısmen de Dünya şartları bakımından tarihinin en kötü ve karanlık çağını yaşamıştır.

b) Kıbrıs'ın Osmanlı Türkleri Tarafından Fethi

«O n a l t ı n c ı A s ı r» Cihan tarihinde «T ü r k Ç a ğ ı» kabul edilir. Gerçekten tarih boyunca kurulmuş Türk ve İslâm devletlerinin en azametlisi olan Osmanlı İmparatorluğu bu asırda altın çağını yaşıyordu.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır ve «C e z i r e t ü'l - A r a b»ı da ülkesine katması, Osmanlı Devleti'ni İslâm Âlemi'nin bihakkın mümessil ve muhâfızı mevkiine yükseltmişti. Buna ilâveten «H i l â f e t »in de Osmanlı Hânedanı'na geçmesi bu devletin âlem-şümûl mevkiine yeni ve müessir bir mânevî kuvvet kazandırmıştı. Gerçekten «O s m a n l ı H i l â f e t i» Hilâfet tarihinde en şümûllü bir iktidar iktisap etmiştir. Öyle ki; Osmanlılar'ın fethetmedikleri Hindistan, Endonezya gibi uzak İslâm memleketlerinde bile hutbelerde Osmanlı Halifeleri'nin isimleri okunmuştur.

---

12 – Birçok kaynaklarda **Fâtih**'in İstanbul Patrikhânesi'ne verdiği imtiyazlar bir zaaf eseri olarak gösterildiği halde hakikatte bu hareket, Hıristiyanlık Âlemi'nin tek bir mezhebe ircâını önlemek gibi bir ileri görüşlülüğün eseri idi. Nasıl ki; kendisinden sonra **Kanunî Sultan Süleyman** da Hıristiyan ittifaklarına zararı olacağı mülâhazasıyla yeni bir mezhep olan Protestanlığı tutmuştur. Hattâ siyâsî dehâsıyla ondan geri kalmayan **II. Sultan Abdülhamid Han** bile öteden beri Rum Patrikhânesi'ne bağlı bulunan Bulgar Kilisesi'ne İstiklâl vererek ve onları maddeten destekleyerek Balkan Harbi'nin zuhuruna mâni olmak yolunu tutmuştur.

13 – **Dr. Şükrü TORUN** – Türkiye, İngiltere ve Yunanistan Arasında Kıbrıs'ın Politik Durumu, İstanbul 1956, sh: 17.

Millî tarihimizin dâsıtânî şahsiyetlerinden biri olan **Yavuz Sultan Selim Han**'ın kısa fakat havsalaya sığmaz şanlı fetihlerle geçen saltanat devrini tâkiben tahta geçen **Kanunî Sultan Süleyman**, Osmanlı Devleti'nin maddî ve mânevî kudret ve kuvvetini evc-i bâlâ'ya yükseltmiştir. O kadar ki, Hind Okyanusu'ndan Kırım, Orta Avrupa, Fas ve Orta Afrika'ya kadar imtidad eden kudretli bir imparatorluk hâline gelen Osmanlı Devleti, gerçek mânâsıyla bir «Cihan İmparatorluğu» mevkiinde bulunuyordu. Dünya'da mevcud bütün devletlerin güçlerinin toplamı bile Osmanlı Devleti'nin gücünün altında idi.

Harb tarihinde emsâline rastlanamayacak bir büyük zafer olarak «Preveze Deniz Muhârebesi»ni (1538) kazanan Osmanlılar, Akdeniz'de rakipsiz bir duruma gelmişlerdi. Artık zaman zaman İspanya ve İtalya sahillerini vuran, Atlas Okyanusu'na çıkan, Hind Okyanusu'nda boy göstererek Endonezya Adaları'na seferler tertip eden Osmanlı Donanması gibi Osmanlı kara ordusu da karşısına çıkacak rakip bulamıyordu. Amerika'da henüz keşfedilmemiş yerlerin bile hükümdarı kabul edilen İspanya Kralı dahi Osmanlı Devleti'ne haraç ödüyordu. Fransa, Almanya'ya karşı Türk himâyesini kabul etmiş, Osmanlı Donanması 1543 yılında Marsilya'da demirleyerek Nis'i fethedip Fransızlar'a hediye ediyordu. Bu seferde Papa'lık merkezi olan Roma şehri bile Fransız elçisinin Kaptan-ı Deryâ **Barbaros Hayreddin Paşa**'nın ayaklarına kapanıp yalvarmasıyla fethedilmekten güçlükle kurtulabilmişti.

Bu durumda Şimâli Afrika ülkelerinin de İmparatorluğa katılmasıyla Karadeniz gibi Ege Denizi ve Doğu Akdeniz de bir Türk gölü hâline gelmiş bulunuyordu. Bu durumda Akdeniz hâkimiyeti için Kıbrıs'ın bir nev'î Hıristiyan kalesi halinde ortada durması ciddi bir pürüz teşkil ediyordu. Osmanlı haşmeti ile bu durumun telifi imkânsızdı.

Osmanlılar san'at, siyâset, ahlâk vesâir sahalarda Avrupa'ya

nazaran o derecede üstündüler ki, bugünün medenî memleketleri ve bilhassa Fransa'da her hususta Türkler'i taklid eden birtakım fikrî ve içtimâi cereyanlar bile baş göstermişti[14].

Bu sebeple **Yavuz Sultan Selim Han** tarafından Mısır'ın fethini müteâkip elçiler gönderen Venedik, Mısır'a ödemekte olduğu vergiyi, Osmanlı Devleti'ne vermek teklifinde bulundu. Venedik'le Mısır arasındaki eski anlaşma yenilendi. Bu sûretle Kıbrıs'ı daha o zaman hukûken Osmanlı Devleti'ne bağlanmış addetmek mümkündür.

Kanûnî Sultan Süleyman tahta geçer geçmez bu meblâğı onbin düka altınına çıkardı. **Kanûnî** devri fütûhâtı göz önüne getirilirse, Kıbrıs'ın sözde dost, hatta tâbi, hakikatte ise düşman vaziyetinde bulunmasının Osmanlı varlığı için ciddî bir tehlike teşkil ettiği kolayca anlaşılır. Gerçekten Osmanlı Devleti ile harbedecek herhangi bir devlet için Kıbrıs'ın bir üs olarak kullanılması her zaman mümkündü. Osmanlı ülkeleri arasındaki ticârî ve askerî seyrüsefer bakımından Kıbrıs'ın Venedik elinde bulunması ciddi bir mahzur teşkil etmekteydi. Bununla beraber **Kanûnî**'nin Batı Cephesi'nde gerçekleştirdiği muazzam seferler yüzünden küçük Kıbrıs Adası ile meşgul olması mümkün olmadı. Burasının İslâm ülkelerinin arasında âdeta bir Hıristiyan kalesi tarzındaki mevcûdiyeti O'nun muhakkak ki; gururuna dokunuyordu. Fakat Kıbrıs'ın fethi ancak **Kanunî**'nin orta derecede bir devlet adamı olan oğlu **İkinci Selim** zamanında gerçekleşebilmiştir.

14.- **Ziya GÖKALP** - Türkçülüğün Esasları - Ankara 1339, sh. 5'de: «Türkçülüğün memleketimizde zuhûrundan evvel Avrupa'da Türklüğe dâir iki hareket vücûda geldi. Bunlardan birincisi Fransızca'da Turquerie denilen «Türkperestlik»tir. Türkiye'de yapılan ipekli ve yün dokumalar, halılar, kilimler, çiniler, demirci ve marangoz işleri, mücellidlerin, tezhipçilerin teclid ve tezhipleri, mangallar, şamdanlar ilh... gibi Türk san'atının eserleri çoktan Avrupa'daki nefâisperestlerin dikkatini celbetmiş. Bunlar Türkler'in eseri olan bu güzel eşyayı binlerce liralar sarfederek toplarlar ve evlerinde bir Türk salonu veya bir Türk odası vücûda getirirlerdi. Bazıları da bunları başka milletlere âid bedialarla beraber bibloları arasında teşhir ederlerdi» denilmektedir.

İkinci Selim daha Manisa'da şehzâde iken Kıbrıs'ın fethi lüzûmunu kavramıştı. Kıbrıs korsanları sık sık gelip geçen gemilere sarkıntılık ederek korsanlık yapmaktaydılar. Hattâ bir def'asında **Şehzâde Selim**'e Mısır'dan gönderilen hediyelere de bu sûretle elkoymuşlar ve «Ş e h z â d e ' n i n i d ü ğ ü n e d e n m a l û m?» diyerek gasbettikleri malları güçlükle iâde etmişlerdi. Gerçekten Kıbrıs yakınlarından geçen hac ve ticaret gemileri Kıbrıs'ta üslenen Venedik korsanları tarafından sık sık tecâvüzlere uğramakta, malları gasbedilmekte, kendileri hapsedilmekte idi. Venedik bu hâdiseler karşısında her protesto edilişinde kabahatı Malta korsanlarına mâlederek aldırış etmemekte idi. Hattâ son zamanlarda Mısır Defterdarı'nı götüren gemi bile Kıbrıs korsanları tarafından zaptedilmişti.

Venedikliler Osmanlı Devleti'ne karşı bütün bu iz'ac edici hareketleri yetmiyormuş gibi bir de Dalmaçya hududunda Osmanlı arazisine tecâvüz etmeye koyulmuşlardı. Fazla olarak da 1570 yılında Türk ticâret gemilerine tecâvüz eden korsanlar, Kıbrıs'a sığınmışlardı.

Osmanlılar'ın şikâyetlerini bildirmek üzere Venedik'e gönderilen ikinci tercüman **Mahmud Ağa**'nın teşebbüslerinden hiçbir netice hâsıl olmadı.

Bu defa Venedik'e elçi olarak **Kubat Çavuş** gönderildi. Osmanlı Sultanı adına verdiği ültimatom'da «Venedikliler'in Dalmaçya sahillerinde Osmanlı arazisine tecâvüzde bulunduklarını, Kıbrıs korsanlarının Osmanlı hacı ve ticârî emtia taşıyan gemilerine rahat vermediklerini ve son olarak da bu tecâvüzleri tekrarlayan korsanların Kıbrıs'a sığındıklarını» izah ederek bu ihtilâfların ortadan kaldırılması için **«kan dökmeye mahâl verilmeden Kıbrıs'ın Osmanlı Devleti'ne terkini»** istiyordu. Venedik, bu ültimatomu âmirâne bularak reddetti. Bunun üzerine tersânelere emirler verilip gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra «K ı b r ı s S e f e r i» başlatıldı.

Bazı Garp kaynaklarında[15] Kıbrıs'ın fethine, bir Portekiz

---

15 – Bkz. **Hammer (Mehmed Ata tercemesi)** «Devlet-i Osmaniye Tarihi» İstanbul 1332, Cilt: VI, sh: 241.

Yahudisi olan **Yasef Nassi**[16] adındaki bir şahsın **İkinci Selim**'e şaraplarının çok üstün olduğu yolunda yaptığı telkinat sebep gösterilmektedir.

---

16 – **Yasef Nassi** (Joseph Nassi) tarihimizde meş'um bir rol oynamış Yahudilerden biridir. Ancak hakkındaki mâlûmat çoğu birbirini tutmaz, meşkûk ve efsânevî bir mâhiyet arzeder. Birçok kaynaklarda onun hakkında yer alan mâlûmatın hülâsası şudur:

Aslen Portekizli ve «M a r r a n e» denen Hıristiyanlaşmış Yahudilerden biri olan **Yasef Nassi**, engizisyon mezâliminden kaçarak **Kanunî** devrinde İstanbul'a gelmiştir. Portekiz'de «**Don Juan Miques**» adını taşıdığı halde İstanbul'da zengin ve güzel bir Yahudi kızına âşık olduğundan tekrar eski dinine döndüğü ve **Yasef Nassi** adını aldığı rivâyet edilmektedir. (Hammer, a. g. e. sh: 2241) Kendisinden evvel İstanbul'a gelmiş bulunan babası **Salamon**'un saraya hekim olarak girdiği beşyüz kadar Portekizli İspanyol ve İtalyan Marranesi ile gelip, İstanbul'da hep birlikte tekrar Yahudiliğe döndükleri, ondan bir yıl evvel gelmiş bulunan hem halası ve hem de kayın vâlidesi **Dona Gracia Nassi** ile birlikte bir banka kurarak kısa zamanda son derecede zenginleştiği ve bu para dalâvereleri vesilesiyle **Kanuni** zamanında saraya nüfuz etmeğe başladığı fakat asıl **Nurbânû Sultan** adındaki hanımı Yahudi olan **İkinci Selim** zamanında saraydaki nüfûzunun had dereceye yükseldiği bildirilmektedir. O derecede ki; Sultan **Selim** bu mâcerâperest Yahudi'nin Fransa'dan alacağı olan meblâğı cebren tahsil için Osmanlı sularında seyreden Fransız gemilerinin mallarına el koyduracak kadar ileri gitmiştir. (Bkz. Avram Galanti – Türkler ve Yahudiler, İstanbul, 1928, sh: 112)

Divan'ın âdetâ bir nevi hâriciye müşâviri rolünü oynayan (bkz. a.y.) **Yasef Nassi**'nin Fransızlara aleyhtar olmasından dolayı «keşke yirmi yıl önce ortaya çıksaydı. Belki mâhud kapitülâsyonun verilmesine mâni olurdu» tarzında eblehâne teessüflerde bulunan muahhar tarihçiler bile zuhur etmişti. (Bkz. **Saffet** – T.O.E.M. Cilt: XVI, sh. 986)

Siyonizm'e benzer emelleri olduğu rivâyet edilen bu karanlık şahsiyetli Yahudinin daha İstanbul'a gelmeden Venedik'ten bir ada satın alarak engizisyon mezâliminden kaçan Yahudileri oraya toplamak istediği rivâyet edilmektedir. Sarraflık ve sâir sûretlerle saraya hulûl eden **Yasef Nassi**'den **Kânunî**'ye âid bir vesikada **Şehzâde Selim**'in bir nevi «N e d i m -i H a s s ı» şeklinde bahsedilir, (**İ. H. Danişmend**, Osmanlı Tarihi Kronolojisi Cilt: II, sh. 392) Gerçekten Sultan Selim tahta çıkar çıkmaz kendisine «Nakşa (Nascos) ve Kiklad Adaları Dükalığı»nı tevcih etmiştir. Bu kadar yakınlığa rağmen bu Yahudinin **İkinci Selim**'i Kıbrıs fethine güzel şaraplarından bahisle teşvik ettiği, Pâdişah'ın da ona Kıbrıs Krallığını vâdetmiş olduğu hususu tamamiyle bir efsâneden ibârettir. Güya «**Sultan Selim**'in bu vaadine istinâden mes'eleyi bir oldu bitti şeklinde addeden **Yasef Nassi**, «**K ı b r ı s K r a l ı Y a s e f N a s s i**» yazılı armalı bir tabelâ yaptırıp evinin kapısına astırdığı bile rivâyet edilmiştir. (Hammer, a.g.e. sh. 242)

Bu rivâyetlerin daha birçok benzerlerine de uzun uzun yer veren ve onu «bir Osmanlı vezirinden daha ziyade tetkike değer, kabul eden **Hammer**'in Kıbrıs fethi hakkında serdettiği mütâleâlar, uydurma katliam ve yağmalar gibi Hıristiyanlık taassubunu aksettiren mesnetsiz iddialarla mâlâmâldir.

Bu kuyruklu yalan, sanki **Sultan Selim** Kıbrıs şaraplarından içmek istese bunu temin etmenin başka yolu yokmuş gibi birçok Türk müverrih ve müellifinin eserlerinde bile yer almıştır[17]. Halbuki Kıbrıs'ın fethini dinî, siyâsî ve iktisâdî bakımlardan zarurî kılan pek çok sebep vardı ki biz, bunları devrin allâme Şeyhülislâmı **Ebussuud Efendi**'nin fetvâsında hülâsa edilmiş olarak bulmaktayız.

FETVÂ

«Sâbıkân bir vilâyet-i dâr-ı İslâmdan olup bâde-zzeman küffâr-ı hâkisâr müstevli olup medâris ve mesâcidin harab ve muattal ve menâbir ve mehâfilin küfr ve dalâlet ile mâlâmâl ve nice dürlü ef'al-i habise ile din-i İslâma ihânet kasdeyleyüp ve etraf-ı âleme evzâ-ı kabihaların işâat eyleseler, Pâdişah-ı Dinpenah Hazretleri hamiyet-i İslâm muktezâsınca diyâr-ı mezkûru küffar-i hâkisar elinden alup dâr-i İslâm'a ilhak eylemeye azimet ve himmet buyursalar, sâbıkan mezkûr keferenin tasarruflarından olan âhar vilâyetlerle musâlâha olundukta ellerine verilen ahidnâmede mezkûr vilâyet dâhil olmakla şeriat-i mutahhara mûcibince ahidnâme nakzına mâni olur mu? Beyan buyrula!..

Elcevap: Allah-u âlem aslâ mâni olmak ihtimâli yoktur. Pâdişah-i İslâm cazellâh-ü ensâre, tevâif-i kefere ile sulh eylemek ol zaman meşrû olur ki, kâffe-i müslimîne menfaat ola. Olmayacak, aslâ sulh meşrû değildir. Menfaat müşâhede olunup müebbet yahud muvakkat olduktan sonra menfaatlû zamanda bozulması enfa' görülse elbette bozmak vâcip ve lâzım olur. Hazret-i Resûl Aleyhisselâm Hicret-i Nebeviye'nin altıncı yılından on yıla değin sulh idup Hazret-i Ali Keremallahü veçhehû müekked ahidnâme yazub müâhede mukarrer kılındıktan sonra gelecek yıl bozmak enfa' görülüp Hicretin sekizinde üzerlerine varub, Mekke-i Muazzama'yı fetih buyurmuşlardır. Hazret-i Halife-i Rabbilâlemin halledallahu

---

17 – Bkz. Dr. Rıza NUR – Türk Tarihi, İstanbul 1925, Cilt; III, sh. 222.

Teâlâ zılâl-i Saltanatühu âlâ mufârik-ül müslimîn ve eyyide binasrun aziz ve feth-il mübîn azimet-i hümâyunlarında Cenâb-î Risâletpenah sallâllahü Teâlâ Aleyhi vesellem Hazretlerinin sünnet-i şeriflerine iktida buyurmuşlardır.

Ketebe-tül fakir **Ebussuud**[18]

Devrin dirâyetli veziri **Sokullu**'nun bu sefere muhalif kaldığı husûsî kaynaklar tarafından müttefikan teyid edilmektedir. **Sokullu**, Kıbrıs seferindense İspanya'da yeniden bir mukâvemet hareketine girişmiş bulunan ve «M a k â m - ı H ı l â f e t»ten yardım isteyen «E n d ü l ü s» Müslümanlarının imdâdına koşulmasını istiyordu[19]. Dinî asabiyet muvâcehesinde gayet nazik bir mes'ele teşkil eden bu yardımda, İspanya'nın Kuzey Afrika'ya karşı vâkî taarruzlarının da önlenebileceği ve bu sûretle Tunus mes'elesinin kat'î bir şekilde hallinin imkân dâhiline gireceği reyinde bulunuyordu. Ayrıca «S ü v e y ş K a n a l ı»nın açılmasına da teşebbüs edilerek kolayca Hind Okyanusuna geçmek ve Uzakşark Adalarında **Kanunî** devrinden beri Portekizlilerle yürütülen mücâdeleyi nihâî bir zafere ulaştırmak fikrini ileri sürüyordu.

---

18 – Peçevî Tarihi, Cilt: I, sh: 487.

19 – Doğu Cermenleri «V i z i g o t l a r»ın elindeyken İslâm Tarihi'nin şanlı kumandanlarından **Tarık** ve **Musa** tarafından üç yıl (711 - 714) gibi çok kısa bir müddet zarfında fethedilen İspanya'da İslâm hâkimiyeti takriben sekiz asır (714 - 1492) devam etmiştir. Fetihten itibaren Güney Eyâleti (Vandolazya - Andolousia)nın isminden muharref olarak «E n d ü l ü s» adıyla yâdedilen bu ülke uzun süren parlak bir medeniyete sahne olduktan ve Garp Alemi'ne büyük ölçüde tesirler icrâ eyledikten sonra feci bir sûrette sukût etmiştir. Osmanlı Devleti, bu sukûta seyirci kalmış olma töhmetiyle ötedenberi itham edilegelmiştir. Fakat İslâm Tarihi'nin en büyük devletini kurmuş bulunan Osmanlılar hakkındaki bu itham da, diğer birçokları gibi yersiz ve mesnetsizdir. Bunun delillerini şöylece sıralayabiliriz:

a) Sekiz asır temâdî eylediğini söylediğimiz Endülüs'ün ancak ilk dört asrı dahilî birlik ve sükûn içinde geçmiştir. Gerçekten daha onbirinci Asırda yıkılan Endülüs Emevi Devleti'nin yerine on bir adet küçük devletçik kurulmuştur. «T e v â i f - i M ü l ü k» adıyla anılan bu devletçikler, herbirinin hasm-ı biâmânı olan Hıristiyanlarla birbirleri aleyhine ittifak edecek kadar alçalmış bulunuyorlardı.

Buna mukâbil Kubbealtı vezirlerinden **Lala Mustafa Paşa** ile **Piyâle Paşa** hararetle Kıbrıs Seferi'ne taraftar olmuşlardı.

Bu tarihte ise henüz bir Osmanlı Devleti mevcut değildi. Bir milletin fertleri arasına ciddî bir nifak girince onun kendisinden çok zayıf bir düşman karşısında bile nasıl kolaylıkla mağlûp ve perişan olduğunun en müthiş misâli Endülüs Tarihinde görülmüştür: 1235 yılında bir İslâm Devletine dörtyüz sene başşehirlik yapmış olan Kurtuba, Kastil Krallığı'nın mevcûdu onbin, evet sâdece onbini bile geçmeyen ordusuna teslim edilip boşaltılırken dâhildeki İslâm (...) sekenin adedi bir milyondu. Evet onbin kişiye teslim olan bir milyon Kurtubalı Müslüman (!) kanlı göz yaşları ve feryatlarla zillet içinde şehri terkettiler. Osmanlıların yardımı mevzûbahs olan müteâkib devirlerde de Endülüs halkı ahlâkan o günkünden daha iyi bir durumda değildi.

b) Endülüs Müslümanları'nın Osmanlılar'dan ilk istamdadı 1488 yılında vukû bulmuştur. Bu maksatla devrin Osmanlı Sultanı Velî **Bâyezid'e** mürâcaat eden Endülüs Murahhasının elinde feryâdnâme mâhiyetinde veciz bir Arapça kasîde vardı. (Bu kasîde ve tercümesi için bkz: **Efdalüddin** – Bir Vesika-i Müellim, T.E.M. Cilt, I, Sh, 201 ve müt.) Bu mürâcaatla anlatılan Hıristiyan mezâlimi başta Padişah olmak üzere bütün devlet ricâlinin hissiyâtını tahrik ettiği içindir ki; elden gelen yardım yapılmak istenildi. Fakat bu sırada:

aa) Osmanlı Devleti donanma bakımından oldukça zayıf bulunmaktaydı. Bütün bir Akdeniz'i aşarak İspanya sahillerini vuracak güçte bir deniz kuvveti yoktu.

bb) **Cem Sultan** vak'ası dolayısıyla Hıristiyanlık Âlemi'ne karşı gâyet ihtiyatkâr bir hatt-ı hareket, tâkip edilmesi gerekmekteydi.

cc) Osmanlı Devleti Mısır Kölemenleri ile Adana ve Maraş havâlisinde fiilen muhârebe hâlinde bulunuyordu (1485 - 1491).

Devletin elini kolunu bağlayan bu menfî âmillere rağmen Sultan **İkinci Bâyezid,** Papa'ya elçiler göndererek «Kastil Kralı'nın Gırnata muhasarasında ısrar ederek Müslümanları ızrarı halinde İstanbul'daki Hıristiyanlara da aynı muâmelenin yapılacağı» (bkz. Ziya Paşa – Endülüs Tarihi, C. III, İstanbul 1304, sh. 245) tehdidinde bulunulmuş, fakat bu da tabiatıyla icrâ mevkiine konulamamıştır. Yalnız **Kemâl Reis** kumandasında bir filo gönderilerek gözdağı vermek kabilinden İspanya sâhilleri vurulmuştur. (bkz: a.y. **Saffet** – Zeyl, T.O.E. M. C: I. sh. 212)

c) Donanmanın **Yavuz Sultan Selim** zamanında bile kifâyetsiz olması Osmanlılar'ın arzu edilen yardımlarına imkân vermemiştir. Esasen Endülüs'ün resmî mukâvemetinin, 1492 yılında sona ermiş bulunduğunu hatırdan uzak tutmamak gerektir. Bu tarihten sonra ise ancak kılıç artıklarına karşı tatbik edilen mezâlimin veya zaman zaman ortaya çıkan dahili isyanların vesile ittihazı gibi zayıf bir müdâhale imkânı mevcut olmuştur.

Yavuz Sultan Selim Han'ın kısa fakat gâileli saltanat devrinde ise, bu imkân büsbütün başka sebeplerden dolayı kullanılamamıştır. Bilâhare **Kanunî** ve O'nun oğlu **İkinci Selim** zamanlarında ortaya çıkan isyanlardan istifade

Kıbrıs harekâtından önce yukarıda bilvesile ifâde edildiği üzere askerî ve iktisâdî birçok tedbirler alınmıştı. Sefer başlamadan az evvel Venedik'te dehşetli bir infilâk vukua gelerek Venedik Cumhuriyeti'nin en muazzam barut stoklarından ve birçok gemilerinden mahrûmiyetini intaç etmişti[20].

---

edilerek yardım edilmemiş olmasını kınamak mâkul görülebilir. Fakat, dâhildeki mukâvemet imkânının artık hemen hemen yok olduğu bir devirde Osmanlı Devleti gibi, Hıristiyanlık Âlemi'yle topyekûn bir «c i h a n - ı h u s û m e t» hâlinde Endonezya Adaları'ndan Orta Avrupa Yaylâlarına kadar mücâdele hâlinde bulunan bir devletin, ciddi bir netice istihsâli mümkün olmayan böyle bir durumda üzerine yeni Haçlı Seferleri celbine vesile olacak müdâhalelere girişmemesinden dolayı kınanması doğru olmasa gerektir. Bununla beraber Kanunî, Endülüs Müslümanları'na yardım ve hiç olmazsa mezâlimden kaçanların Şimalî Afrika'ya nakli için gerekli işlerin yapılması zımnında «G a r p   O c a k l a r ı»nı vazifelendirdi. Bu yardımın da **Barbaros**'a «H a y r e d d i n» isminin takılmasını gerektirecek ölçüde yapıldığı meydandadır.

Endülüs'te Müslümanlar'ın dâhilde çıkardıkları isyanlardan istifade imkânı, Kıbrıs Seferi arifesinde de bir kere daha zuhur etmişti. Bu isyan 1563 - 1570 yılları arasında iki yıl süren «G ı r n a t a   İ h t i l â l i»dir. Sokullu, Kıbrıs Seferi'ni tehir edip bu isyanı vesile ittihaz ederek Endülüs Müslümanları'na yardımda bulunmak istiyordu.

Malûm olduğu üzere bu rey kabule şâyân görülmeyerek Kıbrıs fethi hazırlıklarına devam olundu. Gırnata İhtilâline yardım işi de «U l u ç» lâkâbıyla meşhur olan Cezayir Beylerbeyi **Kılıç Ali Paşa**'ya bırakıldı. (Bkz. **Saffet** - Zeyl, T.O.E.M. C. I. sh. 220 - 221)

Dört tarafı düşman olduğu halde tarih boyunca itizal yolunu tutarak bunu «Barbaros Kardeşler»e karşı bile acı bir sûrette ortaya koyan Şimalî Afrikalılar'ın dahi husûmet ve düşmanlıklarından korkan **Kılıç Ali Paşa** da kendi durumu sağlam olmadığından müessir bir yardım yapamamıştır.

Kıbrıs fethinden sonra mâruz kalınan «İ n e b a h t ı   B o z g u n u» Osmanlı donanmasının mahvına sebep olduğu cihetle bu isyana Kıbrıs Seferinden sonra bile – belki son kıvılcımları sönmeden – yetişmek imkânı mevcud olmamıştır.

Endülüs mes'elesi dolayısıyla üzerine parmak basılması lâzım gelen hususlardan biri de şudur: Avrupalılar, Müslümanlar'ı ve hasseten Osmanlılar'ı «b a r b a r l ı k »la itham edegelmişlerdir. Halbuki Osmanlılar dört - beş asır idâre ettikleri memleketlerdeki gayrımüslimleri o ülkeleri fethettikleri zamanki mevcudlarından kat kat fazla olarak devir ve teslim etmiş bulundukları halde, Hıristiyanlar girdikleri her ülkede dehşetli bir zulüm ve itisaf (jenosit) a meylederek barbarlığın en müthiş tezâhürlerini göstermişlerdir. Bunun göz boyamaz misallerinden biri de Endülüs'tür. Sekiz asır İslâmi bir idâre altında yaşamış, dahili nüfusu milyonları aşan şehirler meydana getirerek parlak bir medeniyete vücud vermiş Endülüs Müslümanları'ndan bugünkü İspanya'da kaç kişi vardır!.. Balkanların Hıristiyanlarını kendisine bir «v e d i a t u l l a h» kabul edip koruyan Osmanlılar mı, yoksa İspanya'da bir tek Müslüman bırakmayan Avrupalılar mı barbardır!...

Sokullu'nun reyinde ne derece haklı olduğu sonradan Osmanlılar'a karşı tahakkuk eden Venedik-İspanya ve Papalık arasındaki ittifak ile sâbit olmuştur.

Serdarlığa **Lala Mustafa Paşa**, Donanma Başkumandanlığına da **Piyale Paşa** tâyin edilmişti. Osmanlı Donanması Kıbrıs Seferine Mart, Nisan ve Mayıs ayları içinde üç ayrı filo hâlinde çıkmıştı. Gemi ve asker mevcûdu yerli ve yabancı kaynaklarda çok muhtelif rakamlarla ifâde edilmektedir. Bununla beraber gemilerin üçyüz ve bunlara yükletilmiş çıkarma kuvvetlerinin ise, altmış bin civarında olduğu muhakkaktır.

Osmanlı Donanması Limasol önüne gelmeden önce Kıbrıs adası ablukaya alınarak hâriçten Ada'ya hububat ithali imkânsızlaştırıldığı için Ada'da kısa zamanda kıtlık baş göstermiştir. Netice itibâriyle bir müstemleke idâresi olan Venedik idâresinden çoktanberi bunalmış olan halk, İçel Beyi aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'na iltihak etmek istediklerini bildirdiler. Fakat Venedikliler, Ada'yı müdâfaaya kararlıydılar. **Kanunî**'nin Rodos'u fethinden beri Kıbrıs'ın istikbâlinden korkmakta olduklarından dolayı kalelerin tahkimine oldukça ehemmiyet vermişlerdi. Fakat yalnız kendi kuvvetleriyle Osmanlılar'la başa çıkamayacaklarını hesap ettiklerinden sağdan soldan müttefik aramaya koyuldular. Fransa ve Avusturya bîtaraf kaldığından ancak Papalık ve İspanya ile ittifak sağlayabildiler. Fakat 206 parçayı bulan müttefik Hıristiyan donanması 22 Eylül 1570'de Meis Adası'na geldiği zaman, Türk Ordusu'nun oniki gün evvel Kıbrıs'ın başşehri Lefkoşe'ye girmiş olduğu öğrenilmişti. Artık bir hayli geç kalınmış ve deniz mevsimi de geçmiş bulunduğu cihetle bir şey yapamayacaklarına hükmeden müttefikler dağılmışlardır.

---

20 - **Hammer**, bu infilâki bile **Yasef Nassi**'nin yaptırdığı bir sabotaj olarak kaydetmektedir. (a.g.e. sh: 242)

«Venedik tersânesinin yanması ki **Nassi**'nin adamlarının işi olması muhtemeldir. İstanbul'da Venedik ile muhârebe arzusunda bulunanlara kuvvet bahş olduğu kadar cumhura da fütûrâver olmuştur.»

Lefkoşe'nin kolayca ele geçirilmesine karşılık Magosa oldukça mukâvemet göstermişti. **Lala Mustafa Paşa** ordusunu Magosa yakınlarına çekerek orada kışlamaya karar verdi. Bu sırada **Sokullu**, Kıbrıs fethini siyâsetle ikmâl etmek için Venedikliler'le temasa geçmiş, hattâ Fransa'nın aracılığı bile mevzubahis olduğu halde nihâyet «Magosa düşmedikçe sulh olmaz.» denildiği için bu teşebbüs akim kalmıştı.

Lala Mustafa Paşa baharda yeniden taarruza geçerek kaleyi, açtığı istihkâmlara yerleştirdiği toplarla dövmeye başladı. Kale dâhilinde erzak ve su sıkıntısı çekmemek için işe yaramaz sekiz bin kişiye yol verilmişti. Türkler yanlarından toplu halde geçen bu silâhsız kadın, çocuk ve ihtiyarlara asla dokunmamak sûretiyle din ve ırklarının emrettiği ahlâkî necâbeti göstermekte kusur etmediler.

Magosa iki buçuk ay dayandıktan sonra 2 Ağustos 1571'de teslime mecbur oldu.

Diğer taraftan Türk Venedik harbi Dalmaçya'da devam ediyordu. Kıbrıs'ın düşmesi Batı Hıristiyanlık Âlemi'ni Osmanlılar'a karşı birleşmek husûsunda yeniden tahrik etti. Papalık-İspanya ve Venedik arasında gerçekleşen bu ittifak sonunda müttefikler ikiyüzelli gemilik bir donanma ile Akdeniz'e açıldılar. Korfu Adası'nda İnebahtı (Lepant) da büyük bir deniz muhârebesi cereyan etti. Burada Türk filosu hemen hemen tamamen tahrip ve imha edildi (7 Ekim 1571). Fakat deniz mevsimi geçmiş bulunduğundan Hıristiyan müttefikler zaferlerinin semeresini alamadılar. Zira Kıbrıs'ı geri almak için çok geç kalmış bulunuyorlardı.

Osmanlı Devleti sâdece bir kış içinde donanmasını eskisinden daha kuvvetli olarak inşa etti. Bu o zaman için havsalaya sığmaz bir muvaffakiyetti. Gerçekten İnebahtı felâketinden kahramanca sıyrılarak kurtarabildiği birkaç gemi ile İstanbul'a gelen **Kılıç Ali Paşa** bile ertesi seneye bir donanma yetiştirileceği fikrini öğrenince Sadrazam **Sokullu**'ya bunun imkânsızlığından bahsetmiştir. Fakat O'ndan Osmanlı Devleti'nin kudret ve azametini gösteren müthiş ve beliğ bir cevap almıştır:

«Paşa Hazretleri!.. Sen henüz bu Devlet-i Âliyeyi bilmemişsin! Bu Devlet isterse donanmanın demirlerini gümüşten,

yelkenlerini atlastan, iplerini de ipekten yapabilir!..»[21].

Venedik elçisi İnebahtı Muhârebesi'nden sonra **Sokullu**'yu ziyâret ederek hissiyâtını yoklamak istedi. **Sokullu** kendisine tarihe geçen şu mukâbelede bulundu:

«Son kazadan sonra cesâretimizin ne halde olduğunu görmeye geliyorsunuz!.. Biz sizden Kıbrıs'ı alarak sizin kolunuzu kestik. Siz bizim filomuzu imhâ ederek sakalımızı tıraş ettiniz. Bu sûretle biz sizden daha az kaybettik. Çünkü kesilen sakal daha gür olarak yerine gelir. Fakat kesilen kol yeniden büyümez!...»[22].

Baharda Türk Donanması ikiyüzelli gemi ile yeniden Akdeniz'e açıldı. Fakat karşısına çıkmaya kimsede cesaret yoktu. Yalnız kaldığını anlayan Venedik, sûlh istedi. 17 Mart 1573'de imzalanan bir muâhedenâme ile Venedik, Kıbrıs'ın Osmanlılar'a geçmesini, üçyüzbin dükalık harb tazminâtı ödemeyi, Zanda Adası için verilen beşyüz dükalık senelik verginin binbeşyüze çıkarılmasını kabul ediyordu.

c) Osmanlı İdâresinde Kıbrıs:

Uzun süren ve bütün husûsiyetleriyle gerçek bir müstemleke idâresi olan «V e n e d i k H â k i m i y e t i» Kıbrıs'ı mânen ve madden harab bir duruma getirmişti. Üstelik buna Ada'nın Osmanlılar tarafından fethi esnasındaki bir yıllık harbin sıkıntıları da eklenince sefâlet ve harâbiyet had bir safhaya vardı. Bu yüzden Osmanlılar, Kıbrıs'ın imârı ve halkın refahının sağlanması için gerekli bütün tedbirleri evveliyetle aldılar.

Önce 7 Mayıs 1572 (23. Zilhicce 979) tarihli ve «K ı b r ı s B e y l e r b e y i ' n e v e K a d ı s ı ' n a v e D e f t e r d a r ı ' n a h ü k ü m k i» serlevhasıyla başlayan bir «h a t t - ı h ü m â y u n»[23] ile Kıbrıslılar'ın mal, can, ırz emniyetleri, her türlü

---

21 – **Peçevi** – sh. 498 – **Hammer** – a.g.e. sh. 274 - 274.

22 – **Hammer** – a.g.e. sh. 274

23 – Aslı İstanbul Başvekâlet arşivi 12 numaralı Mühimme Defteri, sahife 641'de bulunan bu vesikanın adâlet ve hümanizmin şâhikâsına ulaşan muhtevâsı hakkında fazla bilgi için bkz: **Ömer Lütfi BARKAN** – Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler – İktisat Fakültesi Mecmuası, Nu: 1 - 4, İstanbul 1949 - 1950.

hak ve hürriyetleri garanti edilmiş ve yeni Türk idârecilerine halka karşı şefkatle muâmele etmeleri emredilmiştir. Bununla birlikte aynı tarihte «Kanunnâme-i Livâ-yı Kıbrıs» adıyla ısdar olunan bir kanunla da Ada halkının Venedikliler zamanında vermekte oldukları vergiler yarı nisbetinden daha da aşağıya indirilmiştir[24].

Osmanlılar, fethettikleri ülkelerde gâyet ileri görüşlü bir nüfus siyâseti tâkib ederlerdi. Stratejik ehemmiyeti hâiz bölgeleri kesif bir sûrette «Türkleştirmek» ve kilit noktalarına kendi din ve ırklarından insanları yerleştirmek şeklinde gerçekleştirilen bu siyâset, o bölgenin uzun zaman huzur ve sükûnunu temin eden bir âmil olurdu. Bunun için de fethedilen her ülkede önce bir umûmî nüfus sayımı yapılır, beşerî unsurun ırkî, dinî, iktisadî ve sâir husûsiyetleri tesbit edilirdi.

Kıbrıs'ta yapilan nüfus sayımı Venedik'in uzun süren idâresinin kötülüğünü âşikâr bir sûrette ortaya çıkardı. Gerçekten Kıbrıs'ın nüfûsu Venedik hâkimiyeti esnasında bir hayli azalmıştı. Sayım sonunda Kıbrıs'ın bir zamanlar yarım milyonu aşan nüfusunun yüzelli bin kişiyi geçmediği görülmüştür. Bu rakama göre Ada'ya yerleşmek isteyen ve kendilerine bu hususta müsaade verilen otuz bin Türk askerini de ilâve etmek gerektir. Fakat Osmanlılar Kıbrıs'ı Türkleştirmek için oraya yerleşen otuz bin Türk askeriyle iktifa etmediler. Bu hususta mecbûrî bir iskân siyâseti tâkib ederek Kıbrıs'ın mükemmel bir sûrette imar ve iskânını kısa zamanda gerçekleştirdiler. Bunun için ısdar edilen 21 Eylül 1571 tarihli hüküm[25] Kıbrıs'a kâfi miktarda çiftçi ve sanatkârın naklini temin edecek bütün esasları ihtiva ediyordu. Bu hükmün «bir sûreti Karaman, İçel, Bozok, Alâiye, Teke ve Manavgat Kadıları'na

---

24 – Bkz. **Hâdiye TUNCER** – Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Taksimâtı ve Âşâr – Ankara, 1948, sh. 91 - 92.

25 – Aslı İstanbul Başvekâlet Arşivi 19 numaralı Mühimme Defteri'nin 334'üncü sahifesinde yer alan bu «Hüküm»ün muhtevâsı ve tafsilât için bkz. **Halil Fikret ALASYA** – a.g.e. sh: 79 - 83. – **Nâci KÖKDEMİR** – Dünkü ve Bugünkü Kıbrıs – Ankara 1957, sh. 89 - 92.

her on hâneden bir hâne olacak 5720 hâne olur» tarzında ifâde edilmiş olan son cümlesi bu mecbûrî göçün vüs'atini göstermektedir. Bununla muhtelif san'at erbâbı veya kâfi miktarda işleyecek toprağı bulunmayanlarla devlet nizamlarına uymayanların[26] Kıbrıs'a yerleştirilmeleri temin edilmiş ve bu sûretle mecburî göçe tâbi tutulanlara iki sene müddetle vergi muâfiyeti tanındığı gibi geride bıraktıkları mal mülk ve sâirenin satış bedelleri de teslim edilmiştir. Fakat bu mecbûrî göçün gerçekleştirilmesi kolay olmamış, bazan dağlarda serâzât yaşamaya alışmış yörük âşiretlerinin naklinde ortaya müessif hâdiseler de çıkmıştır. Ancak Devletin bu hususta verilen mecbûrî göç emrine itaat etmeyenlerin «E m r - i S u l t â n î»ye itaatsizlik esbâb-ı mûcibesiyle çıkarılan «f e t v â»lara istinâden katledilmelerine kadar ileri gidilmiştir[27].

Kıbrıs'ta tatbik edilegelmekte olan feodal sistem iptâl edildi. Ortaçağ'ın çiftçiyi toprağa bağlı telâkki edip onunla birlikte alınıp satılan bir meta' hâline getiren serf sisteminden kalma bütün vecibe ve angaryalar kaldırıldı. Her yerde huzur ve emniyet sağlayan «O s m a n l ı A r a z i S i s t e m i»[28] tatbik mevkiine konuldu.

Hıristiyanlar bütün hak ve vecibelerden İslâm Hukuku'nun gayrı müslimler için vaz'ettiği kâidelere tâbi oldular[29].

---

26 – Kıbrıs'ta yapılan bu sürgünlerin teferruat ve çeşitli misalleri için bkz. **Ömer Lütfi BARKAN** – a.g.e. – **Ahmed Refik** – Anadolu'da Türk Aşiretleri – İst. 1930, sh: 15, 26, 27, 140, 143, 148, 153.

27 – **Ahmed Refik** – Anadolu'da Türk Aşiretleri – İstanbul 1930, sh: 145.

28 – Osmanlılar'da toprak mülkiyeti anlayış ve tatbikâtının hülâsası şudur:

Mülk Allah'ındır. Ona Allah adına aynı zamanda «h a l i f e» sıfatını hâiz olan hükümdar mutasarrıftır. Bir ülke fethedildiği zaman boş veya ekilebilen bütün arâzi «A r â z i - i E m i r i y e» veya «A r â z i - i M î r i y e» nâmıyla hükümdara âid olur. Gayrımüslimlerin ev, dükkân, bahçe gibi sâir mülkleri şahsî mülkleri olarak kalır. Arâziye ise hükümdar adına ve onun müsaadesi ile mutasarrıf olurlar. Ancak arazisini üç yıl üstüste ekip biçmeyenin elinden bu arâzi alınarak onu işletecek olan bir başkasına verilir.

İşletilen arâziden «ö ş ü r» (onda bir) adıyla bir vergi alınır. Bu da hükümdarın tâyin ettiği bir kimse tarafından tahsil edilir.

Arâzi; tâbi olduğu mükellefiyet bakımından üç kısma ayrılır: «T i m a r», «Z e â m e t», «H a s». Fütûhat devirlerinde fethedilen yerlerdeki mirî arâzi «t i m a r» ve «h a s» adıyle ikiye taksim edilerek timarlar bir nevi kılıç hakkı

Ortodoks Kilisesinin Venedik ve Fransız hâkimiyetleri esnasında kaldırılan hakları tamamen iâde edildi. Lâğvedilmiş olan Lefkoşe Başpiskoposluğu 1575 yılında yeniden ihyâ olundu ki, bu Başpiskoposluk eskiden beri Ortodoks piskoposlukları içinde gâyet imtiyazlı bir mevkii hâizdi.

---

olarak muhârebede hizmeti geçenlere; haslar ise, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi gibi kimselere verilir. Artan kısımda «H a s s - ı H ü m â y û n» adıyla devlete kalır.

Timarlar, sonradan ikiye ayrılarak 20.000 akçeye kadar gelir getirenler «t i m a r», 20.000 den 100.000 akçeye kadar gelir getirenler ise «z e â m e t» adıyla adlandırılmışlardır. Bu tasnifte 100.000 akçeden fazla gelir getirenlere ise «h a s» denilmiştir.

5.000 akçeye kadar geliri olan timarları Beylerbeyi rütbesini hâiz kimseler, bundan büyüklerini ise Pâdişah tevcih ederdi. Timar sahipleri tasarruflarındaki timarın gelirine göre bir miktar asker besleyerek Ordu-yu Hümâyun'un sefere azimeti esnasında güzergâhta kendilerine katılırlardı. Umûmiyetle timarlarda 3.000 akçe gelire mükâbil bir asker beslenildiği ve tâlim, terbiyesi icra edildiği halde, zeâmetlerde bu mükellefiyet her 5.000 akçe içindi.

Timar ve zeâmet tevcihine âid beratlar, onu tevcih eden hükümdarın ölümüyle yenilenir ve bir miktar yenileme harcı alınırdı.

29 - Gayrımüslimler, askerlikten muaf tutulmalarına karşılık olarak «c i z y e» adıyla bir vergi öderlerdi. Ellerindeki mal, mülk ve arâziden alınan vergiye de «h a r a ç» denirdi. Fakat kıtlık senelerinde veya çekirge baskını, sel felâketi vesâire gibi hallerde bu vergiler tecil veya tenzil edilebildiği gibi, üstelik - lüzümu hâlinde - kendilerine yiyecek ve tohumluk da dağıtılırdı.

Osmanlı ülkesinde yaşayan bütün gayrımüslimler can, mal, ırz ve sâir hususlarda henüz medenî memleketlerde bile görülmemiş derecede bir hürriyet ve emniyete sahiptiler. Fakat buna mukâbil de bâzı mükellefiyet ve mahrumiyetleri vardı. Bunlar her din mensuplarının ayrı tarz ve renkte bir kıyâfeti hâiz olmaları, şehir dâhilinde silâh taşıyamamaları, bir Müslimin yanından at üstünde geçememeleri, amme hizmetlerine kabûl olunmamaları ve bir Müslim aleyhine şahâdette bulunamamaları gibi hususlardı. Gerçekten bir Türk Devleti olduğu halde resmî lisanın Türkçe ve hanedânın Türk olmasından maada ırki asabiyet ifâde eden hiçbir unsura yer vermeyen Osmanlı Devleti bir nevi «ü m m e t h â k i m i y e t i»ne istinad ederdi. Bilindiği üzere gayrımüslimlere karşı tatbik edilen bu tehdidler, 1839 «T a n z i m a t F e r m a n ı» ile tamamen bertaraf edilmiş, Müslim - gayrimüslim tefriki ortadan kaldırılmıştır.

Kıbrıs «ü ç t u ğ l u» bir paşa tarafından idâre edilen bir Osmanlı vilâyeti oldu. Tanzimat ilânından sonra 1840 yılında Kıbrıs, Adana Vilâyeti'nin bir sancağı hâline getirilmiş ve Lefkoşe'de ikâmet eden bir Mutasarrıf idâresine verilmiştir. Kıbrıs Müftüsü de öteki müftüler gibi İstanbul'daki «M a k a m - ı M e ş i h a t»a bağlıydı. Şeyhülislâmdan sonra gelen «K a z a s k e r l i k», Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri olarak ikiye ayrılırdı. Kıbrıs Anadolu Kazaskeri'ne bağlıydı.

Gayrımüslimler âile ve şahıs hukuku mes'elelerinde kendi örf ve dinlerine tâbi idiler. Gayrımüslim cemaatlerin muntazam teşkilâtları, vakıf, tesis ve mektepleri vardı.

Kıbrıs'da Osmanlı idâresinin sağladığı huzur ve adâlet sâyesinde gayrımüslim ahâli ve bunlardan bilhassa Rumlar, Yunan istiklâline müncer olan isyan ve ihtilâllere katılmaktan geri kalmayarak birçok kereler isyan ve ihtilâl çıkarmışlardır. Meselâ Etniki Eterya Cemiyeti'nin çalışmalarıyla hazırlanan, fakat elebaşıların yakalanıp asılmasıyla akîm kalan 1821 hâdisesi, 1833'de «G â v u r İ m a m» ve «K a r p a s l ı P a p a s»ın isyanları gibi. Fakat Kıbrıs'ın ziyâında bu isyanlar değil büsbütün başka sebepler rol oynamıştır. Şöyle ki:

Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde karşılaştığı dâhilî gâileler, hiçbir zaman O'nun âdil ve müstakarr idâresinin tabiî neticeleri olarak ortaya çıkmış değildir. Bunların herbiri bu devletin parçalanmasında menfaati olan yabancıların çeşitli tahrik ve teşviklerinin eseridir. Dâhildeki gayrimüslim azınlıklar ise –çoğu kere– kimin menfaatini sağlayacağını kestiremedikleri birtakım sözümona dinî ve kavmî dâvâlarla ortaya çıkarak devletimizi içten çökerten birer başbelâsı olmuşlardır. Yakın târihimizdeki «R u m» ve «E r m e n i» kıyamları bunun en tipik misâlleridir. Bugün ne Rumlar ve ne de Ermeniler Osmanlı idâresi altındaki refah ve sükûnetle kâbil-i kıyas bir idâreye nâil olabilmiş bulunmadıkları meydandadır.

ç– Kıbrıs'ın İngiltere'ye bir "Üs" Olarak Terkedilmesi:

Osmanlı Devleti, Amerika ve yeni ticâret yollarının keşfi gibi hâdiselerle zenginleşip «s a n â y i i n k ı l â b ı»nı yapan Avrupa'dan geri kalınca, bilhâssa «O n d o k u z u n c u A s ı r»dan

itibâren «M u v â z e n e - i D ü v e l» denilen devletlerarası rekâbetlerden istifade ederek varlığını koruyabilmek mecbûriyetinde kalmıştır. Hakikatte bütün Avrupa devletleri ve Rusya «O s m a n l ı D e v l e t i ' n e k a r ş ı o l m a k» ve onun geniş topraklarını ele geçirmek bakımından müşterek bir hissiyat taşıyorlardı. Ancak Osmanlı ülkelerinin stratejik ehemmiyeti onların —çoğu kere bu müşterek hissiyâta rağmen— müttefikan hareket etmelerini önlüyordu. Çünkü bilhassa büyük devletlerin «O r t a d o ğ u» ve «A k d e n i z» hâkimiyetine müteallik hedef ve isteklerinin birbiriyle çatışan pek çok noktası vardı. Gerçekten Avrupa siyâsî edebiyâtında «O s m a n l ı t o p r a k l a r ı n ı n t a k s i m i» mânâsına kullanılan «Ş a r k M e s ' e l e s i» sınaî ve askerî bakımlardan söz sahibi olmuş devletler için birleştirici olduğu kadar da ayırıcı bir rol oynuyordu. Zaman zaman birinin hudutsuz genişleme imkânları diğerlerini endişeye ve binnetice ona karşı bir ittifaka sevkediyordu. Bunun en câlib-i dikkat misâli «K ı r ı m H a r b i»dir.

Ruslar'ın, Osmanlı Devleti'ni bir nevî vesâyet altına almak mâhiyetindeki ölçüsüz ve kabûlü imkânsız teklifleri yüzünden ortaya çıkan bu harb önce «T u n a C e p h e s i»nde başlamıştır(1853). Bu cephede **Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa** üstüste kazandığı parlak muvaffakiyetlerle Rusya'ya Osmanlı Devleti'nin hiç de «h a s t a a d a m» olmadığını acı bir şekilde öğretmişti.

Osmanlı toprakları üzerindeki kendi emelleri bakımından aşırı Rus teklif ve tehdidlerinden endişeye kapılan İngiliz ve Fransızlar, donanmalarını İstanbul'a göndermişlerdi. Tuna Cephesi'ndeki mağlubiyetin acısını çıkarmak isteyen Rusya, Sinop limanındaki Türk Donanması'nı âni bir baskınla imhâ edince, bunu kendilerine karşı bir meydan okuma şeklinde tefsir eden İngiliz ve Fransız kuvvetleri Osmanlı Donanması ile birlikte Sivastopol'u kuşattılar. İtalyan birliğini kurmaya çalışan «S a r d u n y a K r a l l ı ğ ı»da onbeşbin kişilik bir kuvvetle Rusya'ya karşı girişilen bu harekâta katıldı.

Sivastopol'un sukûtundan sonra (10 Eylül 1855) toplanan 1856 Paris Sulh Konferansı birçok ehemmiyetli karar meyanında

«K a r a d e n i z' i n b i t a r a f l ı ğ ı»nı kabul ederek burada Osmanlı Devleti ve Rusya'nın donanma bulundurmalarını ve tersâneler kurmalarını yasak etti. Bu karar Rusya için ölüm demekti. Zira Osmanlı Devleti Marmara'da kurabileceği tersânelerde inşa edeceği gemileri derhal Karadeniz'e çıkarabilirdi. Halbuki Rusya, elinde bulunan Baltık sâhillerinden bu tarzda istifâde edemezdi.

Rusya Osmanlı Devleti'ne karşı tarihî emellerine set çeken bu kararı değiştirmek için fırsat kolluyordu. Nihâyet 1870-1871 Almanya-Fransa Harbi devletler muvâzenesinde husûle getirdiği değişiklikle, Rusya'nın elini kolunu bağlayan bu karardan kurtulması için gerekli teşebbüslerde bulunmasına imkân verdi. Zira artık Dünya'nın sayılı devletleri arasına bir de Almanya İmparatorluğu katılmış bulunuyor ve bu devlet bir İngiliz-Rus çatışmasını arzuluyordu.

Rusya'nın tahrikiyle 1871 yılında Londra'da toplanan bir konferans, bu memleketin Karadeniz'de tersâneler kurmak ve gemiler inşa etmek hususunda önüne çekilen engeli bertaraf etmek üzere Paris Sulh Konferansı kararlarını mer'iyetten kaldırdı. Fakat Rusya'nın kuvvetli bir donanma teşkil ederek Osmanlı Devleti ile harbe girişebilmesi için daha altı yıl beklemesi ve çalışması gerekiyordu. Zira bu sırada Osmanlı tahtında bulunan **Sultan Abdülaziz Han**, Osmanlı Donanma ve Kara Ordusu'nu kuvvetlendirmek için hududsuz bir gayret sarfetmişti. Gerçekten onun büyük bir azim ve ileri görüşlülükle yaptığı hazırlıklar sonunda Türk Donanması Dünya'da ikinciliğe yükselmiş, en yeni silâhlarla techiz edilmiş bulunan kara ordusu ise yedi-sekiz yüz bin kişilik mevcuduyla Rusya'nın başa çıkamayacağı bir kuvvet hâline gelmişti.

Bu durumu gâyet iyi hesap eden Rusya, Osmanlı Devleti'ni dahilî gâilelerle yıpratıp meşgul etmek için Balkanlar'daki Slav ve Hıristiyan Osmanlı anâsırı tahrike koyuldu. Bu tahrikler sonunda ortaya çıkan Bosna-Hersek, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ isyanları kuvvet ve muvaffakiyetle bastırılmıştı.

Fakat bu sırada Osmanlı Devleti'nde arka arkaya işbaşına gelen dirâyetsiz paşalar, Rusya'nın müstakbel bir harbdeki şansını arttıran en ehemmiyetli bir müessir olmuşlardı. Bunlar Seras-

ker **Hüseyin Avni Paşa, Mithat Paşa, Mütercim Rüştü Paşa** ve emsâli kimselerdi. Önce bir askerî ihtilâl neticesinde gerçekten harbci bir pâdişah olan **Sultan Aziz Han**'ı tahttan indirerek beş gün sonra da câniyâne bir sûrette katlettirdiler. Yerine **Beşinci Sultan Murad** ünvanıyla **Veliahd Murad Efendi**'yi geçirdiler.

Beşinci Sultan Murad gençliğinden beri herbiri bir ecnebî emeline satılmış kıymetsiz ve muhteris bu paşalarla Osmanlı tahtını ele geçirmek için teşriki mesâi halinde bulunuyordu. Onların tesiriyle mason olmuş ve bu vâdide otuzüç dereceye kadar yükselmişti[30]. Fakat **Sultan Abdülaziz**'in fecî bir sûrette katli hakkındaki mesmuatı ve cülûsu esnasındaki fevkalâde hâdiselerin tesiriyle tecennün ettiğinden ancak üç ay kadar pâdişahlık yaptıktan sonra hal' edildi. Yerine Veliahd **Abdülhamid Efendi, İkinci Sultan Abdülhamid Han** ünvânıyla pâdişah oldu (1876).

İhtilâlci paşalara ancak «m e ş r û t i y e t» gibi bir tâviz vermek sûretiyle tahta geçebilen **İkinci Sultan Abdülhamid Han** saltanatının ilk yıllarında devlet dizginlerini henüz dirâyetle eline geçirebilmiş değildi. Bu durumdan istifade ederek O'nu emir ve kumandanları altına almak ve **Sultan Aziz**'in katli dolayısıyle kaybettikleri itibarlarını yeniden kazanabilmek sevdasına kapılan ihtilâlci paşalar, **Sultan Aziz**'in bıraktığı askerî imkânların sağladığı

30 – Beşinci **Sultan Murad** ve O'nunla birlikte bazı şehzâdelerin masonluğa girdikleri ve bu cemiyette bir hayli üstün dereceler ihraz ettikleri bir hakikattır. Fakat onların masonluğu, masonik ideallerin kâmil bir sûrette benimsenmiş olması gibi bir âmilden ziyade, Osmanlı tahtını o devirde bir nevî vesâyet altına almış bulunan ve çoğu mason olan muhteris paşalara şirin görünmek ve bu sûrette tahta nâil olmak maksadının eseridir. İstanbul'da 1934 yılında basılan masonlara mahsus «**Muhibbân-ı Hürriyet Mahfeli Tarihçesi**» isimli eserde bu husus şu sûretle mukayyettir:

«İlk ve muvakkat Şûra-ı Âli, **Prens Halim Paşa** tarafından 1861 tarihinde ve İstanbul'da teşekkül etmiş, fakat siyâsi bazı hâdiseler dolayısıyla bilâhare uyumuştu. Bu ilk teessüste mukayyet bulunanlar arasında zamanın veliahdi Ruj Kruva derecesini hâiz **Beşinci Murad** ile üstad derecesinde bulunan biraderi **Prens Nureddin** ve **Kemâleddin Efendi**'ler görülmektedir.» (a.g.e. sh. 8)

«Türkiye'de masonluk hareketi görüldüğü anlardan itibaren âtideki meşhûr ve mâruf zevâtın isimlerine muhtelif masonluk neşriyatında tesâdüf edilmektedir:

bir itmi'nan ile Rusya'ya karşı ilânı harb maksadiyle başvurmadık tertip bırakmadılar. Böyle bir harbe taraftar olmayan **Sultan Abdülhamid Han** genç ve tecrübesiz olmasına rağmen bu muhteris paşaların maksadları önüne bir sed çekmek maksadiyle hududsuz bir gayret sarfetmiştir. Bu yüzden **İkinci Sultan Abdülhamid**'i «R u s t a r a f t a r l ı ğ ı y l a» itham ve yeniden **Beşinci Murad**'ı tahta geçirmek tehditleriyle yıldırmak istediler. Bu maksadla talebeyi sokağa dökerek «H a r b i s t e r i z!..» diye bağırttılar. Ayrıca İngiltere'nin de böyle bir harbde Türkiye'nin yanında yer alacağına dâir iddialarda bulundular. **Sultan Abdülhamid Han**'ın huzurunda konuşturduğu İngiliz Sefiri'nin buna asla imkân olmadığı yolundaki beyanına muttali olmalarına rağmen, harb taraftarlığından vazgeçmediler. Şu bir tarihî gerçektir ki, dahilî siyâsette muvaffak olamayarak itibârını kaybeden devlet adamları, hâricî gâileler ihdas etmek ve bu sûretle efkârı umûmiyenin dikkatini başka istikâmetlere çevirmek gayretine kapılırlar. Hârici gâileyi de atlatabildikleri takdirde artık dâhildeki hıyânet ve beceriksizlikleri ehemmiyetini kaybeder.

Bu yüzdendir ki, **Sultan Aziz**'in katilleri ve siyâsî ikbâllerini onların muvaffakiyetlerine bağlamış bulunanlar, Türk tarihinin en acı hâdiselerinden biri olan 1877-1878 Türk-Rus Harbi (93 Harbi)'ni çıkarmakta bir beis görmediler. Bütün güvendikleri **Sultan Aziz**'in bıraktığı kuvvetli ordu ve donanma idi. Fakat unutmuşlardı ki, bir ordu ne kadar kuvvetli olursa olsun bir ihtilâl ile dâhili disiplini sarsıldıktan sonra onunla zafer kazanmaya imkân yoktur. Bu muhârebede de böyle olmuştur. Türk Ordusunun Rusya'ya karşı her bakımdan üstün olmasına rağmen dirâyetsiz kumandanların kötü sevk ve idâreleri ve bunların birbirlerine karşı itaatsizlikleri yüzünden arada «P l e v n e M ü d â f a a s ı» gibi, muvaffakiyetler

---

Pertev Paşa, Sadrazam **Ali Paşa**, **Şâir Ziya Paşa**, **Namık Kemal Bey**, **Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi**, sadrazam **Keçecizâde Fuad Midhat**, Paşalar **Ahmet Vefik Paşa**, **Tunuslu Hayreddin Paşa**, **Sadullah Paşa**, kurenâdan **Seyit Bey**, Müşir **Fuat Paşa**; **Abdurrahman**, **Hilmi Saffet**, **Memduh**, **Tevfik**, **Nuri**, **Rauf**, **Behçet**, **Raif**, **Kenan Hâlet** Bey ve paşalar ve Beşinci Murad'ın oğlu **Prens Selâhaddin vardı. (a.g.e. sh. 10)**

de mevcud olmakla beraber, Ruslar'ın İstanbul surları dibindeki Yeşilköy'e gelebilmeleri gibi bir felâketle karşılaşılmıştı. Burada «Ayastefanos Muâhedesi» denilen ve **İkinci Sultan Abdülhamid Han**'ın siyâsî dehâsına rağmen binbir müşkilât ile tatbik mevkiine konulmayan muâhedenin şartlarını Osmanlı Devleti'ne dikte ettiler.

Devletin mutlak bir inkırâzı mâhiyetindeki bu muâhedenin ağır şartlarını bertaraf edebilmek maksadıyla müttefik arayan Osmanlı Devleti, İngiltere'yi Rusya'nın bu ölçüde gelişerek Hindistan yolunu tehlikeye düşürmesinden endişelenmiş gördüğünden O'na yaklaşmak mecburiyetinde kaldı. Esâsen yukarıda bahsi geçen Londra Konferansı'nın asıl sebeplerinden biri de yeni ve büyük bir kuvvet halinde ortaya çıkan Alman İmparatorluğu Başvekili **Prens Bismark**'ın arzu ve hayâl ettiği İngiliz-Rus çatışması idi.

Gerçekten Ortadoğu ve Akdeniz siyâsetleri bakımından Rus ve İngiliz emelleri arasındaki zıtlık âşikârdı. Bununla beraber İngiltere Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı müdafaa etmeyi ücretsiz deruhte etmemişti. Bu ücret, Kıbrıs olacaktı. Zira daha Ondokuzuncu Asr'ın başından beri Hindistan yolunu emniyet altında bulundurmak ve Ortadoğu'daki durumunu kuvvetlendirmek isteyen İngiltere bu bölgedeki Rus nüfûzunun parlamasına mâni olmaya elverişli bir deniz üssüne sahip olmayı arzuluyordu. Bu vasfı Kıbrıs kadar hâiz başka bir yer yoktu. Bu yüzden birçok İngiliz fikir ve siyâset adamları Kıbrıs'ın Hindistan yolunun emniyeti bakımından hâiz olduğu stratejik ehemmiyete işâret eden fikir ve düşüncelerini açık açık ortaya koymaktaydılar[31]. Bu husustaki İngiliz arzusu o derece şiddetlenmişti ki, Kıbrıs'ın İngiliz İdâresine geçmesinden sâdece birkaç ay önce burasının cebir kullanmak sûretiyle ele geçirilmesi hususunda İngiliz Kabinesi ciddi bir karar almış ve bu kararın fiilî hazırlıklarına bile başlamıştı (27 Mart 1878).

Kıbrıs üzerinde bu derece kararlı hareket eden İngiltere için Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi dolayısıyla sürüklendiği maddî ve mânevî buhran çok müsâit bir zemin hazırlamış bulunuyordu. Fakat

---

31 – Tafsilât için bkz. Ahmed GÂZİOĞLU – İngiliz İdâresinde Kıbrıs – İstanbul 1960, sh. 9 ve müt.

Türkiye'nin Rusya'ya karşı Ayastefanos Muâhedesi'ni bertaraf etmek noktasından tehdidini ikaa kaadir bir müttefike muhtaç olduğunun görülmesi Kıbrıs'ın siyâsî yollardan ve bir nevî komisyon gibi ele geçirilmesini imkân dâhiline soktuğu içindir ki, buraya karşı askerî bir çıkarma yapmak teşebbüsünden vazgeçilmiştir.

Tabiatıyla böyle bir arabuluculuk bahis mevzuu olmadığı takdirde Kıbrıs'a taarruzu kat'ileşen İngiltere'nin bu hareketi 93 felâketinin üzerine tuz biber ekecekti. Bu durumu gâyet iyi takdir eden genç ve zekî Osmanlı Pâdişah'ı **İkinci Abdülhamid** İngilizler'in Rus emellerine karşı çıkmak hususundaki dostluk anlaşması tekliflerini nazarı dikkate almak mecbûriyetinde kaldı. Ancak şurası, ehemmiyetle belirtilmelidir ki, İngiltere bu hususta Türkiye ile temasa geçmeden Ruslarla görüşerek onları 93 Harbi'yle nâil oldukları kazançların pek çoğundan feragate zaten çoktan râzı etmiş bulunuyorlardı. Gerçekten 30 Mayıs 1878'de Londra'da Rusya ile İngiltere arasında gizli bir anlaşma yapılarak Rusya'nın 93 Harbi kazançlarının kısm-ı âzâmından vazgeçmesi temin edilmişti[32]. Çünkü Rusya'nın Ortadoğu'daki bu gelişmesi, İngiltere'nin de işine gelmiyordu.

Ruslar'la bu sûretle gizliden gizliye bir mutabakat hâsıl eden İngilizler, bu defa Osmanlı Devleti'ne dönerek O'nunla Rusya'ya karşı tedâfüî bir anlaşma yapmak teklifinde bulundular. Bu hususta Başmâbeyinci **Said Paşa**'nın desteğini temin eden İngiliz Sefiri **Layard**, O'nun vâsıtasıyla Sadrazam **Sâdık Paşa**'yı da kendi fikirlerine celbedebildiler. 2 Mayıs 1878'de Türkiye ile İngiltere arasında müşterek bir müdâfaa anlaşması imzalamak teklifini ileri sürdüler. Türkiye'nin Rusya'ya karşı müdâfaa edebilmesi için İngiltere'nin «Türkiye'ye Malta Adası'ndan daha yakın» bir üsse sahip olması lüzumunu belirttiler. İngilizler, nihâyet 16 Mayıs tarihli üçüncü bir mürâcaatda bu üssün «K ı b r ı s» olabileceğini açığa vurdular. Bu mürâcaatta burasının İngiltere'ye «m u v a k k a t» olarak kiralamak mâhiyetindeki bir terke mukâbil Ayastefanos Muâhedesi'nin Türkiye lehine tâdilinin temin edileceği ve

32 – Dr. Şükrü TORUN – a.g.e. sh: 27.

Ruslar'ın Anadolu'daki harekâta devamları halinde Osmanlı Devleti'ne fiilî yardım yapılacağı bildiriliyordu. Bu vaadler mukâbilinde ele geçirilecek olan Kıbrıs'ın da Ruslar'ın Doğu Anadolu'da işgâl ettikleri yerleri Osmanlı Devleti'ne terki hâlinde geri îade edileceği temin ediliyordu. Yani İngiltere Kıbrıs'ı «i n f i s â h i b i r ş a r t» ile talep ediyordu.

Pâdişah'ın huzuruna giren **Sâdık Paşa**, O'nu bu tâvize ikna için bütün talâkatini kullandı. Binbir müşkilât ile bu mes'eleyi İngiliz Sefiri'yle müzâkere etmek hususunda bir müsaade istihsâl etti. **Sâdık Paşa** bu görüşmeleri kabine arkadaşlarından bile saklıyordu. Zira onların Pâdişah'a tesir ederek bu tertibi bozabileceklerinden korkuyordu.

Sâdık Paşa'nın İngiliz Elçisi ile görüşmesinden sonra İngilizler'in Kıbrıs tâvizinden maada bir de Hıristiyan teb'aya bazı haklar koparmak peşinde oldukları görüldü. Bunun üzerine iki yüzlü İngiliz siyâsetini çok iyi tanıyan ve Kıbrıs'ı terketmek istemeyen **İkinci Sultan Abdülhamid, Sâdık Paşa**'nın gizli tuttuğu bu pazarlığı aleniieştirmek üzere mes'elenin **«H e y ' e t-i V ü k e l â»** da incelenmesini irâde etti.

Nâzırların çoğu, mes'elenin müzâkeresi esnasında İngiliz tekliflerine itirazlarda bulundular. Bu durumda içindeki muhâlefet hissi takviye olan Pâdişah, İngiliz taraftarı **Sâdık Paşa**'yı Sadrazamlıktan azlederek yerine **Rüştü Paşa**'yı getirdi. Fakat yeni Sadrazam mahlû **Beşinci Sultan Murad**'la alâkalı bir dedikodudan dolayı Makam-ı Sadâret'te ancak bir hafta kalabildi. Yerine geçen **Saffet Paşa** zamanında İngilizler tazyiklerini daha da arttırdılar. O derecede ki İngiliz Sefiri'nin Sadrazam'a karşı «Eğer bu tâvize yaklaşılmazsa Kongre'de İngiliz murahhaslarının Ayastefanos kararlarını tâdile çalışmayacakları gibi, İngiliz Donanması'nın da Kıbrıs'ı zorla işgal edeceği bilinmelidir.»[33] demesi üzerine **İkinci Sultan Abdülhamid** Rus ordusu ile İngiliz Donanmasının tehdid ve tazyikleri arasında çâresiz kaldı. Berlin Kongresi'nin arifesinde aşırı Rus taleplerini önleyebilmek için müessir bir çâre ve müttefik bulamıyordu.

---

33 – **Mahmud Celâleddin Paşa,** Mir'at-ı Hakikat, İstanbul 1327.

Diğer taraftan Sadrazam **Saffet Paşa** da bu tâvize başlangıçtan itibaren karşı olduğu halde ehveni şer olarak **Sâdık Paşa**'nın başladığı bu işi bitirmek ve Rusya'ya karşı bir müttefik bulmak mecbûriyetini hissediyordu.

Bu durumda 4 Haziran 1878'de, yani Berlin Kongresi'nin toplanmasından sadece dokuz gün önce gerçekleşen bir muâhede ile Kıbrıs'ın idâresi «**Sultan adına**» İngiltere'ye terk edildi. Fakat bu terk yukarıda da ifâde edildiği gibi infisahî bir şarta bağlandı. Şöyle ki; Ruslar Doğu Anadolu'da işgal ettikleri «**Elviye-yi Selâse**» (Kars, Ardahan, Batum)yi Türkiye'ye terkettikleri takdirde İngilizler de Kıbrıs'ı iâde edeceklerdi. Muâhedeyi bu şekilde bile tasdik etmek istemeyen Pâdişah «**Hukuk-u şâhâneme asla halel gelmemek şartıyla muâhedeyi tasdik ederim**»[34] ibâresini ilâve etti ve öylece imzaladı. Fazla olarak da İngiliz Sefirinden bu hususu teyid eden şöyle bir vesika aldı:

Tarabya, 15 Temmuz 1878

Haşmetlû Kraliçe Hazretleri'nin Sefiri, Zat-ı Hazret-i Pâdişahî'nin 15 Temmuz tarihli ittifak-ı tedâfüî ahidnâmesinin tasdikiyle murad buyurdukları veçhile hukuk'i şâhânelerine aslâ halel getirilmeye say edilmeyeceğini beyan eyler.

Layard

Sultan Abdülhamid, bu hususu teyid için İngiliz Kraliçesi'ne de bir mektup yazıp Kıbrıs'ta hakk-ı hükümrâni'sinin devam etmekte olduğunu tasrih ettirmiştir[35].

Osmanlı Devleti adına Sadrazam ve Hâriciye Nâzırı **Saffet Paşa**. İngiltere adına ise İstanbul'daki İngiliz Sefiri **Layard** tarafından İstanbul'da 4 Haziran 1878'de imzalanan anlaşma iki maddelikti:

---

34 – **Said Paşa**'nın Hâtırâtı – Dersaadet 1328, Cilt: I Sh: 446

35 – **Mithat SERTOĞLU** – Kıbrıs İçin II. Abdülhamid'in Kraliçe Victoria'ya Yazdığı Mektup – Yeni İstanbul Gazetesi, 11 Şubat 1968 tarihli nüsha.

Hatt-ı Hümâyun

Hukuk-ı Şahâneme halel gelmemek şartıyla muâhedeyi tasdik eylerim.

Abdülhamid

«Zat-ı Şevketsimat-ı Hazret-i Pâdişahî ile Haşmetlû Britanya-yı Kebîr ve İrlanda Memâlik-i Müçtemiası Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi Hazretleri Devleteyn beyninde teyemmünen mevcud ve pâyidar olan münâsebât-ı dostâneyi mütekabilen tevsî ve teşyî etmek arzu-yi hâlisânesinde bulundukları cihetle Asya Kıt'asında kâin Memâlik-i Şâhâne-yi İstikbâlen temin eylemek maksadiyle tedâfüî bir ittifak mükâvelenâmesinin akdini tasmim ederek bu iş için taraf-ı eşref-i Hazret-i Pâdişâhî'den Hâriciye Nâzırı devletlü, fehâmetli Saffet Paşa Hazretleri ve Haşmetlû İngiltere Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi Hazretleri cânibinden dahi nezd-i Saltanat-ı Seniyye'de mukim fevkâlâde ve Murahhas Büyükelçi Osten Hanry Layard Cenabları murahhas tâyin buyurulmuş olduğundan müşârünileyhima hazretleri yolunda ve muntazam görünen ruhsatnâmelerini bade-t teâti mevaddı atiyyeye karar vermişlerdir.

Birinci Madde: Rusya Devleti, Batum ve Ardahan ve Kars'ı veyahud memâlik-i mezkûreden birini yed-i zaptında tutup da ileride ve her ne vakit olursa olsun muâhede-i kat'i-ye-i sulhiye ile tâyin olunan Asya Memâlik-i Şâhânesinden bir kısmını daha zapt ve istilâya tasaddî edecek olursa, ol halde, İngiltere Devleti memâlik-i mezkûreyi silâhla muhâfaza ve müdâfaa etmek üzere Saltanat-ı Seniyye ile birleşmeyi taahhüd eder ve buna mukâbil Zat-i Hazret-i Pâdişahî dahi memâlik-i mahrusada bulunan tebea'yi Hıristiyâniye ve sâirenin hüsn-ü idâre ve himâyelerine müteallik ileride devleteyn beyninde kararlaştırılacak olan ıslâhatı lâzımeyi icra edeceğini İngiltere Devleti'ne vaad ile beraber, Devlet-i Müşarünileyhayı taahhüdat-ı vâkıasının icrasına lâzım gelen vesâiti temin edebilecek bir hâle koymak için, kendisine Kıbrıs Ceziresini

tahsis ve asker ikamesiyle Cezireyi idâre etmesine muvafakat eder.

İkinci Madde: İşbu mukâvelenâme tasdik olunacak ve tasdiknâmeler bir ay zarfında ve mümkün olduğu halde daha evvel teâti edilecektir.

Tasdikan lil-mekal tarafeyn murahhasları işbu mukâvelenâmeyi imza ve temhir etmişlerdir.

İşbu mukâvelenâme 1878 Senesinin Haziran'ı Dördüncü Günü İstanbul'da akd ve tanzim edilmiştir.

İmza İmza
LAYARD SAFFET

Esbab-ı imza: Zat-ı Şevketsimat-ı Hazret-i Pâdişahî ile Haşmetlû Britanya-yı Kebir ve İrlanda Memâliki Mücteması Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi Hazretleri beyinlerinde 4 Haziran 1878 tarihiyle Dersaadet'te akd ve imza olunan mukâvelenâmenin tasdiknâmelerini teâti etmek üzere biliçtima tarafeynin tasdiknâmelerini kemal-i dikkatle mukâbele ederek birbirine gâyetle mutâbık bulmuş ve tarafeyn-i müteâkideyn tasdiknâmelerin teâtisi için tâyin olunan müddetin Haziran'ın dördünden bugüne kadar bilitifak temdid eylemiş olduklarından resmî mübâdele usul-i câriyesi veçhile bugün icra olunmuştur.

Tasdikan-lil-mekal, muharrirîn imza, işbu mübâdele şehâdetnâmesini 1878 Temmuzunun Onbeşinci Günü Dersaadet'te imza ve temhir eylemişlerdir.

İmza İmza
LAYARD SAFFET

ZEYL

Hâlen Sadrazam fehâmetlû devletlû Saffet Paşa Hazretleriyle Sefir Hanry Layard Hazretleri devlet-i metbualarının murahhasları sıfatıyla 1878 senesi Haziran'ının Dördüncü Günü imza etmiş oldukları mukâvelenâmenin âtide muharrer zeyli-

ne karar verildi. Kıbrıs Adasının idâresine ve asker ikâmesine müteallik olan şerâit-i âtiyeye İngiltere'nin muvaffakat eylediği tarafeyn-i müteâkideyn beyninde takarrür etmiştir.

Evvelen: Ada'da kemâkan bir mahkeme-i şer'iyye bulunacak ve bu mahkeme Ada'nın ahal-i İslâmiyesine âid mesâlihin yalnız mesâil-i şer'iyesini rü'yete devam eyleyecektir.

Sâniyen: Cevâmi-i şerifeye ve İslâm mezarlığı ve mekteplerine ve Ada'da bulunan sâir tesisat-ı diniyeye âid emval ve emlâk ve arâziye İngiltere Hükümeti tarafından tayin olunacak bir memur ile birlikte idâre etmek üzere Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti dahi ahâli-i İslâmiye-yi cezireden birisini memur tâyin eyleyecektir.

Sâlisen: İngiltere Devleti masârif-i idâre çıkarıldıktan sonra varidâtın elyevm fazla kalan miktarını senebe-sene Bâbıâli'ye tediye edecek ve bu fazla geçen beş senelik 22.936 keseye tâyin olunan hattı mütevassıt vâridat üzerinden yine hesap ve tâyin kılınacak ve bunun yekûnundan mezkûr beş senede arâzi-i emiriye ve emlâk-ı hümayunun satılmasından ve iltizama verilmesinden hâsıl olmuş akça hâriç tutulacaktır.

Râbian: Bâbıâli Kıbrıs'ta bulunan arâzi-i emiriyeyi ve emlâk-ı hümâyunu serbestçe füruht veya iltizama verilmesinden hâsıl olmuş akça hâriç tutulacaktır.

Râbian: Bâbıâli Kıbrıs'ta bulunan arâzi-i emiriyeyi ve emlâk-ı hümâyunu serbestçe füruht veya iltizama vererek bunlardan hâsıl olacak akçe üçüncü bentde zikrolunan vâridat-ı cezire dâhilinde tutulmayacaktır.

Hâmisen: İngiltere Devleti umur-u nâfiaya ve sâir fâide-i umûriye makasıdına mebnî lâzım gelen araziyi ve arazi-i gayrı mezruayı kıymet-i münâsebe ile almak için hakk-ı mübâyaayı iktiza eden memurları vâsıtasıyla icrâ edebilecektir.

Sâdisen: Eğer Rusya Kars'ı ve muhârebe-i âhirede Ermenistan'dan zaptetmiş olduğu sâir yerleri Devlet-i Osmaniye'ye reddedecek olursa Kıbrıs Adası İngiltere tarafından tahliye edilecek ve 1878 senesi Haziranının dördü günü tarihli mukâvelenâmenin hükmü kalmayacaktır.

İşbu Zeyl 1878 senesi Temmuzun Birinci Günü Dersaadette tanzim kılınmıştır[36].

Bu sûretle elli bin Türk şehidinin kanı bahasına fethedilen Kıbrıs, İngiliz idâresine geçmiş oldu. Fakat bu devir yukarıya dercedilmiş bulunan zeylin altıncı maddesine istinâden infisahî bir şarta bağlandığı gibi bir nevî kiralama mâhiyetinde olduğunu gösteren ek bir protokol de imzalanmıştır. Buna göre:

1 – İngiltere Osmanlı Devleti'ne her yıl:

aa) Kıbrıs'tan elde edeceği gelire karşılık olarak 87.986 sterling.

bb) Osmanlı Hükûmeti'ne Kıbrıs'taki arâzisinin gelirine karşılık olarak da 5.000 sterling ki cem'an 92.986 sterling ödeyecektir.

2 – Bu meblâğa her yıl 4.166.220 okka tuz bedeli de ilâve olunacaktır.

3 – Fenerler idâresi de İngiltere'ye geçtikten sonra (4 Eylül 1884) 113 sterling, 11 şilin, 3 kuruş da bunun için verilmesi kararlaştırılmıştır.

İngiltere'nin her sene vermesi lâzım gelen bu meblâğ Ada'yı ilhak eylediğini iddia ettiği 1914 yılına kadar Osmanlı dış borçlarına mahsup edilmiştir.

Kıbrıs'a müteallik anlaşma ve eklerinin tetkikinden kolayca anlaşılacağı üzere sâdece idâresi İngiltere'ye terk edilmiş bulunan Ada'nın terki, hukuken bir arazi terki mâhiyetinde değildir[37]. Şöyle ki:

aa) Ada'nın hükümranlık hakları Osmanlı Pâdişahı'na âittir.

bb) Yerli halk, Türk tabiiyetini muhafaza etmektedir.

cc) Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasındaki kapitülâsyon ve sâir hukukî anlaşmalar Kıbrıs'a da şâmildir. Fakat İngilizler sudan bahânelerle bunu kabul etmek istememişler ve bu yüzden bilhassa Fransızlar'la aralarında çeşitli ihtilâflar zuhur etmiştir.

---

36 – Muahedat Mecmuası, C. 5, Sh: 166

37 – Tafsilât için bkz. Dr. Şükrü TORUN – a.g.e. sh: 29-33

çç) Kıbrıs'ın idâresinin İngiltere'ye devri «i n f i s â h i b i r ş a r t»a bağlandığı cihetle kat'î değildir. Fakat ileride görüleceği üzere bu infisahî şart tahakkuk ettiği, yani Ruslar 3 Mart 1918 tarihli «B i r e s t - L i t o v s k» Muâhedesi ile Kars, Ardahan ve Batum'a Türkiye'ye iâde ettikleri halde, İngilizler Kıbrıs'ı geri vermemişlerdir.

II – KIBRIS'IN LOZAN'DA KAYBEDİLİŞİ

a) Hazırlayıcı Sebepler:

Yirminci Yüzyılın başına gelindiği zaman, Türk Siyâsî tarihinin dâhi hükümdarı **İkinci Sultan Abdülhamid Han**, binbir dış tahrikle alevlenen «m i l l i y e t c e r e y a n l a r ı»nın ihdas eylediği girift ihtilâf ve buhranlara göğüs gererek Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmaya çalışıyordu. Hasımları, dışarıda «s a n a y i i n k ı l â b ı»nı çoktan gerçekleştirmiş bulunan «H ı r i s t i y a n l ı k Â l e m i»nin büyük devletleri, içerde ise, düşman tahrik, teşvik ve menfaatlerinin şuursuz âletleri olan ekalliyetlerle hıyânette onları geçen[38] «B a l k a n K o m i t e c i l e r i»ydi. İslâm temsilcisi

---

38 – **İkinci Sultan Abdülhamid**'in şahsî muârızı yerli hâinlerin ecnebileri bile gölgede bırakacak derecede ileri gitmiş bulunduklarını isbat sadedinde ibraz olunacak vesâik ve tâdâd edilecek vak'aların tafsilâtı müstakil bir cild teşkil edebilirse de biz bunlardan sadece bir ikisini zikredelim:

aa) Tamamen Ermeni komitelerini emsal alan ve onlarla teşrik-i mesâi eden (bkz: **Ahmet Reşid Bey** – Gördüklerim, Yaptıklarım – İst. 1945, sh: 24 - 26) ve siyonist usullerle çalışan (bkz: **Mehmed Murad** – Tatlı Emeller, Acı Hakikatler, İst. 1330, sh. 83) İ t t i h a t v e T e r a k k i C e m i y e t i'nin Avrupa'ya kaçarak orada faaliyet gösteren bir kısım mensupları ile hayatı boyunca İngiliz menfaatlerine hizmet eden Damat **Mahmud Celâleddin Paşa**'nın kendisi gibi hâin olan oğlu **Prens** (hakikatte prens, yani şehzâde değil beyzâde) **Sabahaddin**'in neşrettiği ve İmparatorluğu parçalanmaya müncer kılacak olan «a d e m - i m e r k e z i y e t» görüşüne bağlı olanlar 1902 yılında Paris'te «A h r a r - ı O s m a n i y e K o n g r e s i» adıyla müşterek bir toplantı yaptılar. Burada alınan kararların herbiri onları kabul edenlerin (ki bir kısmı bu kararları kabul etmeyip ayrılmıştır) hâinliklerini söz götürmez bir sûrette isbat eder. Bu kararlar arasında Osmanlı topraklarını parçalayıp Ermeni ve sâir azınlıklara peşkeş çekmek için ecnebi devletlerin fiili müdahalesini talepetmeye kadar

büyük devletimizin sahip olduğu geniş ve kıymetli arazi, hammadde ve pazar ihtiyacı içinde kıvranan büyük devletlerin ötedenberi iştihasını celbediyordu. Fakat Cihan siyâsetine nüfuz bakımından Osmanlı Hanedanı'nın eski dev şahsiyetlerinden geri kalmayan **İkinci Sultan Abdülhamid Han**, bu devletlerin topraklarımız üzerindeki emellerini –takibettiği ince bir siyâsetle– çatıştırarak[39]

---

korkunç olanları vardır (Tafsilât için bkz: **İ. H. Danişmend** - Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cild: 4, İstanbul 1961, sh. 357-365).

bb) Aynı şekilde İkinci Meşrutiyet'e tekaddüm eden günlerde İttihat ve Terakki'nin Manastır merkezi neşrettiği bir beyannâme ile Makedonya için ecnebi devletleri fiilî bir müdahaleye dâvet etmiştir. (Hâtırat-ı Niyazi, sh: 61).

cc) 21 Temmuz 1905 yılında Ermenileri Belçikalı anarşist **Jorris** vasıtasıyla **Sultan Abdülhamid**'e tertip edilen sûikasdi alkışlayan **Tevfik Fikret** «B i r L â h z a - i T e a h h u r» isimli şiirinde:

«Ey şanlı avcı, dâmını bihûde kurmadın

«Attın, fakat yazıklarki, vurmadın!..» diyordu.

«Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı»nın üçüncü cildini yazan **Ahmet Refik** ise mezkûr eserin 1135. sahifesinde «Nihâyet hakikat tamamiyle meydana çıkarıldı. Osmanlı Milleti'ni **Abdülhamid**'in zulmünden kurtarmak için bu hareket-i kahramânenin Ermeni vatandaşlarımız tarafından icra olunduğu anlaşıldı.» diyecek kadar alçalmıştır.

çç) **Sultan Abdülhamid**'e Ermeni propagandalarına kapılan Fransız tarihçisi **Sorel**'in «K ı z ı l S u l t a n» (Le Sultan Rouge) İngiliz Başvekili Gladiston'un «b ü y ü k c â n i» (Great Criminat) **Reşit REY** – a.g.e. sh: 14 - 15), Ermeni **Piyer Kiyar**'ın «k ı z ı l h a y v a n» (Beto Rogue) gibi menfur lâkaplar Ermenilerden ziyâde bu sözde Türk ve Müslüman hâinler tarafından tamim ve istimal edilmiştir.

39 – **Sultan Abdülhamid** devletler muvâzenesinden istifade etmek üzere büyük devletleri birbirlerinin emellerini baltalamaya son derece ince bir siyâsetle sevketmiştir. Şöyle ki:

İngiltere'yi Fransa'nın Suriye'yi işgal isteğine, Fransa'yı da İngiltere'nin Irak'ı ele geçirmek arzusuna hasım vaziyete getirerek her ikisinin emeline set çekti. Almanya ile Avusturya ve Macaristan'ı Makedonya'nın Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasında taksimine mâni olmaya, İtalya, İngiltere, Fransa ve hattâ Rusya'yı Avusturya ve Macaristan'ın Selâniğe kadar bütün Arnavutluğu işgâl eylemesi arzusuna set çekmeye azmettirdi.

Hele Balkan Devletlerini birbirine karşı o derecede kedi-köpek vaziyetine getirmişti ki, **Sultan Abdülhamid** tahttan indirilmeseydi Balkan Harbi'nin çıkmasına imkân ve ihtimal yoktu. Bunu **Mehmet Ali Aynî**'nin hâtıratından alınan şu satırlar ne kadar güzel ifâde etmektedir:

birbirlerine engel hale getirmekte idi. O'nun, aksine iddialara rağmen –her iyi insan için umûmiyetle vârid olduğu üzere– kan dökmemek ve can yakmamak hususundaki merhametinden[40] istifade sûretiyle bir avuç «B a l k a n K o m i t e c i s i» tarafından tahttan indirilmesi (27 Nisan 1909) Türk Millet ve Devleti için meş'um bir felâketler silsilesinin başlangıcı oldu.

«Hiç unutmam. Bir gün odama bir cemm-i gâfir girdi. Adamlar masamın üstüne yirmiden fazla anahtar ihtiva eden bir deste bıraktılar. Sordum:

– «Bu ne?»

– «Kiliselerin anahtarları efendim!»

– «Niçin bana getirdiniz?»

– «Kiliselerimizin kimlere ait olduğunu (yani Sırplar'a mı, Bulgarlar'a mı Rumlar'a mı) tâyin edemiyoruz. Aramızdaki ihtilafı siz hallediniz!»

Herifleri def eyledikten sonra keyfiyeti Vâli **Hâfız Mehmed Paşa**'ya bildirdim. Kısa bir müzâkere neticesinde şu tedbiri ittihaz ettik:

Kiliseyi haftanın muayyen günlerinde Rumlar'a, Sırplar'a, Bulgarlar'a sıra ile açtık. Kapılara süngülü nöbetçi jandarmalar koyduk. Meselâ Rumlar'ın ibâdet gününde Bulgarlar, yahud Sırplar, onların ibâdet gününde de Rumlar içeri giremiyorlardı. Böylece hem anlaşmazlığı bertaraf, hem de asayişi temin ettik. Bir yandan da «t e b e a - y ı ş â h â n e»nin milliyetleri tesbit olunmak istendi. Adliye Nezareti Mezâhip Müdüriyet-i Umûmiyesi Mümeyyizi **Servet Bey** husûsî memûriyetle Kumanova'ya gönderildi. Bu zat tam bir hafta fasılasız çalıştı. Halkı birer birer çağırarak soruyordu:

– «Sen nesin?»

Meselâ – «Bulgarım!» cevabını aldı değil mi, açtığı defterin Bulgarlara mahsus yerine muhatabın adını, hüviyetini ve âile fertlerini yazıyordu...» (**Mehmet Ali Aynî**'nin Hâtırâtı, İst. 1945 sh: 18).

«Uzun seneler devam eden Sırplık, Bulgarlık ve Rumluk keşmekeşine «İ t t i h a t v e T e r a k k i F ı r k a s ı» Meşrûtiyetin ilânından sonra nihâyet vermek istedi. O zaman yapılan «K i l i s e l e r K a n u n u» bu gâyeyi istihdaf eder. Metne ilâve olunan bir madde ile Hükûmet kilisesi bulunmayan unsurlara, Mâliye'nin vereceği tahsisat ile mâbed yapmayı deruhte eylemekte idi. Meselâ, herhangi bir kasabada Rum ve Bulgar ve Sırp ekalliyetleri mevcud olduğu halde yalnız bir kilise varsa ve bu da «b â b e r â t - ı â l i» Rumlar'a âit ise orada masrafı Devletin hazinesinden çıkmak üzere hem Bulgarlar'a, hem de Sırplar'a kilise inşa edilecek idi.

Yerine Geçen **Sultan Reşad**, hudutsuz iyi niyet ve vatanseverliğine rağmen, İttihat ve Terakki idârecilerinin elinde oyuncaktan başka bir şey değildi. Bu yüzden Devletin, arka arkaya Trablusgarp, Balkan ve Birinci Cihan Harbleri'ne sürüklenmesini önleyemedi.

İşte bu sûretle ekalliyetler birbirleriyle uğraşmaktan vazgeçerek «İ t t i h a d-ı a n â s ı r» terkibini tahakkuk ettirdiler. Fakat bu «İ t t i h a d - ı a n â s ı r» kimlere karşı yapıldı biliyor musunuz? Biz Türkler'e...

Artık ne Rumlar, ne Sırplar ve ne de Bulgarlar ön plâna birbirleriyle dalaşmayı almıyorlardı. Bilâkis Türkler'i Rumeli'den çıkartmak için ittifak ediyorlardı. Hattâ sırası gelmişken **Sultan Abdülhamid II**'nin bir sözünü tekrarlayacağım:

«K i l i s e l e r K a n u n u» mer'iyet mevkiine girdiği sırada «H a k a n - ı M a h l û» Selânik'de «Alâtini» köşkünde mahbus idi. Yanında bulunanlardan mezkûr kanunun metni hakkında malûmat almak istemiş. Sultan **Abdülhamit II**, kendisine verilen izahatı dinlerken, yukarıda bahis mevzuu olan maddeye sıra gelince:

– «Eyvah Rumeli elden gitti» demiş. (Bkz. **Mehmed Ali Aynî** a.g.e. sh: 19)

40 – **Sultan Abdülhamid**'in vatana pek pahalıya malolmuş bulunan aşırı merhametinin misalleri saymakla bitmez. Bunlardan sadece bir-ikisini zikretmekle iktifa edelim.

aa) Kendisine sûikast yapan fakat muvaffak olamayan bir harem ağasını affettikten maada ihsan-ı şâhâneleriyle köyüne göndermişti.

bb) Aynı şekilde Yıldız Câmii Şerifi'nde saatli bomba ile bir sûikast tertip eden Belçikalı anarşist **Jorris**'i de affetmiş, kendisine maaş bağlayarak onu hayatı boyunca hafiye olarak kullanmıştır.

cc) Çoğu can hasmı olan İttihatçıları, zararlarından vatan ve milleti vikâye için sâdece sürmekle iktifa etmiş, fakat bu sürgünlere sürgünlük mefhumuyla te'lifi mümkün olmayan maaş tahsisi ve sâir ihsanlarda bulunmuştur. O kadar ki, amcası **Sultan Aziz**'in katillerinden olduğu tahakkuk etmiş olan **Mithat Paşa**'nın bile sürgüne giderken cebine 500 altın koymayı ihmal etmemiştir.

çç) **Sultan Abdülhamid**'in hududsuz merhametine dâir bir görgü şahidinin şu ifadesini de nakledelim:

«Kitâbet hizmetinde bulunduğum ondört sene zarfında âdi cürümlerinden dolayı haklarında idam hükmü sadır olanlar elbette yüzü tecâvüz etmiştir. Pâdişah, bunların arasında yalnız birisinin, anasını ve babasını katletmiş bir canavarın idam hükmünü tasdik etti.» **(Ahmed Reşid REY** – a.g.e. sh. 26-27)

Osmanlı Devleti'ne dört milyondan ziyâde şehidle birçok kıymetli vatan parçalarının kaybına malolan Birinci Cihan Harbi'ne aceleyle ve hiçbir hazırlık yapmadan atılan[41] (29 Ekim 1914) İttihatçılar çoktanberi Kıbrıs'ı resmen ilhak etmek isteyen İngiltere'ye beklediği fırsatı verdiler. Zira Osmanlı Devleti bu harbde İngiltere'nin dâhil olduğu «İ t i l â f Z ü m r e s i»nin karşısındaki «İ t t i f a k Z ü m r e s i»nde yer almış bulunuyordu. Bunu vesile ittihaz eden İngilizler 5 Kasım 1914'de tek taraflı olarak 1878 anlaşmasını feshederek Kıbrıs'ı «i l h a k» ettiklerini ilân ettiler.

Bir beyannâme neşreden Ada'daki İngiliz Komiseri, o âna kadar Osmanlı tabiiyetini hâiz olan ahâlinin artık bundan böyle bu tabiiyeti kaybederek İngiliz tabiiyetine geçtiklerini ilân etti. Bu karar karşısında Türk tabiiyetini kaybederek İngiliz tabiiyetine geçmek istemeyen bir kısım Türk --ancak bir aylık bir müddet tanınmış olmasına rağmen-- Anavatan'a hicret ettiler ki, bunlar mecmû Türk nüfusunun sekizde birini teşkil etmek üzere sekiz bin kişi idiler[42].

Milletlerarası münâsebetlerde tek taraflı bir arazi ilhakının hukuken hiçbir hükmü yoktur. Birtakım cebir unsurları kullanılmak sûretiyle de olsa bu gibi hallerin mutlaka bir akde iktiran ettirilmesi zarurîdir. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin asla kabul etmediği bu tek taraflı İngiliz ilhakı, Lozan Konferansı'na kadar sâdece fiilî bir durum ihdas etmekten ileriye geçememiştir.

b – Lozan Müzâkerelerinde Kıbrıs

Lozan zabıtlarında, Kıbrıs üzerindeki meşrû haklarımızı dile getiren birtakım beyanlar arayanlar boşuna yorulurlar. Zira bu Konferansın uzun müzâkerelerinde Kıbrıs hakkında söylenmiş müdâfaa veya talep mâhiyetinde bir tek kelimeye bile rastlamak

---

41 – **Kâzım KARABEKİR** – Cihan Harbine Nasıl Girdik?, sh. 393 - 397.

42 – Bkz. **AHMED GAZİOĞLU** – a.g.e. sh. 28'de yer alan 33 numaralı dipnot.

mümkün değildir[43]. Kıbrıs adına ancak Lozan Muâhedenâmesi'nin Kıbrıs'ın kaderini aleyhimize olarak tayin eden maddeleri dolayısiyle cereyan eden müzâkerelerde görmek mümkündür. Ancak bu vesileyle Türk Murahhas Hey'eti mensupları ve hassaten **İsmet Paşa** tarafından serdedilen mütalâalar Kıbrıs'ın istikbalini aleyhimize olarak daha da kötüleştirici bir mâhiyet arzetmektedir ki, bu husus biraz aşağıda incelenmiştir.

Kıbrıs'ın Türkiye hesabına talep edilmesi veya bunda muvaffak olunmadığı takdirde tedbir mâhiyetinde başka taleplerde bulunulması istikametinde meskût olan Lozan Konferansı zabıtları gibi **İsmet Paşa**'nın Lozan'ı anlatan hâtıraları[44] ve hatta birçok

---

43 – Lozan Muâhedenâmesi'nin Kıbrıs'la doğrudan doğruya alâkadar olan maddeleri 20 ve 21'inci maddelerdir. Bu maddeler proje metninde sâdece 19'uncu madde olarak tek bir madde hâlinde yer alıyordu. Bu maddenin Kıbrıs'ın istikbalde alacağı vaziyet bakımından bizim için daha aleyhte birtakım ilâvelerle iki madde halinde tertibi Türk Murahhas Hey'eti'nin teklifi ile vuku' bulmuştur. Projenin 19'uncu maddesi dolayısıyla cereyan eden müzâkerede Kıbrıs'ın Türkiye nam ve hesabına talep edilmesi veya istikbalde İngiltere'nin terki halinde Türkiye'ye bırakılması, bu da temin edilemezse orada azınlık mevklinde bulunan ırkdaşlarımızın Türkiye'deki ekalliyetlere müteallik hükümlere imtisâlen haklarının korunması istikâmetinde serdedilmiş tek bir cümle veya kelimeye rastlamak mümkün değildir. (Bkz: Şark-ı Karip Umûru Hakkında Lozan Konferansı, İkinci Takım, I. C, sh: 11-23 arasında yer alan Birinci Encümene ait 2 numaralı zabıtnâme, aynı eserde yer alan (sh: 114) 9 numaralı zabıtnâme ve buna merbut Lâhika: A (sh. 126)

44 – **İnönü** hâtırâtının Ulus Gazetesi'nde 24 Temmuz – 20 Ekim 1968 tarihleri arasında yayınlanan «L o z a n» kısmında Kıbrıs'a bir tek defa temas etmiştir. Ancak o da Kıbrıs'ın Lozan'daki durumuna değil, hâlihazırına müteallik-tir. (Bkz: a.g.t. 7 Ekim 1968 tarihli Ulus Gazetesi.)

İnönü bu hâtırâtında iki gün arka arkaya **Venizelos**'u methüsenâ ettikten sonra «Kıbrıs buhranı **Venizelos**'tan ders almayanlar yüzünden çıktı» demektedir. **Venizelos** adının «G i r i t İ h t i l â l i»nden beri ne denlû menfûr bir kelime olduğunu bir tarafa bırakalım da **İnönü**'nün Kıbrıs buhranı dolayısıyla serdettiği bu mütalâayı ufak bir değiştirme ile kendisini izâfe ederek diyebiliriz ki: «Kıbrıs buhranı, **İnönü**'nün O'nu Lozan'da kurtaramaması veya en azından sağlam bir teminata raptedememesinden çıkmıştır.»

İnönü, Lozan'da neyin ehemmiyetli ve neyin ehemmiyetsiz olduğunu hesab etmekten o derece âcizdi ki, hiçbir bakımdan Kıbrıs'la kıyas-ı kabil olmayan «M e i s A d a s ı» için günlerce mücâdele ettiği ve Tuna Nehri kenarında adı var, kendi yok bir yer olan «A d a k a l e» için çırpındığı halde, Kıbrıs'ı talep etmek lüzum ve ihtiyacını hissetmemiştir.

meşhur «L o z a n m e t h i y e l e r i»[45] bile bu mevzuda en küçük bir tafsilât vermemektedirler. Acaba bunun sebebi nedir? Bu suale ne Lozan Murahhaslarının hâtıraları[46] ve ne de Lozan methiyeleri cevap vermemektedirler. Sâdece Kıbrıs hakkındaki bir eserde «Kıbrıs gibi Misak-ı Millî sınırları dışında kalan topraklar için fazla bir şey yapılamazdı.»[47] tarzında bir müdâfaaya rastlanılmaktadır. İnönü bu kadarını dahi söyleyememiştir. Halbuki bir yerin Misak-ı Milli'ye dâhil olmadıkça talep edilemeyeceği mantığından hareketi, onun kabul edildiği zamana âit şartlarla Lozan müzâkereleri esnasındaki şartların mukayesesini imkânsız kılar. Böyle olduğu halde bu sakat görüşe Kıbrıs'ın Türkiye, İngiltere ve Yunanistan arasındaki hukukî vaziyetini bir doktora tezi olarak incelemiş ve bunu

---

45 – **Cemil BİLSEL**'in birinci cildi 464, ikinci cildi ve 704 büyük sahife tutan (cem'an 1168 sahifelik) meşhûr Lozan methiyesinde Kıbrıs'a tahsis ettiği satırlar şu iki cümleden ibarettir: «İngiltere burasını dahi bizimle harbe girdiği gün, yani 1914 İkinci Teşrinin beşinde ilhak etti. Lozan'da bu i'lak o günden itibâren mûteber sayıldı ve tabiiyet ve borç mes'eleleri görüşüldü. Mes'ele daha ziyâde iki hey'et arasında hâllolundu ve yazı komitesi kararlaşan şekli tesbit eyledi.» (**Cemil BİLSEL** Lozan, C. 2, İstanbul 1933, sh: 261)

Ali Naci KARACAN'ın «L o z a n K o n f e r a n s ı v e İ s m e t P a ş a» (İstanbul 1943) isimli iyi kâğıda basılmış büyük boy, 488 sahifelik kitabında **İnönü**'nün «L o z a n H â t ı r a s ı» ithaflı resminden muâhedeyi imza ettiği kalemin kuşe kâğıdına renkli basılmış fotoğrafına kadar bir gazeteci gözüyle bir yığın teferruat bulmak mümkün, fakat Kıbrıs hakkında tek bir kelimeye rastlamak mümkün değildir.

46 – **Dr. Rıza NUR** «Hayat ve Hâtıratım» isimli hâtırâtının üçüncü cildinin (İstanbul 1968) 959-1260'ıncı sahifeleri arasında Lozan Konferansı'nı anlatmaktadır. Bu sayfalarda Konferansa âid Murahhas ve Müşâvirlerin şahsî ahlâksızlıklarına kadar akıl ve hayâle gelebilecek her türlü teferruatı bulmak mümkündür. Fakat lehte veya aleyhte Kıbrıs için bir tek kelime bulmak mümkün değildir. **İnönü**'nün ise mezkûr hâtıratında Kıbrıs'tan ne derecede ve nasıl bahsettiğini yukarıda naklettik.

47 – **Ahmet GÂZİOĞLU** – a.g.e., sh: 31.

Paris Üniversitesi'ne takdim etmiş olan Dr. Şükrü Torun'un adı geçen eserinde de rastlanmaktadır: «Osmanlı İmparatorluğu ise Garbî Trakya üzerindeki hâkimiyet haklarını tahdid veya iptal eden hiçbir muâhede imzalamamıştı. Yani mezkûr mıntıka 1923'de Lozan Konferansı'nın açıldığı sırada tıpkı Kıbrıs gibi hukuk bakımından Türkiye'nin bir parçası olmakta devam ediyordu. Bütün bu kuvvetli delillere rağmen Garbî Trakya üzerindeki meşrû taleplerini mağlûp Yunanistan'a karşı bile kabul ettiremeyen Türkiye hangi muvaffakiyet ümidiyle Birinci Cihan Harbi'nin en büyük gâlibinin ihtiraslarını çiğneyerek Kıbrıs üzerinde iddialarda bulunabilirdi!»[48] demektedir.

Doğrusu bu nokta-i nazar bir doktora tezinde yer almasaydı üzerinde durmaya bile değmezdi. Daha kuvvetli sebeplere istinâden bize âid olduğu halde bile Batı Trakya'yı kurtaramamak, Kıbrıs'ı -kurtaramamak değil de- talep dahi etmemek için meşrû bir sebep teşkil edebilir mi? Beynelmilel konferanslarda an be an değişen çeşitli taktik, te'sir ve oyunlarla bir devlet bazan çok kolay elde edebileceği bir dâvâyı kaybedebilir. Zira neticeyi her zaman istinad edilen sebeplerin haklılığı veya haksızlığı tâyin etmez. Tahassul eden neticede murahhasların şahsî dirâyetlerinden, temsil ettikleri devletin husûsiyetlerine kadar tahmin edilemeyecek kadar çeşitli müessirler rol oynar. Misâlimizde olduğu gibi kaybedilmiş pek çok haklı dâvâ vardır ve dâima da olacaktır. Ancak bunların tahlil ve değerlendirilmesinde birtakım «d o k u n u l m a z t a b u l a r»a bağlı kalmayarak geleceğe ışık tutacak, ders ve ibretleri ortaya koymak da ilmin vazifesidir. Hal böyle olunca, Dr. Şükrü Torun'un yukarıya alınan satırlarda ifâde eylediği görüşün sakatlığı âşikârdır.

Gerçekten Batı Trakya'nın -hakkımız olmasına rağmen- bize verilmemiş olması «Kıbrıs» etrafında ileri sürebileceğimiz istekleri güçleştirici değil, bilâkis kolaylaştırıcı olabilirdi. Muârızı, bir tâvizi, mukâbil bir tâvizle karşılamaya itecek bir sâik de mi olamazdı?! Çünkü sulhû akamete uğratmamak gayreti -değişik nispetlerde de olsa- elbette ki, iki tarafta da mevcuttu. O günün şartları içinde, yeryüzünde sulh ve sükûna muhtaç olmayan bir devlet var mıydı?!..

48 - Dr. Şükrü TORUN - a.g.e., sh: 49.

Esasen bu gibi ucuz müdâfaalar sadre şifâ olsaydı, evveliyetle İnönü tarafından ortaya atılmaz mıydı?! O ise, mâlûm olduğu üzere bermutad susmaya devam etmektedir. Fakat bu sükût elbette ki târihin artık tebellür etmeye başlayan kıymet hükmünü ne sislendirebilecek ve ne de değiştirebilecektir.

Bu mes'ele üzerinde bir de şunu ilâve etmek isteriz ki, bizzat İnönü bile kendisini her zaman Misak-ı Millî ile bağlı addetmeyerek onu aşan taleplerde bulunabilmiştir. Bunun en tipik misâli «A d a k a l e M e s ' e l e's i»[49]dir. Gerçekten bir yerin Misak-ı Millî'ye dâhil olmadıkça talep edilemeyeceği mantığından hareket edilirse Tuna Nehri içinde birkaç yüz kişi nüfuslu bir adacık olan ve Romanya arazisinde bulunan Adakale'nin taleb edilmesini ve bu mevzuda ısrarla konferansın yeniden inkıtaına sebep olabilecek raddelere kadar ileri gidilmiş olmasını izah mümkün değildir. Aynı şekilde M e i s A d a s ı'nın ısrarla talep edilmesine karşılık müttefiklerin «burası Misak-ı Millî'ye dâhil değildir» yolundaki itirazlarına da İnönü, Meis'in Misak-ı Millî'ye dâhil olduğu için talep edilmekte olduğu tarzında sarih bir cevap vermemiştir.

---

49 – Lozan zabıtlarında açıkça görüldüğü üzere Meis Adası'nın talebine dair uzun mütalâa ve münâkaşalardan sonra 16'ıncı maddenin tâdiline geçilmiş ve bu esnada Türk Başmurahhası **İsmet Paşa,** bir «A d a k a l e M e s ' e l e s i» ortaya atmıştır. Konferansın ikinci safhasında uzun ve münakaşalı ilk devrede ortaya atılmayan böyle bir mes'elenin bu ikinci Lozan Konferansı devresinde mevzuubahs edilmiş olması cidden câlib-i dikkattir. Başmurahhasımızın iddiasına göre Adakale, Berlin Muâhedenâmesi'nde unutulmuş bulunduğundan Türkiye'ye âid olduğu tasdik edilmeliydi. **İnönü,** Lozan'a müteallik hatıratında eski bir Osmanlı Devlet ricalinden bir zatla müzakeresine dâir nakiller yaptıktan sonra «Bu misali vermekten maksadım, Adakale üzerinde hak iddia ederken müdâfaa tarzının bu sebeple Konferansı inkıtaa sevkedecek bir manzara ve kanaat uyandırdığını belirtmektir.» (Ulus Gazetesi 3 Ekim 1968 tarihli nüsha) demek suretiyle o zaman Romanya hududları dahilinde ve Tuna Nehri içinde ehemmiyetsiz küçük bir adacıktan ibâret olan (Bugün yapılan bir baraj sebebiyle tamamen sular altında kalmıştır.) Adakale'ye müteallik ısrarlar yüzünden Konferansın az kalsın inkıtaa uğrayacağını bizzat ifâde etmektedir. Ancak şu var ki; Türkiye için en hayatî ehemmiyeti hâiz olan Kıbrıs, Adalar, Hatay, Halep, Batum ve sâire gibi yerleri taleb edip, böyle bir inkıta sebebi ihdas etmeye cesaret edemeyen İsmet Paşa'nın, ehemmiyeti bu gibi mes'elelerle kıyas edilemeyecek olan bir Adakale üzerindeki talebi izhar etmesinin hakikî sebeplerini anlamak

Misak-ı Millî mevzuunda esasen 16 Mart 1920 tarihli Moskova Muâhedesi'yle tâvizler verilerek «B a t u m» Lozan'dan evvel fedâ edildiği gibi Mudanya Mütârekenâmesi'nde de taleplerimizin Misak-ı Millî çerçevesi içerisinde cereyan edeceği hususu teyid edilememiştir. Kaldı ki Kıbrıs'ın, Misak-ı Millî'de sarahaten zikredilmemiş olması, orasının talebinden sarfınazar edileceği mânâsını tazammun etmez. Zira devletin en ölü zamanında tanzim edilen Misak-ı Millî'nin vuzuhsuzluğu, fiilen karşımızda olmamakla beraber Yunanistan'a yardım eden İngiltere'yi ürkütmemek gibi bir ihtiyattan doğmuştur[50]. Yoksa daha Lozan'dan evvel ve Misak-ı Millî'nin tesbiti sırasında Kıbrıs'tan feragat edildiği hususunda en küçük bir emâre mevcud değildir.

---

güçtür. Bundan dolayıdır ki her mes'elede tâviz üstüne tâviz veren **İnönü**'nün bu talebiyle (Bkz: Lozan Zabıtları, II. Takım I. Cild sh. 16 ve müt. sahifelerde yer alan 25 Nisan 1923 tarihli Birinci Encümenin 2 numaralı zabıtnâmesi) arka arkaya söz alarak alay etmişlerdir.

O derecede ki, Lozan meddahlığıyla ün almış ve bu sâyede üniversite rektörlüğüne kadar yükselmiş **Cemil Bilsel** bile: «Hakikaten müdâfaası güç bir dilek. Konferansın ilk devresinde hiç bundan bahsedilmemişti. Ankara'da bu hatıra geldi.» demekte ve böyle ehemmiyetsiz bir mes'ele için «Bir aralık bu mes'ele konferans havasında kara bir bulut gibi dolaştı. Yeni bir kesilmeden bahsolundu. İki taraf fikrinde o kadar kararlı görünüyordu. Ankara, Adakale mes'elesinde ısrar edilmesini istiyordu.» diye ilâve etmektedir. (**Cemil BİLSEL** – Lozan – Cild: 2, İstanbul 1933, sh: 255).

50 – Bilindiği üzere M i s a k - ı M i l l î 'yi kabul ve ilân eden son O s m a n l ı M e c l i s - i M e b u s a n ı'dır. Bu Meclisin 29 Kânunusâni 1336 (1920) tarihiyle tesbit ve ilân eylediği bu misak teferruata girmeyip esasları tesbit etmiş bulunmaktadır. Buna göre 30 Ekim 1918 tarihli «M o n d r o s M ü t â r e k e n â m e s i »nin imzası anında Ordularımızın ric'at ederek fiilen bulundukları noktalar, vatanın vazgeçilmez hududlarıdırlar. Devletin mağlûp bir zamanında tanzim edilmiş bulunan böyle bir misakın gâyet ihtiyatlı bir uslûpla tanzimiyle sâdece umûmî hükümlere yer verilmesinden daha tabii ne olabilirdi? Bu yüzdendir ki, orada hududlara vuzuh kazandırmak üzere Misak-ı Millî'ye dâhil olan ve olmayan yerler tâdad edilmemiştir.

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın kabul ve ilân eylediği bu misakın bir tek harî bile değiştirmeden 18 Temmuz 1920 tarihinde Ankara'da kabul ve ilânı sırasında da bu ihtiyatkâr tavrı devam ettirmek mecburiyetini ihdas eden âmiller berdevamdırlar. Henüz hiçbir zafer kazanılmamıştı. Binâenaleyh – kanaatimizce – Misak-ı Millî'nin müphemiyetinden istifade edilmek istenmiş, bazı husûmetlerin zamansız olarak ilân ve ifşâsından içtinab edilmişti.

Kıbrıs'ın mukadderatını tâyin bakımından Lozan Sulh Projesi'nde Müttefiklerce tâyin edilmiş bulunan ve murahhaslarımızın teklifleriyle son şeklini alan 19'uncu maddeyi birlikte mütalâa ederek bunun ne sûretle Lozan Sulh Muâhedenâmesi'nde yer alan 20 ve 21'inci maddelere inkılâb ettiğini inceleyelim:

Madde 19 – **Türkiye 5 Teşrinisâni 1914 senesinde Britanya Hükûmeti tarafından ilân edilen Kıbrıs'ın ilhakını kabul etmeyi beyan eder. Kıbrıs Adası'ndan mütevellid veya sâkin olan Türk teb'ası Osmanlı tabiiyetinde olanlar hariç olmak üzere, kaavanîn-i mahalliyeye riâyet şartıyla Britanya tabiiyetini iktisab edeceklerdir.»**[51].

İşte bu sebeptendir ki, İngiliz işgal-i askerîsi altında bulunan Kıbrıs'ın Misak-ı Millî'ye dâhil olup olmadığı hususunda da bu misaka bir sarahat kazandırılmamıştır. Fakat Kıbrıs'ın İngiltere'ye infisâhi bir şartla terkedilmiş bulunduğu nazar-ı itibare alınırsa burasının talebinin, o şartın tahakkukuna tâlik edilmiş bulunduğunu kabul etmek gerekmez mi? Gerçekten bu şart da Misak-ı Millî'nin kabûlünden bir müddet evvel (1918) gerçekleşmiştir. Binâenaleyh Kıbrıs'ın Misak-ı Millî'ye dahil olup olmamasını zâid bir münakaşa hâline getiren ve O'nu Misak-ı Millî'ye dâhil, olmaktan daha kavi bir müstenidat ile Türkiye'ye âid kılan âmil O'nun «İngiltere'ye askerî bir üs olarak» devrindeki infisahi şartın tahakkuku değil midir? Buna rağmen Misak-ı Millî'de zikri, Yunanistan'ın bir numaralı müşevviki olan İngiltere'yi tahrik edeceği mülâhazasından dolayı ihmal edilmiş olabileceği gibi, orada tasrihe ihtiyaç hasıl olmayacak derecede bize âidiyetinin bedahetinden doğmuş olamaz mı? Gerçekten Misak-ı Millî'nin tanzimi ve Ankara Meclisi Meb'usanı'nda kabûlü sırasında cereyan eden münâkaşalarda izhar edilen endişeler bu kanaatimizi haklı kılacak bir sarahat taşımaktadır.

51 – Lozan Konferansı'nda Düvel-i Mu'telife Murahhasları tarafından Türkiye Hey'eti Murahhasası'na Tevdi Olunan Sulh Muahedesi Projesi – Ankara, (1339 - 1341, T.B.M.M. Matbaası, sh. 9).

Dikkat edilirse Müttefikler Kıbrıs için teklif edilen sulh projesinin 19'uncu maddesinde Ada'da mütemekkin olan Türkler'in Türkiye'ye mecburî veya ihtiyarî hicretlerinden bahsetmemektedirler. Bu madde müzâkere sırasında Türk Murahhas Hey'eti mensupları ve onun Reisi **İsmet Paşa** tarafından ileri sürülen tâdil teklifiyle Lozan Muâhedenâmesi'nin 20 ve 21'inci maddelerine in'ikâs etmiştir. Fakat hazindir ki, Müttefiklerin teklifleri karşısında Kıbrıs'ı taleb etmek mevkiinde bulunan **İnönü**, böyle bir talep mahiyetinde hiçbir mütalâa serdetmediği gibi burası İngiltere'ye terk edildiği halde de Ada'nın ve Ada sâkini olan Türkler'in istikbâlini garanti edecek mâhiyette hiçbir teklif ileri sürmemiştir. Aksine Türkiye'nin Kıbrıs üzerindeki taleplerine müessir bir müstenidat teşkil edecek olan «n ü f u s» unsurunun zamanla azalmasına müncer olacak tâdiller ileri sürmüş ve bunların kabûlüyle projede yer alan 19'uncu madde «Kıbrıs Adası'nda mütemekkin Türkler'in Türk tabiiyetini muhâfaza etmek isteyenlerinin Türkiye'ye hicretini» imkân dâhiline koymuştur. Bu teklife karşı zabıtlarda şu kayıt vardır: «**Sir Horace Roumbolt** 19'uncu maddedeki Türk Murahhası ona ihtiyar-ı tabiiyet hakkında bir bend ilâve etmek teklifinde bulunmuştu. Onun sonuncu fıkrasını mevki-i müzâkereye koydu. Britanya Hey'et-i Murahhasası bu teklife karşı bir dereceye kadar rızabahş bir sûrette hareket edebileceği zannındadır. Hey'et-i mezkûre Türk Hey'et-i Murahhasasına, Encümen-i Tahrir'e verilmek üzere bir madde projesi tevdi etmek niyetindedir.»[52].

Lozan Zabıtlarının bu maddenin müzâkeresinin devamına müteallik 9 numaralı zabıtnâmesi, mezkûr maddeye Türk Murahhas Hey'et'inin teklifiyle yapılan ve Ada'nın istikbâli bakımından mutlak bir sûrette Türkiye'nin aleyhine olan ilâveye âit müzakereyi şöyle nakletmektedir:

---

52 - Lozan Zabıtları, II. takım, I. Cild, sh: 21.

«9 Numaralı Zabıtnâme

Celse saat on buçukta Uşi Şatosu'nda Sir Horace Roumbolt'un riyâseti altında açıldı.

Hazır bulunanlar...

....

Sir Horace Roumbolt Muâhede projesinin 19 ve 26'ncı maddeleri hakkında tahrir encümeni tarafından verilen bir notu okudu. (A işaretli lâhikaya müracaat).

Hukuk müşâvirlerinin teklif ettikleri yeni metinler kabul olundu ....»[53].

«9 Numaralı Zabıtnâme lâhikaları

Lâhika: A

Tahrir Encümeni'nin Birinci Encümene Müzekkeresi,

1 - Sulh Muâhedenâmesinin 19'uncu maddesi hakkında:

Britanya ve Türk Hey'et-i Murahhasları âti-yül-beyan hususâtı teklif emrinde ittifak etmişlerdir:

Evvelen: 19'uncu maddenin ilk fıkrasının (Türk metni) ayrı bir madde teşkil etmesi,

Sâniyen: İkinci Encümen tarafından ittihaz kılınmış olan karar tevfikan ikinci fıkranın tayyedilmesi,

Sâlisen: Üçüncü ve dördüncü fıkraların ayrı bir madde halinde ve zirde gösterildiği sûrette yazılması.

«5 Teşrinisâni 1914 tarihinde Kıbrıs Adası'nda mütemekkin bulunan Türk teb'ası kanun-i mahallî'nin kabul ettiği şerâit dâiresinde Britanya tabiiyetini iktisap ve bu cihetle Türk tabiiyetini zâyi' edeceklerdir. Şu kadar var ki, işbu muâhedenin mevki-i mer'iyete vaz'ından itibâren iki sene müddet zarfında Türk tabiiyetini ihraz edebileceklerdir. Bu takdirde hakk-ı hıyarlarını istimal ettikleri tarihi takibeden oniki ay zarfında Kıbrıs Adası'nı terk etmeye mecbur olacaklardır.»

---

53 - a.g.e., sh: 114.

«İşbu muâhedenâmenin mevki-i mer'iyete vaz'ı tarihinde Kıbrıs Adası'nda mütemekkin olup da kanun-î mahalli'nin tâyin ettiği şerâit dâiresinde vukû bulan mürâcaat üzerine tarih-i mezkûrede Britanya tabiiyetini ihraz etmiş veya etmek üzere bulunmuş olan Türk teb'ası dahi bundan dolayı Türk tabiiyetini zâyi edeceklerdir.».

«Şurası mukarrerdir ki, Kıbrıs Hükûmeti, Türk Hükûmeti'nin muvafakatı olmaksızın Türk tabiiyetinden başka bir tabiiyet ihraz etmiş olan kimselere Britanya tabiiyetini tefvizden imtina etmek selâhiyetini hâiz olacaktır.»[54].

Kıbrıs Adası'nın geleceğine birinci derecede müessir 20 ve 21'inci maddelerden[55] maada bir de 16'ncı madde vardır ki, daha ziyâde diğer adalarla alâkadar gözükmektedir. Bu sebeple birinci derecede Adalar'la alâkalı bölümde incelenecek olan bu madde projede şu şekilde yer almıştır:

---

54 – a.g.e. sh: 126.

55 – İşbu değişikliğe istinaden Lozan Muâhedenâmesi'nde 20 ve 21'inci maddeler olarak yer alan ve Kıbrıs'ın kaderini tayin eden hükümler şöyledir:

«Madde: 20 – Kıbrıs'ın Britanya Hükûmeti tarafından 5 Teşrinisâni 1914 de ilân olunan ilhakını Türkiye tanıdığını beyan eder.

Madde: 21 – 5 Teşrinisâni 1914 tarihinde Kıbrıs Adası'nda mütemekkin olan Türk teb'ası kanûn-i mahallinin tâyin ettiği şerâit dâiresinde İngiliz tabiyetini iktisab ve bu yüzden Türk tabiiyetini zâyi edeceklerdir. Maahaza işbu muâhedenâmenin mevki-i mer'iyete vaz'ından itibaren iki senelik bir müddet zarfında Türk tabiiyetini ihtiyar edebileceklerdir. Bu takdirde hakk-ı hıyarlarını istimal ettikleri tarihi takibeden on iki ay zarfında Kıbrıs Adası'nı terketmeye mecbur olacaklardır.

İşbu muâhedenâmenin mevkii mer'iyete vaz'ı tarihinde Kıbrıs Adası'nda mütemekkin olup da kanun-i mahallinin tâyin ettiği şerâit dairesinde vukû'bulan mürâcaat üzerine tarih-i mezkûrde İngiltere tabiiyetini ihraz etmiş veya etmek üzere bulunmuş Türk teb'ası dahi bundan dolayı Türk tabiiyetini zayi edeceklerdir.

Şurası mukarrerdir ki, Kıbrıs Hükûmeti, Türk Hükûmeti'nin muvafakatı olmaksızın Türk tabiiyetinden başka bir tabiiyet ihraz etmiş olan kimselere İngiltere tabiiyetini tefvizden imtina etmek selâhiyetini hâiz olacaktır.

«Madde: 16 – Türkiye işbu muâhedede musarrah hududlar hâricinde kâin ve işbu muâhede ile hâkimiyeti üzerinde tanınmış olan Adalar'dan gayrı cezireler üzerinde veyahud bunlara mütedâir her ne sûretle olursa olsun bütün hukuk ve müddeiyatından feragati beyan eyler. Bu arâzi ve cezireler üzerinde ilhak, istilâ veya herhangi bir şekl-i idâre hakkında ittihaz edilen veya edilecek olan bütün mukarreratı kabul ve tasdik eder.»[56].

İleride tafsil edileceği üzere Türk Murahhas Hey'eti Birinci Encümeni'nin 25 Nisan 1923 tarihli içtimâında bu maddeye itiraz etmiş ve mezkûr müzâkereye âid 2 numaralı zabıtnâmede[57] görüldüğü üzere Türkiye lehine bir ilâve yapılmasını teklif ve bunda muvaffak olmuştur. Şöyle ki, yukarıya dercedilen maddenin muâhedede tasrih edilmiş hududlar hâricindeki arâzi ve adaların istikbâlde «ilhak, istilâ veya herhangi bir diğer şekl-i idaresi hakkında ittihaz edilen veya edilecek olan bütün mukarreratı kabul ve tasdik edeceği» tarzındaki hüküm kaldırıldığı gibi bu adaların zikri sırasında bir istidrat olarak «ki bu arazi ve cezirelerin mukadderatı alâkadarlar tarafından tayin edilmiş veya edilecektir»[58] tarzında bir ilâve teklifinde bulunmuş ve bunda muvaffak da olmuştur. Ancak bu ilâvenin yapılmasında maksadın Kıbrıs'la alâkasını gösteren en küçük bir ima ne zabıtlarda ve ne de diğer Lozan kaynaklarında görülmemektedir.

c) Lozandan sonra:

Kıbrıs Adası'nın İngiltere'ye terkine mâni olmak istikametinde bir gayret sarfedilmemiş olduğu gibi, oradaki soydaşlarımızın hukukunun siyâneti veya bu Ada'nın ileride İngiltere tarafından terki halinde Türkiye'ye iâdesi zımnında[59] da hiçbir müdâfaada bulunulmadıktan başka yukarıya dercedilen zabıtlardan anlaşılacağı

56 – a.g.e. proje sh: 8

57 – a.g.e. zabıt sh: 15 - 16

58 – Bkz: Lozan Muahedenâmesi, Madde: 16

59 – Mesmuatımıza nazarân eski Kocaeli Meb'usu ve Ticaret Vekili Kıbrıslı Sırrı BENLİOĞLU Lozan'a azimeti sırasında İnönü'ye: «İngilizler Kıbrıs'ı

üzere Ada sâkini Türkler'in Anavatan'a göçünü intaç edecek ilâveler dercine gayret sarfedilmiştir. Bu yüzdendir ki, Ada'nın evvelce zikri geçen İngiltere tarafından ilhakı esnasında Türkiye'ye hicret eden sekizbin soydaşımıza ilâveten Lozan Muâhedenâmesi'nin mevkii mer'iyete vaz'ını takiben de yirmi bin Türk Anadolu'ya hicret etmiştir[60].

Bu Türkler için Yunanistan'dan mübâdele edilenler gibi birtakım malî imkânlar derpiş edilmemiş, yani onlara Türkiye'den Yunanistan'a hicret eden Rumların «emval-i metrûke» denilen mallarından Kıbrıs'ta bıraktıkları mallara mukabil birtakım imkânlar tanınmak gibi bir tedbir ittihaz edilmemiş bulunduğu halde, yirmibin Kıbrıslı'nın muhâcerete her türlü maddî sıkıntıya rağmen boyun eğmiş bulunması câlib-i dikkattir.

Nitekim 27.12.1934 tarihinde mer'iyete giren 2/1777 sayılı «İskan Muâfiyetleri Nizamnâmesi»nin «Türkiye'nin terkettiği topraklarda sâkin olup hakk-ı hıyarını Türkiye lehine kullanarak Türk tabiiyetini muhâfaza eden veya terk edilen topraklar halkından olup başka bir ecnebi memlekette tavattun etmekle beraber Türk tabiiyetini taşıyan Türk ırk ve kültürüne bağlı olanlar Türkiye'de yurt tutmak maksadiyle geldiklerinde muhâcir olarak kabul olunurlar.» şeklinde yer alan ifâdenin Kıbrıs'tan gelecek muhâcirleri kastettiği âşikârdır. Nitekim 7 Birinci kanun 1341 tarihinde kabul edilen 1188 sayılı kararnâme ile Kıbrıs Türkleri Türkiye'ye kabul edilmiş ve bunlara hiçbir yardım vaad edilmeksizin:

---

ileride her ne zaman olursa olsun terkettikleri takdirde sahib-i aslisi olan Türkiye'ye iâdesini kabul ederler.» tarzında muâhedeye bir fıkra ilâvesini temin zımnında bir gayret sarfetmesi talebinde bulunmuş ve bu talep Hey'etin müşâvirlerinden Berlin Sefareti müsteşarı **Ethem MENEMENCİOĞLU** tarafından da aynı mahiyette olmak üzere tekrarlandığı halde **İnönü** bu hususta en küçük bir gayret sarfetmediği gibi Ada'nın İngiltere tarafından kayıtsız şartsız bir surette ilhakını kabul etmiştir.

60 – Bkz: 1 Ekim 1926 tarihli Cumhuriyet Gazetesi – **Nâci KÖKDEMİR** – a.g.e. sh: 135.

3.000 nüfus Kozan,
3.000 nüfus Muğla,
3.000 nüfus Osmaniye,
3.000 nüfus Adana,
3.000 nüfus Silifke,
3.000 nüfus Antalya ve
2.000 nüfus da Mersin'e yerleştirilmiştir.

İşbu yirmi bin Kıbrıslıya mütedâir mezkûr kararnâmenin vaz'ettiği hüküm şöyledir:

«Lozan ahitnamesinin birinci -arâziye müteallik- faslının 21'inci maddesindeki hakk-ı hıyardan istifade ederek Türkiye'ye hicret etmek isteyen ve harekete müheyya bulundukları anlaşılan ve yirmi bin nüfus tahmin olunan Kıbrıs Müslümanlarının, **sevk ve iskân masrafları kendilerine âid olmak üzere**, mülteciler hakkındaki tâlimatnâmeye tevfikan merbut cedvelde muharrer mıntıkada iskânları ve bunlardan bihakkın muhtac-ı muâvenet olanların da imkân bulunduğu takdirde ve hükûmet için hiçbir kaydı tezammün etmemek ve mesâikinin derecesine göre bir veya yekdiğerine münâsebet-i sıhhiyeleri sebet-i sıhriyeleri bulunan birkaç akrabaya tahsis edilmek şartıyla birer hâne ve kâfi miktarda arâzi verilmek sûretiyle iskânları tevzi talimatnâmesi mûcibince hükûmet emrindeki araziden maada arazi-i milliye, hâliye, mahlûle ve mevkûfeden tedeyyün sûretiyle arâzi itası...»

Kıbrıs'ın Lozan müzâkerelerinde ortaya çıkan durumu hakkında yukarıdan beri serdettiğimiz mütalâaları hülâsa etmek gerekirse:

aa) Kıbrıs Adası infisâhî bir şartla İngiltere'ye terk edilmiş olduğu cihetle «**Brest-Litovsk Muâhedesi**»yle tahakkuk eden şart muvâcehesinde Kıbrıs'ın Türkiye'ye terki talep edilmek lâzım geldiği halde, bu yapılmamıştır.

bb) Böyle bir talep kabul edilmediği takdirde hiç olmazsa İngiltere'nin Ada'yı istikbâlde terki hâlinde Türkiye'ye iâdesi şart koşulması gerekirdi. Böyle bir talep de ileri sürülmemiştir.

cc) Bu da mümkün olmadığı takdirde Ada sâkinlerinin Türkiye'deki Rumlar emsal gösterilmek sûretiyle haklarının teminat altına alınması ve zamanla kötü İngiliz idâresinden kaçarak Türk nüfus nisbetinin bugünkü duruma düşmesi önlenebilirdi. Bunlar da tahakkuk ettirilmemiştir.

Fakat daha fecî şudur ki, Lozan Muâhedenâmesi'nin imzasından sonra Yunanistan'a tâviz verilmek sûretiyle Kıbrıs Türkleri'nin durumu hergün biraz daha ağırlaştırılmış ve bugünkü felâketli manzara ihdas edilmiştir. Bunun en büyük delili bir başka eserimizde[61] tahlilini yaptığımız 1930 tarihli Türk-Yunan Anlaşmasıdır. Bununla Türkiye'den mübâdele edilmiş bulunan Rumlar'ın altı sene sonra yeniden ve bir Türk vatandaşı gibi avdet edip eski iş ve güçlerine devamları temin edilmiş ve Türkiye'deki kazançlarını Yunanistan'a götürmeleri sağlanmıştır. Güya karşılıklı olarak Türklerin de Yunanistan'a gidip aynı şekilde çalışmaları mezkûr muâhedeye dercedilmiş bulunduğu halde biraz da Kıbrıs'taki Rum tedhiş ve cinâyetlerinin ihdas eylediği tesirle 1965 yılında bu muâhede feshedildiği zaman görülmüştür ki, Türkiye'de bundan istifade sûretiyle ticarî faaliyetlerine devam eden kırk binin üstünde Yunan teb'alı Rum mevcud olduğu halde Yunanistan'da aynı anlaşmadan istifade sûretiyle ticaret yapan bir tek Türk yoktur!..

Yunanistan'a karşı takip ettiğimiz siyâsetin binbir zaaf ifâde eden hataları saymakla bitmez. Şu kadarını söyleyelim ki, Millî Mücâdele esnasında Bursa'ya giren Yunan kuvvetlerinin kumandanı **Venizelos**'un **oğlu Sofokles**'ti. Bu zat **Osman Gazi**'nin sandukasını tekmeleyip küfrederek «Kalk da milletini kurtar!» diye hakaret savurmuş ve bu hâdise Türk matbuatında çıkan resim ve haberlerle dahi tevsik edilmiş bulunduğu halde, 1930 anlaşmasından sonra hiçbir resmî sıfatı haiz olmamasına rağmen Ankara'da hususî bir merasimle istikbal edilmişti.

---

61 – Bkz: Kadir **MISIROĞLU** – Yunan Mezâlimi – İstanbul 1968, sh. 390 ve müt.

Türkiye'nin Yunanistan'a karşı binbir zaaf ifâde eden tutumunun sayısız misâllerini sayıp dökmekten sarfınazar ile bu zaafı terennüm eden rahmetli **Peyami Safa**'nın şu satırlarını dikkatlerinize takdim ediyoruz:

«Üçyüz seneden beri veriyoruz. Kara, deniz, gök, ada veriyoruz! Yetişmiş evlât veriyoruz! Gâlip gelsek de mağlûp olsak da veriyoruz. Vatan veriyoruz!

Bütün ömrüm ciğerim parça parça koparılıyormuş gibi hâlis Türk ülkelerinin Anavatan'dan ayrılışını görmekle geçti. Öyle ki, gittikçe daralan Anavatan sınırlarının nerede karar kılacağını bilmemenin huzursuzluğu içinde günün birinde vatansız kalmağa mahkûmmuşum gibi göz karartıcı bir endişenin pençesinden kurtulmak için hâlâ çırpınıyorum.

Dokuz yaşında idim. Bosna-Hersek gitti, peşinden Trablusgarp gitti. İki sene geçti geçmedi içinde dört Balkan devletini barındıran koskoca Rumelimiz gitti, Girid'imiz gitti, Cezâyir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) gitti. Birkaç sene sonra Irak gitti, Batı Trakya gitti. Yarım asır içinde Türk topraklarının yarıdan fazlası gitti. Kayıplarımızın çoğu millî aczimizin değil, resmî ihmallerimizin neticesidir. Balkan Harbi'nden pek az evvel Osmanlı Hariciye Nazırı Asım Bey, Meb'usan Meclisimizde «Balkanlardan namusum kadar eminim» demişti. Birkaç sene evvel Kıbrıs mes'elesi patlak verdiği sırada o zamanki Hariciye Vekilimiz de «Bir Kıbrıs mes'elesi yoktur» dedi[62].

Biz yukarıda anlatıldığı şekilde Kıbrıs üzerindeki taleplerimize esas teşkil edecek olan nüfus unsurunu kendi aleyhimize olarak azaltırken, Yunanlılar müstakbel hesaplar peşinde koşuyor ve Kıbrıs'taki Rum nüfusunu çoğaltmak için hududsuz bir gayret sarfediyorlardı. Şurası son derece acı bir gaflet olarak ifâde edilmelidir ki, Türkiye Yunanistan'ın bu gayretine mâni olacak yerde, ona yardımcı olmuştur! Şöyle ki: Yunanlılar'ın Kıbrıs'taki, Rum nüfusunu çoğaltmak gayretleri, İkinci Cihan Harbi'nde – biraz da hâdiselerin sevkiyle – had bir safhaya varmıştır. Zira açlıktan, harpten kaçanlar

62 – Bkz: Türk Düşüncesi, Cilt: 8 - 9, sayı: 15 16 Şubat - Mart 1958, sh: 6.

soluğu sâkin bir bölge olan Kıbrıs'ta alıyorlardı. Gerçekten Kıbrıs'taki Rum nüfusunun miktarı 1938-1946 yılları arasında ellibinden ziyâde artmıştır[63]. Fakat bu artış nasıl olmuştur, biliyor musunuz?! Yunanistan'dan ve hassaten Yunan Adaları'ndan harbin binbir mûsibetinden kaçarak Ege sâhillerimize sığınan Rumlar'ı uzun müddet izaz ve ikram eyledikten sonra Türk deniz vasıtalarıyla Kıbrıs'a bizzat nakletmemiz sûretiyle!..

1930 Türk-Yunan Andlaşması'nın akabinde «dostluğu ihlâl ettiği» esbab-ı mûcibesiyle «Yunan Mezâlimi»nin resmî raporlarını ihtiva eden eserler millî kütüphânelerimizden çıkarılırken, Yunanistan daha önce «Girit Mes'elesi»nde tâkibettiği taktiklere devamla, Kıbrıs'ın ilhakını temin zımmında Türk düşmanlığını en körpe dimağlara bile zerketmekten geri kalmıyordu. Bunun sayısız misalinden bir-ikisini dercedeiim:

«...**Bizans İmparatorluğu zamanında din düşmanı barbar akıncılar Küçük Asya'dan gelip buralara akın ettikleri zaman biz, panayiamıza (Atina İlâhesi) sığınmıştık. Kostantinapolis'deki Ayasofya Kilisesi'nde âyini bırakıp çanlarımızı susturdukları zaman da yine panayiamıza sığınmıştık. Yunan milleti Türk esâreti altında geçirdiği yıllar boyunca da panayiadan imdat bekledi. Bu duâlar boşa gitmedi. Bir gün elbette panayiamızın yardımıyla Ayasofya'da çanlarımız çalacaktır!**» (Makarios'un 8 Eylül 1954 tarihli konuşmasından).

«...**Yunan İstiklâl Bayramı olan 25 Mart tarihinde Yunan okullarında bu arada meselâ Gümülcine Rum Lisesi'nde oynanan bir piyese göz atalım: Sahnede bir kraliçe ve onun karşısında da birkaç genç kız vardı. Elleri ve kolları kalın zincirlerle bağlı olan bu kızların herbiri bir Yunan eyaletini temsil etmekte, herbir kızın üzerinde «Rodos», «Girit», «Oniki Ada», «Trakya», «Makedonya», «Espir» gibi bölgelerin isimleri yazılı bulunmaktadır. Bu esir eyâletler hep bir ağızdan:**

---

63 – Kıbrıs'ın 1938 yılında 310.070 olan Rum nüfusu, 1946 yılında 361.199'a yükselmiş, «E n o s i s» dâvâsının alevlendiği devrede bu artış daha da sür'atlenerek 1960 yılında 448.861'e çıkmıştır. (Bkz: **Halil Fikret ALASYA** – a.g.e. sh: 129)

– Kraliçemiz bizi kurtar! diye bağırmaktadırlar.

Bu sırada sahneye yakışıklı bir Yunan askeri girer ve bütün kızların zincirlerini çözer. Genç kızlar sevinç içindedirler. Fakat ikinci plândan yürekler paralayıcı iki feryat yükselir:

– Kraliçemiz bizleri kurtarmayacak mısın?.. Bu şekilde bağıran ve elleri diğer kızlar gibi zincirli olan dilberlerden birisinin üstünde «KIBRIS», diğerinin üzerinde ise «İSTANBUL» kelimeleri yazılı bulunmaktadır.» (Aşırı sağcı ve aşırı milliyetçi Ethnikos Kirikis isimli Yunan gazetesinin 9 Ağustos 1953 tarihli nüshasında[64].

Bütün bu iddialar muvâcehesinde Kıbrıs'ın Lozan'da kaybedilmekle kalınmayıp istikbâlde kurtarılmasını da bugün karşı karşıya bulunduğumuz güçlükleri ihdas sûretiyle adetâ imkânsızlaştıran İnönü'nün Koalisyon devrinde Kıbrıs'taki Rum tedhiş ve katliâmlarına karşı niçin mütereddit davrandığı ve Kıbrıs'ın Lozan'da kaybedildiği hususundaki iddiaları cevaplandırmak mahiyetinde hiçbir beyanda bulunamadığı kolayca anlaşılsa gerektir. Kendisi Kıbrıs'ı «Misak-ı Millî»ye dâhil olmadığı için talep etmediği iddiasında dahi bulunmadığı halde, kraldan kralcı bazı müelliflerin bu iddiayı ileri attıklarına evvelce temas etmiştik.

Halbuki Misak-ı Millî tanzim edildiği zaman İngilizlerle muharip olmamamıza rağmen onların Yunanistan'ı desteklediklerini ve bu sebeple büyük bir devleti aleyhimize tahrik etmemek endişesinden dolayı bu tasrihatın yapılmamış bulunduğunu evvelce zikretmiş ve Adakale gibi Misak-ı Millî'ye dâhil olmadığı halde, bazı arazilerin talep edildiğinden bahsetmiştik. Buna şunu da ilâve edelim ki, İnönü ve Lozan meddahlarının her vesileyle hücum ettikleri ve Lozan'ı üstün göstermek için mukayesesine başvurdukları «S e v r S u l h P r o j e s i»nde yer alan 115'inci madde, Kıbrıs'ın kaderini tayin eden Lozan Sulh Muâhedesi'nin 20'nci maddesinin kelime kelime tıpkısıdır[65].

---

64 – Cumhuriyet Gazetesi – 19 Ocak 1954 tarihli nüsha.

65 – Dr. Şükrü TORUN, a.g.e. sh: 51.

Lozan için alınacak tedbirlerden biri de «D ü y u n - ı U m u m i y e - i O s m a n i y e »nin Türkiye'den ayrılan arazilere taksimi mes'elesinde Kıbrıs'a da bir hisse tahmil etmek ve bu sûretle Türkiye'nin yükünü nisbeten hafifletmekti. Lozan'da bu da yapılamamıştır. Ancak Kıbrıs'tan tahsil edilip Türkiye'nin 1885 tarihli istikrazına mahsup edilmekte bulunan meblâğ, Ada'nın İngiltere'ye ilhakından sonra da alınmış, fakat bu meblağ, Türkiye'ye verilecek veya onun borçlarına mahsup edilecek yerde İngilizler'in cebine girmiştir!..

Bütün bu gaflara rağmen Türkiye'nin Kıbrıs üzerindeki hak ve taleplerinin fiilî ve hukukî müstenidatı – gelecek nesillerinin çıkacak fırsatları değerlendirmelerinde işe yarayacağı ümidiyle – şöyle hülâsa edilebilir:

aa) Rumların ötedenberi iddia edegeldikleri nüfus ekseriyeti onların lehine addedilemez. Zira Kıbrıs Adası'nda mütemekkin Rumca konuşan ahâlinin Grek asıllı Yunan halkından olduğu iddiası tarihi gerçeklere uygun değildir. Bu husus meşhur İngiliz Başvekili **Churchill** tarafından bile ilk «E n o s i s» iddialarıyla karşılaşıldığında sarahatle ifâde edilmiştir. Üstelik Kıbrıs'taki Türk nüfûsunu hesab ederken 1914 yılında Kıbrıs'ın ilhakı sırasındaki Türk hicretiyle Lozan Muâhedenâmesi'nin imzasını takibeden yıllardaki yirmibin muhâciri ve zamanla peyderpey hicret edip Anadolu'ya ve dünyanın muhtelif bölgelerine yerleşen Kıbrıslıları da hesaba katmak lâzımdır. Kaldı ki: Kıbrıs tarihinin uzun ve teferruatlı geçmişi hakkında evvelce naklettiklerimiz nazar-ı itibara alındığı takdirde orada çeşitli kavimlerin tavattun ettiğini, bunların Rumlukla, alâkalarının sâdece bir lisan ve mezhebe münhasır olduğunu hatırlamak yerinde olsa gerektir.

Gerçekten **Şemseddin Sâmi**'nin «K â m û s ü'l – a l â m»ının Kıbrıs maddesinde oradaki Müslüman Türk nüfusunun üçte bir olduğu kayıtlıdır. Bu eserin intişarı aşağı yukarı 1878 Andlaşmasıyla Kıbrıs'ın İngiltere'ye bir üs olarak verildiği tarihlere rastlar. 1323 (1907)de neşredilen «Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası»nda da «Devlet-i Osmaniye'nin ahval-i coğrafiye ve istatikiyesi»nde bahsedilirken 205'inci sahifeye tesâdüf eden Kıbrıs maddesinde 1903 nü-

fus sayımında 216.518 olarak görülen Ada halkının gene üçte biri Müslüman Türk olarak kayıtlıdır. 1903'ten Lozan Muâhedenâmesi'nin aktine kadar da bu nisbet muhafaza edilmiştir. Bugün adadaki Türk nüfusunun beşte bire inmiş olmasının Lozanda kabul edilen esaslarla ilgisi bu sûretle de ortaya çıkmaktadır.

bb) Kıbrıs'ın Türkiye'nin müdâfaasıyla alâkalı stratejik ehemmiyeti göz önüne alındığı takdirde, Yunanistan'ın –gerçekten, büyük bir cür'et teşkil etmek üzere– İskenderun Körfezi'ne sokulması Türklüğün mukadderatıyla alâkalı hiçbir vicdan sahibinin tervic etmesine imkân yoktur. Esasen bu stratejik alâka, dünyada «Danzing Mes'elesi»nde görüldüğü gibi, nüfus mes'elesinden daha da ehemmiyetlidir. Üstelik nüfus ekseriyeti mes'elesi hakkındaki itirazlar nazarı itibare alınmayarak buna samimiyetle istinad edildiği takdirde, aynı mantıkla, Yunanistan'ın Batı Trakya'yı Türkiye'ye iâde etmesine lüzum ve zarûretini de kabul etmesi icabetmez mi? Kendilerinin Kıbrıs üzerindeki iddialarını, aynı mahiyette olmak üzere, Batı Trakya'yı bize iâde etmedikçe nüfus mes'elesinde samimî olduğunu nasıl iddia edebilir!..

cc) Kıbrıs, artık «Akdeniz Hâkimiyeti»ni – bir dereceye kadar ele geçirmiş bulunan – Rusya'nın Türkiye'ye karşı müstakbel emelleri bakımından da bizim için hayatî bir ehemmiyeti hâizdir. Bu sebeple, orada, bir Rus peyki olmaktan ancak Amerikan yardımlarıyla kurtulabilmiş bir Yunanistan'ın veya buna âmâde bir müstakil (!.) «Kıbrıs Cumhuriyeti»nin mevcudiyetinin Türkiye'nin istikbâlini tehdid etmekte olduğu âşikârdır. (Bugün Sovyet Rusya İmparatorluğu dağılmış gözüküyorsa da yeni durum henüz istikrar kespetmiş olmadığından bu durum yine de ehemmiyetini muhâfaza etmektedir.)

dd) Öteden beri ileri sürülen Misak-ı Millî'nin ne şartlar altında tanzim edildiği hatırlanırsa, böyle bir misak'ın Türkiye için ebediyyen bağlayıcı olabileceğini kabul etmekteki mantıksızlık ortaya çıkar. Nitekim Rusya Brest – Litovsk Muâhedenâmesi'yle bize terk ettiği Batum'u, bundan iki yıl sonra aktedilen Moskova Muâhedenâmesiyle «artık şartların değiştiği» esbab-ı mûcibesiyle talep etmiş ve almıştır. Bu ve buna benzer birçok mi-

THE NEW YORK TIMES / February 16, 1964

«But gentlemen, the problem is settling itself...»

-ECNEBİ KALEMLERE BİLE AKSEDEN GERÇEK-

Masum Türk cesedleri üzerine kurulan tahtı... Makarios, eserini seyrediyor!...

sal hatırlandığı takdirde Misak-ı Millî'nin ilânihaye devamı düşünülemeyeceğine nazaran, Türkiye için de şartların değiştiğini veya hiç olmazsa değişebileceğini hesaba katmak gerekmez mi? Nitekim Türkiye Lozan Muâhedenâmesi'yle terkettiği Hatay'ı bilâhare talep edip alabildiğine göre, değil Misak-ı Millî, Lozan Muâhedenâmesi'nin dahi imkânlar elverdiği takdirde tâdiline mâni hiçbir fiilî ve hukukî esas mevcud değildir. Elverir ki, vatan istikbâlini sevk ve idâre edecek olan milliyetçi idâreciler her türlü anlaşmayı Türkiye lehine tâdile muktedir olacak bir terakki temin edebilsinler.

Hiçbir muâhedenin ömrü ilânihaye teminat altına alınamamıştır ve alınamaz. Türkiye gibi cihan çapında bir büyük İmparatorluğu çok kısa bir müddet içinde kaybetmiş, ırkdaş ve dindaşlarının ekseriyeti hududlar hâricinde kalmış bir milletin evlâtları, Türkiye'nin iki ayağını bir pubuca sığdıran Lozan Muâhedenâmesi'ni reddetmekte geç kalmamalıdırlar. Buna muktedir oldukları gün, cihan haritasında bugünkü hudutlarımız hâricinde yer alan Türkçe coğrafî isimler bile bu tarz bir hareket için kâfi bir esbab-ı mucibe teşkil ederler!..

İKİNCİ BÖLÜM

MUSUL

1 - MUSUL'UN STRATEJİK (SEVKÜLCEYŞİ) BEŞERÎ EHEMMİYETİ VE TARİHÇESİ

A - MUSUL'UN STRATEJİK, İKTİSÂDÎ VE BEŞERÎ EHEMMİYETİ

a) Stratejik Ehemmiyeti:

Siyâsî edebiyatta geniş ve kıymetli «O s m a n l ı t o p r a k l a r ı n ı n t a k s i m i» mânâsında kullanılagelmiş bir tâbir olan «Ş a r k M e s' e l e s i»[66] dünyada yeni bir devir açan «A v r u p a s a n â y i i n k ı l â b ı»[67] nın gerçekleşmesinden sonra gâyet girift mâhiyet iktisap etmiştir. O zamana kadar

---

66 - Şark Mes'elesi hakkında tafsilât için bkz:

Edouard DİRİAULT - Şark Mes'elesi, - İstanbul 1329 **(Mehmed Nâfiz Bey** tercemesi)

Hans ROHDE - Asya İçin Mücâdele - I. kitap, Şark Mes'elesi, İstanbul 1923 (Bnb. Nihad tercemesi)

Max SİLBERSCHMİDT - Venedik Menbalarına Nazaran Şark Mes'elesi - İstanbul 1930 (Köprülüzâde Ahmed Cemal tercemesi)

René PİTHON - Karadeniz ve Boğazlar Mes'elesi - İstanbul 1325 **(Hüseyin Nuri** tercemesi).

Albert SOREL - Onsekizinci Asırda Mes'ele-i Şarkiyye - İstanbul 1911.

Habil ADEM - Rusya'nın Şark Siyâseti ve Vilâyât-i Şarkiyye Mes'elesi - İstanbul 1332.

«Cent, Projest de Partage La Turquie» adlı eser veya bunun Donanma Mecmuası'nın 49'uncu ve müteakip sayılarında yayınlanmış bulunan terceme ve tahlili.

bilhassa «K u d ü s», «İ s t a n b u l» ve «B o ğ a z l a r»a müteallik bulunan ve ekseriya birbirleriyle çatışan Rus, İngiliz ve Fransız emelleri, «s a n â y i i n k ı l â b ı»ndan sonra «Ş i m â l î A f r i k a Ü l k e l e r i»nden «M ı s ı r» ve «B a h r e y n»e kadar yayılmış ve genişlemiştir. Ayrıca bu devletlerin öteden beri bir «C i h a n h â k i m i y e t i» tesis etmek hususundaki maksadlarını setretmek için kullanageldikleri «d i n î h i s l e r»in yerini «i k t i s a d î m e n f a a t l e r» almaya başlamıştır. Geniş Osmanlı topraklarını parçalayıp ele geçirmek maksadı üzerinde bazan anlaşmak ve bazan da birbirlerini baltalamak sûretiyle sürüp giden bu emperyalist faaliyetler, bu devrede artık daha ziyâde «h a m m a d d e» ve «p a z a r» temin ihtiyacından doğuyordu.

---

67 – Avrupa'da, İslâm Âlemi'nin müsbet ilimler sahasında bütün Ortaçağ boyunca kaydettiği terâkkinin mut'alarıyla «y e n i k e ş i f l e r» ve «y e n i t i c â r e t y o l l a r ı»nın sağladığı maddî imkânların mezcedilmesiyle doğmuş bulunan «s a n â y i i n k ı l â b ı» memleketimizde maâlesef zamanında ve lâyıkı veçhile gerçekleştirilememiştir. Bu durum; Türk yarı-münevverinin dehşetli bir aşağılık duygusuna kapılarak kendisinden kaçmasına âmil olmuştur. O derecede ki; dinî, hattâ ırkî hasletleri, her gelen gidenl aratacak tarzda millî kıymetlerimizi daha şedîd bir sûrette yıkmayı «s a n a y i l e ş m e k» için zarurî addetmişlerdir. Halbuki Avrupa karşısında geri kalışımızın sebeplerini «d i n» ve «m i l l i k ü l t ü r»ümüzün husûsiyetlerinde değil, dahilî ve haricî düşman faaliyetlerinde ve değişen dünya şartlarında aramak lâzımdı. Bu görüşü teyid eden çok kıymetli bir tarihî, vak'a, İstanbul'da misyoner faaliyetlerinin ilk köprü başını teşkil eden «R o b e r t K o l e j i»n kurucularından misyoner **Cyrus Hamlin**'in **«Amoung Turks»** (Türkler Arasında) isimli hâtırâtında yer almış bulunmaktadır.

Cyrus Hamlin, telgrafı icad eden **Samuel Morse**'un, bir «İ h t i r â B e r a t ı» almak için muhtelif Avrupa devletlerine vâki müracaatlarından hiçbir netice alamayınca bir kere de Osmanlı Devleti'ne başvurmayı düşündüğünü ve bu maksadla bir arkadaşı ile birlikte kendisine keşfettiği âletin Osmanlı Sultanı **Abdülmecid**'e takdim edilmesi vazifesini verdiğini, bu vesileyle Beylerbeyi Sarayı'nda yapılan tecrübeleri anlattıktan sonra Sultan'ın memnuniyet ve arzusuna rağmen telsizin Türkiye'de tesisine âid projenin dahilî baltalamalarla akim kaldığını anlatmakta ve: «İkinci bir telgraf verilmedi. Biz sonradan buna çok sevindik. Çünkü âletlerden birinin teli kopmuştu. İkinci telgraf denemesi başarılı olmayacaktı. Telin kopma şeklinde bunun, telgrafın Türkiye'de kurulmasını istemeyen biri tarafından koparıldığı anlaşılıyordu» demektedir.

1869 yılında «S ü v e y ş K a n a l ı»nın açılması, büyük bir iktisâdî menfaat kapısı olarak «H i n d i s t a n»ı daha önce ele geçirmiş bulunan İngiltere'nin «Ş a r k M e s' e l e s i»ndeki tutumunda geniş ölçüde bir değişikliğin vücûda gelmesine sebep olmuştur. «K ı r ı m H a r b i» misâlinde açıkça görüldüğü gibi Osmanlı toprakları üzerindeki aşırı Rus isteklerinden devletlerarası muvâzene bakımından – dâima endişeye kapılan İngiltere, bu tarihten itibâren Ruslar'ı bile gölgede bırakan bir Türk İslâm düşmanlığı siyâseti takibine koyularak «H i n d i s t a n Y o l u» üzerindeki yerleri ele geçirmek maksadına yönelmiştir. O'nun sırasıyla ve merhale merhale «K ı b r ı s», «M ı s ı r» ve «I r a k»da hâkimiyetini te'sis için İslâm tarihinin en büyük devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar devam eden canhıraş siyâsî faaliyetinin birinci sebebi budur.

Müteâkiben Sultan'ın kendileri ve **Samuel Morse**'u çeşitli hediyeler ve «İ h t i r a b e r â t ı» ile taltiflerini naklettikten sonra «Sultan'ın ilgisine rağmen İstanbul ile Edirne arasında telgraf hattı kurulması işi tahakkuk etmedi. Paşalar, Sultan'ın aleyhine birleşmişlerdi. Memleketin uzak vilâyetlerinden, böyle sür'atle haber verecek bir makine onların rahatlarını kaçırabilirdi» demektedir. (Bkz. a.g.e.den nakleden Hilâl Mecmuası, sayı: 101, sh: 10-12, İstanbul Mart 1970)

Bu mevzuda, sinesinde en yüce sây ve âmel kanunlarını toplamış bulunan İslâm dini'nin ittihamı ise, ya çok kötü bir maksadın, veyahud da korkunç bir cehâletin eseridir. Ne yazık ki, bu istikamette yıllardır süregelmiş olan bir propaganda hâlâ Türk yazı münevverini, ifsâd edebilecek bir tesiri hâiz bulunmaktadır. Bu ittihamın yersizliğini inkılâpçı bir partinin başvekilliğine kadar yükselmiş bulunan **Günaltay**'ın «M o l l a Ş e m s e d d in» olduğu zamana âid bir beyanı ile cevaplandıralım:

«Filhakika İslâmiyet mâni-i terakki ve medeniyet bulunsaydı, Bağdad'da, Semerkand'da, Şam'da, Endülüs'te, Kudüs'te, Mısır'da, Herat'da ve İstanbul'da o kadar âbidât-ı muhallede o kadar mebâni ve müessesat-ı medeniyye o derece eser-i terakki görülmez. Bugün bizi menâzır-ı bedianümâları karşısında vakfegir-i hayret eden âsâr-ı medeniyye ve sınâiyyeden hiçbir şey müşahede olunamazdı. Müslümanlar arasında bir **Farabi**, bir **El Kindi**, bir **İbn-i Sinâ**, bir **İbn-i Musa**, bir **Gazâli**, bir **Râzi**, bir **İbn-i Rüşd**, bir **İbn-i Kemal**, bir **Uluğ Bey** yetişmez. yetişemezdi...» (**Şemseddin Günaltay** – Zulmetten Nur'a – İstanbul 1341, sh: 80)

Musul'un bu stratejik ehemmiyeti, Türkiye için hâlâ devam etmektedir. Bizim eski «Musul», «Bağdat» ve «Basra» vilâyetlerimiz birleştirilerek vücud verilmiş olan «Irak Devleti» yıllardır devam eden «Kürt İsyanları» sebebiyle ciddî bir bölünme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Esasen sırf İngiliz istismarına zemin hazırlamak ve **Şerif Hüseyin Paşa**'nın bize karşı vâki ihânetine bir mükâfat vermiş olmak maksadlarıyla sun'î bir sûrette te'sis edilen Irak Devleti'nin ömürlü olmayacağı da başlangıçta belliydi. Ancak mes'elenin dikkate şâyân olan ciheti şudur ki, böyle bir bölünmeden husûle gelecek parçalardan biri, bir «Kürt Devleti» olarak ortaya çıktığı takdirde bu hâdisenin aslında su katıksız Türkler oldukları halde kendilerine ayrı bir ırk oldukları şuuru verilmeye çalışılan Şarkî Anadolu halkı üzerindeki tesirlerini daha şimdiden hesap etmeye mecburuz. Bu noktayı Musul'un «Beşerî ehemmiyeti» serlevhasıyla biraz aşağıda tafsil edeceğimiz için burada bu kadarla iktifa ediyoruz.

b) İktisâdî Ehemmiyeti.

Musul'u İngiliz işgal ve istilâ emellerine hedef kılan âmillerden biri, bu bölgenin «Hindistan Yolunun emniyeti» bakımından taşıdığı büyük stratejik ehemmiyet ise, diğeri de sahip olduğu zengin «petrol yatakları»dır. Petrolün bilhassa Ondokuzuncu Asrın ikinci yarısından itibaren büyük askerî ve iktisâdî ehemmiyeti sebebiyle, cihan siyâsetinde oynadığı rolün korkunçluğu âşikârdır[68]. İngiliz siyâsetinin son bir asır içindeki

---

68 – Petrolün cihan siyâsetinde oynadığı müthiş rolü ve bununla alâkalı olan Türk - İngiliz çatışmasının sebeplerini kavramak için bkz:

Halil HALİD – Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği – İstanbul 1341.

Mir YAKUB – Beynelmilel Siyâsette Petrol – İstanbul 1928.

Raif KARADAĞ – Petrol Fırtınası – İstanbul 1969.

M. Lütfi BALLISOY – Türkiye'de Petrol Dâvâsı – İstanbul, 1965.

Tarık Dursun K. – Bir Damla Kan, Bir Damla Petrol – (Derleme) İstanbul, 1965.

Daniel DURAND – Milletlerarası Petrol Politikası – İstanbul, 1966.

Pierre FONTAINE – Türkiye'nin Petrol Mes'eleleri – Özetleyerek tercüme eden **Erdoğan Alkan**).

çeşitli tezâhürlerinin «p e t r o l»le yakın alâkasını kavramak için İngiliz İşçi Partisi'nin resmî neşriyatından alınan şu bir-iki cümlenin bile kâfi gelebileceği kanaatindeyiz:

«1914'den 1918 senesine kadar olan ticaret ispat eylemiştir ki; levâzım-ı harbiyye içinde en mühimminin petrol olduğu bedihîdir. Bu petrol olmaksızın tayyareler uçamaz, tahtelbahirler yüzemez. Diğer birçok askerî ve bahrî iştigalâtta, donanmalarda, ticaret-i bahriyye merâkibinde, karadaki nakliyatta olan istimali de başka... Muhâberatta mevadd-ı iptidâiyyeden bulunmak sûretiyle olan ehemmiyetinden dolayıdır ki; Düvel-i Muazzama onun mükemmelen ve muhtazaman kendileri için tedarikini taht-i temine almışlardı. İşte bunu taht-ı temine almak maksadıyla kıymetli petrol havâlisinin temellükü için hattâ muhârebeyi de mûcip olsa - münâzattan geri durmazlar.»[69]

Musul'da petrolün mevcud olduğuna dâir emâreler çok eskidir. Gerçekten bu bölgenin Sümerler, Asurîler gibi eski sâkinleri zamanında burada yer yer kendiliğinden yanan ateşler mevcuttu ki, halk bunlara bir kudsiyet izâfe etmekteydi. Meşhur Asurî hükümdarı **Buhtunnasır** devrine âid kaynaklarda da bu devamlı yanan mukaddes(!) ateşlerden bahsedilmektedir.

Musul petrolleri, ilk defa Osmanlı hâkimiyeti zamanında çalıştırılmaya başlanmıştır. Bu devletin sükûtunu intac eden sebepler arasında petrolün en başta zikredilmesi lâzım gelir. Şark Mes'elesi ile alâkadar milletler arasında bu müessiri en yıkıcı bir sûrette kullanan da İngilizler olmuştur. Ancak emperyalist ve çıkarcı İngiliz siyâsetini «C e z i r e t ü'l - A r a p» ve bilhassa «M u s u l»un zengin petrollerini ele geçirmeye imâle eden, her karanlık işin nâzımı «C i h a n S i y o n i z m i.» olmuştur. Zira bu mes'ele, «F i l i s t i n»in Yahudilerce ele geçirilmesi yolunda pek ciddî mânia teşkil eden kudretli Osmanlı Devleti'nin bertarafı için müessir olabilecek bir mâhiyet arzetmekteydi.

---

69 - **Halil HALİD**'in a.g.e. den naklen Servet-i Fünun Mecmuası, Nu: 1551, İstanbul 1341, sh: 15.

Gerçekten bu maksadla önce «B a ğ d a t D e m i r y o l u i m t i y a z ı» ile bu bölgedeki İngiliz emelleri karşısına bir «A l m a n y a» çıkaran Osmanlı Devleti'nin siyonizm aleyhtarı dâhi padişâhı **II. Sultan Abdülhamid Han**, tahtından indirilmiş ve Devletin «C i h a n S i y o n i z m i» ile haşır neşir olan «İ t t i h a d v e T e r a k k i» mensupları eline geçmesi temin edilmiştir. Onların gâyet kısa ve fakat binbir gaflet ve ihânetle dolu olan iktidarları esnasında bu gayenin nasıl gerçekleştirilerek bugünkü «İ s r a i l D e v l e t i»nin kuruluşunun sağlandığı mâlumdur. Biz burada şu kadarını söyleyelim ki; petrolün Cihan siyâsetindeki ehemmiyetini herkesten iyi kavramış bulunan **Sultan II. Abdülhamid**, Musul havâlisinde petrol zuhur ettiğine dair haberleri ört-bas etmekle kalmamış, 1890 yılında isdâr eylediği bir «İ r â d e - y i S e n i y y e» ile petrolü hâiz toprakların ecnebiler tarafından temellükünü önlemek maksadıyle buraları «E m l â k - i Ş â h â n e» yani şahsî mülkü haline getirmişti. İttihat ve Terakki'nin müstakbel yahudi âmâlini gerçekleştirmek maksadiyle bu «İ r â d e»yi iptâl etmesiyle Musul'daki petrol sahalarının, kısa zamanda ecnebî şahıs ve şirketlere intikali sağlanmıştır[70]. İleride tafsil edilmiş olduğu üzere bu kıymetli gelir kaynaklarının elimizden çıkışında İttihatçıların gaflet ve ihanetlerine ilâveten Lozan Konferansı ve müteakip Musul müzâkerelerine iştirak eden Türk murahhaslarının çeşitli hatâları da çok büyük bir rol oynamıştır. Ancak Musul'u arazi olarak kaybetmemize rağmen «H â n e d â n - ı Â l - i O s m a n»ın bu bölgenin petrolleri üzerindeki şahsî mülkiyet haklarından[71] istifade yine de mümkündü. Ne yazık ki, saltanatın ilgâsını müteakip Hânedan mensuplarının, Türk vatandaşlığından çıkarılarak doğup büyüdükleri aziz vatanların-

---

70 – Tafsilât için bkz: **Raif KARADAĞ** – a.g.e. sh: 85 ve müt.

71 – Gerçekten Musul petrolleri üzerindeki imtiyaz haklarının **Sultan Abdülhamid** veresesi ile diğer bazı Hanedân mensuplarına âid bulunduğunu ve bilhâssa **Sultan Abdülhamid Han**'ın şahsi mallarının kendisini tahttan indiren İttihat ve Terakki erkânınca hatır ve havsalaya gelmez baskılarla nasıl elinden alınmak istendiğini gösteren ve Akşam Gazetesi'nde «Eski Bir Politikacının Sandığından Çıkanlar» serlevhası ile neşredilen tefrika cidden câlib-i dikkattir.

dan sürgün edilmeleri, Türk Milleti için bu haktan istifade imkânlarını büsbütün ortadan kaldırmıştır. Zira bu kararla artık tabiiyetsiz duruma gelen Hânedan mensuplarının, Musul petrolleri üzerindeki şahsî mülkiyet haklarını müdâfaa edecek bir devletin mevcud olmaması gibi bir durum ihdas edilmiş ve bu sebeple Türkiye için hayâti bir ehemmiyeti hâiz bulunan Musul petrollerine müteallik bu son fırsat ve imkân da kaçırılmıştı[72].

Musul'un yıllık petrol istihsâli 1970 yılındaki istatistiklere göre 67.000.000 tondur. Asırlarca Türk idâresinde kalmış, Türkler tarafından muhafaza ve müdafaa edilmiş ve sekenesi de sütbesüt Türk olan bu bölgenin hâiz bulunduğu bu servet Türkiye'ye intikal etmiş olsaydı, muhakkak ki bugün –en azından– Amerika'ya el açmak gibi bir hacâletle karşılaşılmazdı.

Üstelik de öteden beri bu bölgedeki petroller, «M u s u l p e t r o l l e r i» adıyla tanınmış olmasına rağmen, asıl kaynaklar sekenesi kesif bir sûrette Türkler'den ibaret bulunan K e r k ü k kesimindedir. **Sultan Abdülhamid** devri Musul Vâlilerinden olup hâtıratında bu petrollerin mahiyet ve yerleri hakkında oldukça tafsilât veren **Ebubekir Hâzım Tepeyrân** bu gerçeği şöyle ifâde etmektedir:

«Musul petrolü denilince, petrol kaynakları yalnız Musul civarındadır sanılır. Musul'da en yakın kaynaklar hatırımda kaldığına göre şehrin cenubunda ve yedi-sekiz saat mesâfede «Ş e r k a t» mevkiinde ve Musul'a tâbi «K e r k ü k» Livası dâhilindedir.»[73].

Musul'un iktisâdî ehemmiyeti, sâdece petrol bakımından değildir. Haritaya bir göz atanlar dağlık Hakkâri Bölgesi'nde nihâyete eren Türkiye topraklarından itibaren geniş ve münbit bir arazinin Basra Körfezi'ne kadar imtidad ettiğini görürler. Gerçekten Araplar'ın «B e y n - e n - N e h r e y n» dedikleri Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki yılda iki kere mahsul alınan geniş alüvyon ovaları tarih boyunca «M e z o p o t a m y a» adıyla Ortaşark'ın en mahsuldar arazisini teşkil etmiş ve bu vasfıyla beşer târihinde ilk ziraî

---

72 – **Raif KARADAĞ** – a.g.e. sh. 103.

73 – **Ebubekir Hâzım TEPEYRÂN**'ın «Canlı Tarihler» serisinden çıkan hâtıraları. İstanbul 1944, sh: 264.

ve medenî gelişmelerine sahne olmuştur. İngilizler, Musul havâlisinin «N i l V â d i s i» kadar ehemmiyetli olan ziraî değerini çok evvel farketmişler ve buna dâir çeşitli tetkikat ve seyahatnâmeler neşretmişlerdir.

Hindistan ve Mısır'da nehirlerin kanallar açılarak ıslahı sûretiyle geniş alüvyon ovalarının sulanması işini deruhte etmiş bulunan İngiliz mühendisi **Willyam Vilkoks**'un Mısır'da irad ettiği bir nutukta «I r a k»dan ikinci bir «M ı s ı r» veya «P e n c a p» imiş gibi bahsederek «Hindistan ve Mısır'dan gelecek işçilerin Irak'ta yapılması lâzımgelen sed ve kanalları, bendleri meydana getireceklerini ve bundan sonra milyonlarca Hindli ve Mısırlı'nın Irak'a hicret ederek istikbâlde servet ve kudret menbaı olacak bu toprakları işgal edeceklerini[74] söylemiştir.

Ebûbekir Hâzım Tepeyran'ın hâtıratında Musul arâzisinin inbat kabiliyeti hakkında son derece câlib-i dikkat ve teferruatlı müşâhedeler mevcuddur. Bunlardan çok az bir kısmını nakledelim:

«Bu vilâyetteki tabiî servet menbalarının çokluğu ve çeşitliliği yeryüzünde pek az memlekete nasib olan bir derecededir. Vilâyetin hemen her tarafında, her nevi değerli madenler bol ve petrol kaynakları meşhur olmakla beraber Dicle Nehri'ne yakın maden kömürleri bulunduğu gibi, civardaki bazı kaynaklardan biraz kırılınca arasıra parlak, fakat kaçıcı birer fikir gibi taş içinden fırlayarak otlar arasına kayan saf civa madeni de görmüştüm.

K e r k ü k kasabasında yağmurlardan sonra bazı kaynaklardan civalar aktığını ve bunlardan en ziyade Mûsevî ahâlinin istifâde ettiklerini mevsuk olarak işitmiştim. Hâtırâ notlarıma mahsus karneye kaydı nasılsa ihmal edilmiş olduğu için, yerini kat'î suretle hatırlamıyorsam da, galiba K e r k ü k Livası dâhilinde, bir dağdan getirilen kükürt renginde sarı ve ince bir kum tahlil ile tedkike değer bir şeydir. Tadı asit tartariki andıran bu kumu ora ahâlisi limon tuzu gibi kullanarak hiçbir zararı görülmemiştir. Musul civarındaki, çıkarılan âsâr-ı âtikadan dolayı meşhur Koyuncuk Tepesi etrafında yağmurlardan sonra Ninua çocuklarının küçük elmas

---

74 – **Hans ROHDE** – a.g.e. sh: 69

kırıntıları buldukları da vâki imiş. Vilâyetin muhtelif mevkilerinde erimiş altın ve yakut gibi, çukurlarda dalgalanıp boş yere akıp giden birçok petrol veya neft menbaları bütün dünyaca mâruf ve Musul'un Mütâreke Anlaşması'ndan sonra uğradığı fecî istilânın en ziyâde bu mübârek ve mühmel mâyîlerden ileri geldiği de mâlûmdur.

Bu vilâyet dâhilinde bulanık akan Dicle ve sayısız çaylardan başka «B ü y ü k Z a p», «K ü ç ü k Z a p» denilen ve dâima berrak akan hayli büyük ırmaklar da vardır. Musul Vilâyeti topraklarının yetiştirme kuvveti hakikaten fevkalâdedir. Ben orada iken ziraat usûlü pek iptidaî idi. Bazı mahallerde arazinin, ucunda demir bulunmayan ağaç sapanlarla sürüldüğünü bizzat görmüştüm. Toprak, bu sûretle sürülüp ekilen tohumların çoğunluğunu kata denilen bıldırcın veya çil keklik renginde ve güvercin büyüklüğünde olup binlercesi birden kara bulutlar halinde gelerek ekilmiş tarlalara konan kuşların zararları ve diğer türlü kayıplarla beraber bire onbeşten yukarı mahsûl verir. Hele pirinç ve kuşyemi ekiminin bire beşyüz ve daha ziyâde nisbette verdiğini Kerkük'te öğrenmiştim.

Resmî vilâyet gazetesinin 551 No'lu 16/Mart/1316 (1900) tarihli sayısında yazılı olduğu veçhile, bir çavdar tanesinden yüz otuz başak hâsıl olması gibi bereket mûcizesi nâdir değildir. Bir buğday tânesinden yirmibeş başak çıkmış olduğunu ben de gördüm.

Her ne kadar Diyarbakır'ın bir deveye ancak dört tanesi yükletildiği rivâyet olunan dev karpuzları kadar değilse de, Musul'da Dicle kenarında ve taşmalardan sonra meydana çıkan adacıklarda, Diyarbakır'dan başka bir yerde görülmeyen bir büyüklükte kavun, karpuz yetişir. Anadolu'da dahi yetiştirilen ve nihâyet yirmi, yirmibeş santimetre uzunluğu geçmeyen hıyar nev'inden acurların Musul'da birbuçuk metre kadar uzun, on onbeş santimetre kadar kuturda ve iki kişinin omuzları üstünde «dam direği» diye satıldıklarını hayretle gördüm.

Musul kenarında bir tarlada, uzaktan talim esnasında yere yatmış askerlerin kırmızı fesleri gibi görünen şeylerin toprak üstüne çıkmış şalgam olduğunu, yanlarına gelince şaşarak anladım. Bunların her biri insan başından daha büyüktü.

Temmuz ve Ağustos aylarında bile, tepelerdeki karlarla uzaktan uzağa gözleri ferahlandıran dağları da bulunan bu sıcak vilâyetin yüksek mıntıkalarında soğuk ve mutedil iklimlere mahsus meyveli, meyvesiz ağaçlar yetiştiği gibi, bu dağların eteğinden başlayarak uzayıp giden geniş ovalarda hurma, limon, portakal, incir, zeytin, fıstık, beyaz ve deve tüyü renginde iki nevi pamuk da yetişmektedir. Vilâyet dâhilinde bazı yerlerde ve bilhassa Köysancak Kazasın'nda Şavur denilen nikotini az bir nevi tütün de yetişir. Yatağının iki tarafını saatlerce değil günlerce sulamağa kâfi olan Dicle Nehri'nin kenarında yağmur suları sûretiyle, göklerin pinti bulutlarından su damlaları dilenilmesi, tabiatın bunca lütfundan istifade hususundaki kabiliyetsizliğin en hüzün verici delillerinden idi. Ben görmedimse de (Diyarbakır'la Musul arasında bazı mevkilerdeki pek hızlı akışlarından dolayı olsa gerek) İbrânî, Lâtin ve Yunan lisanlarında ve bunlardan alınarak Fransız dilinde Kaplan adı verilen bu nehre Araplar'ın altın suyu mânâsını da ifâde eden ve Diclan kelimesinin kısaltılmışı gibi duran Dicle adını vermiş olmaları, kıymetbilirlik eseri sayılabilir. Allah'ın bu vilâyete mahsus fevkalâde lütuflarına bir ilâve olmak üzere, avâmın Hamam Ali dedikleri Hamam-ı Alil, Musul'un cenubunda ve üç saat mesafede, Dicle kenarında olup 60 santigrad derecede sıcak kükürtlü su kaynaklarından kara yılanlar gibi muttasıl çıkarak, havuzlar içinde yüzmeğe başlayan ziftlerden Musul'da birçok sûretle istifâde edildiği gibi, keleklerle Bağdad'a dahi gönderilir. Babil harabelerinde Bağdad Vilâyeti dâhilindeki Hind Kasabası'nda bulunan aynı sularla zuhur eden ve ocaklardan çıkarılan ziftlerin vaktiyle kireç ve çimento gibi, yapı işlerinde kullanılmış olduğunu görmüştüm.

Musul'da patates ziraatını ben ihdas ve tohumdan yetiştirdiğim fidanlarla Musul ve mülhakatının en ziyâde muhtaç olduğu okaliptüs ağaçlarını ben temin ettim.

Musul'dan infisalimden sonra patates yetiştirenlerden Ömerizâde Hasan Efendi tarafından posta ile bana gönderilen bir patates, kutu içinde hayli buruşmuş, küçülmüş olmakla beraber, kutru 14 santimetre idi. K e r k ü k'te gördüğüm bamyaların sapları üç metreden ziyade yüksekti...»[75].

---

75 - Ebubekir Hâzım TEPEYRAN - a.g.e. sh: 260 vd.

İleride tafsil edildiği üzere Lozan'da Türkiye'nin güney hududları teşbit olunurken sadece «M u s u l»u talep etmiş bulunan İngilizler, bilâhare yine bu meş'eleyi halletmek üzere İstanbul'da toplanan «H a l i ç K o n f e r a n s ı»nda daha da ileriye giderek «H a k k â r i V i l â y e t i»nin bir kısmının da Irak'a bırakılması lâzım geldiği görüşünü müdafaa etmişlerdir. Hiçbir coğrafî, iktisadî ve tarihî esasa istinad etmeyen bu talep aslında Musul'u garantiye almak için ortaya konulmuş bir marjdan ibâretti. Bu gibi muâhedenâmelerle bir memleketin hududları tesbit edilirken, o memleketin hayatiyet ve temâdisini sağlayacak iktisâdî bir gücün mevcud olup olmadığını dikkate almak teâmül icâbıdır. Bu gerçek Türkiye bakımından göz önüne getirilirse Musul'un bizim için müstakbel hayâti ehemmiyeti de daha ziyâde ortaya çıkar. Muhtemeldir ki, İngilizler'in Türkiye'yi geçit vermez sarp dağların bittiği noktada hudutlandırarak münbit araziyi ve bilhassa petrolü dışarıda bırakmaları, O'nu Garba ve hassaten kendilerine muhtaç bir istikbâle sevkederek bu ihtiyaçların tatmini mukabilinde arzu ettikleri birtakım içtimâî değişiklikleri gerçekleştirmeğe icbar içindir[76].

Burada Musul havâlisinin zirâî gelirlerinden ve petrolün zenginliğinden bahsederek uzun uzun istatistik bilgileri nakletmeye lüzum görmüyoruz. Herhangi bir fizikî haritaya şöyle bir göz atanlar, yeşile boyanmış geniş ve münbit Irak arâzisi ile Türkiye'de kalan kısmın korkunç ve verimsiz dağlarla kaplı bulunduğunu derhal farkederek gerekli mukayeseyi yapabilirler.

---

76 – Gerçekten İnönü Lozan Konferansı'ndan her bahsedişinde Lord Gürzon'un kendisine Lozan'dan memnun ayrılmadığını, birçok teklifinin reddedilmiş olduğunu fakat bunları cebine koyduğunu harap bir memleket devralan yeni Türkiye idarecilerinin vatanlarını imar için kendisinden yakın bir gelecekte mutlaka istikraz talebinde bulunacaklarını, işte o zaman bu reddedilmiş teklifleri cebinden çıkarıp birer birer onların önüne koyacağını ifâde etmiş olduğundan bahsetmektedir. İnönü'nün güya Lord Gürzon'a istedikleri vermemiş olduğu tarzda övünerek naklettiği bu sözlerin mânâsı açıktır: Türkiye «geri kalmışlık»tan kurtulmak için gerekli iktisadi imkânlardan mahrumdur. Bugünkü iktisadi sıkıntılar önünde, «Musul Mes'elesi» kadar bu sözlerin ihtiva ettiği acı gerçekler de daha bariz bir sûrette ortaya çıkmıyor mu?..

c) Beşerî Ehemmiyeti:

Musul'un bulunduğu «M e z o p o t a m y a   B ö l g e s i» yukarıda da ifâde edildiği üzere geniş alüvyon ovalarına sâhiptir. Bu yüzden ilk çağlardan beri çeşitli kavimlerin işgâl ve istilâsına mâruz kalmıştır. Fakat bu bölgede çok önceleri sık sık taşan «F ı r a t» ve «D i c l e» nehirlerinin husûle getirdiği geniş bataklıklar sebebiyle kimsecikler oturmuyordu. Mezopotamya tarihte ilk defa milâttan 4000 yıl kadar önce Asya içlerinden kalkarak doğuya doğru göç eden «S ü m e r l e r» tarafından iskân edilmiştir. Çünkü bunlar bataklıkları kurutarak zirâî istihsâle elverişli hâle getirmeyi ve kanallar açarak bu arâzîyi sulamayı çok önceden biliyorlardı.

Tarihçe kısmında hülâsaten anlatılacağı üzere, son devirlerde yapılan çeşitli hafriyatla medeniyetin beşiklerinden biri olduğu tebeyyün etmiş bulunan bu bölgeye Sümerleri tâkiben Samî ırka mensup «A k a d l a r», «B â b i l l i l e r» ve en son olarak da «A r a p l a r» gelip yerleşmişlerdir. Böylece burada toplanan muhtelif ırk ve kavimler, asırlar süren çeşitli ihtilâtlara rağmen hâlâ millî hisler ve lisan) husûsiyetleriyle bâriz bir sûrette ayrılıklarını muhafaza etmektedirler.

Bu çeşit ırk ve kavimler arasında «T ü r k l e r» tarih boyunca hem kemiyyet ve hem de keyfiyet bakımından «h â k i m   u n s u r» olarak gözükmüşlerdir. Zira bu havâliye vâki Türk göçleri son asırlara kadar devam etmiştir. Bilhassa milâdî dokuzuncu asırda islâmlaşmış çeşitli «O ğ u z   B o y l a r ı»nın bu bölgeye gelip yerleştikleri tarihî bir gerçektir. **Yavuz Sultan Selim**'in Şark fütûhâtından sonra da İran tehlikesine karşı Anadolu'dan getirilip yerleştirilen Türkmenler hesaba katılırsa, Türklerin bu bölgede ekseriyet teşkil etmelerinin tarihî sebepleri anlaşılmış olur.

Ne yazık ki, aslında hâlis Türk Boylarından oldukları halde kendilerine zorakî ve gayri ilmî bir sûrette ayrı bir ırk oldukları şuuru verilmeye çalışılan «I r a k   K ü r t l e r i»[77] umûmî Türk nüfusundan hâriç telâkki edilmektedirler.

---

77 – Yeryüzünde «K ü r t   ı r k ı» diye bir ırk mevcud olmayıp, bunların zamanla Arapça, Acemce ve Türkçe'nin karışımıyla husûle gelmiş bir dil konuşmalarından ibaret bir ayrılıkla ayrı bir ırk şuuruna yöneldikleri muhakkaktır. Bu yönelişin de Türk - Kürt ihtilâfında siyâsi ve iktisadî menfaat umanların

Yalnız Irak'ta değil, Doğu Anadolu'da bile sütbesüt Türk oldukları halde kendilerini ayrı bir ırk sanan Türk aşiretleri hâlâ mevcuttur[78]. Bu Kürt aşiretlerini aslında Türk oldukları gerçeğinin unutulması yetmiyormuş gibi bir de «T ü r k m e n l e r i n K ü r t l e ş m e s i»[79] tarzında acı bir tarihî gerçekle karşı karşıya bulunmaktayız. Ağır bir gafletin eseri olarak ortaya çıkmış bulunan bu durumun memleketimizi tarihi «E r m e n i M e s' e l e s i»nin yerine bir «K ü r t ç ü l ü k C e r e y a n ı»nın ikâme[80] edilmesi gibi bir felâkete doğru götürmekte olduğu meydandadır.

---

eseri olduğu muhakkaktır. Bunların aslında Türk Boyları olduklarının ilmî delillerini ta'dad ve tahlil etmek mevzuumuz haricidir. Ancak bu bapta aydınlanmak isteyenler şu kaynaklara başvurabilirler:

Edip YAVUZ – Tarih Boyunca Türk Kavimleri – Ankara 1968.

M. Fahreddin KIRZIOĞLU – Kürtlerin Kökü – Ankara 1963.

M. Fahreddin KIRZIOĞLU – Kürtlerin Türklüğü – Ankara 1964.

78 – Buna dâir eski Van Meb'usu **İbrahim Arvas**'ın hâtıratından alınan şu satırlar ne kadar acı bir gerçeği aksettirmektedir:

«Aslında Türk olup da lisanını değiştiren bu muazzam kütleye kötü bir şey atfetmek günah ve vebaldir. Bendeniz Şemdinan Kaymakamı iken, Gerdi Aşireti Reisi «O ğ u z» Bey'e sordum: «Bu ad, Türk adıdır. Sana nereden gelmiş?» Cevaben; «Bendeniz yirmibirinci Oğuz'um. Bizdeki an'ane, baba kendi evlâdına kendi babasının ismini verir ve böylece müteselsilen devam eder.» «Maalesef Oğuz Kabilesinden olan Oğuz Bey ise bir kelime Türkçe bilmiyordu. Amcası **Kılıç Bey** de öyle. Ve Koç Beyi Kabilesinin Reisi **Mehmet Emin Bey** de böyle idi...» (Bkz: **İbrahim ARVAS** – Tarihi Hakikatler – Ankara 1969, sh: 25-26.)

79 – Tafsilât için bkz: **Mehmet ERÖZ** – Kürtlerin Türklüğü ve Türkmenlerin Kürtleşmesi – İstanbul 1966.

80 - Rusya'nın sıcak denizlere çıkmak istikametindeki tarihi emelleri, devletler muvâzenesi bakımından sâir Avrupa Devletlerinin rekabetini icab ettiriyor ve bu emellerin tahakkuku Boğazlar'a müteallik bulunduğu müddetçe, mes'ele daha da nezaket kesbediyordu. Boğazlar'ın stratejik ehemmiyeti, onları ele geçirecek bir Rusya'nın İngiltere, Fransa ve Almanya gibi büyük devletler aleyhine bir muvazenesizlik ihdasına sebep olacağı cihetle Rusya, hedefine doğru attığı her adımda, çok kere bu devletleri karşısında buluyordu. Tarihen sabittir ki, «K ı r ı m H a r b i»nde nâil olduğumuz yardımın âmili bu rekabettir.

Bu sebeple sıcak denizlere çıkmak için Boğazlar'dan gayri bir yol arayan Rusya, Kafkaslar'dan İskenderun'a kadar olan sahalarda kurulacak bir Ermenistan'ı himâyesi altına alarak Akdeniz'e İskenderun'dan çıkma siyasetini takibe koyulmuştu. Tarihteki meşhur «E r m e n i H a r e k â t ı»nın ilk sebep ve

Bu durumun Anadolu'nun geleceği üzerindeki tesirleri müthiştir. Sun'î bir devlet olan Irak, er-geç parçalanacaktır. Zira Yahudilerin «K ü r t ç ü l ü k H a r e k e t i»ne nasıl yardım ettikleri meydandadır[81]. Irak'ın parçalanması için bu parçalanmada menfaati olan Rus ve Yahudi entrikaları kâfidir.[82] Bu takdirde Türkiye oradaki ırkdaşları ve kadîm haklarından ferâgat mı edecektir!.. Böyle bir parçalanmadan sonra kurulması kuvvetle muhtemel bulunan bir «K ü r t D e v l e t i» Doğu Anadolu halkı için ciddî bir tahrik vasıtası olmayacak mıdır? Bütün bu hakikatler muvâcehesinde Musul havâlisinin Türkiye'ye intikalinin Doğu Anadolu'da oynanmak istenen «K ü r t ç ü l ü k» oyunu üzerindeki tesiri müthiştir.

âmili bu maksada bağlı Rus tahrikleridir. Türk Milleti'nin azim ve celâdeti sâyesinde suya düşen bu müşterek Rus-Ermeni plânı yerine, yine aynı devletin tahrikiyle bugün bir «K ü r d i s t a n» aynen Ermeni Devleti için vârid olduğu gibi Rus emellerine bağlı olarak plânlanmakta ve bu maksadla mâsum Doğu Anadolu halkı, çeşitli şekillerde tahrik edilmektedir.

Türkiye'de son koalisyon devrinde Rusya'ya üçüncü bir ağır sanayi merkezi kurma hakkı bahşedilince, bu iş için İskenderun'un tercih edilmesi de aynı Rus plânına bağlı bir hareket olarak dikkati çekmektedir.

Bu Rusya kendi başının derdine düşmüş olsa da O'nun ektiği tohumlar artık filiz vermiş bulunmaktadır.

81 – Bkz: **Hulûsi TURGUT** – Barzanî Dosyası – İstanbul 1969.

«Paris'teki «K ü r t İ h t i l â l i n e Y a r d ı m K o m i t e s i» üyeleri arasında pek çok Yahudi bulunuşu dikkati çekmektedir.

Hollanda'nın Amsterdam şehrinde kurulmuş olan «K ü r t C e m i y e t i»nin başkanı **Silvio Van Rooy,** başta olmak üzere, üyelerinin büyük bir kısmı da Yahudidir. Acaba bu Avrupalı Yahudiler babalarının hayrına mı Kürt Cemiyetleri kuruyorlar dersiniz? Yahudi elini attığı işde menfaat görmese yanından bile geçmez. Yahudinin amacı, Araplarla Kürtleri birbirine düşürmek ve Ortadoğu'da at oynatmaktır.» (Bkz: **Hulûsi TURGUT** (a.g.e. sh. 41-42)

«Barzani'nin **De Gaulle**'e mektup yazdığı günlerde Yahudiler Kürtlerle ilişki kurmak için temasa geçtiler. Yahudi temsilcisi, Kürt temsilcisine şunları söylüyordu: «Fransa'daki harb sanayii bizim elimizdedir. Şimdi biz Irak'ın istediği uçakları vermeyeceğiz. Araplar Mirage'lerimizi İsrail'e karşı kullanacaklardır.» diyordu. (a.g.e. sh. 45)

82 – Kürtçülük mes'elesinde Rusya'nın tahriki yalnız Doğu Anadolu Kürtlerine karşı değil, Irak Kürtlerine karşı da aynı istikamette cereyan etmektedir:

Haleb'in 40 kilometre güney ve kuzeyinden Bahreyn'e çekilen iki hat arasında kalan 80-100 kilometrelik bir şerit üzerinde kesif bir Türk kütlesi mevcuddur.[83] Bunlar lisan, örf ve millî şuur bakımından en az Anadolu Türklüğü kadar Türk'türler. Miktarları iki milyonun mutlaka üstündedir.[84] Arap ve Acemler'le tarih boyunca daha yakın münâsebetler içinde bulundukları halde «Türklük»e mahsus husûsiyetleri Anadolu halkından daha ziyâde muhâfaza etmişlerdir[85]. Bunun ruhî ve içtimâî sebepleri mevzuumuz hâricindedir. Ehemmiyetli olan bu vâkıanın Musul ve havâlisindeki

---

«Kürtçü geçinen bir grup öğrenci direktifi Doğu Almanya kanalıyla Sovyetler Birliği'nden alırken, başka ir grup da Hollanda ve İngiltere tarafından besleniyor. İşin garip tarafı Avrupa'da Kürt alevini yakanların içinde öğrenci olmayanlar, Araplar, Ermenller'in dahi bulunuşudur.

Akılları sıra Irak'daki Kürt Cemaatine mânevî destek olduklarını ileri sürenler arasında Rusya'dan «Ben Kürd'üm!» diye gelip, Avrupa'daki öğrenci grupları arasına sızanlar da var Ruslar sızar da ötekiler durur mu? Amerika ve İngiliz entelijansı tarafından özel üniversitelerde bedava okutulan Ortadoğulu «casuslar» yine bu grupların arasına girip, onları kışkırtıyorlar. (a.g.e. sh. 51).

«Arif'e göre Kürt mes'elesini Ruslar, İngilizler ve Amerikalılar yaratmaktadır. Ruslar bu dâvâyı yaratmakla Ortadoğu'ya inip yerleşmek sevdasındadırlar. (a.g.e. sh. 71)

83 – Bkz: **Mükrimin Halil** – Musul ve Elcizre'de Oğuz Türkleri – **Köprülüzâde Fuad** – Oğuz Etnolojiine Dâir Tarihi Notlar – (Türklat Mecmuasının Birinci sayısından ayrı basım) İstanbul 1925; sh. 18 – **Dr. Rauling FREILITZ** – Türkmen Aşiretleri – İstanbul 1334, sh. 13 vd.

84 – Bugün Irak'da yaşayan Türklerin hakiki mikdarlarını gösteren güvenilir bir kaynak mevcud değildir. Osmanlı Salnâmelerindeki rakamlar da hem eski ve hem de sırf askerlik ve vergi mükellefiyetleri bakımından tesbit edilmiş olduğu için yanıltıcıdır.

Gelip geçen bütün hükûmetleri ile Türklere üvey evlâd muâmelesi yapan ve yanıbaşındaki kudretli Türkiye'den çekindiği için Türk sekenesini miktar itibariyle daima eksik göstermeyi itiyat haline getirmiş olan Irak resmî neşriyatı, yarım milyon civarında göstermektedir. Halbuki Irak'da yaşayan Türkmenlerin gerçek miktarı muhakkak ki iki milyonun çok üstündedir. (Tafsilât için Bkz: **Necmettin ESİN** – Irak Türkleri – Türk Kültürü, sayı. 1, sh: 48, Ankara 1962, – Türk Kültürü – Sayı: 5, sh. 42):

Musul Vilâyeti dahilinde Türklerin nüfus itibariyle iki milyonun çok üstünde, yâni ekseriyet teşkil ettiklerinin fiilî delillerinden biri de Lozan Konferansı müzakereleri esnasında murahhaslarımızca ileri sürülen rey;i âm (plebisit)

millî ve tarihî haklarımızı isbata yeten bir keyfiyet oluşudur. Ayrıca güney ve Doğu Anadolu'nun kendini ayrı bir ırk zanneden Kürt sekenesi, Musul'un Türkiye'ye intikali halinde Haleb'den Bahreyn'e kadar sırf bir Türk çenberi içine alınmış ve bu sûretle Barzanî Hareketi'nin Türkiye Kürtleri üzerindeki tahrikâtına karşı ciddî bir mâniâ tesis etmek imkânı sağlanmış olacaktır. Bu noktadan Musul'un Türkiye'ye intikalinin zarûret ve ehemmiyeti üzerinde ne söylense azdır!...

B – MUSUL'UN TARİHÇESİ

a) İlk Devirler:

Dünyada ilk medenî eserlerin vücûda geldiği yerlerden biri olan bu bölgenin çok eskilere giden bir tarihi vardır. Gerçekten beşerî tarihinin en eski devirlerini anlatan efsâneler buraya âittir.

Geçen yüzyıldan beri –bilhassa petrol araştırmalarını setretmek için yapılan kazılarda– «ç i v i y a z ı s ı»[86] ile yazılmış birçok kerpiç levhaların ele geçmesi ve okunması, «i k i n e h i r a r a s ı» mânâsına «M e z o p o t a m y a» denilen bu bölgenin tarihinin geniş ölçüde aydınlanmasını temin etmiştir. Çivi yazısını icad eden Sümerler milâddan 4.000 sene evvel bu bölgeye yerleşmişler ve yüksek bir medeniyet vücûda getirmişlerdir. Bataklıkları kurutarak ziraate elverişli geniş alüvyon ovaları ortaya çıkarmışlar, takvimi icad edip seneyi oniki aya taksim etmişler, madenleri işleyerek çeşitli eşyalar ve madenî eserler ortaya koymuşlardır.

---

teklifimizi kabul edilmeyişidir. Bu teklif karşısında buradaki halkın rey vermek hususundaki cehâletleri gibi sudan sebepler ileri süren İngilizler, hiç şüphesiz Türk nüfusunun ekseriyet olduğunu, bu cihetle de plebisit neticesinin Türkiye lehine çıkacağını gayet iyi biliyorlardı. Aksi halde meşhur «Vilson Prensipleri» de gözönüne alındığı takdirde, bu kadar mâkum bir talebe «H a y ı r !.» demelerine mantıken imkân yoktu.

85 – Tafsilât için bkz: **İbrahim DADUKİ** – Irak Türkmenleri – İstanbul 1970.

86 – Sümerlerin icadı olan «ç i v i y a z ı s ı» ve ele geçen bununla yazılmış tarihî vesikalar hakkında malûmat için bkz: **Ahmed Cevad** – Alfabe'nin Menşei – İstanbul 1933 – **Ferik Cemal** – yazı Tarihinden – Servet-i Fûnun Mecmuası, sh: 1497, sh. 370 – s: 1498, sh. 386.

Kurdukları şehirler zamanla nüfus ve medeniyetçe gelişip kuvvetlenmiştir. Her şehir, dâhilde müstakil bir görünüşe mâlikti. Fakat, bunlar dış tehlikelere karşı bir nevi federasyon teşkil ediyorlardı. Her şehrin başında «y a r ı i l â h» kabul edilen bir kral bulunurdu. Bunlardan biri, federasyona baş seçilirdi.

Uzun zaman gayet iyi idâre edilen bu federatif devletler arasında zamanla ihtilâflar çıktı. Federasyona baş olmak isteyen şehirler arasında muhârebeler zuhur etti. Bu karışıklıklardan istifade eden «A k a d l a r» M.Ö. 2750 yılında zengin Sümer şehirlerini ele geçirerek idâreleri altına aldılar. Bunlar Mezopotamya'ya Sümerler'den sonra gelmiş ve dağlık kuzey bölgeye yerleşmiş «S â m i ı r k»a mensup kimselerdi. Medeniyetçe Sümerler'den çok geri olmakla beraber zamanla yakın komşuluk münasebetleri içinde onlardan yazıyı ve muhtelif san'atları öğrenmiş ve kuvvetlenmişlerdir. Aralarından **Sargon** adında bir reis çıkarak ayrı ayrı kabileler halinde yaşayan Akadları birleştirerek onları Sümerlere hâkim vaziyete getirdi ise de, O'nun ölümünden sonra Sümer-Akad mücâdelesi yeniden başlamıştır. İkiyüz sene süren bu mücâdelenin sonunda Sümerler, istiklâllerini tekrar kazanmışlardır. Fakat bu sıralarda yine Sâmî ırka mensup olan «A m u r u »ların kurdukları «B â b i l D e v l e t i » tarafından esaret altına alındılar.

Amurular, M.Ö. 3000 yıllarında bu bölgede gözükmeye başlamışlardı. Bir kısmı Filistin ve Suriye'ye, diğer bir kısmı ise Sümer ve Akadlara komşu topraklara yerleşerek zamanla kuvvetlenmişlerdi. Daha ziyade Akadların kurdukları «B â b i l» adıyla anılagelmişdir.

Bunların en kuvvetli kralları tarihen meşhur birkaç kanun vâzından biri olan **Hamurabi**'dir. Etrafındaki kavimleri mağlûp edip Mezopotamya havâlisini tek bir devlet hâline getirdikten sonra kendisini imâr işlerine vermiş, birçok tapınaklar, kaleler vücûda

getirmiştir. Ayrıca o güne kadar câri olan hukuk kâidelerini toplayıp tabletler üzerine yazdırtmıştır ki, bunlar tarihte ilk yazılı kanunlardır.

Bâbilliler, Hamurabi'nin ölümünden sonra üstünlük ve hattâ istiklâllerini uzun müddet koruyamamışlardır. Kuzeyden gelen devamlı taarruzlara mâruz kalarak, önce «H i t i t l e r»in, daha sonra da, «A s u r l u l a r»ın esâreti altına geçtiler. (M.Ö. 1710).

Mezopotamya'nın kuzey kısımlarına yerleşmiş olan Asurlular M.Ö. 2000 yıllarına kadar müstakil bir devlet haline gelememişlerdi. Onları bu tarihte birleştirip müstakil hâle getiren reisleri Sargon olmuştur. Bunun zamanında başşehir «A s u r» şehri idi. Sonradan «N i n o v a»ya taşınmıştır.

Ziraatte gayrı müsâid dağlık arâziye yerleşmiş bulunan Asurlular, daha ziyâde avcılık ve hayvancılıkla iştigal ettiklerinden komşularından daha muhariptiler. Buna rağmen önceleri dağınık kabileler halinde yaşıyor ve güneydoğu Anadolu'da yaşıyan «M i t a n n i l e r» Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunuyorlardı.

Bu devletin Hititler tarafından yıkılmasından sonra oldukça kuvvetlenip civar sahalara yayıldılar. Anadolu'da Kayseri dolaylarına kadar uzanan geniş bir sahada birçok koloniler meydana getirdiler. Irak, Suriye, Filistin ve hattâ İran ve Mısır'ı ele geçirerek büyük bir imparatorluk tesisine muvaffak oldular.

Bu geniş devlet, komşularının devamlı sûrette taarruzlarına mâruz kalarak yavaş yavaş yıpranmaya başladı. Önce Mısır, Asurlular'ın boyunduruğundan kurtuldu. Arkasından Kafkasya üzerinden güneye sarkan «İ s k i t l e r»in bir kolu olan «K i m e r l e r» Asur topraklarına hücum ederek onları zayıf düşürdüler. Bu durumdan faydalanan Bâbilliler Medlerle birleşerek Asurlular'a karşı harekete geçtiler. Uzun süren muhârebeler sonunda onları mağlûp ederek M.Ö. 612 yılında bu devlete son verdiler.

Bu devletin yıkılışından sonra eski «B a b i l K r a l l ı ğ ı» ikinci defa olarak ihyâ edildi. Bu devletin en ünlü hükümdarı olan **Buhtunnasır** (frenklerin ifâdesiyle **Nabukadnezar**) M.Ö. 586 yılında Suriye ve Filistin'i fethederek buradaki «Y a h u d i D e v l e t i»ne son verdi. Kudüs'ü yakıp yıkarak Yahudileri esir edip Babil'e götürdü.[87]

Buhtunnasır, memleketi, bu esirlerden de istifade etmek sûretiyle baştanbaşa imâr etti. Bilhassa Bâbil'de mâbedler, saraylar ve asma bahçeler gibi efsânevi eserler vücûda getirdi. Dünya'nın «y e d i h â r i k a s ı»ndan biri sayılan meşhur «B â b i l K u l e s i»de onun eseridir.

---

87 – Ne zaman yaşadığı kat'î bir surette tesbit edilemeyen **Hazret-i Musâ**, İsrailoğullarını Firavun'un esaretinden kurtararak Mısır'dan çıkarmış, fakat «A r z - ı m e v ' u d»a giremeden yolda ölmüştür. Fakat yerine geçen «**Yeşu**», K e n a n İ l l e r i» denilen toprakları ele geçirerek, İsrailoğullarını iskâna muvaffak olmuştu. Bilâhare komşularına kıyasen bir krallık haline gelen İsrailoğulları, en muhteşem devirlerini **Hazret-i Süleyman** zamanında idrâk ettiler. Onun M.Ö. 877 yılında vefatı üzerine bu devlet ikiye ayrılarak güneyde «Y a h u d a» kuzeyde ise «İ s r a i l» krallıkları teşekkül etmişti.

İsrail Devleti M.Ö. 719 yılında Asurlular, Yahuda devleti ise M.Ö. 586 yılında Babilliler tarafından işgal ve istilâ edilerek ortadan kaldırıldılar.

Yahudileri bütün beşeriyete karşı kinlendiren birçok ehemmiyetli târihî âmilden biri olan ve Yahudi tarihinde «B â b î l E s â r e t i» diye adlandırılan esaret, işte bu Yahuda Devleti'nin M.Ö. 586 yılında Bâbilliler tarafından işgal ve istilâsıyla ortaya çıkmıştır. Bu devletin meşhur hükümdarı **Buhtunnasır**, Yahudi esirlerini gayet ağır imâr ve inşa işlerinde esir olarak çalıştırmıştı. Fakat elli yıl süren Bâbil esaretinin sonunda İran hükümdarlarının lûtuf ve yardımlarıyla kurtulan Yahudiler (M.Ö. 538) yeniden Filistin'e dönüp dönmemekte bir tereddüt geçirmişlerdir. Zira esir olarak girdikleri Bâbil şehrinde, zamanla ticareti ve birçok ehemmiyetli mevkii ele geçirerek hâkim bir vaziyete gelmiş bulunuyorlardı. Buna rağmen Yahudilerin bugüne kadar muhafaza edebildikleri fanatik ırkî asabiyet-rolünü oynayarak Filistin'e avdetleri thakkuk etmiştr.

Bâbil esareti, Yahudi tarihi boyunca hemen her devir ve yerde tekrarlanan esaret ve mağlûbiyetle başlayıp görünmez bir hâkimiyet tesisine yükselmeleri, sinsi faaliyetlerinin tipik bir misâlidir. Bugün de bu hâdisenin benzerleri, memleketimiz de dahil olmak üzere, Dünyânın birçok yerlerinde, aynı ruhu muhafaza etmiş bulunan bugünkü Yahudiler tarafından gerçekleştirilmiş bulunmaktadır.

Ancak bu devletin şan ve şöhreti, **Buhtunnasır**'dan sonra fazla devam etmedi. M.Ö. 532 yılında Perslerin hücumuyla ikinci Bâbil Krallığı da son buldu. Bundan sonra burası, İran'ın bir vilâyeti hâline geldi.

İran Hükümdarı **Üçüncü Dârâ**'nın M.Ö. 331 yılında Erbil civârında **Büyük İskender**'e yenilmesiyle Mezopotamya'nın idâresi Makedonyalılar'a geçti.

İskender'in Hindistan Seferi'nden sonra M.Ö. 321 yılında Bâbil'de ölmesi üzerine istilâ ettiği geniş topraklar, onun generalleri arasında taksime uğradı. Bu taksimde Mezopotamya **İskender**'in generallerinden **Selefkus**'un hissesine düştü.

Malûm olduğu üzere **İskender**'in generalleri tarafından O'nun işgâl ettiği ülkelerin taksimi ile kurulan devletler uzun ömürlü olamamışlardır. Bu sebeple Mezopotamya sırasıyla Partlar, Romalılar ve Sâsâniler'in idâresi altına geçti. Sâsânîler'in birçok iç ve dış gâilelerle zayıfladıkları milâdî yedinci asırda, Arabistan'da yeni ve zinde ebedî bir îman meş'âlesi parlamış bulunuyordu: **İslâmiyet!..**

b) Müslüman Araplar'ın Hâkimiyetinden Osmanlılar'a İntikaline Kadar Musul

Rabbin insanlığa bir meş'ale olan son Peygamberinin, ebedî bir teyid-i ilâhiyeye mazhar olarak getirdiği «V a h d â n i y e t» o âna kadar vahşet, dalâlet ve çeşitli ihtilâflar içinde bulunan dağınık Arap kabilelerini birleştirerek zaptedilmez bir kuvvet haline getirmişti.

Daha Birinci Halife **Hazret-i Ebûbekir** zamanında hâlen Suriye'nin «Humus» şehrinde medfun büyük mücâhid **Halid Bin Velid** kumandasındaki bir Arap ordusu, Irak'ın bir kısım şehir ve kasabalarını fethetmişti. Böylece başlayan Irak'ın fethi, **Hazret-i Ömer** zamanında buraya gönderilen **Sa'd İbni Vakkas** kumandasındaki İslâm Ordusunun sağladığı müthiş galebe ile bu havâliyi Hilâle'e râm eylemişti.

Bilhassa Türkiye'ye, İspanya'daki büyük «Y a h u d i K a t l i â m ı»ndan sonra Osmanlı Sultanlarının lûtufkâr ve insanî kabulleri sayesinde gelip yerleşen Yahudilerin milletimizi ifsadla kudret ve şevketimizi zaafa uğratıp büyük İmparatorluğumuzun elden çıkmasına sebep teşkil eden sinsi faaliyetleri, ayrı bir cild teşkil edecek kadar geniş bir mevzudur.

Fethi müteakip burada kurulan «K û f e» ve «B a s r a» şehirleri bilâhare Dördüncü Halife **Hazret-i Ali** ve O'nun Şam Vâlisi **Hazret-i Muâviye** arasında zuhur eden ihtilâflarda son derece ehemmiyetli bir rol oynamamıştır. Bu ihtilâfta mühim bir mevkii olan ve İslâm tarihine, «C e m e l V a k'a s ı» adıyla geçen muhârebe, Basra civarında cereyan etmiştir. Bu vak'adan sonra Medine'ye dönmeyerek Kûfe şehrini merkez ittihaz edip siyasî faaliyetini bu hâvâliye teksif eden **Hazret-i Ali**, 661 yılında bu şehirde «H a r i c î l e r» tarafından şehid edilmiştir. İslâm tarihinin en acı ve üzücü bir vak'ası olan **Hazret-i Ali - Hazret-i Muâviye** ihtilâfında, **Hazret-i Ali** taraftarlığı ile temâyüz eden Iraklılar, O'nun şehâdetinden sonra büyük oğlu **Hazret-i Hasan'ı** Halife ilân edip kendisini Kûfe'ye dâvet eylediler. Harb, darb ve kan dökmek gibi işlerden hazzetmeyen, âlim ve hâlûk bir şahsiyet olan **Hazret-i Hasan**, kısa bir mücâdeleden sonra Hılâfeti bazı şartlarla **Hazret-i Muâviye'ye** devretti.

Bu hâdise efkârı biraz yatıştırmış gibi göründüyse de **Hazret-i Muâviye'nin** «v e r â s e t u s u l ü»[88]nü ihdâs ederek

---

88 – Öteden beri bazı kimseler **Hazret-i Muaviye'yi**, İslam tarihinde «V e r â s e t u s u l ü»nü ilk defa olarak ihdas ettiğinden dolayı tenkid edegelmişlerdir. Halbuki İslâmda idare için muayyen bir şekil emredilmiş değildir. Bu şekil, ister saltanat, ister cumhuriyet olsun, İslâmi sayılmak için muayyen vasıfları hâiz olmak mecburiyetindedir. Bu vasıflar şunlardır:

1 – Ahkâm-ı şer'iyye'nin tenfizi,
2 – Emânetin ehline tevdii,
3 – Biad.

Bu şartlar ne sûretle tahakkuk ederse etsin, mevcudsalar, o idare İslâmîdir.

Bunun dışındaki hususlar zamana, zemine göre tâyin ve tesbit edilmek üzere bir «m a s l a h a t m e s ' e l e s i» telâkki edilmiştir. Tabiatıyla şu veya bu idare tarzının İslâma bir başkasından daha yakın veya dah uzak olduğunu söylemek de her zaman mümkündür.

İslâm'da devlet reisi, yâni Halife'nin hâiz olacağı şartlar bakımından İslâm Hukuku nazariyatında yer alan hususların izahı ayrı bir mes'ele ise de, burada mühim bir noktaya temas etmek istiyoruz. Hilâfet'in otuz sene devam edeceğini, ondan sonrasının ise «a c ı b i r m e l i k i y y e t» yâni saltanat olduğu yolundaki hadis-i şerife istinaden «h u l e f a - y ı R â ş i d i n»den sonraki halifeleri kabul etmek istemeyen kimseler görülmüştür. (Bkz: Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi Hakkında Bir Nutuk» ünvaniyle **Seyyid Bey'in** T.B.M.M.'nde irâd eylediği nutku ihtiva eden İstanbul, 1341 tabı tarihli eser.)

yerine oğlu **Yezîd**'i bırakması (680) Irak'lıların yeniden galeyânını mûcib oldu. Bu defa **Hazret-i Ali**'nin küçük oğlu **Hazret-i Hüseyin**'i halife ilân edip Kûfe'ye çağırdılar. **Hazret-i Hüseyin** Kûfe'ye gelirken yolda âile efradı ile birlikte 10 Muharrem 680 tarihinde fecî bir sûrette şehîd edildi[89].

Hakikatte bu hadis-i şerifin bu tarzda telâkkisi yanlıştır. Zira:

Peygamberin dört esaslı vazifesi vardır:

1) Kâinatın Halîkından ahkâm telâkki etmek, yâni vahye muhatâb olmak.

2) Bu ahkâmı şerh ve izah etmek, yâni hadis-i şeriflerle variki olduğu üzere içtihadlarda bulunmak.

3) Allah'dan telâkki edilen, hadis-i şeriflerle şerh ve izah olunan ahkâmı tatbik ve icrâ eylemek,

4) Ruhlarda tasarruf etmek, yâni mânevi bir iktidar ile mücehhez olarak İslâmi emirleri kuvveden fiile çıkarmak.

«Peygamber vekilliği» mânâsına gelen «Hilâfet»i deruhte eden şahısta nübüvvet sıfatı ile kâim olan birinci madde hâriç; diğerlerinin bihakkın mevcud olması halindedir ki; bütün şümulüyle Hilâfet'i temsil ve icraya kaadir tam bir halifenin ortaya çıkması mümkün olur. İslâm tarihi bidâyetinden nihâyetine kadar tetkik edildiği zaman görülür ki; bu üç şartı da nefsinde cem edebilmiş olanlar, Peygamber aleyhisselâtu vesselâmın vefatını takip eden ilk otuz yıl içinde gelmiş olanlardır. Ondan sonrakiler ise, bu üç sıfatın bir veya ikisinde eksik kalmak suretiyle bu kemâli ihraz edememişlerdir. Aralarında **Ömer İbn-i Abdülâziz** ve birçok Osmanlı Halifesi gibi büyük şahsiyetler olduğu halde bunlar daima bu üç sıfatı da nefislerinde cem' edememiş olmaları noktasında birleşmektedirler. Osmanlılar bu eksiklikleri «Şeyhülislâmlık» ve sâir müesseselerle telâfiye gayret etmişlerdir.

Binâenaleyh, yukarıda zikri geçen hadis-i şerifin Peygamberin vefatından otuz yıl geçtikten sonraki halifelerin «halife olmadıkları» mânâsına değil, halifeye âid her üç şartı da nefislerinde cem' edememiş bulunacakları ve bu yüzden de tam ve kâmil bir hilâfeti gerçekleştiremeyecekleri hususunda bir **«ihbar-ı peygamberî»** olarak kabul etmek lâzım gelir. Yâni bu hadis-i şerifle Hazret-i Peygamber otuz seneden sonra gelecek halifeleri, halife saymamaya kifâyet edecek bir kıstas beyan etmek yerine, onların vasıfları itibariyle vâki olacak fiili eksikliğini bildirmiş olmaktadır.

89 – Öteden beri üzerinde çok şey yazılmış, söylenmiş bulunan **Hazret-i Ali – Hazret-i Muâviye** ihtilâfını tazeleme Müslümanlara hiçbir faydası yoktur. **Hazret-i Ali,** nefsinde «Aşere-i mübeşşere», «cihar-ı yâr-ı Güzin», «vahiy kâtipleri» gibi en şerefli zümrelere dahil olmak, Sevgili peygamberimizin amcazâdesi ve damadı bulunmak kabilinden emsalsiz şerefleri cem'etmiştir. Bu yüzdendir ki, O'nunla **Hazret-i Muâviye** arasındaki ihtilâfı,

Alevîlerce «m â t e m g ü n ü»[90] ilân edilmiş bulunan bu hâdise, Irak halkının ruhunda derin tesirler husule getirdi. Bu sûretle kurulan Emevî Hılâfeti aleyhine gizli gizli çalışmalara devam ettiler. Buna karşı Emevî Halifeleri ve **Yezid** de dehşetli bir baskı ve tâkip ile aleyhtarlarını bertaraf için elinden geleni yapmaktan geri kalmadılar. Nihayet Horasanlı bir Türk olan **Ebû Müslim**'in sevk ve idare ettiği bir ihtilâl sonunda «E m e v î D e v l e t i» yıkılarak yerine «A b b a s î D e v l e t i» kuruldu.

---

edebe mugayir olarak bir «ş a h s i y e t l e r m u k â y e s e s i» şekline dökmeyip bir «i ç t i h a d m e s' e l e s i» telâkki etmek ve Allah'a havâle eylemek en doğru yoldur. Hikmeti tam olarak ancak Cenab-ı Hak tarafından bilinen bu ihtilâfların «t a s a v v u f î c e r e y a n l a r»la «İ l m i ç a l ı ş m a l a r»ın başlamasına âmil olmak gibi umulmadık neticeler tevlid etmiş olduğu da tarihî bir vâkıadır. Gerçekten bu ihtilâflara karışarak günaha girmekten korkan birtakım zühd ve takvâ ehli, tasavvufî bir yaşayışa yönelmiş bir kısım kimseler de Tahaddüs eden kargaşalıklar yüzünden - kaybolacağından korktukları - İslâmi esasları tesbite koyulmuş ve bu sûretle İslâmî ilimlerin temellerini atmışlardır.

Bu husuta serdedilecek dinî deliller pek çoktur. Biz bunlardan sâdece bir tânesini nazar-ı dikkatlerinize arz ile iktifa ediyoruz. Büyük İslâm âlimlerinden **Kadı I'yaz**'ın «Ş i f a - y ı Ş e r i f» adıyle telif eylediği eserde denilmektedir ki:

«Resûlullah (s.a.v.) Hazretleri **Muâviye**'ye memleketlere hâkim olması için duâ buyurmuşlardır. Bu sebeple, **Hazret-i Muâviye** de Hilâfe Makamına nâil olmuştur. **İbn-i Mes'ud** (r.a.) Resûlullah'ın bu husustaki duasını şöyle rivâyet etmiştir: «Allahım!... **Muâviye**'ye Kitâbın ilmini, fıkhını öğret, beldelere hâkim kıl ve O'nu azaptan muhafaza eyle!...» diğer bir rivâyette ise «**Muâviye** kat'iyyen mağlûb olmaz» buyurulduğu rivâyet edilmiştir.

Hazret-i Ali bunu duyunca: «Eğer bu Hadis-i Şerif'i bilseydim **Hazret-i Muâviye** ile harb etmezdim!..» demişti. (C. I. sh. 660)

Ancak şunu ifâde etmek lâzım gelir ki, her Müslüman için tabiî ve zarurî olan **Hazret-i Ali** ve «E h l - i B e y t» muhabbetini bir paravan olarak kullanmak sûretiyle bu ihtilâfı körüklemeyi millî siyâset haline getiren İran, İslâm tarihinde çok meş'um bir rol oynamıştır. Hakikatte dinî olmaktan ziyâde siyâsi maksadlara bağlı olarak ortaya çıkan bu «Ş i a S i y â s e t i» her şeyden evvel Ön Asya Türklüğü ile Orta Asya Türklüğü arasına bir karakedi gibi girmiş ve Büyük Türk Âlemi'nin parçalanmasına veya en azından birleşememesine sebep olmuştur. İran, Önasya'da kurulan Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarından, kendi ırkî ve millî varlığı için duyduğu endişeyi bertaraf etmek maksadıyla şia'yı mutaassıbâne bir sûrette benimsemiştir. O kadar ki, Anadolu'nun gizli gizli şiîleştirilmesi hususundaki gayretlerle iktifa etmeyerek, Rumeliye sıçrayıp Osmanlılar'ı hem önden ve hem de arkadan hançerlemeye çalışarak onların, küfür ve ilhâd âlemi olan Garb'a karşı cansiperâne mücâdelesini zaafa uğratmak için asırlarca çalışmıştır.

Emevîler zamanında (661-750) Hılâfet merkezi Şam'dı. Bu defa Bağdat hükûmet merkezi yapıldı. Bu sûretle Irak, İslâm Âlemi'nin merkezi durumuna yükseldi.

Hazret-i Peygamber'in amcası Hazret-i Abbas'ın ahfâdı olan Abbasîler, Hılâfet'i Türkler sâyesinde elde etmişlerdi. Bu yüzden 1258 yılına kadar devam eden Abbasî Devleti'nde Türkler çok hâkim bir rol oynamışlardır. Zirâ Türkler İslâmiyet'ten evvel kuzeydoğuya, Kıpçak havâlisine doğru göç etmektelerdi. Fakat İslâmiyet'i kabul ettikten sonra bu istikâmet güneydoğuya doğru değişerek, Irak, Suriye ve Anadolu'nun büyük ölçüde Türkleşmesi hâdisesi gerçekleşmiştir.[91]

Bu kesif Türk kitlesinin askerî gücünden istifâde etmek isteyen Abbasîler, Hılâfeti onlar sayesinde ele geçirdikleri gibi ordularını da tamamen Türkler'den teşkil ettiler. Bu durum, Türklerin İslâmiyet'i muhâfaza ve müdâfaalarının bin yıllık azâmetli tarihini, daha da geriye götürerek Hicrî ikinci Asırdan başlatmaya haklı bir esbab-ı mûcibe teşkil etmektedir.

Bizans'tan aldıkları araziyi mâlikâne olarak Türkler'e bırakmaları bu havâliye daha fazla Türk muhâcirinin gelmesini intâc etmiş ve binnetice Türkler bu devlette gayet itibarlı ve imtiyazlı bir mevkie yükselmişlerdi. Bilhassa Milâdî Dokuzuncu Asır başlarından itibaren Irak havâlisine akın eden Türk göçleri, had safhaya ulaşmıştır. O derecede ki, Abbasîler münhasıran Türklerden kurulu ordunun ikâmeti için «S a m a r r a» adında hususî bir şehir bile tesis etmişlerdir.

İranlılar'ın şiâ yâni Hazret-i Ali taraftarlığı dâvâsındaki samimiyetsizlikleri şununla da sâbittir ki, insanlığın en büyük nasibi olan İslâm kendilerine Hazret-i Ömer'in cihad gayreti sayesinde ulaştığı halde. O'nun adını hâlâ küfür makamında kullanmaya devam etmektedirler. Yoksa normal bir dinî hisle hareket etmiş olsalardı, Hazret-i Ali ile hiçbir ihtilâfı olmayan Hazret-i Ömer'in İslâm'ın kendilerine ulaşmasına vesile olmuş bulunması bakımından baş tâcı etmeleri gerekmez miydi?

90 – Eğer İslâm'da matem tutmaya cevaz verilmiş olsaydı sünnîlerin, mübârek Peygamberimizin sevgili «ehli beyt»ine karşı revâ görülen bu korkunç zulümden dolayı, alevîlerden daha ziyade matem tutmaları gerekirdi.

91 – Ahmet Refik – Tarih-i Umûmi – İstanbul 1327, C: 4, sh. 282.

Bu devlette birçok kıymetli ilim adamları, vezirler ve hükümdarlar yetişmiştir. Bunların en ünlüsü olan **Hârun-ür Reşid**[92] (767-809)'in zamanında Bağdad'ın nüfuzu, Hindistan'dan Atlas Okyanusu'na kadar uzanıyordu. Fakat ondan sonra gelen Halifeler bu durumu devam ettiremediler. Siyasî iktidar önce «B ü v e y h O ğ u l l a r ı»na sonra da «B ü y ü k S e l ç u k l u l a r»a geçti. Halifeler artık sırf bir mânevî kudret remzi olarak kaldılar.

Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Musul'da **Nureddin Zengi** bir «A t a b e y l i k» kurdu.

Hülâgu'nun Irak üzerine yürüyerek Abbasî Devleti'ne son verdiği, 1258 yılında Halife'nin nüfuzu, Bağdat şehrinin hududları dâhiline münhasır bulunuyordu.

Moğol istilâsı, yakıp yıkan bir sel halinde gelip geçtikten sonra, Musul, İran'da kurulan «İ l h a n l ı l a r - D e v l e t i»nin hâkimiyeti altına girdi. İlhanlılar burasını bir vâli mârifetiyle idâre ediyorlardı. 1340 yılında Bağdat Vâlisi müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başlayarak mensup olduğu «C e l â y i r» âilesinin hânedânını kurdu. Bunların idâresi zamanında bu havâli, biri, 1393, diğeri de 1401 yılında olmak üzere iki kere **Timurleng**'in hücûmuna mâruz kaldı. Şehir baştanbaşa yağmalanarak ahâlisinin bir kısmı kılıçtan geçirildi. Bu hareket esnasında buradan kaçan **Ahmed Celâyir**, **Timur**'un ölümü üzerine 1410 yılında tekrar Bağdat'a geldi. Fakat Karakoyunlu Hükümdarı **Yusuf** tarafından öldürülerek Celâyir Hânedânı söndürüldü.

1468 yılına kadar Karakoyunlular, bu tarihten 1508 yılına kadar da Akkoyunlular idâresinde kalan bu bölge, bu tarihten Osmanlılar'a intikaline kadar da Safevî Devleti'nin hâkimiyetinde kaldı.

---

92 – Abbasi Halifelerinin beşincisi olan **Hârun-ür Reşid** 786 yılında 22 yaşında Halife olmuştur. İdâreyi daha ziyâde Türk asıllı B e r m e k i Â i l e s i»ne bırakmıştır. Fakat sonraları çeşitli endişelerle bu âileyi tamamen imha etmesi, büyük bir haksızlık olmuştur. Tertip ettiği sefâhât âlemlerinde okunan binbir gece masallarıyla Şark'ta ve Garp'ta şöhret kazanmıştır. Alman imparatoru Şarlman'la dostluk kurmuş, ona hediye ettiği bir fil ile çalar saat, Garplılar'ın pek fazla hayret ve korkularını mûcip olmuştur. Bu hâdise de, O'nun devrinde İslâm Dünyası'nın Garb'a üstünlüğünü gösteren câlib-i dikkat bir misâldir.

c) Musul'un Osmanlılar Tarafından Fethi ve Burada Osmanlı İdâresi

Türk-İslâm tarihinin dev şahsiyetlerinden biri olan **Yavuz Sultan Selim Han**, azâmetli Osmanlı Tahtına çıktığı zaman (1512), «Şiâ»yı millî bir siyâset olarak benimsemiş bulunan İran, Anadolu içlerine kadar yayılan bir casus-şiî kadrosuyla, Devletin dâhilî sükûn ve huzurunu ihlâl etmek ve O'nu parçalayıp ele geçirmek istikâmetindeki faaliyetlerini had safhaya vardırmış bulunuyordu[93]. Bu yüzden tertip edilen «Ç a l d ı r a n S e f e r i»nin **Şah İsmail**'in hezimeti ile neticelenmesi, (1514) Doğu Anadolu'nun tamamen Osmanlı hâkimiyetine geçmesini sağlamıştır. Bu neticenin istihsalinde burada sâkin «K ü r t B e y l e r i»nin Osmanlılar'ı iltizam etmeleri gâyet ehemmiyetli bir rol oynamıştır. Gerçekten Çaldıran Seferi'nden önce Doğu Anadolu'yu nüfûzu altında bulunduran **Şah İsmail**, buradaki Kürtlere karşı çok sıkı bir siyâset takip etmiş ve birçok Kürt Beyleri'ni tevkif ve hapsetmiş, mallarını ellerinden almıştır. Hutbelerde mecbûren **Şah İsmail**'in adını okuyan ve çoğu sünnî olan bu Türkler'in Safevîler'e bağlılığı sırf korkuya dayanmaktaydı. Bu yüzden takdire şâyan bir tehâlükle **Yavuz Sultan Selim Han**'ı iltizam ettiler. Bunda Şark'ın nüfuzlu şahsiyetlerinden **Şeyh Hüsâmeddin Ali**'nin oğlu **İdris-i Bitlisî** adındaki bir Kürt ileri geleninin çok müessir ve makbul hizmetler ifâ ettiği hususunda bütün kaynaklar müttefiktirler[94]. **Yavuz Sultan Selim Han** da Kürt beylerine, bu itaatlerine karşılık olarak eskiden sahip oldukları topraklar üzerindeki beylik haklarını tanıyan beratler vermiştir.

---

93 – Dr. Selâhaddin TANSEL – Sultan İkinci Bâyezid'in Siyasî Hayatı – İstanbul 1969 – Yavuz Sultan Selim – İstanbul 1969.

94 – **İdris-i Bitlisî**'nin bu hizmetleri sâyesinde bütün Doğu Anadolu'yu kolayca idâresi altına alan **Yavuz Sultan Selim**, bu zâta o kadar lûtuf ve ihsanlarda bulundu, itimâd ve teveccühte o derece ileri gitti ki, kendisine tuğrasını hâiz ve fakat isim yerleri boş bırakılmış fermanlar göndererek istediği isimleri yazıp lüzum gördüğü «Kürt Beylerine Pâdişah adına beylik» vermek selâhiyetini tanıdı. (Bkz: Hoca **Sâdeddin Efendi** – tâc-üt-Terâvih C: II, İstanbul 1280, sh: 322)

Bu durumun tabî bir neticesi olarak «M u s u l» ve «K e r k ü k» de dâhil olmak üzere bütün bu havalide hutbelerde **Yavuz Sultan Selim Han**'ın adı okunmaya başlamıştır[95]. Bu sûretle Musul, tarihte ilk defa olarak Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş oluyordu.

Doğu Anadolu'daki bu Osmanlı Hâkimiyeti güneye doğru inildikçe sırf lâfzî bir mâhiyet arzetmekteydi. Bu yüzden Çaldıran Seferi'ni müteakip «D ü l k a d i r o ğ u l l a r ı» arazisiyle «D i y a r b e k i r», «M a r d i n» gibi şehirlerin fethî mecbûriyetiyle karşılaşılmıştı.

Mardin yakınındaki «E s k i K o ç h i s a r» da gerçekleşen Osmanlı Zaferi üzerine (1516) Mayıs başlarında fiilî fetih, Musul ve Kerkük'e ulaşmış oldu. Nihayet 7 Nisan 1517'de Mardin Kalesi'nde devam eden son Safevî mukâvemeti de kırılınca Musul ve Kerkük tamamen fethedilmiş oldu.

Yavuz Sultan Selim Han'dan sonra bazı Türk ve Kürt Beyleri Osmanlı nüfûzundan çıkıp İran nüfûzuna geçmişlerdi. Üstelik Osmanlı-İran münâsebetleri de bir türlü istikrara kavuşmuyordu. Bu yüzden devrin Osmanlı Sultanı **Kanunî** «I r a k e y n S e f e r i»[96]'ni tertib ederek ordusunu önceden Veziriâzam **İbrahim Paşa** kumandasında bu bölgeye göndermişti. Bu ordu 1534 yılı Mayıs Ay'ı ortalarında Halep'ten Diyarbekir'e hareket etmiştir. Maksadı Musul ve Bağdat'a sarkıp oraları yeniden fethederek Safevî nüfuzûna geçen beyleri yola getirmekti. Fakat **İbrahim Paşa** ile Başdefterdar **İskender Çelebi** arasında vukua gelen ihtilâflar yüzünden bu ordu önce Tebriz'e yönelmiş ve ikinci defa olarak bu şehri zaptetmiştir.

Tebriz'in fethini müteâkiben güneye inen Osmanlı Ordusu, arkadan bizzat **Kanunî**'nin kumandasındaki diğer kuvvetlerle birleşerek ileri harekâta devam etmiştir. 23 Kasım 1534'de Veziriâzam Kumandasındaki öncü kuvvetler, Bağdat'a girmeye muvaffak olmuşlardır.

---

95 – **Dr. Selâhaddin TANSEL** – Yavuz Sultan Selim - İstanbul 1969 sh. 78.

96 – Arapça'da «İ k i I r a k» mânâsına gelen «I r a k e y n» tâ'birinden maksad, «I r a k - ı A r a b» denilen Bağdad havâlisiyle «I r a k - ı A c e m» denilen bunun kuzey-doğu kısımlarıdır.

Bağdat şehri Abbasîler devrinden beri ehemmiyetli bir mevkii hâizdi. Üstelik sünnî mezhep imamlarının en büyüklerinden biri olan **İmam-ı Âzâm Ebû Hanife** Hazretleri'nin türbesi de buradaydı. Böyle bir yerin şiî tahakkümünden kurtarılması büyük bir sevinç tevlîd etti. **Kanunî**, 30 Kasım'da büyük bir merâsimle şehre girdi. İlkönce **İmam-ı Âzam** Hazretleri'nin kabrini ziyaret ederek burada büyük bir türbe yapılmasını emretti.

Kanunî yeni fethedilen yerlerin dahîli mes'elelerini hâl için dört ay kadar burada kalarak kışı Bağdat'ta geçirdi. Bu müddet zarfında Musul da dâhil olmak üzere bu havâli, yeni baştan fetholunarak Osmanlı idâresi buralarda metin bir sûrette tesis olundu. Irak «B a s r a», «M u s u l» ve «B a ğ d a t» eyâletleri ile müstakil «Ş e h r - i Z o r» livâsına ayrıldı.

Uzun süren siyâsî istikrarsızlık yüzünden sarsılmış bulunan Musul ve havâlisi, Osmanlı idâresinin yeniden ve sağlam bir sûrette tesisinden sonra ticarî ve ziraî bakımlardan gelişip serpilmeğe başladı. Bununla beraber bu devrede de İranlılar'ın bu havâliye taarruzları eksik olmadığı gibi zaman zaman mahallî vâlilerin başkaldırmaları, âşiretlerin ayaklanmaları ve tabiî afetler gibi huzur bozucu vak'alar sık sık ortaya çıkmıştır. Fakat Musul yine de az çok rahat bir nefes alarak gelişme imkânı bulabilmiştir.

Genç Osman'ın hâilevî bir sûrette öldürülmesi[97] (1622) ve onu tâkiben **Birinci Mustafa**'nın kısa ve gâileli saltanatıyla hal'i (1623) ve yerine 12 yaşında bir çocuk olan **Sultan Dördüncü Murad**'ın geçmesi gibi buhranlar, birçok eyâletlerde olduğu gibi Musul'da da fırsat kollayan dost kılıklı düşmanlara imkân kazandırmıştır.

---

97 – Muazzam Osmanlı tahtına 18 yaşında bir çocuk olarak geçen **Genç Osman**'ın cidden vicdanları sızlatan feci bir sûrette şehid edilmesini din, tarih ve insanlık ölçüleri muvâcehesinde tasvibe imkân olmamakla beraber, bu neticenin husûlünde kendisinin, hasımlarından daha ziyâde dahli bulunduğunu ifade etmek isteriz. Osmanlı Devleti'nin dahilî bünyesinde bir sıkıntının mevcud olduğu bu devirde, hastalığı hakkıyle teşhis ve tedâvi çârelerini de millî bünyenin yerleşmiş örf, âdet ve hissiyatına muvâfık bir sûrette ortay koymak gerekirken **Genç Osman**, çeşitli tesirlerle millî vicdanın aksûlamel duyacağı hâtâlı davranışlara yönelmiştir. Bu bakımdan feci âkıbetini gençlik ve tecrübesizliği kadar

Bu sırada Bağdat'taki mevcudu onikibini bulan mahallî askerlerin başında **Bekir Subaşı** adında nüfûzlu bir kumandan vardı. **Bekir Subaşı** Bağdat Vâlisi **Yusuf Paşa** ile aralarında çıkan anlaşmazlık sonunda şehre rakipsiz bir sûrette hâkim olarak merkezi dinlememeye başlamıştı. Bu ihtilâfta kabahatı vâliliğe yükleyerek Bağdat Vâliliğinin kendisine tevcihini talep eden bir arızâ ile yaptığı mürâcaat is'af edilmeyince sahte bir fermanla kendini Bağdat Vâlisi ilân etmiştir.

Üzerine kuvvet gönderilince Bağdat'ta mahsur kalan âsî kumandan **Bekir Subaşı**, İran'dan yardım isteyerek bu yardım mukâbilinde şehri, **Şah Abbas**'a teslim etmek vaadinde bulunmuş, bunu müteakiben de Safevî tabiiyetine geçtiğini ilân etmiştir. **Şah**

---

fikir ve davranışlarının yanlışlığı ile de bizzat hazırlamış bulunduğunu söylemek mümkündür. Haremi tasfiye ederek, Hânedân mensuplarının yerli âilelerle evlenmelerini temin, kıyâfet değişikliğinden yeni kanun ve niamlar isdar etmeğe kadar çeşitli sahalara müteallik bulunan görüş ve tasavvurlarının en hatalı tezahürü, Yeniçeriliği ilga maksadıyla Anadolu'ya geçip buradan toplayacağı askerlerle İstanbul üzerine yürümeyi düşünmüş olmasıdır. Devlet'i mutlaka ikiye ayıracak ve ciddî bir kardeş kavgasına Yeniçerilerin - ekseri ahvalde millî vicdanın aksülâmellerini aksettiren - karşı koymaları mânî olmuştur.

Fâtih Kanunnâmesi'nin artık ihtiyaca kifâyet etmeyecek derecede eskidiği mülâhazasıyla yeni kanunlar çıkarmak - derecesi malûm olmamakla beraber - kıyâfet değişikliği yapmak, merkez-i hükûmeti İstanbul'dan Anadolu'ya nakletmek, üstelik milli ve an'anevî temeller üzerine müesses olan Yeniçeriliği ilga etmek gibi tasavvurları yüzünden Türk tarihinde «İ n k ı l â p ç ı l ı k z i h n i y e t i »nin mübeşşiri sayılan **Genç Osman**'ın fikirlerinde - devrin icapları yüzünden ancak zımnen ifâde edilebilmiş - lâiklik zihniyetinin mevcud bulunduğunu iddia eden müellifler bile vardır. Bunlar; ekseri müellifler gibi kendisini büyük bir şahsiyet olarak takdim etmekte bulunduklarından bu tavsifte bir sû-i niyet, tevehhümüne de imkân yoktur. (Bir misal olmak üzere bkz: **İsmail Hâmi Dânişmend** – Osmanlı Tarihi Kronolojisi – C: III, sh. 292).

Gerçekten hangi inkılâpçı kalemşörün eserine bakarsanız bakınız **Genç Osman**'ı dâhi bir şahsiyet olarak takdim edilmiş görürsünüz. Halbuki millî an'aneleri Hanedân ve Ordu ile alâkalı ana müesseselerde bile çiğnemeye varan tasavvurların sahibi olan **Genç Osman**'ın «i n k ı l â p ç ı l ı k z i h n i y e t i» yerine « t e k â m ü l m e t o d u»nu benimsemiş bulunan milliyetçi ve muhafazakârların tasvip etmelerinin hiçbir sûretle imkânı olmadığı meydandadır.

Abbas Şiîlerce «M a k â m â t - ı M ü b â r e k e» addedilen «N e c e f» ve «K e r b e l â»yı sünnî hâkimiyetinden kurtarmak fırsatının çıktığına sevinerek **Bekir Subaşı**'nın elçisini ihsanlara garkedip 300 kişilik bir İran hey'eti ile geri gönderdi. Arkasından kendisi de Kerbelâ'da hacı olmak gibi bir bâhâne ihdas edip 30.000 kişilik bir kuvvetle Bağdat yolunu tuttu.

Osmanlılar, İran'ın bu sûretle ihtilâfa dâhil olmasından husûle gelen nezâketi takdir ederek **Bekir Subaşı**'na Bağdat Valiliği'ni tevcih edip tehlikeyi bertaraf etmek istediler. **Bekir Subaşı** bu tevcih üzerine **Şah Abbas**'a yaptığı vaadden dönerek şehri İran Kuvvetlerine karşı müdâfaaya koyuldu ise de uzun süren muhasara sonunda açlık ve çeşitli müzâyakanın tesiriyle bizzat oğlu tarafından tertiplenen bir ihânet sonunda kale sükut etmiştir (1623).

Bağdat'ı ele geçiren **Şah Abbas**, burada sünnîlere karşı müthiş bir mezâlim icrâ ettiği gibi, **İmam-ı Âzam Ebû Hanife** ile **Abdülkadir-î Geylânî** gibi sünnî ileri gelenlerinin mezarlarını da tahrip ettirmişti[98].

Kumandanlarından **Kara Çakay Han**'ı bir kısım kuvvetle Musul ve Kerkük üzerine gönderdi. Musul Vâlisi elindeki mahdud kuvvetlerle birkaç gün mukavemet ettiyse de Kerkük Vâlisi şehri tahliye edip savuşmuş bulunduğundan bu mukayese kabul etmez kuvvetler arasındaki mücâdele kısa sürmüş ve Musul, İran hâkimiyeti altına geçmiştir.

Şah Abbas tarafından Musul Vâlisi tâyin edilen **Kasım Han** bir ara 500 kişilik mahalli bir Osmanlı kuvvetine kumanda eden **Küçük Ahmed** adındaki bir sipâhinin mukavemeti karşısında Bağdat'a kaçmaya mecbur kalmışsa da bilâhare daha büyük bir kuvvetle gelerek burasını yeniden ele geçirmiştir (1624). Üstelik bu sûretle başlayan Safevî ileri harekâtı daha kuzeye doğru şumûllendirilerek İran'ın hududları «Mardin» vilâyeti yakınlarına ulaşmıştı. Bununla beraber Safevîler Musul'u ellerinde ancak üç yıl tutabilmişlerdir.

---

98 – Musul Salnâmesi – Musul, 1325, sh: 96

Musul'da bu hâdiseler olup biterken Osmanlı tahtına 12 yaşında geçmiş bulunan **Dördüncü Murad**[99] yavaş yavaş beden ve ruhça gelişiyor ve Devlet dizginlerini kudretli eline almaya başlıyordu. Önce 1625 yılında Veziriâzam ve Serdar-ı Ekrem Hafız **Ahmed Paşa** kumandasında bir kısım Osmanlı kuvveti Musul üzerine sevkedildi. Bu ordu Diyarbekir civârındayken, Altınköprü denilen mevkide 10.000 kadar Şiînin toplandığı haberi geldi. Karaman Beylerbeyi **Çerkes Hasan** kumandasında 4.000 kişilik öncü kuvvet bunları Kerkük'e kadar kovalayarak, Kerkük dâhil bu bölgeyi Safevîler'den istirdad etti. Aynı ordu Kerkük'ün istirdadını müteakiben Bağdat'ı da muhasara etmişse de yedi aylık bir beklemeden sonra erzak kifâyetsizliği sebebiyle muhasara kaldırılmıştır.

Civarı tamamen taht-ı itaate alındığı halde 1638 yılına kadar Bağdat için Osmanlı-Safevî mücâdelesi devam etti. Bu mücâdelede birçok vezirler, babayiğit delikanlılar şehid oldular. Bu mücâhidlerden birisi de türküsü günümüze kadar gelen «G e n ç O s m a n»dır.

Bağdat etrafındaki Osmanlı-Safevî mücâdelesi artık yiğitlik çağına gelmiş bulunan **Dördüncü Murad**'ın 1638'de tertip ettiği «B a ğ d a t S e f e r i»ni zaferle neticelendirmesi üzerine nihayet bulmuştur. Pâdişâh İstanbul'a dönüşünde bu seferin hâtırâsına Topkapı Sarayı mülhakatından olan «B a ğ d a t K a s r ı»nı yaptırmıştır.

---

99 - Osmanlı tarihinde gayet sert ve kanlı bir idâreyi gerçekleştiren **Dördüncü Sultan Murad**, bilhassa «h u n h a r l ı k»la itham edilmiştir. Fakat daha ziyâde ikbal peşindeki paşaların rekabetlerine âlet olan yeniçerilerin Padişâh'ın gözü önünde Devlet ricâlini parçalamaya kadar varan taşkınlıklarını bertaraf etmek için **Dördüncü Murad**'ın sert tutumundan daha müessir bir çare bulmak mümkün değildi. Bu itibarla, devrinin dahilî gâileleri nazar-ı itibare alındığı takdirde, O'nun icrâatının sertliğini mazur görmek tarihî bir zarûrettir. Bugün de çeşitli anarşiler içinde kıvranan Türkiye'nin böyle, tehdidini ikaa kaadir bir başa muhtaç bulunduğu nazar-ı dikkate alınırsa, **Dördüncü Murad**'ın sert davranışlarında ne derece mâzur bulunduğu daha iyi anlaşılır.

Bağdat Seferi'nden sonra bu havâlide umûmî bir istikrar sağlanmış olmakla beraber zaman zaman bazı vâlilerin isyanları ile karşılaşılmış ve bu hal Birinci Cihan Harbi'nde buraların elimizden çıkışına kadar devam etmiştir. Esasen buradaki siyasî istikrarsızlığın tarihî çok eskilere gitmekteydi. Meselâ: **Birinci Sultan Ahmed** zamanında Basra Vâlisi bulunan **Efrâsiyab**, merkezin emirlerini dinlememeye başlamış, yerine geçenler de aynı yolda yürümüşlerdi. Köprülüler devrine kadar bu minval üzerine devam eden Basra Vilâyeti ancak bunlar tarafından itaat altına alınarak Basra kat'i bir şekilde merkeze bağlanabilmiştir. Bil'ahare Bağdat'ta da buna benzer bir durum ortaya çıkmıştır. 1704 yılında Bağdat Vâlisi tâyin edilen ve Enderun'dan yetişme bir köle olan **Eyyubî Hasan Paşa**, burada «K ö l e m e n O c a ğ ı»nı kurmuştur. Şehir, 1831 yılına kadar bu kölenin yetiştirmelerinin elinde kalmıştır. **Hasan Paşa**, birçok Çerkes ve Abaza çocuklarını alıp yetiştirerek bunların muhtelif civar vilâyetlere vâli olarak tâyinini temin sûretiyle mevkiini kuvvetlendirmek siyâsetini takip etmiştir. Bunlar 1831 yılına kadar merkezin hiçbir memurunu Bağdat vilâyeti dâhiline sokmamışlardır. Bu durum mezkûr tarihte **II. Sultan Mahmud**'un diğer vilâyetler meyânında Bağdat'ı da merkeze bağlaması ile nihayet bulmuştur.

Bu tarihten itibaren Irak havâlisinde gâyet istikrarlı bir Osmanlı idaresi teessür etmiştir. Ancak Ondokuzuncu Asrın nihâyetleri ile Yirminci Asrın başlarında zuhur eden «P e t r o l» dolayısıyla çeşitli arkeolojik araştırmalar bahânesiyle buraya hulûl etmeye başlayan İngilizler'in çıkardıkları bazı gâileler görülmüşse de, bu durum Harb-i Umumî'ye kadar büyük bir nezâket kesbedememiştir. Ancak «s a n â y i i n k ı l â b ı»nı çoktan yapmış bulunan Avrupa Büyük Devletleri için ham madde ve pazar ihtiyacı bakımından Musul Petrollerinin hâiz olduğu ehemmiyet, Fransa, İngiltere ve Almanya'nın bu bölge üzerindeki emellerini ciddî bir çatışma safhasına intikal ettirmiş ve bu durum bilâhare İngilizlerin rakiplerine karşı sağladıkları üstünlükle onların lehine dönmüştür. Bu itibarla Musul'un kaderine birinci derecede müessir olan «B ü y ü k I r a k P r o j e s i» etrafındaki İngiliz, Fransız ve Alman rekâbetiyle Harb-i Umumî'deki Türk-İngiliz mücâdelesinin Irak Cephesi'nde cereyan eden ehemmiyetli vak'alarını bir nebze tafsil etmeye ihtiyaç hissediyoruz.

II – MUSUL'UN KAYBEDİLİŞİ

A) ASKERÎ SAFHA VE ONU HAZIRLAYAN ÂMİLLER

a) Birinci Cihan Harbi ve Ona Tekaddüm Eden Günlerde «Şark Mes'elesi»nin Aldığı Girift Şekil:

Bosna-Hersek'i ilhak etmiş olan Avusturya'nın genç veliahdı Fransuva Ferdinand'a –bu ilhakı hazmetmek istemeyen Sırplar'ın müşterek hissiyatına tercüman olmak üzere– 28 Haziran 1914 tarihinde Bosna-Saray'da milliyetçi bir Sırp talebesi tarafından sıkılan kurşunlar, hakikatte birbirini yok etmeye çoktan azmetmiş ve bu sebeple gruplaşmış bulunan büyük «S a n â y i d e v l e t l e r i»ne aralarındaki rekâbetin had safhaya ulaştığı bir anda verilmiş bir kapışma işareti gibiydi.

Şâyân-ı teessüftür ki; bu canhıraş rekâbet birinci derecede, geniş bir bâkir iktisâdî menbalara sahip olan Türk ve İslâm topraklarının ele geçirilmesi emelinden doğmuş bulunuyordu. Gerçekten Birinci Cihan Harbi'nin askerî sebeplerini müstemleke peşinde koşan sanâyide ileri gitmiş devletlerin Şark siyâsetinde aramak lâzımdır.

Bu mücâdelede Hindistan'ı ele geçirerek «M â v e r â-y ı E b h â r B r i t a n y a İ m p a r a t o r l u ğ u» ünvânını alan İngiltere, bütün rakiplerine tekaddüm ve tefevvûk eylemişti. Ancak Hindistan'ı elde tutabilmek –bilhassa Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra– Akdeniz Hâkimiyetinin teminine bağlıydı. İngiltere'nin Malta, Kıbrıs ve Mısır'ı ele geçirerek buralara yerleşmesi böyle bir stratejik zarûretten doğmuştu. Ancak bu istikâmette tam bir muvaffakiyet temini, Suriye ve Irak da dâhil bulunduğu halde Arap Yarımadası'na hâkim olmayı gerektirmekteydi. Bu bölge üstelik, artık beynelmilel siyâsette ana müessir hâline gelen petrol bakımından da oldukça iştah kabartıcı idi. Filhakika İran petrollerinin işletme imtiyazını bile elde etmiş olan İngiltere, bilhassa Musul'a birtakım arkeolojik araştırmalar bahânesiyle hulûl edip buradaki zengin petrol menbalarını öğrenmişti.

Bu sırada asırlardan beri Filistin'i ele geçirmek emeli peşinde koşan Yahudiler, siyâsî ve iktisâdî hâdiselerde gâyet müessir bir rol oynayabilecek gizli bir kuvvet hâline gelmiş bulunuyorlardı. En fazla tesir altına alabildikleri devlet de İngiltere idi. Bu sebeple İngilizler'in petrole müteallik iştihalarını kolayca tahrik ederek, onları bu bölgenin Osmanlı hâkimiyetinden çıkarılması için gayret sarfetmeye imâle eylediler. Zira bu tahakkuk ettiği takdirde kurulacak küçük küçük devletlerle yakın bir istikbalde hesaplaşmak, binnetice «F i l i s t i n»i ele geçirmek kolaylaşacaktı. Esasen kralları bile «S i y o n i z m» teşkilâtına mensup olan İngilizler'in idâresi, böyle bir neticenin husûlü için çok müsâid bir intikal devresi olarak telâkki edilmekteydi.

«F i l i s t i n» ve onlara bağlı olarak «P e t r o l m e s'e l e s i» dolayısıyla «C i h a n S i y o n i z m i»nin Türk-İslâm Âlemi'ne hâilevî bir son hazırlamakta olduğunu teşhis etmekte gecikmeyen **Sultan İkinci Abdülhamid** 1890 yılında ısdar eylediği bir idâre-i seniyye ile Musul petrol sahalarını «E m l â k - i Ş â h â n e» hâline sokarak ecnebilere intikalini önlemiştir. Aynı şekilde Filistin'de arazi satın almaya başlayan Yahudiler'in plânlarını alt-üst ederek buraya gönderdiği emin kimseler vasıtasıyla mülkünü satmak isteyen Araplar'dan değerini fazla fazla vererek aşağı yukarı bütün Filistin'i satın almış ve şahsî mülkü hâline getirmişti. «F i l i s t i n Ç i f t l i k â t - ı Ş â h â n e s i» böylece vücûd bulmuş ve bu arazinin Yahudiler'e intikâli önlenmişti. 24 Temmuz 1909 da «emlâk-i şâhâne» olan petrol sahalarını Ziraat ve Ticaret Vekâletine intikâl ettiren İttihat ve Terakki idâresi **Sultan Abdülhamid**'in bu yerinde tedbirlerle düşman emelleri önüne çektiği setleri birer birer yıkıp Ceziretü'l-Arab'ın Türkler ve hattâ Müslümanlar elinden çıkmasına en büyük imkânı sağlamışlardır.

Sultan İkinci Abdülhamid Han bu tedbirlerle de iktifa etmeyerek İngiliz emelleri karşısına Almanya'yı çıkararak devletler muvâzenesinden mâhirâne bir sûrette istifade imkânlarını aramıştır. Bu maksatla Almanlar'a bahşettiği «B a ğ d a t D e m i r y o l u İ m t i y a z ı» İngilizler ve onlarla işbirliği hâlindeki Rus ve Fransızları ciddî bir endişeye sevkettiyse de ileride tafsil edildiği üzere Almanlar bu imkânı hakkıyla kullanamamışlardır.

Gerçekten Almanya'nın bilhassa **Bismark**'dan sonra sanâyi sahasında İngiltere'ye karşı âşikâr ve ciddi bir rekâbete girişmeye başladığı görülüyordu. «Yedi B» (Berlin, Budapeşte, Belgrad, Bosfor, Bağdat, Basra ve Bombay) ile ifâde edilen «Ş a r k ' a D o ğ r u» (Nach Osten) siyâsetini takibe koyulmuştu. **Sultan İkinci Abdülhamid Han**, Almanlar'ın bu yeni siyâsî meyilleri ile devletinin menfaatlerini mükemmel bir sûrette telif ederek onları İngilizler'le karşı karşıya getirmiştir. Almanlar'ın bu vesileyle elde ettikleri menfaatler, daha ziyâde demiryolu imtiyazlarına münhasır kalıyordu. Hattâ bu bile çok kere **Sultan Abdülhamid**'in muayyen bir gâileyi atlatmak için verdiği geçici bir tâviz olmaktan ileri gitmiyordu. Meselâ 1906 yılında İngilizler'le aramızda bir «A k a b e M e s' e l e s i»[100] çıkınca Hicâz Demiryolu İmtiyazını verdiği Almanları fiilen kendi yanındaymış gibi göstererek İngilizler'e karşı takibettiği «H i l â f e t S i y â s e t i»nin yeni ve parlak bir zaferini temin ederek tehlikeyi atlatınca taahhüdlerin zamanında ifâ edilmediği bahânesiyle bu imtiyaz mukâvelesini feshetmişti.

---

100 – Tahta çıktığı andan itibaren gayet müessir bir «H i l â f e t S i y â s e t i» takibine koyulan **Sultan Abdülhamid Han**, Mısır ve Hindistan'da emperyalist İngiliz İdâresi için ciddi bir müşkilât ifâde eden manevî bir mukavemete âmil olmuştu.

1897 yılında Yunanistan'a karşı kazandığı zafer ve nihayet Hicaz Demiryolu inşaatı, O'nun İslâm Âlemi üzerindeki nüfuz ve itibarını bir kat daha artırmış bulunuyordu. O derece ki, Çin'den Afrika sahralarına kadar bütün câmiler, Halife'ye yardım dileyen dualarla çınlıyordu.

Bu nüfuzu kırmak isteyen İngilizler, Ceziretü'l-Arab'ı Halife'den koparararak ele geçirmek için korkunç bir siyasî mücâdeleye giriştiler. Ceziretü'l-Arab'ın iki stratejik noktası vardı. Biri Haydarpaşa – Bağdat hattının müntehâsındaki K u v e y t, diğeri de Kızıldeniz'in kuzey-doğusundaki A k a b e'ydi.

Kuveyt. Osmanlı hâkimiyeti altında **Mübarek-üs Sâbâ** adında bir Arap Şeyhinin idâresine terkedilmiş bir emirlikti. Bu Emirlerle Osmanlılığa bağlı Şammar Emiri **İbn-ür Reşid**'in devamlı sûrette mücâdele ettikleri bir sahaydı. (Bu iki aşiretin mücadeleleri hakkında tafsilât için bkz: **Nâci Kâşif Kıcıman** – Medine Müdâfaası – İstanbul 1971, sh. 153 ve müt.) Bu mücâdele esnasında Osmanlılar için eskiden beri gâile olan Vehhâbiler ve onların İngiliz nüfuzunu benimsemiş bulunan liderleri Suûdiler **İbn-ür Reşid**'e mağlûb olup hâkimiyetlerindeki araziyi kaybedince Kuveyt Emirliği'ni sığındılar. **Mübârek-üs Sâbâ**'ın Vehhâbiler'e yataklık etmesi yüzünden tenkilini emreden **Sultan İkinci Abdülha-**

İngilizler Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın takibettiği «H i l â f e t S i y â s e t i»ne karşı bilhassa Araplar'ı kullanmak için sistemli bir sûrette «A r a p M i l l i y e t ç i l i ğ i»ni tahrik yoluna başvurmuşlardı. Bu iş için Mısır; bir üs olarak seçilmişti. Mısır'ın Arap Âlemi'ndeki kuvvetli mevkiinden istifâde edilerek bir «A r a p ç ı l ı k» cereyanının Kahire'de İngiliz Entellijansı marifetiyle müessir bir karargâhı kuruldu. Önce Mısır halkı «B ü y ü k M ı s ı r» hâyâline imâle edilecek bunun, Arap kavmiyetçiliğinden hız alınarak sâir Arap ülkelerine de sirâyeti temin edilecekti. Gerçekten Mısır'ın siyâsetinde bugün bile bu İngiliz propaganda-

---

mid Han, İngiliz muhâlefet ve mukâvemeti ile karşılaştı. Çünkü hâin Emir, derhal İngiliz himâyesini istemişti. Cereyan eden uzun müzâkereler sonunda eski durumun muhafazası şartıyla bir anlaşma olmuş, fakat bu suretle İngilizler, Ceziretü'l-Arab'ın iki stratejik noktasından birinde kendilerine tutunacak bir siyasî ve fiilî nüfuz noktası ele geçirmiş oldular.

Sultan İkinci Abdülhamid, bu İngiliz muvaffakiyetine bir mukâbele teşkil etmek üzere Ceziretü'l-Arab'ın diğer stratejik noktası olan Akabe'nin işgâline teşebbüs etmiştir. Hicaz Demiryolu'nun Kızıldeniz'e bağlanan en kritik noktasındaki Akabe, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa** gâilesini halleden anlaşma sırasında Mısırlı muhâfızların idâresine terkolunmuştu. Bunun sebebi, Süveyş Kanalı'nın kapalı olması dolayısıyla, Mısır hacılarının buradan Hicaz'a gitmeleriydi. Kanalın açılışından sonra, tabîatıyla bu sebep bertaraf olmuş ise de Mısır'ın bir Osmanlı Vilâyeti olmasından dolayı eski tatbikatın devamında bir mahzur görülmemişti. Fakat Mısır 1882 yılında İngiliz nüfuzuna girince, tabiatıyla Akabe'nin Mısır'a tâbi olması ciddi mahzurlar tevlid edebilirdi. Gerçekten İngilizler burasını, Mısırlı muhafızlar idâresinde bulunmasından bilistifade bir İngiliz kıt'asıyla takviye ve tahkîm etmeye niyetlenmişlerdi. Fakat **Sultan İkinci Abdülhamid Han**, Hicaz Demiryolunu buraya ulaştığı bir sırada anî bir hareket plânlayarak Akabe'yi ele geçirdi. İngilizlerin protestanlarına ve donanmalarıyla yaptıkları nümayişlere aldırış etmeyerek harekâtı intac etti. İngilizlerin sevkettikleri bir bedevî kuvveti de kolayca bertaraf edildi.

İngilizler, **Sultan İkinci Abdülhamid**'in kararlı ve enerjik davranışı karşısında hududun yeniden tebitine râzı oldular. Fakat **Sultan Abdülhamid**, Mısır üzerindeki İngiliz işgalini meşrû addetmediğini bildirerek hududun, yalnızca Mısırlı ve Türk zâbitlerden müteşekkil bir komisyonca tesbitinde ısrar etti. İngilizler bunu da kabule râzı olarak açıkça mağlûp bir vaziyete düştüler. Bu yüzden Kahire'de Halip lehine nümâyişler yapıldı. Orta Doğu üzerindeki Türk - İngiliz çatışmasının ilk fiilî tezahürünü teşkil eden «A k a b e M e s ' e l e s i», **Sultan Abdülhamid**'in dirâyet ve cesâreti sâyesinde Türkiye lehine halledilmiş oldu. **Sultan Abdülhamid**, bu sûretle Arap Yarımadası'nı «K u v e y t», «A k a b e» ve «S i n a» cihetlerinden bir kıskaç altına almak isteyen İngiliz emperyalizmine ciddi bir darbe vurarak Hilâfet siyasetinin yeni bir zaferini temin etmiştir. (Tafsilât için bkz: **Piyâde Mirlivası Rüştü** – Akabe Mes'elesi – İstanbul 1326 – **İ.H. Dânişmend** - a.g.e. sh. 351 - 355.)

sının izlerini görmek mümkündür. Bu sûretle **Sultan Abdülhamid**'in «P a n i s l â m i z m» adını alan mukâvemet hareketine karşılık bir İngiliz icâdı olarak «P a n - e g y p t i o n» siyâseti ortaya çıktı. Bu hareket, Arap Âlemi'yle Osmanlı Hilâfeti'nin arasını açmak için Mısır'ı bir üssülhareke olarak seçmiş bulunuyordu.

Bu İngiliz siyâsî faaliyetine karşı Almanlar Akdeniz'e bir donanma göndererek Musul petrollerine Kahire'den çok daha yakın olan İskenderun Limanına yerleşmeğe kalkıştılarsa da hiçbir sûrette bu mücadelede İngilizler'e karşı üstünlük elde edememişlerdir. Esasen İskenderun'da ötedenberi Ruslar'ın gözü vardı. Ancak 1904 - 1905 yılında Japonya'ya karşı büyük bir mağlûbiyete uğrayarak donanmasının büyük bir kısmını kaybetmiş bulunan Rusya, henüz Orta - doğu mes'elelerinde ciddî bir rol deruhte etmek imkânına mâlik değildi. Tahminlere nazaran bu imkâna 1916 yılına kadar da sahip olamayacaktı. Bu yüzdendir ki, İngilizler, Ruslar'ın fiilen harbe hazır hâle gelebileceklerini ümid ettikleri 1916 yılına kadar Almanlar'ı oyalamayı mahâretle başaracaklardır. Ancak Rusya'nın harbe hazır hâle gelmesinden sonradır ki, maskeler atılacak ve Almanya'ya bu rekâbette «h a r b m i, i n k i y a d m ı»[101] suâli sorulacaktı.

Bu suâlin sorulacağı âna kadar bir taraftan Almanlar'ı oyalayan İngilizler, diğer taraftan da «B ü y ü k I r a k» plânından vazgeçerek petrolsüz Suriye ve Musul petrollerinden cüz'î bir hisse ile Fransa'yı da tatmin edip O'nunla müttefik ve müşterek hareket eder hâle geldiler. Halbuki Almanlar, İngiliz emellerine karşı cidden müessir bir mücâdeleye girişebilirlerdi. Zira tamamen petrol sahası içinden geçen Bağdat Demiryolu İmtiyazını hâizdiler. Fakat bu rekâbetin müessisi olan **Sultan İkinci Abdülhamid**'in bir avuç Makedonya sergerdesi tarafından meş'um bir ihtilâl sonunda tahtından indirilmesiyle, Almanlar, İngiliz taktiklerine kurban giderek bu imkâna rağmen Irak petrollerini işleten şirketten yüzde yirmibeş nisbetinde bir hisse ile iktifa etmeye râzı olmak[102] gibi

---

101 - **Hans ROHDE** - a.g.e. sh: 70
102 - **Hans ROHDE** - a.g.e. sh. 70

bir hata'ya düştüler. Halbuki aynı şirkette İngiliz hissesi yüzde elliydi. Ayrıca Musul petrollerini nakletmek bakımından ciddî bir gelir menbaı olan Bağdat Demiryolu'ndan istifadelerini sıfıra indiren bir anlaşma ile de İngilizlere resmen boyun eğdiler. Bu anlaşmayla Bağdat Demiryolu'nun Basra'da denize kadar ulaştırılması hakkından vazgeçtikleri gibi, İttihatçıların büyük bir basiretsizlikle tasdik etmiş oldukları «K u v e y t E m i r l i ğ i» üzerindeki İngiliz himâyesini de kabul ettiler. Almanlar'ın hataları bu kadarla da kalmadı. Bağdat-Basra arasındaki hattın işletilmesine İngilizler'i muayyen nisbette ortak aldıkları gibi Dicle ve Fırat Nehirleri Seyrüsefer Şirketi'nin İngiliz idâresinde faaliyetini kabul ve yüzde yirmi hisse ile bu Şirket'e, ortak oldular[103]. Halbuki bu Şirket, Bağdat Demiryolu'nun ehemmiyetini sıfıra indirmekteydi.

Bütün bu Alman gafları Irak'da İngilizleri rakip kabul etmez bir hâle getirmişti. Fakat bu hataların fiilî neticelerini görmeye vakit kalmadı. Zira az sonra bu anlaşmaları hükümsüz kılan birinci Cihan Harbi bütün dehşetiyle ortaya çıktı.

b) Harb-i Umûmî'ye Bir Nazar:

«S a n â y i İ n k ı l â b ı», bunu gerçekleştirmiş bulunan devletler arasında çoktan beri ciddî bir rekabet husûle getirmiş bulunuyordu. Bu rekabetin göze çarpan iki öncü devleti, «A l m a n y a» ve «İ n g i l t e r e» idi. Gerçekten Alman tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biri olan **Bismark**, Alman Birliği'ni tesis ettikten sonra İngiltere'ye karşı âdetâ meydan okuyan bir tavır takınmıştı. İngilizlerin «P e t r o l» ve «H i n d i s t a n Y o l u' n u n E m n i y e t i» siyâsetlerine bağlı olarak giriştikleri ve devletimiz için ciddEN müz'iç olan çeşitli faaliyetler, **İkinci Sultan Abdülhamid Han**'ı bu rekabetten istifâde yoluna sevketmişti. Sanâyide geri bırakılmış olan Osmanlı Devleti'nin hayatiyetini ancak «m u v â z e n e - y i d ü v e l»den istifade sûretiyle idâme ettirebileceğini pek iyi müdrik bulunan bu siyâset pîri hükümdar, Almanlar'a bu

103 - Hans ROHDE - a.g.e. sh. 67

maksatla «B a ğ d a t D e m i r y o l u İ m t i y a z ı»nı bahşetmişti. Bu sûretle bilhassa Irak havâlisinde bu iki devleti birbirinin emellerini baltalamaya o ölçüde azmettirdi ki, her ikisinin de ciddî bir menfaat ve hâkimiyet temini O tahtta bulunduğu müddetçe mümkün olmadı.

Diğer taraftan Fransa da, kaybettiği «A l s a s - L o r e n»i Almanlar'dan geri almak için hummalı bir faaliyete girişmiş bulunuyordu. Bu yüzden Almanya'nın kuvvetlenip genişlemesinden endişe duymaktaydı.

Bu sûretle sanayi hamlelerinden doğan Alman - İngiliz rekabeti ve buna bağlı olarak ortaya çıkacak olan müstakbel «C i h a n H a r b i »nin grupları yavaş yavaş belli olmaya başlamıştı. İlk olarak 1872 yılında Berlin'de Almanya, Avusturya ve Rusya arasında «Ü ç İ m p a r a t o r İ t t i f a k ı» teşekkül ettiyse de, Rusya az bir müddet sonra bu ittifaktan çekildi. Fakat O'nun yeri, İtalya tarafından doldurularak bu ittifak dağılmadan devam ettirilebildi.

Bu ittifakı Almanya'dan duyduğu endişeler bakımından kendisi için tehlikeli addeden Fransa da 1894 yılında Rusya ile anlaştı. İngiltere her zamanki iki yüzlü siyâseti ile bitaraf kalmaya çalıştı. Fakat gelişen hâdiselerin O'nu da Almanya'nın karşısında yer almaya zorlayacağı muhakkaktı. Nitekim 1904 yılında O da Fransa ile bir anlaşma imzalamaya mecbur kaldı. Böylece müstakbel Cihan Harbi'nin «İ t i l â f» zümresi de teşekkül etmiş oldu.

Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak etmiş olduğundan milliyetçi Sırpların husûmetine mâruz bulunuyordu. Bu husûmet sebebiyledir ki, 28 Haziran 1914'de Avusturya Veliahdı, Saraybosna'da milliyetçi bir Sırp talebesi tarafından fecî bir sûikasde mâruz kaldı. Bu hâdise üzerine Avusturya, Sırbistan'a harb ilân etti. Müteakiben her iki tarafın müttefikleri de daha önce gerçekleştirilmiş bulunan ittifaklar gereğince birer birer yerlerini aldılar ve harb bütün dehşetiyle başlamış oldu.

Osmanlı Devleti, İttihatçılar'ın yüz kızartıcı gaflet ve hattâ ihânetleri yüzünden 1911 Trablusgarp, 1912 Balkan Harbleri'nden

mağlûp ve perişan bir halde çıkmış bulunuyordu. Yeni bir harbe dâhil olmak için hiçbir hazırlığı yoktu, bu sebeple önce bitaraf bir siyâset takibetmek istenildi ise de zamanla bunun imkânsızlığı görülerek müttefik aranmaya başlandı. Fakat artık iş işten geçmiş, çok geç kalınmıştı. Gerçekten bu maksadla İtilâf zümresi mensuplarına vâkî müracaatlar is'af edilmediğinden Kabine'de hâkim olan Alman taraftarlığı; daha da kuvvetlenerek hâdiseler yavaş yavaş Almanya'nın yanında yer almaya doğru inkişaf etti.

Diğer taraftan **Enver Paşa** Balkanlar'daki kayıplarımızı telâfi edecek bir harekete girişmek için Ruslar'ı garantiye alacak bir anlaşma zemini teminine çalışıyordu. Ruslar, samimiyetsizlik göstererek müzâkereleri kasden uzattılar. Esasen bu müzâkerelerden az bir müddet önce 2 Ağustos 1914'de Türkiye ve Almanya arasında bir ittifak imzalanmış bulunuyordu. Hükümetin yaklaşan harb tehlikesi karşısında hazırlığa girişmesi gerekirken dahili siyâset dalaveralarına ne ölçüde kendini kaptırdığına bakınız ki, bu derece ehemmiyetli bir anlaşma İtilâf Devletleri'ne meyyal olan Maliye Nazırı **Cavid Bey** ile Bahriye Nazırı **Cemal Paşa**'dan habersiz imzalanmış bulunuyor ve **Talât, Enver, Said Halim Paşa**'larla Meclis-i Meb'ûsân Reisi **Halil Bey**'in teşkil ettikleri kabine içi bir grubun eseri olarak ortaya çıkmış bulunuyordu.

İttihat ve Terakki erkânı, Türk-Alman Anlaşması'nın tabiî ve zarurî olarak doğuracağı harbe girme keyfiyetini göz önüne alarak, askerî hazırlıklara girişmek ve fiilî imkânları nazar-ı itibare almak mevkiindeyken gerçeklerden uzak birtakım hayaller peşinde koşuyorlardı. O derecede ki, yeniden fetihler yapmak için Cihan Harbi'ni âdetâ bir fırsat telâkki ediyorlardı. Düşünmüyorlardı ki, eskiden fetih yapan Osmanlılar'ın, hareketten çok evvel yapılmış ciddî hesapları ve mükemmel hazırlıkları vardı. Dünya tarihinde umûmiyetle iç siyâset mes'elelerinde muvaffakiyetsizliğe uğrayanlar, milletlerini avundurmak ve bu suretle onların dikkatlerini başka cihetlere tevcih etmek için birtakım dış gâileler veya fetih hedefleri ihdas edegelmişlerdir. İttihatçılar da bu durumdaydılar.

Gerçi İtilâf zümresine karşı vâki olan sulh tekliflerimiz reddolunmuştu. Bu bakımdan İttihatçılar'ın Almanya safında yer almış olmalarını kınamamak lâzım gelir tarzında düşünmek mantıkî görünmekle beraber, unutmamak gerekir ki, bu durum da İttihatçıların ileriyi göremiyerek müttefik temini hususunda gayet geç kalmış olmalarından doğmuş bulunuyordu. Bu yüzdendir ki, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman ittifakı biraz da İttihat ve Terakkî erkânının mütevâlî hâtâları neticesinde «m e c b u r î» hâle gelmiştir.

Bu ittifaka rağmen önce yine de bir bîtaraflık siyâseti takibedileceği ilân edilmiş, fakat bu ittifakın imzasından dokuz gün sonra da umulmadık bir hâdise Türkiye'nin fiilî bir sûrette harbe girmesini mecburî kılmıştır.

Bu beklenmedik hâdisé «G o b e n» ve «B r e s l a v» adındaki iki Alman zırhlısının Fransız sahillerini bombaladıktan sonra takipten kurtulmak için Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmiş olmalarıydı. Bu ise, devletler hukukuna, Boğazlar rejimine ve Osmanlı Devleti'nin ilân ettiği bîtaraflık siyâsetine fâhiş bir sûrette aykırıydı. İtilâf Devletleri'nin protestoları ve bu gemilerin kendilerine teslimi hususundaki ültimatomlarına İttihatçılar sümmettedarik bir çare ihdas ederek cevap vermeye kalkıştılar. Buna göre bu iki gemi tarafımızdan kiralanmış veyahud da satın alınmıştır. Hakikatte bu, Alman Entellijansı'nın Osmanlı Devleti'ni harbe itmek için giriştiği bir emrivâkiden başka bir şey değildi. Fakat bu tertipte bizim İttihatçı kodamanlar da Alman Entellijansı ile beraber hareket etmişlerdir[104].

---

104 – **Cemal Paşa**'nın Hâtıratında yer alan şu satırlar, **Amiral Suşon**'un Türk Milletini, Cihan Harbi yangınına atan bu emrivâkiî gerçekleştirmekte yalnız olmayıp İttihatçı kodamanlarıyla birlikte hareket eylediğini ifşâ eder mahiyettedir:

«Karadeniz'deki hareketler bazı korkakların zannettikleri gibi sırf Alman Amirali'nin Hükümet-i Osmaniye'yi bir emrivâki karşısında bulundurmak için kendiliğinden yaptığı bir teşebbüs değildir. Bu hareket emr-i mahsûs ile yaptırılmıştır. Esâsen Almanların harpten sonra neşrettikleri kitaplarda da ifşâ edildiği veçhile, **Enver Paşa**'nın Amiral'e verdiği emir dahi şu mahiyetteymiş:

«Türk filosu Karadeniz'de zorla hâkimiyet kazanmalıdır. Rus filosunu arayınız ve nerede bulursanız harp ilân etmeksizin hücum ediniz!...

İmza

Başkumandan Vekili

Enver»

Derhal gemi mürettebatının üniformaları Osmanlı üniformalarıyla değiştirilmiş, gemilere Türk Bayrağı çekilmiş, fakat gemi kumandanı Amiral **Souchon** (Suşon) yerinde bırakılmıştı.

Değiştirilmeyen **Amiral Suşon**, askerlerinin âtıl kalmasındaki mahzurları bahane ederek **Enver Paşa**'nın Rus Donanması'na karşı Osmanlı üstünlüğünü hissettirmek istikâmetindeki arzularından da istifadeyle Karadeniz'e çıkmış ve bir emrivâki ile Osmanlı Devleti'ni harbe sokmak için 29-30 Ekim 1914'de Odessa ve Sivastopol'u bombardıman etmiş ve Rus Donanması ile harbe tutuşmuştu. **Amiral Suşon**, Almanya'nın yükünü hafifletmek için vatani bir vazife ifa ediyordu. Ya bizimkiler?.. Birinci Cihan Harbi'ne niçin girdiklerini, kazansalar bile ne elde etmeyi umduklarını anlamaya imkân yoktu. Zaten pek çoğu yaptıklarının hesabını vermeden, ithamlara cevap teşkil eden müdafaalarına mâkes olacak hâtıratlar bile bırakmadan kaçmış ve her biri bir ecnebî memlekette ya katledilmiş, yahut da kaybolup gitmişlerdir. Bu sebeple onların ne ümid ederek bu harbe girdiklerini anlamaya cidden imkân yoktur!..

Osmanlı Devleti'ni bir macera mantığı içerisinde harbe sokan bu hâdise öylesine bir dehşet husûle getirmişti ki, Kabine'nin İtilâf Devletleri'ne meyyâl olan mensupları bu durumu öğrenince çılgına dönmüşlerdi. Fakat iş işten geçmiş bulunuyordu!..

Harbin başında sür'atle Belçika'yı işgal eden Almanlar, Fransa'ya yöneldiler. Fakat bu sırada harbe dâhil olan İngilizler'in yardımıyla Fransızlar, Almanları şöhretli «Marn Müdafaası» ile durdurmaya muvaffak oldular. Bundan sonra bu cephedeki Alman-Fransız çarpışmaları aşağı yukarı harb nihâyetine kadar ehemmiyetsiz siper muharebelerine döndü.

Diğer taraftan Sırbistan ve Lehistan'a taarruz eden Avusturyalılar, Romanyalılar ve Ruslar'ın müşterek taarruzlarıyla karşılaştılar. Fakat Alman ve Türk askerlerinin yardımıyla onları «Galiçya Cephesi» denilen bu cephede mağlûp ederek geri püskürttüler. Almanlar, Baltık şehirlerini birer birer ele geçirmeye başlayınca Ruslar çok kötü bir duruma düştüler. Fakat hiçbir taraf kat'î bir netice alamıyor ve harb uzayıp gidiyordu.

Sonradan neşredilen bu devre âid hâtırâtlarda bu emrin, Amiral'in emrivâkisine esas teşkil edecek bir sarahat taşıyıp taşımadığı - lehte veya aleyhte - mütalâalar serdiyle çok münakaşa edilmiştir.» (**General Ali İhsan SABİS** – Harb Hâtıralarım – Ankara 1951, C: II, sh. 39 ve müt.)

Bu harbin doğurduğu iktisâdî ve siyâsî buhranlar içinde kıvranan Rusya'ya yardım için açılan «Çanakkale Cephesi» Müttefiklere bir türlü geçit vermiyordu. Bu yüzden Rusya'da «Bolşevik İhtilâli» ortaya çıktı ve Ruslar'ın harpten çekilmelerine sebep oldu. Esasen daha 1915 Mayıs'ında İtalya, gruplar arasındaki yerini değiştirerek «İtilâf Zümresi»ne geçmişti. Bu defa Rusya'nın çekilmesiyle hâsıl olan boşluk da Amerika tarafından dolduruldu. Amerika'nın harbe girmesi ağırlığın iyice İtilâf Zümresi tarafına kaymasını neticelendirdi. Bu sebeple bir mütarekenâme hazırlanarak harbe nihayet verildi.

Bu harbte Türk Ordusu yedi ayrı cephede dövüşmüştür: Kafkas Cephesi'nde tek başına Ruslar'la, Galiçya'da Almanya, Avusturya-Macaristan'la birlikte yine Ruslar'la, Romanya Cephesi'nde Bulgar ve Alman askerleriyle birlikte Ruslar ve Romanyalılar'la, Suriye Cephesi'nde tek başına İngilizler'le, Çanakkale'de pek az Alman askeriyle birlikte İngiliz ve Fransızlar'la, Irak ve Hicaz Cepheleri'nde ise yine tek başına İngilizler'le yıllarca ve kahramanca harp etmiştir. Biz bu cephelerden Musul'un elimizden çıkmasında ilk ve ehemmiyetli müessir olan Irak Cephesi'nde cereyan eden vak'alar üzerinde bir nebze durmak istiyoruz.

c) Harb-i Umûmî'de Irak Cephesi:

İngilizler, Alman Amiralı **Suşon**'un 29-30 Ekim 1914'de Karadeniz'de icrâ ettiği emrivâkilerle Osmanlı Devleti'ni fiilen harbe sokmasından çok önce bu durumu tahmin ederek açılabilecek olan «Irak Cephesi» için hazırlıklara girişmişlerdi. Daha Ekim başlarında bir kısım İngiliz ve Hind kıt'alarından mürekkep bir kuvveti gizli olarak Bahreyn'e göndermişler ve böylece Abadan Adası ve Basra Limanı'nı zaptetmek kararında bulunduklarını belli etmişlerdi[105]. Bu durum İngilizlerin, üzerinde ehemmiyetli

105 – **Ali İhsan SABİS** – a.g.e. sh: 43 – **LARCHERE (Mehmet Nihad** Tercümesi) Büyük Harpte Türk Harbi – C: II, İstanbul 1928, sh. 209 – Irak Seferi, sh: 10.

petrol tesisleri bulunan Abadan Limanı'nı korumak için tedbir almak lüzumunu hissettiklerini gösteriyordu. O derecede ki, daha Eylül sonlarında buradaki İngiliz filosunun karasularımıza girmek ve bu husustaki beynelmilel kaidelere riâyet etmemek gibi hareketleri görülmeye başlamıştı.

İngilizler 5 Kasım 1914'de Osmanlı Devleti'ne ilân-ı harb edince buradaki kuvvetlerini 15.000 kişiye iblâğ ederek **General Barrett** kumandasına verdiler.

Bu kuvvetler birkaç ehemmiyetsiz çarpışmadan sonra 22 Kasım'da Basra'yı kolayca işgal edebildiler. Zira buradaki Türk Kuvvetleri hem sayı ve hem de silâh bakımından düşmanla kıyaslanamayacak derecede zayıftılar. Çünkü İngilizler'in hazırlıkları daha Ekim ayı içerisinde İstanbul'ca haber alındığı halde herhangi bir tedbire tevessül edilmediği gibi, bu bölgeyi korumakta işe yarayacak yegâne kuvvet olan Onüçüncü Kolordu Kafkas Cephesi'ne, Musul'daki Onikinci Kolordu da Halep civarına gönderilerek asıl muharebe mıntıkasından uzaklaştırılmışlardı. Burada sadece gayet dağınık bir halde mevzilenmiş bulunan 109 subay ve 6747 nefer mevcuddu ve silâh bakımından da gayet zayıf olan Otuzsekizinci Fırka (tümen) bırakılmıştı. **Cavid Paşa** emrindeki bu kuvvete ilâveten bir kısım perakende Jandarma Birlikleri ile hudud karakollarında mevcud olan efrad zikre değer bir varlık ifade etmemekteydi.

Bir taraftan da mahallî gönüllüler toplamaya çalışılıyordu. Esasen Irak'ın müdafaası için başlangıçtan beri mahallî gönüllü birlikler teşkili ile bunların gösterecekleri mukavemete güvenilmişti. Trablusgarp Harbi'nde bu usulden oldukça istifâde etmiş olan **Enver Paşa**, burada da aynı taktiğe bel bağlayarak koca Irak Bölgesini'ni müdafaasız bırakmıştı. Halbuki Irak'da Trablusgarp'taki **Şeyh Sunûsi** gibi nüfuzlu mahallî bir lider mevcud değildi. Nitekim bilâhare aralarında ötedenberi kavga eksik olmayan Reşidîlerin Reisi **İbnü'r-Reşid** ile Suudîlerin Reisi **İbnü's-Suud**'un barıştırılması ve ilân edilen «C i h a d - ı M u k a d d e s»ten de istifade sûretiyle bu maksadla kullanılmaları için girişilen teşebbüslerden hiçbir netice elde edilemeyerek hüsrana uğranılmıştı.

Basra'yı kolayca işgâl etmiş olan İngilizler, ileri harekâta devamla 9 Aralık'ta Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştikleri yerde ve

Basra'dan 70 kilometre kadar kuzeydeki Korne Kasabası'na kadar bu işgal ve istilâlarını ilerletmişlerdi. Burada cereyan eden muharebeler sonunda Otuzsekizinci Fırka'nın Kumandanı Albay **Suphi Bey** ile kırkbeş subay ve 989 erin İngilizlere esir düşmesi Irak Cephesi'nde aleyhimize gelişmekte olan harekâtı bir fâcia haline getirmişti.

Bunun üzerine buradaki kuvvetleri sağa sola göndererek böylesine ehemmiyetli bir bölgeyi müdafaasız bırakmanın vahametini idrâk eden **Enver Paşa**, **Câvid Paşa**'yı kumandanlıktan alarak O'nun yerine Balkan ve Trablusgarp Harblerindeki cesaret ve fedakârlıklarıyla tanıdığı **Süleyman Askerî Bey**'i yarbaylığa terfi ettirerek Ocak (1915) ayı başında «B a s r a V â l i s i» ve «I r a k ve H a v â l i s i U m u m K u m a n d a n ı» sıfatıyla göndermişti. Diğer taraftan da Onikinci ve Onüçüncü Kolorduların yollardan geri çevrilerek Irak Cephesi'ne avdetlerini emretmişti. Fakat bu kuvvetlerin avdetlerini bile beklemeden harekete geçmesi emredilen **Süleyman Askerî Bey** de **Enver Paşa** gibi, sırf mahallî gönüllülerle iş görülebileceğine kanî bulunmaktaydı. O kadar ki, İstanbul'dan ayrılmadan «muntazam ve ehemmiyetli bir askerî kuvvete ihtiyaç olmadığını, İngilizleri icabında önüne katıp süpürge sopalarıyla bile kovabileceğini» gayet sâfiyâne ve mağrurâne bir şekilde ifade etmişti. Gerçekten Trablusgarp Harbi'ndeki çöl çarpışmalarında fedakârâne hizmetleri görülmüş, Balkan Harbi nihayetlerinde ise Batı Trakya'da kurulan «H ü k ü m e t - i M u v a k k â t e» Reisliğinde bulunmuş olan **Süleyman Askerî Bey**, bütün cesaret ve iyi niyetine rağmen, Cephe'ye muvasalatından az bir müddet sonra acı gerçekle karşılaşacak ve uğradığı hezimeti izzet-i nefsine yediremeyerek intihar edecektir. Çünkü **Süleyman Askerî Bey**, Basra'yı geri almak için hazırlıklar yapar ve gönüllüler toplamaya çalışırken, İngilizler de buradaki kuvvetlerin Irak'ın işgali için kâfi addetmediklerinden Şubat 1915'de Mısır'dan yeni birlikler getirerek, kuvvetlerini bir kolorduya yükseltmişlerdi. Şubat başında **Cemal Paşa**'nın tertiplediği ve bir ham hayal mahsulü olan «K a n a l H a r e k â t ı»nın muvaffak olamaması, İngilizler'e bu imkânı vermiş bulunuyordu.

Süleyman Askerî Bey, ilerleyen İngiliz Kuvvetlerinin elinden Basra'nın 130 kilometre kuzeyindeki Ebvâzi'yi -emrindeki kuvvetlerin kifayetsizliğine rağmen- geri almış, Korun Nehri boyunca Abadan petrol borularını tahrip ede ede Nuhayle'ye gelmişti. Burasını karargâh ittihaz ederek çarpışmalarına devam etmiş, fakat az sonra bu derme - çatma kuvvetle, en son sistem silâhlarla mücehhez bir İngiliz Kolordusu'na karşı ciddi bir muvaffakiyet elde etmenin imkânsızlığını acı bir sûretle görmüştü. Gerçekten 14 Nisan'da Şuaybe civarındaki ormanlarda İngilizler'le çetin ve muvaffakiyetsiz bir gerilla harbine mecbur kalmış, emrindeki kuvvetlerin mağlûp ve perişan olması üzerine, mağlûbiyeti izzet-i nefsine yediremeyerek intihar etmiştir. Bu muharebelerle dokuz taburluk Türk Kuvvetleri 3.800 kişi zâyiât vererek takriben yüzde elli nisbetinde erimişti. Bu durum düşmanın daha serbest bir sûrette ilerlemesine imkân vermiş, Ammare, Nasıriye ve nihayet 29 Eylül'de Kütü'l-Ammare'yi alarak Bağdat'ı tehdid edebilmeyi imkân dahiline sokmuştu.

Gerçi **Süleyman Askerî Bey**'in fecî bir sûrette hayatına kıyması üzerine Irak ve Havâlisi Kumandanlığı'na Kolordu Kumandanı sıfatıyla Albay Nureddin Bey (Paşa) tâyin edilmiş ve vaziyet kurtarılmaya çalışılmıştı. Fakat Kafkasya'dan geri çevrilen tecrübeli tümenler henüz yolda bulunduklarından buradaki zayıf kuvvetlerimizin kifayetsizliği yüzünden ric'atimiz Selmân-ı Pâk'e kadar devam etmiş, gayet kıymetli stratejik mevkiler İngilizler'e kaptırılmıştı. Fakat bu noktalar yeni gelen birliklerin müdafilere çetin bir boğazlaşma halini almış ve takviye alan ordumuz mevcûdiyet ve kudretini isbat etmeye başlamıştı. Kumanda kadrosundaki eksiklikler sür'atle tamamlanmış, Ordu Kumandanlığı'na da Alman **Golç Paşa** tâyin edilmişti.

İngilizler, Türk Ordusu'ndan ilk darbeyi 22 Kasım 1915'de Selmân-ı Pâk'de yiyerek Kütü'l-Ammare'ye kadar çekilmeye mecbur kalmışlardı. Bu ric'atte İngiliz Ordusuna kumanda eden **General Townshend** esir edilmiştir. İngilizleri Kütü'l-Ammare'de muhasara eden **Golç Paşa** burada tifüsten vefat etmiş, kumandayı **Halil Bey** (**Enver Paşa**'nın amcası) almıştı.

İngilizler'in **General Townshend**'in kurtarılması için giriştikleri taarruzlar muvaffakiyetle püskürtülmüş, bu taarruzlar esnasında 13.000 kişilik bir İngiliz kuvveti bütün mühimmat ve mevcûdiyle esir alınmıştı. Buna tarihimizde «K ü t Z a f e r i» denir. Ne yazık ki, bu zaferin müsbet neticelerinin alınmasına mâni olan yeni bir durum ortaya çıkmıştı.

İngilizler **General Townshend**'i kurtarmak için başarısız intikam taarruzları yaparken, henüz harb sahnesinden çekilmemiş olan Ruslar, İran üzerinden Bağdat istikametinde harekete geçmişlerdir. **Ali İhsan Bey** (Paşa) kumandasında mühim bir kuvvet bir Rus taarruzunu karşılamak üzere İran'ın Kermenşah bölgesine yürümüş ve parlak muvaffakiyetler elde etmiştir. Fakat bu durum, Dicle boyunca İngiliz taarruzlarını karşılayan Türk Birliklerini dört tümene indirmişti.

İngilizler bu tarihten itibaren altı ay müddetle bir taraftan Türk Kuvvetlerini oyalamış, diğer taraftan da yeni birliklerle ikmal yaparak 1916 yılı Aralık başlarında kuvvetlerini karşılarındaki dört tümenlik Türk Birlikleri'yle kıyas kabul etmez bir duruma yükseltmeye muvaffak olmuş ve taarruza geçmişlerdi.

Türk Ordusu, Felâhiye ve Kütü'l-Ammare'de cereyan eden korkunç muharebelerde insanüstü bir cesaret göstermiş olmasına rağmen, düşman birliklerinin ezici üstünlüğü karşısında 10 Şubat 1917'de Kütü'l-Ammare'yi İngilizlere kaptırmaya mecbur kalmıştı. Bu sûretle **General Townshend**'in intikamını neden sonra almaya muvaffak olan İngilizler, Dicle'nin güneyinde tamamen hâkim vaziyete geldiler. Ric'ate mecbur kalan Türk Kuvvetleri, Bağdat'a doğru çekilmeye başladılar. Burada bir müdafaa hattı tesis etmek isteniliyordu. Fakat bunun için Bağdat Şehri daha önce tahkim edilmiş olmak gerekirdi. Halbuki bu yapılmamıştı. Bu yüzden ileri harekâta devam eden İngilizler 11 Mart 1917'de mukavemet görmeden Bağdat'a girdiler. Ordumuz kuzeye doğru çekilmeğe devam ediyordu.

Gerek İngiliz Birlikleri önünde ric'at eden bu kuvvetlerin ve gerekse Rus taarruzunu karşılamak üzere İran'a sevkedilmiş bulunan **Ali İhsan Paşa** kuvvetlerinin muvaffakiyetli ric'atları esnasında pek çok acı hâdise ve birçok da muharebe cereyan etmiş-

tir ki, maksadımız harb tarihi yazmak olmadığından bunların tafsilâtına yer vermiyoruz[106].

Muvaffakiyetle Tekrid mevzilerine çekilen birliklerimiz, burada daha altı yedi ay kadar tutunabilmişlerdir. 5 Kasım 1917'de buradan da ric'ate mecbur kalınarak daha kuzeydeki Cebel-i Hamrin'de tutunulabilmiştir. Burada cereyan eden ehemmiyetsiz muharebeler İngilizlerin bu kuvvetleri daha kuzeye itmek niyetinde olmayıp, asıl hedefleri olan «M u s u l»a yönelmek kararında olduklarını göstermeye başlamıştı.

Musul coğrafi mevkii sebebiyle bu ana kadar İngiliz taarruzlarından masun kalmıştı. Fakat Irak'ta Şattü'l-Arab deltasından hulûl ederek, buradaki müdâfi Türk Kuvvetlerini Cebel-i Hamrin'e kadar ric'at ettiren İngilizler, artık daha kuzeye ilerlemiyerek, asıl hedefleri olan Musul'a yönelmek imkânını elde etmiş bulunuyorlardı.

Onüçüncü Kolordu ile İran üzerinden Ruslar'a karşı başarılı muharebeler yapan **Ali İhsan Paşa**, «M o n d r o s   M ü t a r e k e n â m e s i»nin akdinden birkaç gün önce Irak'dan ayrılmış olan **Halil Paşa**'nın yerine Altıncı Ordu Kumandanı tâyin edilmiş ve 1918 Ağustos ayı içinde vazifesine başlamıştı. Altıncı Ordu'nun merkezi Musul'daydı. Buradaki birliklere «O r d u» adı verilmesi cephenin ehemmiyetinden doğmuş bulunuyordu. Yoksa bünyesindeki birlikler ancak birkaç tümenden ibâretti. Bu sırada Suriye Cephesi'ndeki Kuvvetlerimiz de Halep istikametinden çekilmekteydiler.

Müttefiklerimiz ya münferid sulh akdederek veya mağlûbiyeti kabul ile birer birer harb sahnesinden çekilmiş, Türkiye ortada yapayalnız kalmıştı.

---

106 – Dileyenler bu tafsilât için şu kaynaklara bakabilirler:

Dr. Ziya GÖĞEM – Kurmay Albay Dadaylı **Halid Bey** – C: 1, İstanbul 1954, sh: 35 ve müt. – General Sir **Charles V. F. TOWNSHEND** – Irak Seferim – İstanbul 1337, sh: 431 ve müt. – **M. HARCHERE** – Büyük Harp'de Türk Harbi – (**Mehmed Nihad** Tercümesi) C: II, İstanbul 1928, sh: 284 ve müt. – **A. Falk - Hurşid GÜNDAY** – Hayat ve Hatıralarım – İstanbul 1960, sh: 102 ve müt.

Dünya efkâr-ı umûmiyesi, uzayan harbin sıkıntılarından muzdaripti. Bu sûretle Avrupa'da sulh taraftarı liderlerin seçim şansını artıran bir hava esmeye başlamış bulunuyordu. Bu durum Türkiye'yle de –en azından bir mütâreke akdiyle– harb haline nihayet vermenin uzak olmadığını göstermekteydi. Nitekim İstanbul Hükûmeti bütün birliklere Ekim ayı sonlarına doğru bir mütâreke akdinin melhuz bulunduğunu bildirmişti.

İngilizler Mütâreke masasına oturmadan el çabukluğuna getirerek Musul'u işgal etmek istiyorlardı. Esasen devletler hukuku kaidelerine göre harb haline nihayet verilmeden işgal edilmemiş bulunan bir arazinin, sulh masasında talep edilmesi imkânsızdı. Bu yüzdendir ki, Ekim ayı ortalarında İngilizler'in birkaç gün içinde taarruza geçecekleri anlaşılıyordu. Nitekim 18 Ekim'de ilk harekât olarak iki İngiliz Süvari Bölüğü, Kerkük'ün güneyindeki birliklerimize taarruza teşebbüs etmişlerdi. Ordu Kumandanı **Ali İhsan Paşa** Kerkük'e kadar giderek 22 Ekim'de Musul'a dönmüştü. Tam O'nun karargâhına döndüğü gün, İngilizler'in Dicle boyundan esaslı bir taarruza geçtikleri görülmüştü.

Ordu Kumandanı, Dicle boyundaki Türk Kuvvetleri'nin teşkil ettikleri grubun kumandanı **İsmail Hakkı Bey**'e, her ne pahasına olursa olsun mukavemet etmesini kat'î bir lisanla emretmişti. Maksadı, mütâreke akdine, yâni en geç ay başına kadar Musul'u düşmana kaptırmamaktı.

Üstün kuvvetlerle taarruz eden düşmana karşı ric'ate mecbur olan birliklerimiz 23 Ekim'de Cebel-i Hamrin'i boşalttılar. Düşman 24 Ekim'de daha kuzeydeki Fetha'ya taarruz etti ve 25 Ekim'de Küçük Zap'ı geçerek Şâhid Köyü'nü işgal etti. Dicle grubumuz, birliklerini Dicle'nin sağ sahilinde toplamaya çalışıyordu. Burada cereyan eden çetin muharebeler kesilmişti. Bu yüzden 28 Ekim'de bir Alman havacısına mükâfat vaadedilerek bu keşif yaptırılmış ve grubun Gayyare mevziine çekilmesi için şifreli bir emir gönderilmiştir. Fakat sonradan anlaşılmıştır ki, Alman havacısı verilen emri grup üzerine attığını söylemesine rağmen, aldığı

vazifeyi yapmamıştır[107]. 29 Ekim'de **Ali İhsan Paşa**, bu gruba cesur süvarilerle Gayyare'ye çekilmelerine dâir yeni bir emir göndermiş, fakat bu emir de **Ali İhsan Paşa**'nın emri götüren subaya atfen verildiğini ifade etmesine rağmen, sonradan anlaşıldığına nazaran yerine ulaştırılamamıştır[108].

29 Ekim'de cereyan eden muharebelerde bir kısım Türk Kuvvetleri, İngilizler'e esir düşmüş, Cirnaf ve Şirket mevzilerinde korkunç çarpışmalar cereyan etmiştir. 30 Ekim 1918'de Dicle grubumuz Cirnaf'ın güneybatısında üç kilometrelik bir çember içine sıkıştırılmış ve çetin bir boğazlaşmadan sonra esir edilmiştir. Bu büyük kaybın bilânçosu sekiz piyâde alayı, elli top ve yetmiş makinalı tüfektir. Fakat asıl felâket bu kuvvetlerin esâreti değil, artık önlerinde hiçbir mâniâ bulunmayan İngilizlerin Musul üzerine harekâta devam etmeleriydi.

30 Ekim 1918'de resmen mütâreke akdedilmiş olmasına rağmen İngilizler, 31 Ekim günü ileri harekâta devam etmişlerdir. Kendilerine mütareke akdedildiği ve buna göre birliklerin oldukları yerde kalmaları lâzım geldiği bildirildiği halde bunu kaale almayarak ileri harekâta devam ettiler. Beşinci Tümen Kumandanı'nın bu husustaki resmî tebliğine hiçbir ehemmiyet atfetmiyerek, 1 Kasım 1918'de Hamam-ı Âli'ye girdiler. Burada Musul'u işgal edeceklerini ve Türkler'in beş mil daha kuzeye çekilmelerini ihtar ederek ileri yürüyüşe devam ettiler. Bu durumun milletlerarası harb kaidelerine aykırı olduğu meydandadır. Fakat bizim için asıl ehemmiyetli olan nokta bunun, Musul'un «M i s a k - ı M i l l î»ye dâhil addedilmesini temin eden bir keyfiyet olmasıdır. Zira hatırlanacağı üzere Misak-ı Millî 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan «M o n d r o s M ü t a r e k e n â m e s i»nin akdi esnasında ordumuzun fiilen bulunduğu yerleri hudud kabul etmekteydi. Buna göre, Mütâreke ânında kuvvetlerimizin Gayyare'de bulundukları yerli ve yabancı kaynaklarla sâbit olduğundan Musul, Misak-ı Millî'ye dâhildir.

---

107 – Dr. Ziya GÖĞEM – a.g.e., sh. 44

108 – Dr. Ziya GÖĞEM – a.g.e., sh. 45

Esasen İngilizler de Mütâreke'nin akdini müteâkip devam ettikleri işgal ve istilâ hareketlerine karşı Ordu Kumandanı **Ali İhsan Paşa**'nın itiraz ve protestolarını «bu işgallere Mütâreke'nin yedinci maddesine istinaden giriştikleri» tarzında cevaplandırmışlardır. Yine hatırlanacağı üzere, mezkûr Mütarekenâme'nin yedinci maddesi İtilâf Devletleri'ne kendi emniyetleri mülâhazasıyla herhangi bir stratejik mevkii işgal edebilmeleri hakkını vermekteydi. Binaenaleyh İngilizler'in bu cevapları dâhi, Musul'un Misak-ı Millî'ye dâhil olduğunu kabûl mâhiyetindedir. Buna göre Musul'un 3 Kasım 1918'de gerçekleşen işgal ve istilâsıyla Yunan Orduları'nın bilâhare Anadolu'da teşebbüs ettikleri işgal ve istilâlar arasında hiçbir fark mevcud değildir. Hukukî bakımdan mutlak olan bu keyfiyeti, aralarındaki zaman farkı bertaraf edemez. Zira her ikisi de Mütâreke'nin akdinden sonra cereyan etmiştir. Bu hususta iki-üç gün ile iki-üç senenin hukuken hiçbir farkı yoktur[109].

Bu sûretle Mütâreke ahkâmına ve devletler hukuku kâidele-

---

109 – Harb-i Umûmî'de Irak Cephesi'nde cereyan eden askerî harekât hakkında okuyucuyu sıkacak tafsilâttan ve dipnotlar göstermekten ictinab ettik. Bu hususta tafsilât almak ve Musul'un «ne surette işgal ve istilâya mâruz kaldığını» tesbit etmek isteyenlere şu kaynakları tavsiye ederiz: **M. LARCHERE** – Büyük Harpte Türk Harbi (Ter. **Mehmed Nihad**). – İstanbul 1928, C: II – General Sir **Charles V. F. TOWNSHEND** – Irak Seferim – İstanbul 1337 - **Dr. Ziya GÖĞEM** – Kurmay Albay Dadaylı **Halid Bey** – C: I, İstanbul 1954, C: II, İstanbul 1956 – Irak Raporu (Irak Harekât-ı Askeriyesindeki Hat'iyyat ve Mes'uliyetin Tesbit ve Tâyini Maksadiyle teşekkül etmiş olan Hey'et-i Tahkikiyenin Hülâsa-i Tetkikatını Muhtevi olup 27 Haziran 1917 tarihli Times Gazetesinden tercüme edilmiştir) İstanbul 1333 – **Câvid Paşa** – Irak Seferi ve İttihat Hükûmeti'nin Hayâlât ve Cehâlât-ı Siyasiyesi – İstanbul 1334 - 1941 yılında **Cevad Abbas** ile **General Ali İhsan Sabis** arasında Türk Matbuatında cereyan eden ve birçok muharririn de katıldığı münakaşalar – **General Ali İhsan SABİS** – Harp Hâtıralarım – C: II – **Nâzım ÖREN**'in **Ali İhsan Paşa**'ya dair Dünya Gazetesinde yayınladığı Eski Hâtıralar Serisinin Musul'a temas eden kısımları – **Ziya Arif SİREL** – Bir Emrivaki ile İngilizler Musul'u Nasıl Aldılar – Yakın Tarihimiz Mecmuası – C. I, sh. 9 ve müt ilh...

rine mugâyir bir sûrette 3 Kasım'da muhârebesiz olarak Musul'a giren ve 15 Kasım'da burasının Türk Kuvvetleri tarafından tahliyesine binbir tehdid altında gerçekleştirmiş bulunan İngilizler, sadece fiilî bir durum ihdas etmiş bulunuyorlardı. Bu itibarla, mes'elenin artık sulh masasında hallinden başka çare kalmamış oluyordu. Ne yazık ki, Musul; sulh masasında da kurtarılamayarak bu aziz vatan parçasının hâlâ devam eden esâret ve felâketlere sürüklenmesine sebep olunmuştur.

Musul'un Lozan Sulh Konferansı'nda kurtarılmayışındaki hayatı setretmek maksadıyla sonradan menkûb vaziyete gelen Altıncı Ordu Kumandanı **Ali İhsan Paşa**'ya karşı çeşitli hücumlar cereyan etmiştir. Halbuki takib ettiğimiz askerî harekât göstermiştir ki, **Ali İhsan Paşa**, Dicle Grubu'nun esâretine rağmen, Mütâreke akdinden en az üç gün kadar sonrasına değin Musul'u Türk hâkimiyetinde tutabilmiştir. Bununla beraber «D i c l e G r u b u»-nun esâretinden doğan mes'uliyet vesilesiyle **Ali İhsan Paşa** ve O'nun Erkân-ı Harp Reisi **Dadaylı Halid Bey** arasında münâkâşalar cereyan etmiştir. Fakat bu münâkaşalardan önce de **M. Kemal Paşa**'nın Nutku'[110]nda **Halid Bey**'in tanzim eylediği bir rapora istinâden **Ali İhsan Paşa**'ya hücumlar yer almış bulunmaktaydı. Hakikatte asıl ehemmiyetli olan nokta «D i c l e G r u b u»-nun esâretinde **İsmail Hakkı Bey**'in mi, yoksa **Ali İhsan Paşa**'-nın mı mes'ul olduğu keyfiyetinden ziyâde, Mondros Mütârekenâmesi'nin akdi ânında elimizde bulunan Musul'un, Misâk-ı Millî'mize dâhil olduğu kat'î bir askerî ve tarihî hakikat olarak ortada dururken, Lozan'da neden kurtarılamadığı mes'elesi idi. Şimdi biraz da Musul'un Lozan'da hangi şartlar altında ve ne sûretle müdâfaa edildiği ve ne gibi taktik hatalarına kurban giderek kaybedildiğini tafsil edelim.

---

110 – Bkz: **M. Kemal Paşa** – Nutuk – Ankara 1927, sh. 407 ve müt.

B. – MUSUL'UN KAYBEDİLİŞİNDE SİYÂSÎ SAFHA

a) Lozan Konferansı'nda:

Türkiye'nin güney hududlarının çizilmesi dolayısıyla ortaya çıkmış bulunan «M u s u l M e s' e l e s i» Lozan Konferansı'nın, üzerinde en çetin münakaşa ve mücâdeleler cereyan eden mes'elesi olmuştur. Zira bu Konferans'ın tek başına bir tarafını teşkil eden Türkiye için hayâtî bir ehemmiyeti hâiz olan Musul, müzâkerelere ve hattâ bütün müttefiklerine nâzım ve hâkim olan İngiltere için de gerek zengin «P e t r o l k a y n a k l a r ı» ve gerekse «H i n d i s t a n Y o l u' n u n e m n i y e t i» bakımından ele geçirilmesi çoktan zarurî addedilmiş olan stratejik ve iktisâdî ehemmiyeti hâiz bir bölge idi. Hattâ denilebilir ki, İngiltere'nin Birinci Cihan Harbi'ne katılmasının belli başlı âmillerinden biri de Musul dâhil olmak üzere bütün Irak havâlisine sâhip olmak hususundaki canhıraş arzusuydu. Bu yüzdendir ki, 30 Ekim 1918'de imzalanan «M o n d r o s M ü t â r e k e n â m e s i», tarafları askerî harekâtı durdurarak bulundukları yerde durmağa mecbur kıldığı halde, İngilizler o anda henüz ele geçirememiş oldukları Musul'a karşı ileri harekâta devam ederek, burasının 3 Kasım 1918'de işgalini gerçekleştirmişler ve bu sûretle devletler hukukunun alâkalı kaidelerini çiğnemekten çekinmemişlerdir[111].

---

111 – Musul Vilâyetimizin İngilizler tarafından Mütârekenâmenin akdinden sonra işgale maruz kaldığı bütün kaynakların ittifakı ile sabittir. (Bkz: İnönü'nün Hâtıraları – Lozan Kısmı – Ulus Gazetesi 21 Eylül 1968 tarihli nüsha – General **Ali İhsan SABİS** – a.g.e. C. V., Ankara, 1951, sh. 7 – Dr. Ziya GÖĞEM – Dadaylı Halid Akmansü'nün Hâtıraları – a.g.e. sh. 45 ve müt. – Kırmızı Kitap sh. 123 – **Gotthard Jaeschke** – Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi – C: I, İstanbul 1939, sh. 22 – **M. LARCHERE** – Büyük Harbte Türk Harbi (**Mehmet Nihad** Tercümesi) – C: II, İstanbul 1928, sh. 309 ilh...)

Bilhassa en son olarak kaydettiğimiz **M. Larchere**'nin eseri bir ecnebi kaleminden çıkmış bîtaraf bir eser olduğu halde: «Bu kol, 1 Teşrinisâni 1918'de Hamâm-ı Âli'ye varınca hal-i harbe nihâyet veren Mondros Mütârekenâmesi'nin imza edilip dünden beri mer'i olduğunu öğrenmiş ve maahaza «Müttefikler, kendi emniyetleri için nukât-ı sevkülceyşîyi işgâl ederler» cümlesine istinâden yürüyüşe devam eylemişti. Binaenaleyh, İngilizler 4 Teşrinisâni 1918'de Musul'u işgâl eylemişlerdi.» (sh. 309) demektedir.

Türkiye ise, «M o n d r o s M ü t â r e k e n â m e s i»nin imzası ânında elinde olan toprakları vazgeçilmez «a s g a r î v a t a n» sayan «M i s â k - ı M i l l î» muvâcehesinde Musul'u tabiî hakkı telâkki ediyordu. Gerçekten Millî Mücâdelenin başlıca hedefini teşkil eden «M i s â k - ı M i l l î» ancak en asgarî haklarımızı ifâde etmekteydi. Zafer müyesser olduğuna göre bu asgarî haklardan dahi fedâkârlıkta bulunmayı Türk milli vicdanının aslâ tecviz etmemesinden daha tabiî ne olabilirdi? Fakat Türkiye siyâsî ricâli için bilhassa Musul Mes'elesi'nde çetin bir mukavemet ve muhalefetle karşılanacağını tahmin etmek güç değildi. İhtimal bunun için olacak ki **Dr. Rıza Nur**'un doğrusu inanılması imkânsız beyanına göre, daha Lozan'a gitmeden kendilerine **«Musul için hiç uğraşmayın»**[112] denilmiştir. Eğer doğruysa Lozan'a bu telkin ve -daha doğru tâbiri ile söylemek gerekirse- emrin tesiriyle giden İnönü Musul'u gerektiği şekilde müdâfaa etmemiştir.

Bu durum Lozan'daki İngiliz başmurahhası **Lord Gürzon** tarafından bile inkâr edilmemiş ancak, bu gayr-i meşrû hareket, şu tarzda bir mugalâta ile müdâfaa edilmiştir:

«Musul'un Mütâreke'den sonra işgal edilmiş olması mes'elesine gelince: **İsmet Paşa**'nın daimâ Mondros Mütârekenâmesi'nin hükümsüzlüğünü ve her şeyin Mudanya Mütârekenâmesi'nden başlaması lâzım geldiğini ileri sürerken, bugün o Mütârekeye dayanarak, İngiltere'nin Musul'u işgal etmesinden bahsetmesi gariptir. Mütâreke haberi gelmeden 1.11.1918'de Britanya Orduları Musul'a 13 kilometre mesâfede idi. Ayın üçünde şehre girdiler. Türk Kumandanı, Mütâreke hükümlerini 4 Teşrinisâni'den evvel öğrenemedi ve Dokuz'da boşaltma emrini aldı. Hem Mütâreke şartlarının sulh hükümleri ile ne münasebeti var? Mütâreke'den sonra askerî harekâtta bulunulmayan harb yoktur..» (Bkz: Lozan Zabıtları - 1. Takım, I. C. 1. Kitapta yer alan 23 Ocak 1923 tarihli Birinci Komisyonunun Müzakere Zaptı.)

Bu sözlerle gerçeğin nasıl tahrif edildiğini anlatmak için yukarıda zikredilen kaynaklara sathî bir nazar atfetmek bile kâfidir. Mütâreke akdine rağmen askerî harekâta devam olunduğuna dâir başka misallerin de mevcud bulunduğu yolundaki itirazın cevabı da şu olmalıydı: **Sûimisâl, misâl olmaz!..** Ama bunu **İnönü**'mü söyleyecekti?!..

112 - **Dr. Rıza NUR** - Hayat ve Hâtıratım - C: III, İstanbul 1968 sh. 982.

Gerçekten bu mes'eleyi önce İngilizler'le husûsî mâhiyette birtakım görüşme ve pazarlıklarla halletmeye kalkışmıştır[113]. Halbuki bütün Dünya efkâr-ı umûmiyesi İngilizler'in Musul'u sırf petrolün hatırı için terk etmek istemediklerini çok iyi bir sûrette biliyordu. Musul sekenesi arasında İngiliz kanı taşıyan tek bir fert bile mevcud olmadığına ve burasının tarihte bir gün bile İngiliz hâkimiyetinde bulunmadığına göre iktisâdî istismardan başka bir mânâ ve maksad taşımayan İngiliz talebinin tasvip görmemesi çok normaldi. Zira artık harpten bıkmış olan Dünya efkâr-ı umûmiyesinin sırf İngiliz menfaati için sulhün gecikmesine infiâl duymaması imkânsızdı. Mes'eleyi İnönü'nün halletmek istediği tarzda hususî görüşmelere dökmek, Dünya efkâr-ı umûmiyesinin İngiltere aleyhine ve binnetice Türkiye lehine tezâhürü melhuz olan aksülâmelinden mahrum kalmak demekti. Gerçekten bu mes'elenin alenen müzâkereye konulmasından sonra Dünya efkâr-ı umûmiyesinin bu alâka ve aksülâmeli derhal ortaya çıkmışsa da lehteki diğer birçok unsur gibi bu da değerlendirilememiştir. Lord Gürzon'un hayat ve mücâdelelerini, O'nun hususî evrakını da tetkik ederek gayet mufassal bir sûrette yazmış bulunan Earl of Ronaldshay, bu kanaatimizi teyiden şu bilgiyi vermektedir:

«İngiltere Başvekili ümitsizliğe yaklaştığı bir anda Gürzon'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

Şimdiye kadar aşmağa muvaffak olduğun güçlükler çoğalmakta. Gazetelere bakılacak olursa, Türkler'in Musul'u bir münâkaşa mevzuu yapıp anlaşmamaları muhtemeldir. Her halükârda bundan daha kötü bir şey olamaz. Zira bu takdirde halkımızın en az yarısı ve bütün Dünya, petrolün hatırı için sulhü reddettiğimizi söyler.»[114].

---

113 – Bkz: İnönü'nün Hâtıraları – Lozan Kısmı – 12 Eylül 1968 tarihli Ulus Gazetesi – Dr. Rıza Nur – a.g.e., sh. 1019 – Lord GÜRZON'un yukarıda bahsi geçen 23 Ocak 1923 tarihli celsedeki beyânatı.

114 – Earl of RONALDSHAY – The life of Lord Gürzon – T. III, London 1928, p. 332.

Bunun akabinde şahsî görüş teatisi için **Bonar, Gürzon'u** Paris'e dâvet eder. Buna işâretle yazdığı bir mektupta **Gürzon** şöyle der:

«Bonar'ı bir kavga gürültü koparmaktansa, Musul, Boğazlar ve İstanbul'u terkedip herhangi bir şeyden ve hattâ her şeyden vazgeçmeye çok hevesli buldum...»[115].

Musul gibi Türkiye için stratejik, beşerî ve iktisâdî ehemmiyeti son derece büyük olan bir vatan parçasının, gerek Lozan'da[116] ve gerekse Lozan'dan sonraki safhalarda ciddiyet, azim ve dirâyetle müdâfaa edilemediği inkârı gayr-ı kabil bir keyfiyettir. Halbuki Musul üst-üste on yıl devam eden harblerin sonunda madden harap bir hâle gelen Türkiye'nin yaralarını sarmağa medâr olabilecek yegâne imkândı. Fakat hemen ilâve etmek gerekir ki, böyle bir imkânın ziyâında **İnönü** kadar Türk Murahhas Hey'eti'ne dâhil sözümona müşâvir sıfatını hâiz kimselerin de dahli çoktur. Bunların pek çoğu kendilerine verilmiş olan vazifeleri ifâ ederek Murahhaslara yardımcı olacakları yerde[117] Lozan'a dolmuş bulunan «İ n g i l i z E n t e l l i j a n s S e r v i s i» mensupları ile Musul petrolleri üzerinde imtiyaz dalaveralarına girişmişlerdi. Şüphesiz petrol şirketlerinin adamlarıymış gibi görünerek bizimkilerle imtiyaz pazarlığına kalkışan bu İngiliz câsusları, Hey'etimizin mes'eleye bakış tarzını ve niyetlerini keşfe memurdular[118]. Ancak bu gibi hareketlere tevessül etmeleri aynı zamanda kendi

---

115 – a.y.

116 – «...Fakat **İsmet** Lozan'da Musul için daimâ bana «Canım, gel şunu bırakalım da, sulh yapalım» der, beni zorlardı. Ben «Olmaz, bütün mukavemetleri yapalım» derdim. «Canım sonra Boca ederiz, sûlhü kaçırırız. Verelim» derdi. Boca, Onun tâbiridir.» (Bkz: **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh. 982).

İnönü'nün hâtıralarının Ulus Gazetesi'nde 24 Temmuz 1968 - 26 Ekim 1968 tarihleri arasında yayınlanan Lozan Kısmı'nı inceleyenler, Musul Mes'elesine tahsis edilen hâtıraların kemiyyet ve keyfiyetçe kifâyetsizliğini takdirde güçlük çekmezler.

117 - «...Hâsılı bizim istihbarat ve neşriyat teşkilâtından habbe-i vâhide istifâde edemedim. İngilizler'in istihbârat büroları ise mükemmel çalışıyorlardı.» (**Dr. Rıza NUR** – a.g.e., sh. 1002)

118 – Bu hususta **İnönü**'nün yukarıda zikri geçen hâtırâları meskût ise de İkinci Murahhas sıfatını hâiz bulunan **Dr. Rıza**'nın verdiği sayfalar dolusu misâl ve malûmattan aşağıya aldığımız birkaç satır, Türk Murahhas Hey'etinde müşâvir sıfatıyla vazife almış bulunanlardan bazılarının ne kadar şahsî menfaat temini peşinde koştuklarını anlamaya kifâyet eder sanırız:

zaaflarını gösteriyordu. Fakat Hey'etimizde bu gibi kimselerin İngiliz Hey'eti'nin muhtaç olduğu istihbârâtı sağlamağa memur casuslar olduğunu farkedecek dirâyette bir fert yoktu ki, işlerin iç yüzü anlaşılabilsin. Yoksa **Tiryâki Hasan Paşa** mantığıyla, yâni tecâhül-i ârifâne sûretiyle bu casuslara İngiliz Murahhaslarının mâneviyatını sarsacak yanlış bilgi vermek de mümkündür. Esasen Musul Mes'elesinde İngilizlerin nefislerinden emin olmadıklarını gösteren bir husus da onların daha husûsî görüşmeler esnasında bazı tâvizlere yanaşmalarıdır. Bunlar da yine Hey'etimizde müşâvir sıfatını hâiz bir kimsenin anlayışsızlığına kurban gitmiştir[119]. Ne tuhaftır ki, bu tâvizlerin dahi koparılamadığına hayıflanan **Dr. Rıza Nur, Lord Gürzon**'un hususî bir görüşmede kendisine Musul'dan vazgeçmek şartıyla Fransızlar'ın elindeki «S u r i y e»yi alıp vermeyi teklif ettiği halde, anlaşılmaz bir mantıkla bu tâvizi reddettiğini tafsilâtıyla nakletmekten[120] hicab duymamaktadır.

«...**Nihad**'ın getirdiği erkekler de çok. Erkekler imtiyaz istiyorlar. Ezcümle Musul petrollerini. Meğerse bu adamlar hep İngiliz istihbâratının memurları imiş. Sonradan anlıyoruz. Bir tanesi de dedektif imiş. İlk görüşte anladım. Herif bana rüşvet teklif etti. Kovdum. Bunun hikâyesinin nihâyetini sonra anlatacağım. **Nihad**'ın bize getirip takdim ettiği adamların diğer bir tanesi **Seliye** adında bir Geldanî. En mühim petrol ticarethânesi tarafından geliyormuş. Bir dalaveracı serseri. Odama bir kutu sigara yolluyor. Bıraktırmış. Bir de gravat. Geri yolladım. Baktım hali şüpheli bunu da kovdum. Şimdi bu adam Paris'te. Türk Ticâret Odası'na reis yapmışlar. Bir sefer hattâ Paris'te benim tütünlerimi satmak istedi. Ben de istedim. Fakat cesâret edemedim.

İşte **Nihad**'ın getirdiği şeyler, kadından erkekten hep böyle şeyler. Kendisi de imtiyaz almak, zengin olmak peşinde. Hülâsa karı getiriyor, imtiyaz avcısı getiriyor...» (Bkz: **Dr. Rıza Nur** a.g.e. sh. 998).

Bu **Nihad**, kendisi gibi düşman emellerinin kör bir âleti olan **Prens Sabahaddin**'in uzun zaman hususî kâtipliğinde bulunmuş olan **Nihad Reşad Belger**'dir.

«Bu esnada Lozan'a birtakım insanlar da geldiler. Bunlar muhtelif İngiliz petrol grupları ajanı olarak da geldiler. Bu ticâret evleri pek zengin ve mühim imiş. Her biri milyonlarının sitedeki nüfuzlarından, Kabine'deki İngiliz nâzırlarından, bunların üçünün, beşinin kendilerinden olduğundan dem vuruyorlar. Hattâ bu petrol işi için **Kutü'l-emare**'de elimize esir düşmüş olan **General Townshend** de geldi. Bunları bize hep **Nihad Reşad** getiriyor. Bunlar diyorlar ki, Musul petrollerinin imtiyazını bize verin, biz Musul'u size verdirtiriz. Âlâ şey! İstediğimiz zaman bu. **Rüstem** adlı bir Geldanî de bu ajanlardan biri...» (**Dr. Rıza Nur** – a.g.e., sh. 1035).

Musul mes'elesinin Türkiye lehine halline hiçbir sûrette faydası dokunmak ihtimâli olmayan «h u s u s i   g ö r ü ş m e l e r»den bir netice çıkmayınca **Lord Gürzon** ilk defa olarak 23 Ocak 1923 tarihinde akdedilen birinci komisyonun ictimâında mes'eleye aleniyet verdi. Zira artık Türk Hey'etinin zaaflarını ve bu mes'eleye bakış tarzını tamamiyle öğrenmiş, Konferans'a hâkim olmuş ve nefsine tam bir itimat gelmiş bulunuyordu. Gerçekten **Lord Gürzon** da bu mes'eleyi alenî görüşmelerle halletmeyi kerhen ve mecbûren kabul ettiğini sonradan İngiliz Parlamentosu'nda yaptığı uzun ve teferruatlı konuşmada ifade etmiştir:

---

119 – «...İngilizler ile husûsî görüşmelerde epey terakki oldu. Bir gün İngilizler bize geldiler. Yeni teklifte bulundular. Ellerinde haritaları vardı. Hududu çizmişlerdi. «İşte» dediler. Musul'un hemencik şimâlinden, hududundan geçiyor ve Süleymaniye Sancağı'nı tamamiyle bize bırakıyorlardı. Bu, büyük bir şeydi. Demek Musul'u almak için ümit artıyordu. Bizim müşavir Tevfik «Süleymaniye'den ne çıkar: Buraları dağlıktır. Musul olmayınca oralara gidilemez bile. Başa belâ olur» dedi. Ben oraları bilmem, asker de değilim. Görüyorum, **İsmet** de bunları O'ndan soruyor...» (Bkz: **Dr. Rıza NUR** – a.g.e., sh 1030).

«...Tevfik «Süleymaniye'den ne çıkar?» sözü ile beni kandırdı. Böyle olsaydı da bâri Süleymaniye'yi alsaydık. İki yıl sonra bunu da alamayarak **İsmet** bütün Musul'u terketti.» (Bkz: **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh. 1031).

120 – «... **Gürzon**'la konuşuyorduk, dedim: Başka şeye geçtim. Yine oraya gelelim.» Ben yine O'na bir düziye «M u s u l» diyordum. O da odasında değneği ile dolaşıyor, söylüyor. Nihayet pek gülerek yanıma geldi ve yavaş bir sesle: «Musul, Musul... Ne yapacaksınız? Burnunuzun dibinde Suriye var. Onu alın! Bir darbe kafidir.» dedi. Bu da beni çok keyiflendirdi. Demek bana çok emniyet hâsıl etmiş. Böyle mühim bir şeyi söylüyor. Beş yıllık kan içinde dostluk ettikleri ve hâlâ aziz ve samimi dostuz dedikleri Fransızlar'ın Suriyesi'ni almamızı teklif ediyor. Buna hayret etmedim. Zaten mütâreke iptidasında Mısır'da iken bilirdim. İngilizler Suriyeliler'den komiteler yapmışlar; müsellâh teşkilat vücûda getirmişler. Fransızlar'ı Suriye'den def'etmek istiyorlardı. Bütün son Dürzi isyanları hep İngilizler'in tertibidir. Çünkü bu mes'ele Hindistan mes'elesidir. Tarih bu bapta fasihtir. Birbuçuk asırdır süren İngiliz - Fransız Akdeniz rekabeti, koloni vekaleti var. Nitekim Napolyon'un Mısır'a ve Suriye'ye girmesi İngilizlerin bizimle beraber Fransızlar aleyhine harb etmesini mucip olmuş ve nihayet Fransızlar buralardan tardedilmişlerdir. **Napolyon** Suriye'den sonra Hindistan'a gitmek istiyordu. Suriye'de Fransız bulunması, İngilizlerce Hindistan'ın tehlikede olması demektir. Ben işte söylüyorum. İmkânı yoktur ki İngilizler Fransızlar'ı Suriye'de bıraksınlar. Bir gün nasıl olsa terkedeceklerdir.

«...Asil Vikont mes'elesinin şu ciheti hakkında konuşurken bana bir iki suâl sordu. Musul Mes'elesi'nin Lozan'da öne sürülmesinden ve buna çok fazla ehemmiyet verilmesinden dolayı bana esef etti. Bu noktayı yanlış anlamış. Musul Mes'elesi şöyle çıktı. Kendisinin de anlayacağı gibi, Sevr-Muâhedesi'nin bir tekrarı ve onun yerine konulan bu Muâhedede Türkiye'nin Asya ve Avrupa hududlarını tesbit etmemiz lâzımdı. Türkiye'nin Avrupa'da, Trakya hududunu çizmemiz icap ettiği gibi, Asya'da da Suriye ve Mezopotamya hududlarını tesbit etmemiz de lâzımdı. Bu sebepten Asya'da Irak'ın kuzey ve Türkiye'nin güney hududu tâyin mes'elesinin de Muâhede'de yer alması icabetmekteydi.

Biz müzâkereye başlamak üzereyken, Türkiye Birinci Murahhası, benden mes'elenin zapta geçirilmemesini ve kendisiyle hususî pazarlık etmemi istedi. Ben buna çok memnun oldum. Zira mes'eleye ve bilhassa petrol işine verilen ehemmiyetten nefret ediyordum ve Musul Mes'elesini Lozan'a getirmek, Dünya nazarında bu mes'eleye dâir alâkayı artıracaktı. Türk Başmurahhası ile yapılan pazarlıkların bir netice vermemesi ve O'nun, kanaatlerimin zapta geçmesini istemesi üzerine, son çâre olarak Muâhede'ye dâhil edeceğimiz şeyi halletmek için bu mevzuu açık olarak müzâkereye koyduk. Müzâkere başladıktan sonra da Kraliyet Hükûmeti'nin bana verdiği selâhiyeti kullanarak mese'leyi Cemiyet-i Akvam'a götürdüm...»[121].

Bunları biliyorum. Gürzon'un teklifi ciddidir. Ve biz istersek Suriye hakkında gayet gizli bir müzâkere ve bize yardım da yaparlar. Bununla da bizim gayelerimize ermek mümkündür. Bununla beraber «Bu adam pek zekî ve tecrübeli bir diplomattır. Belki bizim arazi işgali peşinde olup olmadığımızı anlamak istiyor» diye aklıma geldi. Bu düşünce ile şu diplomatça cevabı verdim ki, hem öyle bir sondalamaya karşı menfi cevap, hem de İngiltere'ye iki katlı hûlûs çakmaktır: «Bizim yer almaya, bunun için kan ve para dökmeye hiçbir arzumuz yoktur. Ancak sizinle dost olmak ve samimiyetimizi maddeten isbat etmek için Suriye'yi Fransızlardan alırız, size veririz.»

Keyfinden öyle güldü ki, görmeliydi. O'nun bu sırrını bugüne kadar sakladım. Şimdi bu hâtırâtım olan kâğıda zarurî tevdi ediyorum.

Bir müddet sonra izin istedim. Yine görüşmek arzusu gösterdi. Ayrıldık» (Bkz: Dr. Rıza NUR – a.g.e., sh. 1034-1035).

121 – Lord Gürzon'un, İngiliz Parlâmentosu'nda Lozan Müzâkereleri hakkında iki konuşması vardır. Bunların birincisi müzâkerelerin inkıtaa uğramasından sonra, ikincisi ise muâhede metnini tasdiki esnasındadır. İngiliz Parlâmentosu'nun Lordlar Kamarası'ndaki müzâkerelere âid zabıtlardan aynen nakledilmiş olan bu satırlar, inkıtadan sonraki konuşmasından alınmıştır.

Bu mes'eleyi **Earl of Ronaldshay** de zikri geçen eserinde şöyle anlatmaktadır:

«...Binâenaleyh **Gürzon**, kendi dâvâsını Avrupa'nın mütalâasına arzetmek için doğacak bir fırsatı sabırla bekledi. Ocak ayı sonlarına doğru Türk Murahhası **İsmet Paşa**, ihtiyattan ziyâde cesâretle **Gürzon**'un arayıp da bulamadığı bu fırsatı verince, **Gürzon** bunu canlılık ve dramatik bir tesirle kavradı. **İsmet Paşa**, bu fırsatı verdiğinden dolayı celse hitamından evvel çok pişman olmuş olmalıdır...»[122] demektedir.

Aslında sırf Türkiye ve İngiltere'yi alâkadar eden bu mes'ele için müttefiklerinin de desteğini sağlayan[123] **Lord Gürzon**, yukarıda arzedilmiş olduğu üzere 23 Ocak 1923 tarihli Birinci Komisyon'un celsesinde ilk defa olarak bu mes'eleyi aleniîleştirmek üzere dedi ki:

---

122 – **Earl of Ronahldshay** – a.g.e. sh. 333.

123 – İngilizlerin öteden beri müttefikleri Fransızlar'la aralarında büyük bir ihtilâf mevcud olduğuna ve bu ihtilâfın Suriye ve Irak havâlisindeki taleplerinin çatışmasından doğduğuna evvelce temas etmiştik. Hatırlanacağı üzere, bu ihtilâf sebebiyledir ki Fransızlar bidâyetten beri İngiltere'ye karşı Türkiye'yi tutan bir siyâset takib etmekteydiler. Gerek Fransız matbuatı ve gerekse Fransız siyâsi mahfillerindeki hava buydu. Hattâ Millî Mücâdeleyi gerçekleştiren kuvvetlere, «**Kuvay-ı Milliye**» adını takan da Fransız matbuatıdır. Bu Fransız - İngiliz rekabeti yüzündendir ki, **Franklin Boullion**'un Ankara'ya kadar gelerek Ankara İtilâfnâmesi'ni imzalaması ve cenup hudutlarının Suriye havâlisinde bugünkü şekliyle tesbiti mümkün olabilmiştir. Lozan'da Misâk-ı Millî'ye dâhil olduğu cihetle talep edilmesi gereken «H a l e p» ve «A n t a k y a» istenmediğine göre aramızda ciddî bir ihtilâf mevcud olmaması ve bu yüzden Fransızlar'ın İngiliz taleplerine karşı kullanabilmeleri kolaylıkla mümkündü. Lozan Konferansı'nda müzâkere edilen ihtilâflı mes'ele «k a p i t ü l â s y o n l a r»dı. Halbuki kapitülâsyonların ilgası yerine, ıslahı kabul edilseydi, Fransızlar'ı tatmin etmek ve bu sûretle Konferans'ın açılmasından kısa bir müddet sonra İngiliz emellerini destekler vaziyete gelmelerini önlemek mümkündü. Zira bu takdirde, Fransızlar'a, kapitülâsyon adı ister muhafaza edilsin, ister edilmesin, verilecek birtakım imtiyazların bilâhare kaldırılması şüphesiz hudud tashihinden çok daha kolay olacaktı. Şurası muhakkaktır ki, Fransızlar Ortadoğu'da rakipleri olan İngilizler'in Irak gibi münbit ve petrolü hâiz bir mıntıkayı alarak kendilerinin çorak Suriye topraklarında kalmasıyla aralarında hâsıl olacak muvâzenesizlikten, onların Irak'a hulûl etmeğe başladıkları andan itibaren endişe duymaktaydılar. Bu yüzdendir ki, Musul petrollerinin İngiltere'nin eline geçmektense, Türkiye'ye bırakılmasını tercih

«Toplantı açılmıştır. İmzasını dilediğimiz sulh ile tanzimini arzu ettiğimiz mes'eleler arasında en mühimlerinden biri de Türkiye'nin Asya'daki cenup hududlarıdır. Yâni Irak ve Suriye hududları... Bu mes'elenin Konferans'ın açılışından bir hafta sonra yâni 27.11.1922'de müzâkereye konması kararlaştırılmıştır. **İsmet Paşa**, 26.11.1922 akşamı bana bu mes'elenin alenî müzâkerelerinden vaz geçilmesini ve hususî görüşmelerde hallini teklif etti. Kabul ettim. Ancak hususî görüşmelerde bir anlaşmaya varılamadı. Türkler taleplerinde ısrar ettiler. Ben de reddimi teyide mecbur kaldım. Mes'elenin umûmî toplantıda tekrar münakaşa edilmesi fikrini **İsmet Paşa** hazretlerine teklif ettim. Bundan Fransa ve İtalya hey'etlerini de haberdar ettim. Bu sûretle mes'elenin umûmî toplantıda bütün devletler nazarında, Dünya karşısında ortaya konmasını istedim. Onun için bu sabah toplandık. Türkler'in nokta-i nazarını dinledikten sonra cevap vermek hakkını muhafaza ediyorum. Söz **İsmet Paşa**'nındır!...»[124].

Bu sûretle kürsüye dâvet edilen **İnönü**, Musul Mes'elesi'nin İngilizler'le aramızdaki husûsî görüşmelerde aldığı şekli tafsil ettikten sonra Musul'un Türkiye'ye bırakılması lâzım geldiğini anlatan bu lüzumun ırkî, siyâsi, coğrâfî, askerî, tarihî ve iktisâdî sebeplerini dile getiren yirmi iki sahifelik bir muhtıra okudu. Mütehassıs elemanlara evvelce hazırlattırılmış bulunan ve muhtevâsı itibâriyle de haklarımızı oldukça güzel aksettiren bu muhtırânın okunuşu esnasında **Lord Gürzon**, birkaç defa **İnönü**'nün sözünü keserek bazı itirazlar serdetmiş, o da bu itirazlara mezkûr

---

edecekleri şüphesizdi. Üstelik tâdil edilmiş olarak muhafaza edilecek olan kapitülâsyonlar dolayısıyla Türkiye üzerinde iktisâdi menfaatleri de mevzuubahs olacağından, bunu seve seve yaparlardı. Fakat, **İnönü**, sırf bir psikolojik değeri hâiz olmasından dolayı kapitülâsyonlar için «i l g a» keyfiyetini o derece inat ve ısrarla müdâfaa etmiştir ki, Fransızlar bu mes'elede yardım gördükleri İngilizleri Musul mes'elesinde desteklemeğe mecbur kalmışlardır. Kapitülâsyonların ilgasını, Lozan'ın kazanç - kayıp tablosunda müsbet bir unsur olarak kabul etmekle beraber, Musul'u almak bahasına bu mevzuda tâvizler verilebileceğinin ve bu tâvizlerin Musul'la kıyas-ı kabil olmadığının izahtan vâreste olduğunu sanırız.

124 – Lozan Zabıtları – I. Takım, I. Cild, I. Kitap'da yer alan Birinci Komisyonun 23 Ocak 1923 tarihli celsesinde irad edilen nutuk.

muhtırâda yer alan muknî delilleri serdetmek sûretiyle cevaplar vermiştir. Bu itirazlar sırasında **İnönü**'nün ileri sürdüğü istitastiklere itiraz eden **Lord Gürzon**, Türk istatistiklerinin, Musul'u asırlardan beri idâre etmiş bulunan Türkiye'nin asker alma vesâir hizmetler dolayısıyla ortaya çıktığını ve bunların Umûmî Harp'ten evvel gerçekleşmiş olmasından dolayı hiçbir menfaat mülâhazası taşımadan tanzim edildiğini, İngiliz zâbit ve memurlarının ise ancak şehirlerin civarında dolaşarak içerlere giremediklerinden iyi malûmat toplamadıklarını ifâde etti.

Kürtlerin asıllarının «İ r â n î» olduğunu iddia eden **Gürzon**'a karşı da «A n s i k l o p e d i a B r i t a n n i c a»yı mehaz göstererek bunların «T u r â n î» bir kavim olduklarını, burada konuşulan Türkçe'nin, Anadolu Türkçesi'nden hiçbir farkı bulunmadığını, **Lord Gürzon**'un «T ü r k» ve «T ü r k m e n» tefriki yapmasının ilmî bir kıymeti hâiz olmadığını anlattı. Bundan sonra tarihî delilller zikrederek Musul'un Abbasîler ve Selçuklular'dan beri Türklerle meskûn ve Türkiye'ye âid olduğunu delilleriyle tafsil ettikten sonra:

«Türkiye bugüne kadar Musul Vilâyeti'nin başka bir devlete verilebileceğini hiçbir zaman göz önüne getirmemiştir. İngiltere için vaziyet böyle değildir. İngiltere'nin şimdi Musul'un Irak'dan ayrılmaz olduğunu iddia etmesi için getirdiği deliller 1915 senesinde Mekke **Şerifi Hüseyin** ile müzâkere ederken, 1916'da bu havâlinin Fransız mandasına verilmesine razı olurken, nihayet 1919'da **Şerif Paşa**'yı teşvik ederek müstakil bir Kürdistan yapıp Musul'u Irak'dan ayırmak isterken getirdiği delillerle aynı cins ve ehemmiyette değildir,»[125] demiştir.

İnönü'den sonra söz alan **Lord Gürzon**, Harb-i Umûmî bidâyetinden itibaren Araplar'a verdikleri sözlerden bahsederek mandayı, 1919 «P a r i s S u l h K o n f e r a n s ı»nın kabul etmiş olduğunu, binaenaleyh «S e v r S u l h P r o j e s i» ile de teyid edilen manda usulünün neticesi olarak bu bölgenin mandater sıfatıyla kendilerine bırakıldığını söyledi. Müteakiben Musul'un Mütârekeden sonra işgâl edilmiş olduğu hususundaki itiraza geçerek

---

125 – a.y.

bunun normal olduğunu, başka muhârebelerde de Mütârekeye rağmen askerî harekâta devam edildiğine dâir misaller mevcud olduğunu zikretti ve dedi ki: «Zannediyorlar ki, Britanya'nın Musul'u alıkoymak istemesi petrol tesiriyledir. Böyle değildir. Memleketimin dış politikasıyla uğraşırken hiçbir petrol kralıyla görüşmedim. Bu meyanda Türk Hey'etinden üç kişinin Londra'ya gidip haberim olmaksızın bazı teklifler yaptıklarını işittim...»[126].

Bundan sonra Misâk-ı Millî'ye hücum eden ve bunun müzâkereler için hukukî bir mesned teşkil edemeyeceğini söyleyen **Lord Gürzon**, anlaşma olmadığına göre, C e m i y e t - i A k v â m'a havâle edilmesi gerektiğini, bu yapıldığı takdirde Cemiyet-i Akvâm'ın vereceği kararı kabul edeceğini söyleyerek bu teklife cevap beklediğini bildirdi. **İnönü**, öğleden sonra cevap vereceğini bildirmekle celse nihâyete erdi. Öğleden sonra saat altıda başlayan ikinci celsede yeniden münakaşalar cereyan etti. Bu münakaşalarda **İnönü** tarafından teklif edilen rey'i âm (plebisit) teklifi **Lord Gürzon** tarafından kabule şâyân görülmedi[127]. Halkın rey verme alışkanlığı olmadığını, büyük bir kısmının göçebe bulunduğunu, bu hususta

---

126 – **İnönü**, petrol imtiyazı için tavassutta bulunmak üzere gelen ajanlara kanarak bu mevzuda görüşmeler yapmak üzere Londra'ya üç kişilik bir hey'et göndermişti. Tabiatıyla hiçbir netice elde edemeyen bu hey'etin faaliyetine temas eden **Lord Gürzon**, «Türkler bana haber vermeden Londra'ya petrol imtiyazı vermek için adam gönderdiler. Bu efendiler çabuk döndüler. Çünkü benden habersiz bir iş yapılamayacağını çabuk öğrendiler. Ve Londra'da müzeleri onlara inşallah ben gezdiririm» diye alay etti. Notasına cevapta **İsmet**, onların Londra'ya, müzeleri gezmek için gittiklerini yazmıştı. Çocukça bir şeydi. Bütün bu işlerden hâsılı **Gürzon**'a bir alay vesilesi vermekten ibaret olmuştu...» (**Dr. Rıza NUR** – a.g.e. 1038).

127 – **Lord Gürzon**, Musul'un istikbâlini tâyin için halkın reyine müracaat edilmesini pek tabiî olarak kabul edemezdi. Çünkü mahallin Türk sekenesinden maada Kürtler ve hattâ Araplar'ın bile kâhir bir ekseriyetle Türkiye lehinde rey kullanacakları birçok defalar tezahür etmiş bulunuyordu. Esasen ileride anlatılacağı üzere, Irak dâhilinde İngiliz idâresine karşı isyanlar başgöstermişti. O kadar ki, meselâ Süleymaniye havâlisi, Lozan Konferansı esnasında bile **Şeyh Mahmud** adında mahallî bir Reisin idaresinde müstakil bir vaziyette bulunuyordu.

Mahallî halkın her vesile ile Türkiye lehinde olduğunu gösteren birçok tezahürattan sadece birini, Tanin Gazetesi'nin 21 Muharrem 1335 (18 Teşrinisâni 1916) tarihli nüshasından nakleden **Süleyman Nazif** merhumun «Firak-ı Irak»

hiçbir tecrübeleri olmadığından maksadın anlaşılamayacağını ve muhtemelen ve mümânâatla karşılaşılacağını iddia etti. Müteâkiben de tehdide kalkışarak: «Daha bir şey ilâve etmek isterim: İş bu raddede kalamaz. İmdi, Türk Hey'eti'nin hakikaten reddettiğini ve reddinde ısrar eylediğini farzedelim. Yapılacak ne kalıyor? Mes'eleyi bu halde bırakamam. Bu, Dünya sulhünü fazlaca tehlikeye koyar. Matbuatta gördüğüm ve aldığım malûmatla biliyorum ki; mes'ele Türk Hey'eti'nin dileği gibi tasfiye edilmezse, Musul istikâmetinde Türk askeri tarafından hareketler yapılabilir, tecâvüz vâki olabilir, askerî vâsıtalarla işi düzene bağlamak teşebbüsü yapılabilir, harb zuhur edebilir. Ben burada sulh akdetmek için bulunuyorum. Harp yapmak için değil. Harbe müncer olacak bir vaziyetin devamına müsaade etmek için değil! Bu sebeple eğer hakikaten Türk Hey'eti reddediyor ve reddinde ısrar ediyor ise, müstakil sûrette hareket etmeye kendi Hükümetim nâmına mecbur olacağım.»[128].

---

adlı eserinden alarak dikkatlerinize arzedelim: Bu parça, Irak Cephesinden dönen esirlerimizden bir çavuşla yapılmış mülâkattan alınmıştır.

BASRA'DA İSLÂM TEZÂHÜRATI

Sabah yine kelepçeler bileklerimizde olduğu halde ikişer olduk. Ve yürümeye iktidarı olan olmayan hepimiz, Basra'ya doğru ilerlemeye başladık. İngilizler bugün diğer günlerden fazla bir tekayyüd gösteriyorlardı. Eski muhafızlara refakat eden Hindli Müslümanları Gorgo ve İngiliz neferâtıyla tebdil etmişlerdi.

Şehre dâhil olurken me'yûs feryâdlar aksetmeye başladı. Şehrin sokaklarından geçerken bir Müslüman mahşeri arasında bulunduğumuzu samimi bir memnûniyetle gördük. Ve her ağlayarak bağıran, Cenab-ı Hak'dan din kardeşleri için niyâz-ı merhâmet ediyordu. Evlerin damları üzerine ekmek, şeker, sigara yağdırıyorlardı. Kadınlar bu havâliye mahsus olan mâtem hıçkırıklarıyla feryâd ediyor ve ellerindeki yiyecekleri bize, elimize vermek için muhafızların üzerlerine atılıyorlardı. Bu silâhsız tehâcüm, gittikçe tezâyüd ediyordu. Gorgolar, kalabalığı dağıtmak için ahâliyi dipçiklemeye, itmeye uğraştılar. İslâmlar buna büsbütün münfail olarak eskisinden daha şiddetle, ellerindekilerini esir dindaşlarına vermek için atılmışlardı.» (Süleyman Nazif – Firâk-ı Irak – Dersaadet 1918, sh. 58-59).

128 – Lozan Zabıtları, I. Takım I. Cild, I. kitapta yer alan mezkûr celseye âid zabıtnâme.

Lord Gürzon, bu tehdidin arkasından Cemiyet-i Akvâm Misâkı'nın onbirinci maddesini okuyarak tehdidini daha vâzıh hâle getirdi. Bu madde, harb tehlikesi vukuunda C e m i y e t - i A k v â m M e c l i s i'nin toplanmasını ve «M i s a k» da yazılı birtakım tedbirlerin alınması için teşebbüse geçilmesini âmirdi. Maddeyi okuduktan sonra Türk Hey'etinin kendisini buna icbâr etmeyeceği temennisini izhar eyledi.

Müteâkiben söz alan Müttefik murahhasları da **Lord Gürzon**'u teyid eden konuşmalar yaptılar. **İnönü** bir kere daha cevap vererek Türkiye'nin Musul'dan vazgeçmiyeceğini kat'i bir lisanla ifâde etti. Bunun üzerine hiçbir anlaşma olmadan celse tâtil edildi.

Lozan Konferansı müzâkerelerini inkıtaa uğratan Şubat tarihli celseye kadar çekişme gitgide daha hararetlenerek devam etti.

Hakikatte Musul mes'elesinde asıl yapılacak iş, petrolü İngilizler'e terk ederek, araziyi kurtarmaktı. Gerçi İngilizler, Musul Mes'elesiyle petrol yüzünden alâkadar olmadıklarını sûret-i hakdan görünerek birkaç defa alenen beyan etmişlerdi. Fakat bunun doğru olmadığı İngiliz kaynakları kadar, vukuâtın seyir tarziyle de sâbitti. Gerçekten İngilizler Musul Mes'elesiyle petrol yüzünden meşgul olmadıkları kanaatini izhar sadedinde o derece mâhirâne bir rol oynamışlardı ki, buna Türk Murahhas Hey'eti'nin ikinci mes'ul şahsı **Dr. Rıza Nur** bile inanmak temâyülü göstermişti[129].

Gerçi petrolü peşkeş çekerek araziyi kurtarmak hususunda bazı teşebbüsler yapılmış ve bu arada evvelce zikredildiği üzere Londra'ya üç kişilik bir hey'et dahi gönderilmişti. Fakat böyle bir teşebbüs için o derece geç kalınmıştı ki, bundan hâsıl olan netice **Lord Gürzon**'un istihzalarına mâruz kalmaktan ileriye gidememişti.

Lord Gürzon'un Musul Mes'elesi'nde Türk Hey'etine pes dedirtmek için defaatle tehdidler savurmasına rağmen kendisinin de bu hususta ciddî ve kararlı hareket edecek şartlar içinde bulunmadığı muhakkaktı. Gerçekten bütün Avrupa efkâr-ı umûmiyesiyle birlikte İngilizlerin de harbden bıkmış bulunduklarını ve İngiliz siyâsî ricâlinin böyle bir efkâr-ı umûmiyenin tesiri altında vazife

---

129 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh. 1035.

görmekte olduğu **Gürzon**'un yer yer takibettiği sert tutumu, zaman zaman yumuşatmak ihtiyâcını hissetmesinden de anlaşılabilirdi. **Earl of Ronaldshay, Lord Gürzon**'un bu kuru sıkı tehdidlere rağmen içinde bulunduğu şartların hiç de göstermeğe çalıştığı gibi olmadığını ifşa eden ve İngiliz Başvekili tarafından İngiliz Başmurahhasına çekilmiş şu telgrafla ortaya koymuş bulunmaktadır:

«Kanaatlerimi tam olarak bilmene rağmen muhtemel bir ihtilâfı önlemek için kanaatimce hayâtî ehemmiyeti hâiz iki şeyin mevcud olduğunu tekrarlamam belki iyi olur. Birincisi şudur ki; Musul için harbe gitmemeliyiz, Sevr Muâhedenâmesi'nden arta kalanı mer'iyete sokmak için Türkler'le yalnız başımıza savaşmayacağız. Bu noktalar hakkındaki fikrim o kadar kat'idir ki, önceden kestirilemeyecek bir sebep hâriç, hiçbir şeyin fikrimi değiştirebileceğini zannetmiyorum. Binaenaleyh, bundan başka hiçbir siyâset hakkında mes'uliyet kabul edemem...»[130].

Bu vesikayı derceden yazar, müteakiben ilâve ediyor: «**Lord Gürzon**'un harbe girme niyeti de Başvekilininkinden fazla değildi.»[131].

Bizde hasmın burada açıklanan iç durumunu öğrenmek için en küçük bir istihbarat olmadığı gibi, kendi sırlarımızı dahi saklayamıyorduk. Gerçekten Türk Murahhas Hey'eti ile Ankara arasındaki istihbarat Köstence üzerinden yapılıyordu. Burası ise, tamâmen İngiliz kontrolü altındaydı. **Churchill**'in, hâtıratında âdetâ alay ederek **«bu muhâberenin Londra'da her sabah kahvaltısında müzakere münakaşası yapıldıktan sonra serbest bırakıldığını»**[132] yazmakta olduğu düşünülürse Hey'etimizin ne ölçüde sır saklayabildiği kendiliğinden anlaşılır. Kendi sırlarını düşmana kaptırdığı ve üstelik de, düşmanın ahvâli hakkında en küçük bir malûmat elde edemediği içindir ki, **Gürzon**'un blöflerine boyun eğen **İsmet Paşa**, Musul Mes'elesini Muâhedenin imzalanmasından itibaren

---

130 – **Early of RONALDSHAY** – a.g.e., sh. 333.

131 – a.y.

132 – Bkz: **Churchill**'in Hâtırâlarına atfen **Feridun KANDEMİR** – a.g.e. sh. 103.

bir yıl içinde[133] iki tarafın sulh yoluyla halletmesini, bu olmazsa Cemiyet-i Akvâm'a havâlesi teklifini ileri sürdü.

Kanaatimizce Musul'un işte bu anda kaybedilmiş olduğu kabul edilmelidir. Çünkü Musul Mes'elesinin kaderini umumî sulhün kaderinden tefrik ederek onu yalnız Türkiye ve İngiltere'yi alâkadar eder bir mes'ele haline getirmek bu mes'eledeki hâtâların en büyüğü olmuştur. Çünkü, bütün Dünya efkâr-ı umûmiyesinin sulhe iştiyak ve ihtiyacı, Türkiye'den daha az değildi. Bu itibarla Musul Mes'elesi umumî sulha mânî olacak bir mes'ele olarak sulhün kaderine bağlı kalsaydı, tâviz vermek ihtimalleri daha büyük bir kuvvetle melhuzdu. Bir kere sulh tahakkuk ve takarrur ettikten sonra sırf Türkiye ve İngiltere'yi alâkadar eder bir mes'ele için Dünya milletlerinin fazla bir gayret sarfetmiyecekleri ve hele İngiltere gibi Birinci Cihan Harbi galipleri arasında bir numaralı yeri işgal eden bir devlete karşı Türkiye'yi tutmayacakları muhakkaktı. Hem de C e m i y e t - i A k v â m gibi İngilizlerin son derece müessir oldukları bir teşkilâttan Türkiye lehine bir karar çıkarmanın imkânsızlığı âşikârdı. Çünkü İngiltere, Cemiyet-i Akvâm'da belli başlı söz sahiplerinden biriyken, Türkiye bu teşkilâta âzâ bile değildi.

Musul Mes'elesi'nin Cemiyet-i Akvâm'a havâlesini kabul ve hattâ tekliften başlayan hatâlar, birbirini kovaladı. Türk Murahhas Hey'eti'nin devam eden zaafları ve tehdidler karşısında yılgınlığını gören İngilizler ve onlarla ağız birliği etmiş olan Müttefikler, hep birlikte taarruza geçtiler.

Çekişmeli geçen Ocak ayı nihâyetine gelindiği zaman «y e n i b i r s u l h p r o j e s i» hazırlıyarak Türk Murahhas Hey'eti'ne imzalatmak teşebbüsünde bulundular. Bu projede Musul Mes'elesi'nin de Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nce bir karara bağlanacağı kaydedilmekteydi.

4 Şubat'ta güzel hazırlanmış bir mizansen ile Türk Hey'eti'ni bu yeni Muâhede projesini imza etmesi için hep birlikte icbâr ettiler[134]. **İsmet Paşa**, bir aralık bu projeyi imzalayarak işin içinden

---

133 – Bu müddet, sonradan dokuz aya indirilmiştir.

134 – Bu heyecanlı celsenin tafsilâtı için bkz: **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh: 1144 ve müt. **Kadir MISIROĞLU** – Lozan Zafer mi, Hezimet mi? İstanbul 1971, C: I, sh. 245 ve müt.

çıkmak istedi[135]. Fransız Murahhası **Bompar**'ın alenen ifâde ettiğine göre[136] bu hususta kendilerine **İnönü** tarafından söz verilmişmiş. **Rıza Nur**'un şedîd muhâlefeti ile bu projenin **İnönü** tarafından imzalanması önlenmiştir. Bu yüzdendir ki, **Lord Gürzon** sonradan İngiliz Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada bunu ifşâ ederek şöyle demiştir: «Baş murahhas bana imza selâhiyeti olduğunu söyledi. Ayrılma günümüz belli oldu. Fakat son anda araya «k ö t ü b i r r u h» girdi...»[137]. Bu kötü ruh hiç şüphesiz **Dr. Rıza Nur**'du. Nitekim O da bu tavsiften kendisinin kastedildiğini kabul etmektedir[138].

Bu sûretle teklif edilen projenin binbir tazyik, cebir ve ricaya rağmen imza edilmeyerek reddiyle Konferans inkıtaa uğradı. En evvel **Lord Gürzon** saatlerdir hareketini tehir eylediği trene atlıyarak Lozan'ı terketti. Hey'etimiz de Ankara'ya dönüş için hazırlıklara başladı.

Müzâkereler kesilip hiçbir neticeye varılmadan Konferans dağılınca, Türk Murahhas Hey'eti de diğerleri gibi Lozan'ı terketti. Romanya üzerinden yurda dönen **İnönü**, Bükreş'te mahallî İngiliz Sefâreti vasıtasıyla **Lord Gürzon**'dan bir mesaj aldı. Bunda, sulhün behemahal gerçekleşeceğinden bahsedilmekte ve **İnönü**'den sulh için müzâkereler esnasında olduğu gibi Ankara'da da feragat ve fedâkârlıkla çalışması istenmekte ve sulh hakkındaki ümit ve temennilerini tekrarlamaktaydı[139].

İlk defa **İnönü** tarafından ifşâ edilen bu mesaj, **Lord Gürzon**'un Konferans'daki tehditkâr tavırlarına rağmen neticeye sulh yoluyla varmak hususundaki arzularını bir kere daha ifade etmek ihtiyacını hisseylediğini gösterdiği gibi, başta «M u s u l M e s'e l e s i» olmak üzere halledilememiş mes'eleler için herhangi bir sûrette harbe cesâret edemiyeceğini de aksettirmekteydi.

---

135 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh. 1154-1155

136 – a.y. – Lozan Zabıtları (İnkıta Celsesi)

137 – **Lord Gürzon**'un Lordlar Kamarası'nda geçen, evvelce zikredilmiş konuşması.

138 – **Dr. Rıza NUR** - a.g.e. sh. 1158

139 – Bkz: **İnönü**'nün Hâtıraları – Lozan Kısmı – Ulus Gazetesi, 22 Eylül 1968 tarihli nüsha.

İngiliz'lerin Musul Mes'elesinde Türkiye ile anlaşma gerçekleşmediği takdirde, harbe tutuşamıyacakları hususunda **Earl of Ronaldshay**'in evvelce dercedilmiş bulunan, İngiliz Başvekilinin karar ve niyetini aksettiren ifâdesi bilinmediğine nazaran **İnönü**'nün harbten korkmasını mâkûl addetmek mümkün olabilirdi. Fakat kendisinin temas ve ifâde ettiği bu mesaj bile tek başına O'nu ikaz ve irşâda kifâyet edecek bir kuvveti hâizdi. Bu itibarla, temas ettiği bu vesika, korku ve endişelerinin yersizliğini gösteren ve kendinden menkul olması itibariyle de mânidâr olan bir vesikadır.

Müteâkiben İstanbul'a gelen **İnönü**, burada da İngiliz siyâsî mümessili **Amiral Bristol**'ün **Lord Gürzon**'u teyîd eden temennî ve tavsiyelerine muhâtap olmuştu.

İstanbul'da fazla kalmayarak Ankara'ya doğru yola çıkan **İnönü**, Eskişehir'de **M. Kemal** ve **Fevzi Paşa**'lara mül'âki olmuş ve kendilerine müzâkereler hakkında lüzumlu izahatı vermiştir. Bu sırada İzmir'de «İ k t i s a d K o n g r e s i»ni açarak orada o güne kadar devam eden beyan ve ifâdelerin üslûbunu değiştirerek uzun ve teferruatlı bir konuşma[140] yapmış olan **M. Kemal** ile **Hayim Naum Efendi** arasında cereyan eden görüşmeler ve tebellür etmeye başlayan «y e n i s i y â s e t»le alâkalı hareket ve faaliyetler bu eserin birinci ve ikinci cildlerinde gereği kadar tafsil edilmiştir.

Eskişehir'de, Lozan'dan dönmekte bulunan **İnönü** ile, Ankara'da karşılaşılması melhuz sert muhâlefet ve tenkîtleri karşılamak hususunda taktik bakımından görüş birliğine varılmıştı.

Gerçekten Murahhas Hey'eti'nin Ankara'ya varışından itibaren sert bir muhâlefet ile karşılaşılacağı anlaşılmıştı. O zaman Meclis'de «İ k i n c i G r u p» adıyla mevcud olan bir nevi muhalefet partisi, Lozan'da haklarımızın lâyıkı veçhile müdâfaa edilemediği kanaatinde bulunuyor ve bilhassa Musul Mes'elesi'nde tâvizkâr davranılmasını hazmetmiyerek müthiş bir asabiyet izhar ediyordu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 21 Şubat 1923'de **Ali Fuad Cebesoy**'un riyâsetinde akdettiği gizli cesle ile Konferans'da cereyan eden hâdiselerin müzâkeresine başladı. İlk olarak söz alan **İnönü**, Konferansın seyri hakkında saatler süren uzun bir

---

140 – Bkz: Gâzi Paşa İzmir Yollarında – Ankara 1339, sh. 102 vd.

konuşma yaptı. Müzâkerelerin cereyan tarzından, neden müsbet bir neticeye vâsıl olunamayarak inkıtaa mâruz kalındığından uzun uzun bahsettikten sonra sözü Musul Mes'elesi'ne getirerek dedi ki:

«Biz Musul üzerinde kendileri ile bir sûret-i hâl bulalım dedik. Musul Vilâyeti'ni derhal işgal edelim. Fakat onların iktisâdî inkişâfı ve petrollerden istifade etmek gibi menfaatleri varsa, veyahud birtakım unsurları kendi aleyhlerine tahrik edeceklerinden endişeleri varsa, onu tatmin edelim, bir sûret-i hâl bulalım dedim. Onlar da bir sûret-i hâl aramışlardı. Diyorlardı ki, Musul şehrini muhafaza edelim. Eğer biz menâfi-i iktisâdisinden ve petrolünden dolayı Musul'u vermiyorsak, herkese verdikleri gibi bize de bir hisse ayıracaklardı. Umûmî celsede mes'ele bu safhaya girmişti. En sonunda Müttefikler müttehid bir cephe olarak inkıta tehdidi ile bizi tehdid ettiler...»[141].

Büyük Millet Meclisi ve bilhassa O'nun bünyesinde bir nevî muhâlefet partisi rolünü oynayan «İ k i n c i G r u p»a mensup meb'uslar İnönü'nün verdiği teferruatlı izâhâtı tatmin edici bulmadılar. Kendisine muhtelif sualler sorarak derhal ve tatminkâr cevaplar almak istediler. Karşılıklı atışmalar ve çetin münâkaşalar cereyan etti. Bu münâkaşalar esnasında Birinci Büyük Millet Meclisi'nin âteşîn hatibi Trabzon Meb'usu büyük vatansever merhum **Ali Şükrü Bey** ile **Hüseyin Avni (Ulaş) Bey**, grup sözcüleri tavrıyla tekrar tekrar söz alarak İnönü'yü sual yağmuruna tuttular. Bunlar Müttefiklerce teklif edilmiş bulunan yeni muâhede projesiyle Musul Mes'elesindeki tâvizkâr tutumu bir türlü hazmetmek istemiyorlardı. Gerçekten Meclis, «M u s u l'u vermeyiz, gerekirse bu uğurda tekrar harbe gireriz» diye heyecan içindeydi.»[142].

Kızışan bu münakaşa esnasında Hey'et-i Vekile Reisi **Rauf Bey** de söz almış ve iki tarafı yatıştırmak için çok büyük bir gayret sarfetmeye ve ter dökmeye mecbur kalmıştı. Onun bu konuşmasının ruhu kendi ifâdesiyle şu idi:

---

141 – Bkz: Zabıtlardan naklen, **Ali Fuad CEBESOY**'un Siyâsi Hâtırâları – İstanbul 1957, sh. 235.

142 – Bkz: **Feridun KANDEMİR** – Hâtırâları ve Söylemedikleriyle Rauf Orbay – İstanbul, 1965, sh. 115

«Biz, **M. Kemal Paşa** ile **İsmet Paşa**'dan gereken izâhâtı alıp durumu tahlil ile tetkik ettikten sonra, esas itibariyle «işi harbe gitmeden halletmenin bir çâresini bulmak» noktasında mutâbık kaldık.»[143].

Kanaatimizce Musul gibi birkaç bin yıllık Türk toprağı bir vatan parçasının ziyâında asıl âmil, **Rauf Bey**'in yukarıya alınan cümlesinde ifâdesini bulan **«harbi göze alamamak»** (Harb etmemek değil, sâdece göze alamamak) olmuştur. Filhakika bu mes'ele için harb göze alınabilseydi, muhakkak ki, böyle bir şey vâkî olmadan Musul'un kurtarılması mümkün olacaktı. Zira yukarıdan beri yeri geldikçe, çeşitli delilleri serdedilmiş olduğu üzere Musul için İngilizler'in de harbi göze alamayacak bir durumda bulundukları, **Lord Gürzon**'un tehdidlerinin ise sırf bir blöf olduğu anlaşılmış olsa gerektir. Bu mevzudaki tereddüdün ileride başka tezahür şekillerinden de bahsedeceğiz. Şurasını hemen ifâde etmeliyiz ki, İngiliz Entellijansı gibi her yerde gözü ve kulağı olan bir teşkilâtın Türkiye'nin Musul için harbi göze alamamak sûretinde tezâhür eden bir kararsızlık içinde bulunduğundan habersiz olmasına imkân yoktu.

Gerçi Lozan Konferansı'nın başarısızlığa uğraması halinde karşılaşılacak güçlükler için «E r k â n - ı H a r b i y e - i U m û m i y e R i y â s e t i»nce «ç o k g i z l i» kaydıyla bir hareket plânı[144] hazırlanmıştı. Fakat bu plân, Musul'un kaybını önleyecek bir taarruzî mâhiyet taşımasına rağmen hiçbir zaman kullanılmayan âtıl bir ihtiyaç gibi bir kenara atılmıştır.

İkinci Grup meb'uslarıyla **M. Kemal**, **İsmet Paşa** ve taraftarları arasındaki bu çetin münâkaşa **Rauf Bey**'in mutavassıt ve mûtedil görünmekle beraber haddi zatında **İsmet Paşa** ve taraftarlarını tutan konuşmalarıyla girift bir mâhiyet alınca Meclis Reisliği Kürsüsünü işgâl eden **Ali Fuad Cebesoy**, elinde tuttuğu ve müzâkereleri idâre etmek için kullandığı çanı öfkeyle münâkaşacıların arasına

---

143 – a.y.

144 – Bkz: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi – Eylül 1970 tarihli, 36 numaralı sayı.

atmış[145] ve Meclis tarihinde ilk defa cereyan eden böyle bir hareketle münâkaşalar kısmen yatışmıştır[146].

Bu sırada muhâliflerin sözcüsü mevkiindeki Ali Şükrü Bey'in fecî bir sûikasde kurban gitmesi[147] İkinci Grup'u bambaşka mes'elelerle uğraşmağa sevketmiş ve bu sûretle aynı Hey'et, altından kalkamadıkları tenkitlere rağmen vâkî dâvete uyarak ikinci defa Lozan'a gitmiş ve tâviz üstüne tâviz vererek müzâkereleri neticelendirip «L o z a n S u l h M u â h e d e n â m e s i»ni imza etmişti. (Hakikatte kıyamet Hilâfet mes'elesinden kopuyor fakat İkinci Grup ön plândaki Musul Mes'elesini, görüyor ve bundan habersiz bulunuyordu. Konferansın yeniden toplanması M. Kemal'in halife olmaktan vaz geçerek bu müesseseyi yıkma taahhüdünde bulunması sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak bunun için Meclis'in yenilenmesi, Meclis'in yenilenmesi için de Ali Şükrü Bey'in yok edilmesi gerekiyordu. Bunun tâfsilâtı üçüncü cildde «Hılâfet» bahsindedir). Bu muâhedenâme'nin üçüncü maddesi Irak ile Türkiye arasındaki hududun tesbiti mes'elesinde şu hükmü vazetmiştir:

«Türkiye ile Irak arasındaki hudud işbu muâhedenâme'nin mevki-i meriyete vaz'ından itibaren dokuz ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında sûret-i muslihânede tâyin edilecektir. Tâyin olunan müddet zarfında iki Hükümet arasında itilâf husûle gelmediği takdirde ihtilâf, Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne arzolunacaktır.

Hatt-ı hudud ittihaz olunacak karara intizaren Türkiye ve Britanya Hükümetleri mukadderât-ı kat'iyyesi bu karara muallâk olan arazinin hâl-i hazırında herhangi bir tebdil ikâına bâis olacak mâhiyette hiçbir harekât-ı askeriye veya sâirede bulunmamağı mütekabilen teahhüd ederler.»

---

145 – **Ali Fuat CEBESOY** – a.g.e. sh. 288

146 – Bu heyecanlı celse hakkında tafsilât için bkz: **Feridun KANDEMİR** – a.g.e. sh: 115 ve müt. – **Ali Fuad CEBESOY** – a.g.e, sh: 233 ve müt. – **İnönü**'nün Hâtırâları (Lozan Kısmı) a.g.t.

147 – Türk milliyetçi ve mukaddesatçılarını müçadelelerinde bir dönüm noktası teşkil eden bu fecî sûikasd hakkında tafsilât için bkz: **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh. 1171 vd. **Kadir Mısıroğlu** Ali Şükrü Bey, İstanbul 1978.

Bu maddenin birinci fıkrasına istinaden Türkiye ve İngiltere arasında Musul Mes'elesinin sûret-i muslihânede tâyinini temin zımnında İstanbul'da 15 Mayıs - 5 Haziran 1924 tarihleri arasında bir Konferans daha toplanmıştır. İngilizlerin mes'eleyi Cemiyet-i Akvâm'a havâle hususunda mevcud menfaatleri dolayısıyla sırf maddenin hükmünü yerine getirmiş olmak için dâhil oldukları bu Konferans'da Musul'la birlikte Hakkârî Vilâyeti'mizin bazı kazâlarını dahi istemeğe kadar varan yersiz ve mesnedsiz beyânları yüzünden hiçbir netice elde edilememiş ve bu yüzden mes'elenin, Cemiyet-i Akvâm'a arzını zarûrî kılan bir durum hâsıl olmuştu. Bugüne kadar sırf Lâtin asıllı yeni harflerle okur-yazar olanlar için hiçbir kaynakta malûmat verilmemiş olan ve zamanında «Haliç Konferansı» adıyle yâdedilmiş bulunan bu Konferanstan da bir nebze bahsetmek istiyoruz:

Kasımpaşa'da eski «Bahriye Nezâreti»ne âid binâda toplanıldığı için «Haliç Konferansı» nâmıyla yâdedilen bu konferansa İngilizler'in anlaşmak niyetiyle gelmedikleri daha ilk görüşmelerde derhal ortaya çıkmıştır, gerçekten bu mes'elenin Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nce hallüfaslında onlarca sayısız menfaatler bulunduğu muhakkaktı. Bu yüzdendir ki, bir taraftan «Haliç Konferans»nda netice alınmasını imkânsızlaştıran anormal teklifler ortaya atarken, diğer taraftan da Türkiye dâhilinde Mardin Dağları'ndaki Mârunîler'i silâhlandırmak gibi - birtakım - karışıklıklar çıkarmak yoluna gitmişlerdir. Şimdi biraz da iki yüzlü ve samimiyetsiz İngiliz siyâsetinin tipik bir tezâhürüne sahne olan «Haliç Konferans»ndan bahsedelim:

b - Haliç Konferansı'nda:

Haliç Konferansı, bu konferansta müzâkereleri İngiltere Hükümeti namına yürütmeye memur **Sir Persi Koks** riyâsetindeki bir hey'etle Türkiye nâmına **Fethi (Okyar) Bey** riyâsetindeki Türk Hey'eti arasında 19 Mayıs - 5 Haziran 1924 tarihleri arasında Kasımpaşa'daki şimdi «Kuzey Saha Deniz Kumandanlığı» olarak kullanılan eski «Bahriye Nezâreti Binası»nda cereyan etmiştir.

16 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'a gelen İngiliz Hey'eti, İstanbul'da Ankara Hükümeti'nin siyâsî mümessili sıfatını hâiz olarak bulunan **Adnan** (Adıvar) **Bey** nâmına **Mâcid Bey** tarafından istikbâl edilmişlerdir.

İngiliz Hey'eti aynı gün öğleden sonra eski Bahriye Nezâreti binasına giderek Türk Başmurahhası **Fethi Bey**'i ziyâret etmiş ve bu ziyârette müzâkere gününün tesbiti mes'elesi görüşülmüştür. Aynı günün akşamı Türk Hey'eti Pera Palas otelinde ikâmet etmekte olan İngiliz Heyetine iâde-i ziyârette bulunmuş ve müzâkerelerin 19 Mayıs 1924 Pazartesi günü başlaması kararlaştırılmıştır.

Birinci İctimâ:

Musul Mes'elesi'ni halle memur iki taraf murahhasları hazır olduğu halde kararlaştırılan gün ve yerde müzâkerelere başlanılmıştır: Celseyi açan Türk Başmurahhası **Fethi Bey**:

«Sûret-i muslihânede tesbiti, Lozan Ahidnâmesi ile tehîr ve ta'lik edilen Türkiye-Irak hududunun tahdidi mes'elesini müzâkereye memur hey'et-i murahhasa âzâsıyla müşâvirlerini Hükûmet-i metbuam namına kemâl-ı hürmetle selâmlamakla kesb-i şeref eylerim. Evvelce Lozan'da İngiliz ve Türk Hey'eti Murahhasası arasında uzun müzâkerâta zemin teşkil etmiş olan ve müzâkeresi daha sâkin bir devreye tehir edilmek mecbûriyeti tahassül eden bu mes'elenin memnuniyetbahş bir tarzda tasfiyesîne muvaffak olmaklığımız ziyâdesiyle şâyân-ı temennîdir.

Türkiye Cumhuriyeti ile Britanya İmparatorluğu arasında tesüs edecek olan münâsebât-ı müstakbele bu mes'elenin raptedileceği dostâne sûret-i tesviyeye tâbi bulunuyor.

Bu konferansda mevzubahs edilecek olan mes'elenin müzâkeresi ve halli esnasında hak ve adâlet hislerinin hâkim olacağı ümid-i kavîsiyle haşmetlû İngiltere Kralı Hazretleri tarafından i'zâm buyrulan hey'et-i murahhasaya beyân-ı hoşâmedi eder ve konferansın küşâd edilmiş olduğunu kemâl-i memnuniyetle beyân ederim.»[148] demiştir.

---

148 – Ayın Tarihi - Ankara 1340, C. III, sh: 171 - 172.

Fethi Bey'den sonra söz alan İngiliz Başmurahhası, kendilerine gösterilen samimi misafirperverliğe teşekkür ettikten sonra bu mes'ele hakkında bir anlaşma hâsıl olabileceği hususundaki temennilerini izhar etti. Anlaşma olmadığı takdirde mes'elenin «C e m i y e t - i A k v â m»a gideceğini, fakat bu sûretle hallinin İngiltere için tabiatıyle şâyâ-ı tercih olmadığını söyledi. Halbuki biraz sonra ortaya atacağı aşırı tekliflerle, bilâkis anlaşmak niyetinde olmadığını ve bu işin Cemiyet-i Akvâm'a havâlesini temin için peşin bir karar sahibi bulunduğunu gösterecektir.

Bundan sonra murahhaslar mütekâbil bir sûrette selâhiyetnâmelerini teâti ederek öğleden sonra toplanmak üzere celseyi tâtil etmişlerdir.

Öğleden sonra yeniden çalışmalarına başlayan Konferansta Türk Hey'et-i Murahhasası, hududun Musul'u Türkiye'ye bırakacak tarzda çizilmesi lâzım geldiğini beyanla, bunun ırkî, coğrafî, târihî ilh. delillerini serdetmiştir. Bilâhare söz alan İngiliz Murahhası bu mütalâalara cevap veren bir konuşma yapmış, iki tarafın iddia ve talepleri arasında büyük bir mutâbakatsızlık olduğu görülmüştür.

Çarşamba günü öğleden sonra tekrar toplanılmak üzere celseye nihâyet yerilmiş ve müteâkiben Türk Başmurahhası Fethi Bey tarafından İngiliz Hey'eti şerefine bir çay ziyâfeti verilmiştir.

İkinci İctima:

21 Mayıs 1924 Çarşamba günü Haliç Konferansı'nın ikinci ictimâına başlayan hey'etler, nokta-i nazarlarını daha ziyâde muhtıra teâtileri sûretiyle izah etmişlerdir.

Öğleden evvel Fethi Bey, Musul'un, eski Osmanlı idâresi zamanındaki vilâyet hududları nazar-ı itibare alınmak sûretiyle Türkiye'ye devri gerektiğine dâir iddia ve talebini ileri sürmüş, buna mukâbil Persi Koks, İngiliz nokta-i nazarını aksettiren bir muhtırayla Musul şehri de dâhil olmak üzere Fırat Nehri'nin iki sâhilini de talep etmiştir. Buna yine bir muhtıra ile cevap veren Fethi Bey, Türk Hey'eti'nin nokta-i nazarının çeşitli sebepler muvâcehesinde kabul edilmesi lâzım geldiğini şifahî olarak izah etmiş,

buna karşı İngiliz Başmurahhası'nın hazırlanmak sûretiyle ancak Cumartesi günü cevap verebileceğini söylemesi üzerine müzâkere o güne bırakılmıştır.

Üçüncü İctimâ:

Haliç Konferansı'nın üçüncü ictimâı 24 Mayıs 1924 tarihinde öğleden sonra akdedilmiştir. Bu ictimâda **Fethi Bey**'in evvelce Musul Vilâyeti'nin bize bırakılması lâzım geldiğine dâir serdettiği muknî delillere cevap vermesi gereken İngiliz Başmurahhası, Musul şöyle dursun, Hakkârî Vilâyetimize bağlı olup da o anda tamamen idâremiz altında bulunan «B e y t ü ş ş e b â b», «Ç ö l e m e r i k» ve «R e v a n d i z» kasabalarını dahi talep edecek kadar ileri gitmişti. Halbuki Konferans yalnız Musul Vilâyeti'nin kime âid olacağını tâyin için toplanmış bulunuyordu. Bu durum İngilizlerin İstanbul'a anlaşmak için gelmediklerinin âşikâr bir delili idi.

Fethi Bey, İngiliz Başmurahhası'nın nokta-i nazarını teyîd için ibraz eylediği haritada gösterilen yeni hududu kabul etmemize imkân olmadığını, mütekâbil olarak Türk Hükümeti'nin de kendilerine Türkiye'nin nokta-ı nazarına göre çizilmiş bir haritayı tevdi edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine **Persi Koks**, yeniden müzâkereye başlayabilmek için vaadedilen haritayı beklediğini söylediğinden celseye nihâyet verilmiştir. Fakat İngilizler'in sırf anlaşmayı imkânsız kılmak için ortaya attıkları bu yeni ve aşırı teklif üzerine, Konferans yeni bir müzâkere günü tâyin etmeksizin nihâyete ermiştir.

Bu sûretle birkaç gün ne olacağı belli olmadan geçtikten sonra, İngiliz Hey'et-i Murahhasası ile 28 Mayıs 1924 Çarşamba günü İngiliz Sefârethânesi'nde bir ictimâ daha yapılmıştır.

Yeni bir anlaşma ümidi belirmesi üzerine Türk Başmurahhası **Fethi Bey**, 29 Mayıs'ta, eski Bahriye Nezâreti binâsında İngiliz Hey'et-i Murahhasası'na bir ziyâfet vermiştir. Bununla beraber bu ziyâfette de hiçbir fikir teatisinde bulunulmamıştır. Şurası muhakkaktır ki, İngilizler bu taktiklerle Türk Hükümeti ve O'nun murahhaslarının nabzını yoklamak ve zaman kazanmak maksadlarını tâkib ediyorlardı. Bu yüzdendir ki, Musul'u garantiye almak

SİR PERSİ KOKS (COCKS)
– Haliç Konferansı'nda İgiliz Başmurahhası –

Sir Persi Koks (Cocks) – bizler için – son derecede câlib-i dikkat bir şahsiyettir. İngiliz Entelijansı'nda çalışan, Şark – ve bilhassa – petrol işlerinde mütehassıs belli başlı adamlardan biriydi. Aynen «Lavrens» gibi Arap Memleketlerinde çalıştırılmak üzere husûsi bir sûrette yetiştirilmişti. Gerçekten Londra'daki casus mektebini bitirdikten sonra şarkıyat tahsil etmiş ve tam bir müsteşrik hüviyetini iktisab etmişti. O derecede ki Mısır'ın meşhur «C â m i - ü l E z h e r» Üniversitesinde on yıldan fazla «P r o f e s ö r» sıfatıyla çalışmış ve Kur'an-ı Kerim'i on cild halinde İngilizceye tercüme etmiştir. Birinci Cihan Harbi'nde Irak'daki İngiliz kuvvetleri emrinde «S i y â s î m ü ş â v i r» olarak vazife görmüş ve bu bölgenin jeolojik hususiyetlerini inceleyen çeşitli eserler neşretmiştir. Bu jeolojik araştırmaların petrol etrafındaki çalışmaları setretmek için baş vurulmuş bir taktik olduğu her türlü şüpheden beridir. Hâsılı Sir Persi Koks, Petrol mes'elesinde bizimkilerin kendisiyle asla at oynatamıyacakları müthiş bir canbazdı.

için Hakkâri Vilâyeti'mizin bazı kısımlarını da taleb ediyor ve bu talebin karşılaşacağı aksülâmeli dikkatle takip ediyorlardı.

Bu siyâset karşısında mukâbele bilmisil olmak üzere Musul'u garantiye almak için B a ğ d a t Vilâyeti'ni taleb etmek hiç kimsenin aklına gelmemiştir. Üstelik böyle müzâkerelerle geçen zaman esnasında İngilizler'e karşı kullanılabilecek bazı kozların da mevcud olduğu muhakkaktı. İngilizler'in Irak Hükümeti'ne karşı teklif ettikleri anlaşma metni, henüz Irak Parlâmentosu'nca tasdik edilmemiş bulunduğu gibi bu tasdikten imtinâ mânâsına gelen bâzı alâmetler de zuhur etmeye başlamıştı[149]. Ayrıca Irak dâhilinde İngilizler'e karşı bâzı isyanlar da vâkî olmaktaydı. Irak'ı ellerine geçirdikleri günden beri her yerde tatbik edegeldikleri istismarcı hareketlerine karşı mahallî şeyhlerden mukâvemet gösterenler mevcud olagelmişti. Gerçekten daha 1920 yılında Irak'da büyük bir isyan çıkmış, İngilizler bu isyanı ancak 100.000 kişilik bir kuvvetle ve güçlükle bastırabilmişlerdir. Hattâ Lozan Konferansı başlarken İngilizleri tard ve teb'id ederek S ü l e y m a n i y e'ye hâkim olan **Şeyh Mahmud** bu havâlide müstakil bir vaziyette bulunmakta ve İngilizler'e meydan okumaktaydı.

---

149 – Irak Parlâmentosu'nun bu muâhedeyi tasdike taraftar gözükmemesi karşısında ateş püsküren İngiliz mutbuatında çıkan yazılara bir misâl olmak üzere bkz: 1 Mayıs 1924 tarihli Near East Mecmuası'ndan naklen ayın Tarihi, C: III, Ankara 1340, sh: 53 vd.

«Irak ahâlisi tarafından memleketin yeni baştan imâr ve inşaasında İngiltere'nin muâvenet ve müzâhereti arzu olunmadığına dâir böyle açıkça ibraz olunacak bir vaz-u tavra karşı lâkayt kalamaz. Irak Meclisi'nin Muâhede hakkında hâsımâne itâ-yı rey etmesinin ilk ve en seri bir tesiri, Musul Mes'elesine âid İngiltere ile Türkiye arasında vukua gelmek üzere olan müzâkerâtın gevşemesinde görülecektir.» (a.g.e. sh: 54).

Diğer taraftan Arap-İngiliz anlaşmasının Irak Parlâmentosu'nda müzâkeresi esnasında Musul Mes'elesi'ne temas eden ve bu muâhedeyi kifâyetsiz gören Bağdat Meb'usu **Nâci Bey**'in sözlerine cevaben Hükûmet Erkânından Diyâle Meb'usu **Cafer Paşa**'nın askerî hükûmet adına verdiği cevapta yer alan şu satırlar son derece câlib-i dikkat olup, bizim için ne derece ehemmiyetli bir fırsatın kaçırılmış bulunduğunu göstermektedir.

Bilâhare görüleceği gibi, Musul'u bize kaybettirmek maksadıyla Türkiye dâhilinde isyanlar çıkaran İngilizler'e karşı mütekabil olarak Irak dâhilinde bu gibi kıpırdanmaları değerlendirmek ve onları yıpratmak mümkündü. Bu imkânın mevcud olduğu şununla da sabitti ki; Lozan Muâhedenâmesi'nin üçüncü maddesinin üçüncü fıkrası, bu gibi hareketlerde bulunmamağa mütekabil olarak yasaklayan bir ifade ile tanzim olunmuştur. İngilizler maddenin bu sûretle sarahat taşımasına rağmen, aradan bir ay bile geçmeden Süleymaniye'yi havadan bombardıman ederek bir yıl devam eden muhârebe sonunda buradaki mukâvemeti kırmış ve bölgeye mutlak sûrette hâkim olabilmişlerdi. Türkiye, Lozan Muâhedenâmesi'nin âşikâr bir sûrette ihlâli demek olan bu hareket karşısında sâdece kurusıkı bir protesto ile iktifâ etmiş, mukâbil olarak aynı taktiklere baş vuramamıştır. Halbuki İngiltere bu gibi hareketlere sâdece Irak'da değil, Türkiye dâhilinde de teşebbüs etmiştir. Gerçekten Mardin Dağları'ndaki «N e s t û r i l e r»i[150] silâhlandırarak isyân ettiren İngiltere, Türkiye'yi bununla meşgul etmek ve Musul Mes'elesinden alıkoymak maksadını tâkib ediyordu. Halbuki Musul Mes'elesi'nin kısmen Haliç Konferansı ve kısmen de Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nde müzâkere sırasına rastlıyan bu isyan, Musul'a sarkmak için mükemmel bir vesile olduğu halde, ne yazık ki, bu fırsat da kaçırılmıştır. Bu hususta mes'eleye yakînen vâkıf olan **Rauf Orbay** şu izahatı vermektedir:

«... Evet Musul hepimiz için hayatî bir mes'eledir. Fakat büyük bir esefle size beyan ederim ki: Musul Mes'elesini lehimize halledecek elimizde ne bir hüccet ve ne bir vesika vardır. İtimâd-ı düvel'i'yi hâiz değiliz. Musul'u Irak'a raptedecek tarîk olsa olsa siyâsettir. Maalesef size diyorum ki, genç hükûmetimiz hadâset-i ömrüne binaen Irak'ın bütün hududlarında tedâvir-i muktaziye ittihazına muktedir değildir. Bu bir hakikattir ki, ilk defa meydana koymak ızdırabını hissettim ve bunu itiraf etmek lâzımdır. Dinime, şerefime ve bütün mukaddesatıma yemin ederim ve sizi temin ederim ki, evvel ve âhir milletin hürriyet ve istiklâli uğrunda sabit kadem bulunuyorum. Bu sıfatla ve aynı yemin ile sizi temin ederim ki, Hükûmet halihazırıyla memleketi, harici tecâvüze karşı muhafazaya ve milel-i müstakile meyânında ahz-ı mevkia muktedir değildir. Bu cihetlerin temini olsa bugün tetkikinize vaz' olunan muâhede ile kabil olabilecektir.» (Bkz: İkdam Gazetesi – 23.4.1340 tarihli nüsha).

150 – «N e s t û r î l i k» rahip Nestorius'un fikirlerinden doğmuş Hıristiyanî bir

«İkinci Devrede Edirne Meb'usu olan **Cafer Tayyar Paşa**, Meclis'e gelip de teşrîî vazifesine henüz başladığı günlerde, cephelerin lâğvı ile kolordu teşkilâtı yapılmasına karar verildiği için O'nu da Diyarbekir'e Kolordu Kumandanı olarak göndermek isteyen **M. Kemal Paşa**, yanına dâvetle, pek ehemmiyetli olan Musul Mes'elesinin hâlâ muallâkta olduğunu, ne sûretle halledileceği de henüz malûm olmadığı için Diyarbekir'e fazla kuvvet toplamak mecbûriyeti olduğunu anlatarak:

«Bu kuvvetin başına itimât ettiğimiz kıymetli bir arkadaşın gitmesini istiyoruz. Bu sebeple **Fevzi Paşa** (Mareşal) ile de mutâbık kalarak, zât-ı âlinizi intihab ettim. Kabul ederseniz mennun olurum.» diyor.

Cafer Tayyar Paşa, milletvekilliğinin bâki kalıp kalmayacağını soruşu üzerine **M. Kemal Paşa**'dan:

«Evet,zaten kanunu kaldırmıyacağız. Diğer kumandanlar gibi milletvekilliğiniz bâkî kalacaktır...» cevabını alınca:

«O halde muvakkat bir zaman için Diyarbekir'e gitmeyi kabul ederim.» diye şu teklifte bulunuyor:

«Ancak bilirsiniz ki; İngilizler Musul Vilâyeti'ni mütarekeden sonra bir olup bitti ile işgâl ettiler. Aynı hareketi ben de yapabilirim. Eğer bu hareketim, Hükümetin politikasına uygun çıkarsa, Musul Vilâyeti kazanılmış ve dâvâ halledilmiş olur. Aksi halde, tarihî mes'uliyet benim üzerime yüklenir. Siz de: «Kumandan, Hükûmetin isteğine aykırı olarak bu hareketi yapmıştır. Kendisini Divân-ı Harbe verdik, mes'ul edeceğiz» dersiniz ve işi yine politika yolu ile halledersiniz.»

---

mezhebin adıdır. Aslen Maraşlı olan **Nestorius**, 428 yılında İstanbul'da patrik seçilmişti. Mu vazifedeyken yaymağa başladığı fikirleri büyük bir aksülâmele sebep olmuştur. **Nestorius** «t e s l i s»i reddederek **Hazret-i İsa** hakkında İslâmi görüşlere çok yakın fikirler ileri sürüyordu. Bu yüzden 431 yılında «E f e s»de toplanan bir konsül O'nu küfürle itham etti. Azledilip Antalya'ya sürgün edildi. Buradan dört yıl sonra Libya'ya gönderilerek çeşitli işkenceler altında öldürüldü. Taraftarları şiddetle takip edildi. Malları müsâdere olundu. Bunlardan kaçabilenler çeşitli ülkelere dağılarak fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Bir ara ilim ve fende son derece ileri gitmişler ve Urfa'da, bir üniversite açmışlardı. Bu üniversitenin 489 yılında kapatılmasiyle Çin, Hind ve İran'a dağılmışlardır. Bu gün bile Hind ve Çin'de üç milyon kadar «N e s t û r î» vardır. Türkiye'de bunlar bile misyonerlerin tahriki ile bir devlet (!..) kurmak üzere ayaklanmışlardı. Halbuki o zaman topraklarımızda yaşayan Nestûrîlerin miktarı yüz bini bile bulmuyordu. Son derece geri bir topluluktular. Bugün yurdumuzda bunlardan tek bir kişi bile mevcud değildir.

M. Kemal Paşa, bu teklif karşısında hiç tereddüd etmeden şu cevabı veriyor:

«Zaten sizi bu işi bu tarzda yapabileceğinizi düşünerek intihâb ettim. Rastgele bir kumandanın başarabileceği bir iş değildir. Bu hususta sizden eminim.»

Cafer Tayyar Paşa bu cevap üzerine:

«İtimadınıza teşekkür ederim. İnşallah muvaffak olacağız. Yalnız herhangi bir sakatlığa meydan vermemek için, siyâsî duruma göre bana hareket zamanını tâyin edecek bir işaret verin, kâfi Paşam!...» diyor ve bu sûretle tam bir mutâbakatla **M. Kemal Paşa**'dan ayrılarak birkaç gün sonra Diyarbekir'e geliyor.

Cafer Tayyar Paşa bunları anlattıktan sonra derdi ki:

«Diyarbekir'e gidişimden bir müddet sonra, hiç hesapta olmayan bir «N e s t û r î m e s' e l e s i» patlak verdi. Van'ın güneyinde, Siirt Vilâyeti'nin doğusuna ve Mardin Vilâyeti'nin kuzeyinden ve doğusundan Irak hududuna kadarki geniş sahada bulunan Nestûrî'ler, Irak ve Musul'daki İngilizlerin tahrikiyle aralarına devlet memuru sokmak istemeyerek sâdece başlarına buyruk hareket ederlerken, günün birinde iki jandarmamızın vurulması ile iş büyümüş ve bütün o bölge İngilizler'in gizlice verdikleri silâhlarla ayaklanmıştı. Bunun üzerine temizlik harekâtına başlayıp, kısa bir zamanda Nestûrilerin kâmilen hakkından gelmeye ve o bölgeyi İngilizler'in tesirinden kurtarıp nüfuzumuz altına almaya muvaffak olmuştum. İşte bu hareket esnasında, bana Ankara'dan en ufak bir işâret verilmiş olsaydı, Musul Vilâyetini bir hafta, nihâyet on gün içinde kâmilen işgâl debilirdim.»[151].

İleride görüleceği üzere, Türkiye'nin bu atâletine mukâbil, İngiltere bu hususta gitgide o derecede müteaddi bir tavır takınmıştır ki, «H a l i ç K o n f e r a n s ı»ndan nihayet beş-altı ay sonra «H a k k â r i V i l â y e t i»mize havadan tecâvüz etmeye kadar ileri gitmiştir.

---

151 – **Feridun KANDEMİR** – a.g.e. sh: 121 - 122.

İngiliz Murahhasları bu sûretle Türk Hey'eti'ni bir hafta kadar oyaladıktan ve nabız yoklamasına devam ettikten sonra İngiltere'den beklemekte olduğu tâlimatın geldiğini, 3 Haziran 1924 tarihinde Türk Başmurahhası Fethi Bey'e yazılı olarak bildirmişti. Bunda evvelce serdettikleri ve Türkiye için dinlenilmesi bile câiz olmayan haksız taleplerini tekrarlamakta ve bu hususta ısrar etmek için kararlı olduklarını bildirmekteydiler. Türk Hey'eti de, mes'elenin Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin hakemliğine tevdiinden başka çare kalmadığını söyleyen bu İngiliz mütalâasına karşı eski nokta-i nazarını bir kere daha teyid ve tekrar ederek cevap vermiştir.

Bu Konferans sırasında İngiltere'de «M u h a f a z a k â r P a r t i» iş başından ayrılmış, yerine «İ ş ç i P a r t i s i» gelmiş bulunuyordu. Lozan'da emperyalist Muhafazakâr Partisi'nin Hariciye Nâzırı Lord Gürzon'un sadece Musul'u talep etmesine mukabil bu defa ondan daha az emperyalist meyil göstermesi gereken «İ ş ç i P a r t i s i» Murahhası Persi Koks Musul'dan maada Hakkâri Vilâyeti'mizin de yarısını taleb etmekteydi. Üstelik bu Parti tarafından kurulan Hükûmetin hem Reisi, hem de Hâriciye Vekili olan Mac Donald, daha muhâlefette iken alenen «Musul'un Türkiye'ye bırakılması gerektiğini» ifâde etmiş bir kimseydi.

Bu tezadı dikkate alan Yusuf Kemal Tengirşenk bu sırada Londra'da bulunmasından bilistifade, Mac Donald'ı ziyâret ederek vadini hatırlatmasını şöyle anlatmaktadır:

«O sırada İşçi Partisi iktidara gelmişti. Mac Donald Başvekil ve Hâriciye Nâzırı idi. Bu zat, iki sene evvel İstanbul'a gelmiş ve Tanin Gazetesi yazıcısına, «Biz iktidara gelirsek, Musul Mes'elesini sizin lehinize halledeceğiz» demişti. O gazete yanımda olduğu halde kendisine gittim. «Türk Milleti bu vaadinizin tahakkukunu bekliyor.» dedim. «Evet, vaktiyle böyle bir söz söylemiştim. Fakat kendimi Hâriciye makinesine kaptırdım. Onun birtakım an'aneleri var. Ben o sözü yapamıyorum.» dedi[152].

---

152 – Yusuf Kemal TENGİRŞENK – Vatan Hizmetinde – İstanbul 1967, sh: 289.

Rauf Orbay da herhalde **Yusuf Kemal Bey**'den dinlemiş olduğu bu mes'eleyi aşağı yukarı aynı mâhiyette olarak izah ettikten sonra petrolle alâkalı başka câlib-i dikkat vak'a ve teşebbüsler de zikretmektedir:

«...Bir müddet sonra mevsuk bir kaynaktan aldığım bir habere göre, İngiltere'nin meşhur petrolcülerinden **Lord İnverford**, Büyükelçiliğimize gelerek **Yusuf Kemal Bey**'e şu teklifte bulunmuş: «Musul mes'elesi, biz İngilizler için petrol mes'elesidir. Petrol işini aramızda halledersek Musul Vilâyetini size bırakmanın çâresini buluruz.»

İngiliz petrol kralının bu teklifini **Yusuf Kemal Bey**, Hâriciye Vekâleti'ne bildirmişti. Fakat o sırada Hâriciye Vekili olan **İsmet Paşa**'dan cevap alamamıştı. Bundan sonra galiba İngiliz petrolcüleri İstanbul'a gelerek bu sefer doğrudan doğruya **İsmet Paşa** ile görüşmüşler, bir netice alamamışlardı. Sonra bir teşebbüs daha olmuş, bu defa da araya bir takımlarının girişiyle iş büsbütün neticesiz kalmış...»[153].

«Haliç Konferansı» İngilizlerin yukarıda izah edilen kabûlü imkânsız teklifleri yüzünden bir çıkmaza girdi. Müzâkereler on gün kadar inkıtaa uğradı. Bu sırada **Fethi Bey**, yeni İngiliz tekliflerini Ankara'ya bildirmişti. Oradan gelecek cevap beklenmekteydi. İngilizler tarafından **Fethi Bey**'e son bir mektup daha gönderilerek bunda: «Tarafeynin teklifâtı, mes'elenin Cemiyet-i Akvâm'a havâlesini zarurî kılmakta olduğunu, İngiliz Hey'et-i Murahhasası beyân eder ve tarafınızdan aynı sûrette telâkki edilirse itâsıyla zabıtnâmelerin imzası için son bir celse akdini rica ederim.»[154] denilmekteydi. Bunun üzerine Ankara'da Hey'et-i Vekile, **M. Kemal Paşa**'nın riyâseti altında durumu uzun uzadıya müzâkere ederek Murahhas Hey'etimize yeni bir talimât gönderdi. Bu tâlimat «Haliç Konferansı»nın «son içtimâ»ı olarak cereyan eden 5 Haziran 1924 Perşembe günü celsesinde İngilizler'e tebliğ edildi. Fakat cereyan eden çetin münakaşalar[155] sonunda her iki tarafın

---

153 – **Feridun KANDEMİR** – a.g.e., sh: 122 - 123.

154 – Ayın Tarihi: C: III, Ankara 1340, sh: 76.

155 – Bu karşılıklı münakaşaların tafsilâtı için bkz: Ayın Tarihi – C. sh: 176 - 181.

da kendi nokta-i nazarlarında ısrar etmeleri üzerine anlaşma temin edilemeyerek müzâkerelere son verildi.

Musul Mes'elesi için 1925 yılında çıkarılmış «Türk Kırmızı Kitab»nda yer alan haritaya bir göz atanlar, İngilizler'in Irak'ın kuzey hududlarını bu mes'eleye âid müzâkerelerin her safhasında biraz daha yukarıya çıkarmak sûretiyle genişlettiklerini kolayca görürler. Gerçekten Ansiklopedia Britannica'nın 1910 yılında basılan onbirinci tabında Irak'ın kuzey hududları nihayet Bağdat'tan 60-70 kilometre kuzeyden geçirilmişken, «Mondros Mütârekenâmesi»nden sonra bunu 300 kilometreye çıkarmışlardır. Garibi şu ki, **Lord Gürzon** Lozan Konferansı'nda 100 kilometre daha ilâve ederek Irak hududlarını Bağdat'tan 400 kilometre daha kuzeyden geçirmiş ve teklifini bu sûretle yapmıştı. Haliç Konferansı'nda ise **Persi Koks** ondan da baskın çıkarak bu 400 kilometre ile de iktifa etmeyip 100 kilometre daha ilâvesiyle Irak'ın kuzey hududlarını Bağdat'dan 500 kilometre daha yukarı vardırmıştı. Bu da, İngilizler'in anlaşmak niyetinde olmadıklarını ve aldıkları her tâvizle şımararak taleplerini daha da aşırılaştırdıklarını gösteren tipik bir misâldir. Gerçekten İngilizler bu mes'eleye âid müzâkerelerin her safhasında ummadıkları tâvizlere nâil olunca, mes'eleyi gitgide daha da çıkmaza sokmuşlardır.

c – Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nde:

«Musul Mes'elesi»nin, Lozan Muâhedenâmesi'nde «Türkiye-Irak Hududunun Tahdidi» şeklinde ifâde olunarak iki tarafça (Türkiye-İngiltere) dokuz aylık bir müddet zarfında «Sûret-i muslihânede halli», bu mümkün olmadığı takdirde ise Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin hakemliğine tevdii kararlaştırılmış ve bu husus, mezkûr muâhedenâmenin üçüncü maddesinde yer almıştı. Bu maddenin mes'eleye tercihen ve evveliyetle «sûret-i muslihânede» bir çare bulmak esasını vaz'etmiş olmasından dolayıdır ki, İstanbul'da «Haliç Konferansı» adıyla anılan konferans tertip edil-

mişti. Fakat İngilizler'in, bu Konferansa, sırf mezkûr maddenin emir ve icâbını yerine getirmiş sayılmak için katıldıkları tebeyyün edince (izah edilmiş olduğu üzere) hiçbir netice alınamamış ve bu yüzden mes'elenin Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin hakemliğine tevdiî mecburiyeti hâsıl olmuştu.

Önce İngiltere Hükümeti, Cemiyet-i Akvâm Kâtib-i Umûmîliği'ne mürâcaatla, Musul Mes'elesi'nin müstakbel ilk toplantının ruznâmesine alınmasını istemiştir. Bu mürâcaat, «C e m i y e t - i A k v â m M i s â k ı»nın onbirinci maddesiyle birlikte 19 Ağustos 1924 tarihinde Türk Hükümeti'ne tebliğ edilmiş ve cevap istenmiştir. Mezkûr onbirinci madde Cemiyete âzâ olmayan devletlerin kendilerini alâkadar eden bir mes'ele için cereyan edecek müzâkerelere murahhas göndererek iştirak edebileceklerine dâirdi.

Bu isteğe Başvekil sıfatı ile cevap veren **İnönü**, mes'elenin Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nce müzâkeresini esas itibâriyle kabul etmiş bulunduğumuzu, ancak bunun için Lozan Muâhedenâmesi'nin mer'iyete girişinden itibaren dokuz aylık bir müddet geçmiş ve bu müddet zarfında da «s û r e t - i m u s l i h â n e d e» tahakkuku derpiş edilmiş olan bir çarenin bulunamamış olması gerektiğini, halbuki: henüz Lozan Muâhedenâmesi'nin tasdik edilerek mer'iyete va'zedildiğine dâir herhangi bir resmî yazı alınmış olmadığını bir kayd-i ihtirâzî olarak ileri sürmüştür.

Hey'et-i Vekile 3 Eylül 1924 tarihinde toplanarak Musul Mes'elesi'nin Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ndeki müzâkeresine katılarak Türkiye'yi temsil edecek hey'eti seçti. Bu hey'et şöyle teşekkül etmişti:

Başmurahhas: **Fethi Bey** (Okyar) (TBMM Reisi)
Askerî Murahhas: **İshak Avni Bey** (Kurmay Yarbay)
Müşâvir: **Münir Bey** (Hariciye Vekâleti Hukuk Müşâviri).
Müşâvir: **Salih Bey** (Umur-ı Siyâsiye Umum Müdürü)
Kâtip: **Hüseyin Avni Bey**
Kâtip: **Suat Tevfik Bey**

Fethi Bey, Başmurahhas seçilişini müteâkip önce Bursa'da istirahatte bulunan **M. Kemal Paşa**'nın yanına giderek O'nunla fikir teâtisinde bulunmuş, bilâhare de Ankara'ya giderek **İsmet Paşa** ile görüşüp gerekli izâhat, vesâik ve talimatları almıştır.

6 Eylül 1924'de Ankara'dan ayrılan **Fethi Bey**, 7 Eylül'de İstanbul'a gelmiş, burada Cemiyet-i Akvâm'ın mümessili **Mr. Çaylds** (Childs) ile müteaddid görüşmelerde bulunduktan sonra Cemiyet-i Akvâm'a takdim edeceği muhtırayı hazırlayıp, gerekli vesâiki temin ve tasnif ederek 10 Eylül'de Cenevre'ye hareket etmiştir.

Fethi Bey hareketinden evvel «T a n G a z e t e s i» muhâbirine verdiği beyânatta Türkiye'nin «M u s u l M e s' e l e s i» etrafındaki nokta-i nazarını şu sûretle hülâsa etmiştir:

«Türkiye Cumhuriyeti, Cenevre'de bütün eski Musul Vilâyeti'nin millî hududumuz dâhiline avdetini talep edecektir. İngiltere de bu araziyi talep etmektedir. İngiltere, nokta-i nazarını müdâfaa için Lozan'da ve Kasımpaşa Konferansı'nda hakk-ı fetihden bahsetmiştir. Bu iddia hiçbir veçhile şâyân-ı kabul değildir. Çünkü Mütâreke esnasında İngiliz kuvvetleri Musul Vilâyetini işgâl etmemişti. Bilâhare harekât-ı harbiyenin tâtil edilmiş olmasına rağmen, İstanbul'un işgâli esnasında Bâb-ı Âli üzerinde yapılan siyâsî tazyikler neticesinde İngilizler bu havâliyi işgal etti. Binaenaleyh, bu iddiâ vârid değildir. İngiltere Hükümeti de bunu anladığı içindir ki, Cemiyet-i Akvâm'a verdiği muhtırada bu ciheti meskût geçmiştir.

İngiltere, Musul Vilâyeti'nde Türkler'in zayıf bir ekalliyet teşkil ettiklerini göstermeye çalışmaktadır. İngiliz zâbıtânı tarafından tanzim edilen istatistikler, Türkler'in mikdarını birkaç bin kişi olarak göstermektedir. Halbuki bu mes'elede mevzubahs olan yalnız Türkler değildir. Ahâlinin ekseriyet-i âzimesini teşkil eden Kürtleri de unutmamalıdır. Bu suretle Musul Vilâyeti'nin ırkî nokta-i nazardan, Türkiye'nin, aynı manzarayı irâe ettiği anlaşılır. Türkiye Cumhuriyeti'nde Türkler ve Kürtler yan yana yaşamaktadır ve iki unsur da aynı hukuka mâliktir. Irak ise, lisânı ve medeniyeti bizimkine asla benzemeyen Araplarla sâkindir. Binaenaleyh, Musul ahâlisinin ekseriyetini ecnebî bir ırkın hükmü altında bırakmamak

pek tabiîdir. Bu ahâliye, Türkiye Cumhuriyeti'ne iltihak ile yaşamak imkânı verilmelidir.

Bütün İngiliz istatistikleri Arap unsurunun Musul Vilâyeti'nde ekalliyet hâlinde bulunduğunu göstermektedir. Bunun içindir ki, Musul Arapları **Faysal**'ın idâresi altında yaşamağı arzu etseler bile –vaziyet bunun aksinedir– ekseriyet halkı bunları tâkiben ne lisan, ne ırk itibâriyle merbut olmadıkları bir idâreye tâbi olmağa sevketmek, adâlete mugâyirdir. İngiliz istatistikleri bu sûretle Türk nokta-i nazarını takviye etmektedir.

İngiltere Hükümeti, Musul Vilâyeti ahâlisinin Irak Krallığı'na iltihak etmeyi arzu ettiğini iddia etmektedir. Güya münâziünfih arâzi ahâlisi **Emir Faysal**'ı kral intihab etmek sûretiyle bu arzusunu izhar etmiş, halbuki Süleymaniye Sancağı bu münâsebetle toplanan reylere iştirak etmediği gibi, Kerkük Sancağı ahâlisi de **Faysal**'ı hükümdar tanımağı sûret-i kat'iyede reddetmiştir...

Lord Gürzon Lozan'da, **Persi Koks** (Cocks) İstanbul'da Musul Vilâyeti ahâlisinin Irak ile ittihadı arzu ettiklerini iddiâ eyledikleri halde, her ikisi de ârâya (reylere) mürâcaat mes'elesine muvafakat etmemişlerdir. Şu halde ahâlinin Irak'a iltihakı arzu ettikleri iddiası nasıl kabul edilebilir?..

Fikrimizce en münâsip çâre-i hâl ârâya mürâcaattır. Esasen Cemiyet-i Akvâm bu tarz-ı halli bu kabil ihtilâfların hallinde istimâl etmiştir. İngilizler'in delâili arasında İngiliz Hâriciye Nezâreti tarafından tasvip edilen iki proje görülmektedir. Bunlardan birincisi Hıristiyan Nestûrîler vasıtasıyla Türk-İran hududu boyunca yeni bir hükûmet, bir «etatampon» teşkil etmek, ikincisi dağlık havâliyi işgâl etmek için kaabil olduğu kadar şimâle giderek askerî teminât elde etmek. Şunu söyleyebilirim ki, milletlerarasında sulh, iyi bir askerî hududla temin edilemez. Etatampon mes'elesine gelince, bu tahakkuk ettiği takdirde Nestûrîler için pek vahîm olacaktır. Nestûriler'in menfaati ve devamlı bir sulh için bu kabil sun'î vasıtalara müracaattan istinkâf edilmelidir.

Cenevre'ye büyük bir emniyetle gidiyoruz. Dâvâmız açıktır. Biz halkın reyine mürâcaat edilmesini istiyoruz. Bir bîtarafî ile tedkik edileceğine ve Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin kararının, Meclis'in yalnız adâlet fikrinden mülhem olduğunu Cihân'a göstereceğine kâniyiz.

Türkiye'nin Cemiyet-i Akvâm'a dühûlü mes'elesi şimdilik mevzubahis olmayacaktır. Biz şimdilik münhasıran Musul mes'elesiyle meşgul olacağız. Maamafih Türkiye, Cemiyet-i Akvâm'a dâhil olmayı Lozan'da esas itibâriyle kabul etmiştir. Binaenaleyh, ergeç Cemiyet-i Akvam'a girmeyi talep edecektir.»[156].

Cenevre'ye vâsıl olan **Fethi Bey**, muhtelif murahhasları ziyâret ve iâde-yi ziyâretlerini kabul gibi faaliyetlerde bulunduktan sonra ilk defa olarak 24 Eylül 1924 tarihinde Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin Umumî toplantısına katılmıştır. Bu celsede ilk olarak söz alan İngiliz Murahhası **Lord Parmor**; (İngiliz Adliye Vekili) halledilecek ihtilâfın «M u s u l' u n m u k a d d e r â t ı» değil «T ü r k i y e - I r a k h u d u d u n u n t e s b i t i m e s' e l e s i» olduğunu beyân ettikten sonra:

«Musul, çoktanberi Irak'ın bir parçasıdır. Bu mukadderat, burada mevzubahs olamaz. Bu halledilmiştir. Şimdi bunun hududunu çizmek lâzımdır. İşte anlaşılıyor ki, Türkiye ile aramızda bir ihtilâf vardır. Hem de hüsnüniyet üzerine müstenid bir ihtilâf. Ben Türk arkadaşlarıma sûiniyet isnad etmiyorum. Evvelâ bu ihtilâf halledilmelidir. Türk muhtırası Lozan'da **Lord Gürzon**'un beyânatını mevzubahs ediyor (**Parmor** burada bu parçaları okuyarak) bu da bizim nokta-i nazarımızı teyîd ediyor. Şimdi evvelâ bunu halletmeli. Ondan sonra da hudud mes'elesinin nasıl halledileceği hakkında, yâni usûl hakkında bir karar ittihaz edilmeli. Rey-i âm'a gelince, Türk Hey'et-i Murahhası bu hudud mes'elesini rey-i âm ile halledebileceğinden bahsediyorlar. Hudud mes'elesi hiçbir zaman rey-i âm ile halledilemez. Bu askerî bir mes'eledir. Fakat evvelce söylediğim gibi evvelâ ihtilâfın mâhiyeti hakkında bir karar ittihaz etmelidir. Bunun için de şunu teklif ederim: Bitaraflardan müteşekkil bir komisyon teşkil edilsin ve mes'eleyi müzâkere ederek bu hususta bir karar ittihaz etsin.»[157]

---

156 – Ayın Tarihi -- C: IV, sh: 135 - 137.

157 – a.g.e., sh: 138 - 139.

Lord Parmor'dan sonra söz alan Türk Murahhası Fethi Bey, Lord Parmor'un konuşmasında temas ettiği esaslı noktalara cevap vermek hakkını muhâfaza ettiğini beyandan sonra Türk nokta-i nazarını aksettiren bir muhtırayı okumağa başladı. Bu mes'ele etrafında Türkiye ile İngiltere arasında mevcud olan görüş ayrılıklarını tebârüz ettirdikten sonra:

«Eğer ortada Musul Vilâyeti'nin mukadderâtı mevzubahis değilse bizi, Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne sevkeden Lozan Konferansı'ndan beri devam eden ihtilâf nedir?» dedi. Lozan müzâkerelerine temas ederek mes'elenin ötedenberi Musul Vilâyeti'nin mukadderâtını tâyin sûretinde ele alınmış bulunduğunu anlattı. Bu ihtilâfı hal için Musul'a gönderilecek bir komisyonun, ahâlinin hissiyatını hakkıyle tesbit imkânını bulamayacağını, en iyi çarenin plebisit olduğunu izah etti. Benzer birçok ihtilâflarda da böyle hareket edilmiş bulunduğunu hatırlattı. Musul'un Türkiye'ye âidiyetini isbatlıyan ırkî, tarihî, siyâsî ve stratejik sebepleri sayıp döktükten ve bunları ecnebî eserlere atıflarla teyîd ettikten sonra konuşmasına nihâyet verdi.

Müteâkiben söz alan Lord Parmor ilk konuşmasındaki iddiaları bir kere daha tekrarladıktan sonra yerine oturdu.

Tekrar söz alan Fethi Bey, ihtilâfın hudud mes'elesi olarak ifâde edilmekle esastan ayrılmağa imkân olmadığını, zira: «Musul Mes'elesi, hudud mes'elesidir, hudud mes'elesi de Musul Mes'elesidir. Mes'ele şudur: Hudud Musul'un şimâlinden mi, cenubundan mı çekilecektir?»[158] dedi. Bu konuşmadan sonra celseye nihâyet verildi.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi 27 Eylül 1924 tarihinde Musul Mes'elesini görüşmek için tekrar toplandı. İlk olarak Kâtib-i Umûmi'nin bu mes'ele hakkında hazırlamış olduğu rapor ele alındı. Bunda alâkadarlarca tavzihi gerekli noktalar bulunduğu, Lozan müzâkerelerinde tasrih olunduğu üzere İngiltere'nin Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin kararını peşinen kabul etmiş olmasına mukâbil, Türkiye'nin bu husustaki karar ve niyetini beyan etmemiş bulunduğu ifâde olunuyordu. Ayrıca Cemiyet-i Akvâm'ın iki tarafın teklifleriyle bağlı olmayarak âdilâne göreceği herhangi bir başka hal tarzını tercih edebilmek hususunda da serbest olması isteniyordu.

---

158 – a.g.e. sh: 140.

Fethi Bey, mes'eleyi İngiliz Murahhasının anladığı tarzda anlamadığını, Türkiye için Cemiyet-i Akvâm'ın hakemliğine müracaatın Musul üzerindeki hâkimiyeti hakkından feragat mânâsına telakki edilemeyeceğini, ancak başvurulacak plebisitin neticelerini kabule hazır olduğunu söyledi. Müteâkiben söz alan İtalyan murahhası; iki teklif ileri sürdü. Bunlar üzerinde Türkiye'nin hâkimiyeti tanınmış olan yerlerden göç etmiş olan Ermeniler'in eski yerlerine avdet etmeleri için Cemiyet-i Akvâm'ın müzâherette bulunması gibi bir mes'ele etrafında olup esasen saded dışıydı. Fakat unutmamak gerekir ki, Türkiye'nin güney hududlarında yaşayan Hıristiyanları müstakil bir devlet olarak ortaya çıkarmak ve bunu Türkiye-Irak arasında bir tampon devlet olarak tesis etmenin lüzum ve fâidelerinden ilk bahseden, İngilizlerdi. Buna nazaran İtalyan Murahhasının da bu istikamette bir teklif ileri sürmesi, hiç şüphesiz İngiliz telkin ve teşviklerinin eseriydi. Bundan maksad müzâkereyi saded dışı mes'elelere sevkederek esası gözden kaçırmaktı. Ayrıca, sanki böyle ihtilâflı bir mes'ele de mevcutmuş gibi gösterip sonunda bunlardan feragat edilmiş ve bu suretle bir fedakârlıkta bulunulmuş gibi bir tavır alınarak bunu Musul Mes'elesi üzerinde mukâbil ferâgat ve tâvizlere mesned ittihaz etmekti.

29-30 Eylül 1924'de toplantı ve müzâkerelerine devam eden Cemiyet-i Akvâm Meclisi, Kâtib-i Umûmîliğin takdim ettiği rapor mûcibince Musul Mes'elesini tetkik edecek bir komisyonun teşkilini karara bağladı. Varılan bu karar gereğince komisyon bîtaraf devletler teb'asından üç kişiden teşekkül etmek üzere Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nce seçilecekti. Bu komisyon alâkadar devletlerle muhâbere ederek lüzumlu vesâiki tedârik edecek ve lüzum gördüğü takdirde mahallen de tahkikat icra edecekti. Gerek İngiltere ve gerek Türkiye bu komisyona yardımcı olarak müşâvirler tâyin edebileceklerdi. Komisyonun masrafları iki tarafça ödenecekti.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin bu kararı «mecburî hakem usûlü»nün kabulü mâhiyetinde olmak üzere atılmış ilk adımdı.

Komisyon'un teşkili ile Cenevre'yi terkeden hey'etimiz 10 Ekim 1924 tarihinde İstanbul'a gelmiştir.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin Musul Mes'elesini tedkik için teşkil ettiği üç kişilik hey'et şu kimselerden müteşekkildi:

Kont Teleki (Eski Macar Başvekili)

Af Wirsen (Belçikalı, Sefir)

A. Poulis (İsveçli, Albay)

Hey'et, 13 Kasım 1924 tarihinde Cenevre'de toplanarak mesai tarzını tayin ve taraflara takdim edilecek bir «s u a l l i s t e s i» tanzim etmiştir. Önce Londra'yı ziyâret eden hey'et mensupları, İngiliz resmî makamlarının görüşlerini tesbit ve ibraz ettikleri vesâiki tedkik ettiler. Müteâkiben Türkiye'ye gelerek 4 Ocak 1925 tarihinde Ankara'ya vâsıl oldular. Ankara'dan da gerekli temasları yaptıktan sonra Musul'a hareket ettiler. Hey'et mensupları **M. Kemal Paşa** ile de bu sırada bulunmakta olduğu Konya'da görüşerek gerekli izâhatı aldılar. Kendilerine Türkiye tarafından eski Ordu Müfettişi **Cevad Paşa** murahhas sıfatıyla refakat ediyordu.

Hey'et 16 Ocak'ta Bağdat'a vardı. Bağdat ve Musul'da tedkiklerine başladı. Ancak, İngilizler, bu komisyonun tedkikatını kolayca yapması için yardımcı olmaları gerekirken, akıl ve hayâle gelmedik güçlükler çıkardılar. Bu sûretle **Fethi Bey**'in vaktiyle Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nde «İngiliz işgâli altındayken Musul'da sâlim bir tedkikat yapılamaz» yolundaki itirazı bir kehânet gibi tebeyyün etmiş oluyordu. Gerçekten, mahallî İngiliz idârecileri Komisyon'da memur ve yardımcı olarak vazife gören **Nâzım** ve **Fettâh Bey**'leri tevkif etmeye kadar ileri gitmişler ve ancak Cemiyet-i Akvâm mümessillerinin müdâhaleleri sonunda serbest bırakmışlardır.

Ayrıca İngiliz tahrik ve teşvikleri ile hareket eden bir kısım parayla tutulmuş kimseler tedkik hey'etinin beraberindeki Türk Murahhas ve memurlarına karşı aleyhte tezâhürat yapmak teşebbüsünde bulunmuşlardır. Fakat birkaç kişiyi geçmeyen bu menfi tezâhüratçılarına karşılık yer yer geniş halk kitleleri de Türkiye ve mümessilleri lehinde İngilizlerin mânî olmaya çalışmalarına rağmen, coşkun tezâhüratda bulunmuşlardır. Tedkik Hey'etinden **Kont Teleki**'nin anlattığı şu hâdise bunun en iyi misâlidir:

«**Kont**, üniformasını giymiş olan **Cevad Paşa** ile birlikte bir gün Musul'da sokağa çıkmış. Halk, Türk Kumandanını görünce

büyük tezahürlerde bulunmuş. Cevad Paşa'nın elini öpmeye çalışmış, İngilizler halkı dövmeye çalışınca Kont işe müdâhale etmiş. «Cemiyet-i Akvâm âzâsının önünde adam dövülmez» demeye mecbur kalmış. Bu kâbil hâdiseler pek çoktur.»[159].

Komisyon, Cemiyet-i Akvâm Meclisine takdim ettiği raporda karşılaştığı güçlükleri uzun uzadıya tafsil ettikten sonra:

«Musul'da Komisyon'un vaziyeti gittikçe nezâket kesbediyordu. Türkiye lehinde tezâhüratta bulunmuş olan kimselerin taht-ı tevkife alındıklarına muttali olduk. Bizzat Komisyon Hey'eti dahi mütemâdi bir nezâret ve tarassut altındaydı. Komisyon'un bulunduğu binanın her iki methalinde de vücuda getirilen polis karakolları âzâ ve kâtiplerin gidip gelmelerini kaydediyor ve derhal merkeze telefonla haber veriyordu. Bu şerâit âzâ-yı muâvenesini bu vaziyet temâdî ettikçe mesâisi dâhilinde Komisyon âzâsı bîtaraf sûrette tahkikat yapılmasının adem-i imkânına hükmetti. Türk ve İngiliz âzâ-yı muâvenesini bu vaziyet temâdî ettikçe mesâisine başlayamayacağından haberdar etti...»[160] demektedir.

Müteâkiben sâlim bir tedkikatta bulunmak için İngiliz mahallî idârecileriyle yapılan çetin münakaşa ve mücâdeleleri anlatan ve İngilizlerin akıl ve hayâle gelmez mümânâatlarını tafsil eden Komisyon raporunda:

«Fevkalâde Komiser, İngiltere Hükûmet ve efkâr-ı umûmiyesinin komisyon âzâlarının milliyetleri ve hissiyat-ı muhtemellerinin herbirinin kararları üzerine ika-ı tesirden hâli kalamamış olduğunu farz ve tahmine imâle edilmesinden endişenâktir.

Reis, gerek kendi, gerek meslekdaşları nâmına bu ihtarın nâbecâ olduğunu derhal bildirmeyi zarûrî telâkki ettiğinden ve burada bir itimad mes'elesinin mevzuubahs olduğundan ve Meclis'in Komisyon âzâlarını tâkib edecekleri usûl-i mesâîyi tâyindeki vâsi serbestilerini tasdik ederek, tâyin eylediğinden bahisle, tenki'dâtın ancak huzur-u Meclis'de, ve esnâyı kararda alâkadar memleketler mümessilleri tarafından serdedileceğini ve komisyon mesâisinin safha-yı hâzırasında işbu mes'elenin tekrar mevzuubahs olmasının netâyic-i vâhime tevlid edebileceğini ilâve eylemiştir...»[161] demektedir.

---

159 - Ali Fuad CEBESOY - Siyâsi Hâtırâlar - II. Kasım, İstanbul 1960 sh: 184.
160 - Ayın Tarihi - C. V., sh: 322.
161 - a.g.e. sh: 326.

İngiliz mahâllî memurları ile sâlim bir tedkikatı temin için yaptıkları uzun mücâdeleyle geçen günler zarfında hiçbir iş göremeyen hey'et, nihâyet binbir müşkilât ile mahâllî memurları yola getirerek 5 Şubat 1925'de fiilen işe başlayabildiler. 25 Şubat'da Kerkük'de birleşmeye karar verdikten sonra birbirlerinden ayrılarak ayrı ayrı mıntıkaları yardımcılarıyla birlikte tarayıp mahâllî ileri gelenlerin rey, mütalâa ve arzularını tesbit için dağıldılar. Böylece, herbiri yardımcıları ile birlikte ayrı bir ekip teşkil ettiler.

Wirsen, şehrin civarındaki tedkikâtı sevk ve idâre etmek üzere **Cevad Paşa** ve **M. Jardin** ile Musul'da ikâmet etti.

Hey'et âzâları mümkün olduğu kadar çok kimseyi dinledikten, köy, kasaba ve şehir sâkinleri ve hattâ göçmen aşiretlerini dahi ziyâret ettikten sonra halkın gerçek arzu ve hissiyatını tesbite çalıştılar. Bu tesbitlerden sonra hacimli bir kitap teşkil edecek kadar tafsilâtlı bir rapor tanzim ettiler[162]. Bunda Türkiye ve İngiltere'nin iddiâ ve taleplerinin bir hülâsası ile bu iddiaların isbâtında kullandıkları delillerin kuvvet ve kıymetini şahsî müşâhedeleri ve elde ettikleri vesâik ile münakaşa ederek nihâyet «n e t â y i c» kısmında vâsıl oldukları kanaati coğrafî, ırkî, tarihî, iktisâdî, stratejik, siyâsî ilh...

Neticeler serlevhalı tâli kısımlarda bir kere daha tekrar ve hülâsa ederek demişlerdir ki:

«.......

Hukukî nokta-i nazardan, Türkiye, kendi hukukundan feragat etmedikçe komisyon münâziünfih arâzinin Türk ülkesinden ma'dud telâkki edilmesi icab ettiği fikrindedir.

Münâziünfih araziyi ilhak etmek için, Irak, ne hakk-ı gâlibiyet, ne de hukukî mâhiyette sâir hiçbir hakka istinad edemez. Irak, ancak mânevî mâhiyette olan mütaleâta istinad edebilir. Bu da şöyle ki: Madem bir «I r a k D e v l e t i» vücûda getirilmiştir, onun ülkesi, mâhiyet itibâriyle tabiî bir tarzda inkişâfa müsâid olmalıdır.

Komisyon şu mütalâat-ı hukukîyeye bir sıklet vermek için kendisinin kâfi derecde bir selâhiyeti hâiz olmadığı fikrindedir. Bunların kıymetini ölçmek Meclise âittir. Binâenaleyh Komisyon bunları mütalâat-ı nihâiyyesinde nazar-ı itibâre almayacaktır.»[163].

---

162 – Bu uzun ve tafsilâtlı raporun tamamı için bkz: Ayın Tarihi, C. V. Nu: 17, Ankara 1341, sh: 315 ve müt.

163 – a.y.

«..............

İttihaz edilecek tarz-ı hal, Asya'nın bu kısmında devamlı bir sulhün temini lüzumunu nazar-ı itibare alması lâzım geldiği cay-ı münâkaşa değildir. Komisyon bu mütaleânın kıymeti ve sâir avâmile nazaran buna verilecek kuvveti takdir etmeyi selâhiyeti hâricinde addettiğinden, bu ciheti Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne terketmeyi muvafık görür.

Şâyet işbu mütalâat-ı siyâsiyeyi nazar-ı itibare alarak Meclis münâziünfih arazinin Türkiye ile Irak arasında taksimine karar verirse işbu taksimden siyâsî mahiyette mahzur husûle gelmez.

Netâyic-i Nihâiye:

Sırf mevzubahs olan ahâlinin menfaati sahasında kalarak komisyon münâziünfih arazinin taksim edilmemesiyle işbu ahâli için azçok bir fayda mevcud olduğu fikrindedir.

Bu mütalâaya binaen bütün tahkikat-i fiiliyenin herbirine nisbî bir kıymet atfettiğinden Komisyon bilhassa iktisâdi ve coğrafi mâhiyette olan delâil-i mühimmenin ve arâzinin hey'et-i umûmiyesi üzerindeki ahâlinin ekseriyet itibâriyle dermeyan edilen kuyudat-ı itiraziye bâki kalmak üzere – izhar ettikleri temâyülâtın, şerâit-i âtiye ifâ edildikçe, Brüksel hatt-ı itibarîsi cenubundaki arazinin Irak'a raptı lehinde olduğu fikrindedir.

a) Memleket yirmibeş sene kadar tahmin edilen bir müddet zarfında Cemiyet-i Akvâm'ın fiilî bir «m a n d a»sı altında kalacaktır.

b) Memleketlerinin idâresi, adâletin icrâsı ve mekteplerdeki tedrisat için Kürt ırkına mensup memur istemek ve Kürt lisanının bütün şuabât-ı idâriyenin lisan-ı resmîsi olmasını talep etmek hususunda Kürtler tarafından izhar edilen temenniyat, nazar-ı itibare alınmalıdır.

Eğer, Irak ve İngiltere arasındaki hâlen cârî dört senelik muâhedenin inkızasında Cemiyet-i Akvâm'ın idâre teminatı verilmezse, halkın ekseriyetinin Arap hâkimiyetine, Türk hâkimiyetini tercih edeceğine Komisyon kanîdir.

Münâziünfih arâzinin Irak'a raptından mütevellid fevâidin o zaman gayet vahîm siyâsî mehâzire tebdil edeceğine dahi kânî

Musul'un Cemiyet-i Akvam Meclisinde müzâkeresi sırasında Türk Matbuatında çıkan karikatürlerden biri.

olan Komisyon, bu şerâit tahtında mezkûr arazinin dâhilî nizamnâmesi ve vaziyet-i hâriciye-i siyâsiyesi Irak'ınkinden kıyas kabul etmeyecek derecede sâbit olan Türkiye'nin hâkimiyeti altında yaşamağa devam etmesinin daha müfid olacağını tahmin eder. Karar ne olacaksa olsun, Diyâle havâlisini, iskâ mes'elesinin halli için ihtiyacı olan Irak'a bırakmak elzemdir.

İşbu delâile verilecek kıymetin takdirini komisyon Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne sevk ve havâle etmeyi vazife bilmiştir. Şâyet bu tedkiki müteakip, Meclis, münâziünfih arazinin taksiminin âdilâne olduğuna hükmederse, komisyon, Küçük Zap hatt-ı takribisini en ziyâde tavsiye olarak teklif eder. Bu hat işbu raporda en mufassal bir sûrette tarif edilmiştir.

İntârât-ı Mahsusâ:

Komisyon, belki tedkiki kendisine havâle edilen vazifenin mevzuuna dâhil olmayan velâkin memleketin teskini ve ahâlisinin saâdeti için âzamî bir ehemmiyeti hâiz bulunan üç mes'ele hakkında Meclis'in nazar-ı dikkatini celbetmeden raporu itmam edemez.

İşbu üç mes'ele, husûsât-ı âtîyyeden ibârettir:

a) Sükûneti temin edecek tedâbir,

b) Ekalliyetlerin ve bilhassa Müslüman olmayan ekalliyetlerin himâyesi,

c) Tedâbir-i ticâriyye.

a) Sükûneti temin edecek tedâbir.

Binnetice bütün arazi sahasında birbirine muhâsım gruplar vücud bulup inkişaf etti. Birçok kimseler yakın zamanda hâkimiyeti altına girecekleri devlete karşı kendi vaziyetlerini şâibedâr zannediyorlar veyahut ki, hakikaten vaziyetleri şâibedârdır.

Maahaza ahâlinin komisyon âzâlarının tamamiyle bitaraf tahkikat yapmaya çalıştıklarının ve ancak kendi müstakbel saâdetlerini nazar-ı itibâre aldıklarının tamamiyle farkına vardıkları fikrindeyiz.

CEVAD PAŞA
Cemiyet-i Akvam'ca seçilen Tahkik Hey'eti nezdinde bulunan Türk Murahhas ve Müşâviri.

Araziyi taht-ı hâkimiyetine alacak olan devlet memurîninin müsaadekâr evzâ ve harekâtiyle efkârın teskinine sarf-ı dikkat etmelidir. Mâzideki ef'al ve harekât için de mümkün olduğu kadar şümûllü bir aff-ı umûmî bahşedilmelidir.

Kendilerini bilhassa şâibedâr addeden veya hakikatte şâibedâr olan bazı eşhasın hissedebilecekleri endişeleri bertaraf etmek üzere Cemiyet-i Akvâm'ın birkaç sene için memleket dâhilinde ikâmet edecek bir mümessil tâyin edebilmesi belki mûcib-i fâide olur. Bu mümessil vazife itibariyle zarardîde olduklarını ve ezâya ma'ruz kaldıklarını iddia edenleri dinler ve görünüşe nazaran pek çok ihtilâfatı hal ve tesviyeye muhatab olur.

Şunu da zannediyoruz ki, fikirlerinden fedakârlık yapamayan

bâzı eşhas mıntıkayı terketmek isterlerse bunların âmâline yalnız sed çekilmemek değil, velâkin kendilerine her türlü suhûlet dahi ibrâz edilmek icab eder.

Maahaza asabiyetle yapılabilecek ve bilâhare fâilleri tarafından kemal-i esefle telâkki edilebilecek nâbe-mevsim harekâtın icrasına sebebiyet vermemek için hukuk-i hükümrânî hakkında verilecek karardan itibaren altı ay mürur etmedikçe hakk-ı hıyar istimâli câiz olmamalıdır. Bunu takip eden dört sene zarfında ahâli her iki tabiiyetten birini ihtiyarda serbest olmalıdır. Mâlik oldukları emvâli nakde tahvil edebilmek için ihtiyar-ı hicret edeceklere ayrıca bir sene daha müsaade edilmelidir. Anifülbeyân müddetin herhangi bir zamanda komşu tabiiyeti ihtiyar edecek hiçbir fert mevzuubahs beş sene hitama ermeden araziyi terk etmeye mecbur tutulmalıdır.

İhtiyar-ı hicret edecek kimselerin menâfiini, onları, emvâl-i gayrimenkullerini sûret-i seri'ada ve bilmecburiye yok bahasına satmaya icbar etmemek için böyle uzun bir müddet teklif etmek zarûretini hissettik. Pek kısa bir müddet her türlü sûistimalâta kapı açar. Emvallerine yok pahasına vâz-ı yed eylemek isteyen komşulardan memleketi terkedecek kimselerin görecekleri iz'acât ve tazyikât o sûistimallerin en ehvenini bile teşkil etmez:

Cemiyet-i Akvâm mümessili terk-i vatan etmek isteyen eşhasın âdilâne bir muâmeleye tâbi olmalarına nezâret edebilir ve ihtilâfın halli hususunda hakem vazifesini görebilir.

b) Ekalliyetlerin ve bilhassa Müslüman olmayan ekalliyetlerin himâyesi:

Münâziünfih arazi min külli vücuh Müslüman bir devletin taht-ı hâkimiyetinde bulunacağından betahsis Hıristiyanların ve aynı zamanda Musevî ve Yezidî ekalliyetlerin is'af-ı temenniyatı için temin-i himâyelerini kâfil tedâbir ittihazı muktazîdir. Devlet-i hâkimiye ekâlliyetlerin is'af-ı temenniyatı için teklif edilmesi zaruri olan şerâiti tâdât etmek selâhiyetimiz dâhilinde değildir. Maahaza Asûrîlerin harpten evvel resmen değilse bile fiilen hâiz oldukla-

rı eski imtiyâzâtın iâde edilebileceği kendilerine temin edilmesi icab ettiğini zikretmek fikrindeyiz. Devlet-i hâkime herhangisi olursa olsun, Asûrilere kendi memurlarını aralarında tâyin etmek hakkını tanıyarak ve onlardan patrikleri vasıtasiyle vergi tarh etmek ile iktifâ ederek bir dereceye kadar mahallî bir muhtariyet temin etmesi iktizâ eder.

Bilûmum Hıristiyanlar ve Yezîdiler, hürriyet-i diniyye ve mektep küşâd edebilmek hususunda temin edilmiş bulunmalıdırlar:

Ekalliyetlerin tâbi bulunacakları şerâit bizzarur işbu memleketin pek hususî olan şerâitine tetâbuk etmelidir. Mâahaza mahallinde müessir bir murakebe tesis edilmediği takdirde ekalliyetler hakkında taht-ı karara alınacak mevâd, pek vâhî bir mâhiyette kalır fikrindeyiz.

Cemiyet-i Akvam mümessili verilen teminatın tarz-ı tatbikine mahallinde nezâret etmek için bile tavzif edilebilir.

c) **Tedâbir-i Ticâriye:**

Münâziunfih hatta -arzettiğimiz veçhile- bir taraftan Türkiye ile Suriye diğer taraftan Irak ve İran arasında bir geçit arâzisidir. Bu arazî üzerinde icrâyı hakimiyet edecek devlet her hangisi olursa olsun kendisine ticârî mahreçler temini muhakkak elzemdir. Münâziunfih olan hattâ, Türkiye'ye iâde edildiği takdirde pek âşikârdır ki, Irak memleketin me'kûlâtı hususundaki menâbiden istifade etmek için Türkiye ile iktisadî bir itilâf akdetmekte esâsî bir menfaati hâiz olacaktır. Bittabii Türkiye dahi böyle bir itilâfa muvafakat etmelidir. Çünkü Bağdat fazlâ-yı mahsulââta mahall-i revaç olacak yegâne mahreç bulunduğundan böyle bir itilâf binnefs ahalinin cümle-i menâfiindendir.

Münâziunfih arâzi, Irak'a terk edildiği takdirde ahâliye, yalnız Türkiye ve Suriye ile serbestçe icrâ-yı ticâret edebilmek selâhiyeti değil, fakat Türkiye'nin dahi hudud şehirlerine mahsullerin Musul tarikiyle ihracı ve eşyâ-yı ma'mûlenin ithali zımnında keza tes-

hilât verilmelidir. Münâziunfih hıttânın Irak ve Türkiye arasında taksim edildiği takdirde bile bu kâbil itilâfat akdedilmelidir.

Cenevre, 16 Temmuz 1925

İmza İmza
Af Wirsen, **Kont P. Teleki**

İmza
A. Polis[164]

Cemiyet-i Akvâm'a takdim edilen ve ancak netice kısmının çok az bir parçasını nakledebildiğimiz bu tafsilâtlı rapor, hey'et-i umûmiyesi itibâriyle Türkiye lehinde olmakla beraber çeşitli tezatlarla dolu bir rapordur. Meselâ; bu raporda yer alan şu fıkra Türkiye'nin Musul üzerindeki hakk-ı tabiisini tescil mâhiyetindedir:

«Hukukî nokta-i nazardan Türkiye kendi hukukundan feragat etmedikçe komisyon münâziunfih arazinin Türk ülkesinden ma'dud telâkki edilmesi icâbettiği fikrindedir.»

Buna rağmen rapor bu esas mütalâa ile tezad teşkil edecek bir çok noktalar da ihtiva etmektedir ki, bunların başında Irak'ın yirmibeş sene müddetle ve «m a n d a t e r» sıfatıyla Cemiyet-i Akvâm'ın dolayısıyle İngiltere'nin himâyesi altına vaz'ı teklifidir.

Diğer bir husus da halk ekseriyetinin serbest reylerine mürâcaat edildiği takdirde Irak'ı tercih etmek ihtimâllerinin gâlip olduğu hususundaki beyândır. Halbuki böyle bir ihtimal varid olsaydı Türkiye'nin bu ihtilâflı mes'ele ele alındığı günden beri ileri süregeldiği «h a l k ı n r e y i n e m ü r â c a a t» teklifi İngilizlerce dâima ve kat'iyetle reddolunmazdı. Aksine olarak Türkler'den maada Kürtlerin ve hattâ Araplar'ın kâhir ekseriyetlerinin bile Türkiye lehinde olduğu bir vâkıaydı. Bu hususu teyîd eden yüzlerce müşâhededen sâdec birisini nakletmekle bu iddiaya cevap vermiş olacağımızı zannederiz.

---

164 – Ayın Tarihi – C: V, sh: 439 - 445.

Harb-i Umûmi bidâyetinde Bağdat Vâliliği de yapmiş olan **Süleyman Nazif** merhumun İstanbul'da Mütâreke esnasında İstanbul'un işgâlini bir nev'i protesto mâhiyetinde yaptığı, «P i y e r L o t i k o n u ş m a s ı» da naklettiği bir müşâhedeyi dikkatlerinize arz ediyoruz:

«...Bizim eski hudud-i şevketimiz, Süleyman Kanunî'nin çizmiş olduğu hudud, cenub-i şarkîde Basra Vilâyeti ile bitiyordu. Bu vilâyet Harb-i Umûmi'nin dördüncü ayına kadar Devletimizin ve Bayrağımızındı.

Basra kurbunda ve Şattülarab sâhilinde Ma'den adlı bir Arap aşîreti vardı. Hal-i bedeviyette yaşarlar. Cesurlardır. Güfteleri, besteleri ve oralarca pek makbul şarkılar tanzim ederler.

Basra'nın sukûtunu müteâkip söylenmiş şarkılardan birini iki sene evvel Şam'da dinledim. Hânendeler de, sâzendeler de Arap idiler. Neşîdeyi okur ve çalarken hepsinin seslerinde giryân ihtirazlar, gözlerinde yaşlar vardı. Şarkı; «Emşî Basra!... Emşî...» diye başlıyor ve öyle bitiyordu. İlk parçasının hatırımda kalan meâli işte:

«Yürü Basra!... Yürü!... Osmanlılar buralardan gideli, ben çocuğu Şatt'a düşmüş vâlide gibiyim, gözüm suda yürüyorum. Yürü Basra!... Yürü!.. Onlar sana gelmezlerse sen onlara yürü...»[165].

Bu raporu eline alan Milletler Cemiyeti, buna istinaden bir karar vermek mecbûriyetindeydi. Fakat bu karar hukûken nasıl bir vasfı hâiz olacaktı? Bu noktayı tesbit için Cemiyet-i Akvâm Meclisi raportörü **Unden**, İngiltere Murahhası **Lord Parmor**'a Cemiyetin vereceği karar her ne mâhiyette olursa olsun bunu İngiliz Hükümeti'nin kabul edip etmeyeceğini sormuş, müsbet cevap almıştı. **Unden** aynı suali **Fethi Bey**'e sorunca, **Fethi Bey**, Milletler Cemiyeti misâkının onbeşinci maddesi gereğince kabul edeceğini bildirdi. **Unden** İngiliz Murahhasının «kayıtsız şartsız kabul ettiğini, O'nun da böyle kat'î bir cevap vermesi gerektiğini» söylemesi üzerine **Fethi Bey** de «m u t l a k k a b u l» cevabını verdi.

---

165 – **Süleyman Nazif** – Hitâbe (**Piyer Loti** Hitabesi diye meşhurdur) – İstanbul 1927, sh: 14.

Bu durum Türk Hükümeti'nce kabule şâyân görülmedi. Zira bu ihtilâf Milletler Cemiyeti'ne arzedilirken, orada verilecek kararın kat'î bir mâhiyet taşıyacağı kabul edilmiş değildi. Bu yüzden Türk Hükümeti'nce Cenevre'ye murahhas olarak bu defa **Tevfik Rüştü** (Aras) **Bey** gönderildi. Bu zat, Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin bu mes'eleyi ancak misakın onbeşinci maddesi gereğince tedkik edeceği yolunda müdâfaalarda bulundu. Çünkü Tahkîk hey'etinin raporunu aldıktan sonra 1925 yılı Eylül ayı başında mes'eleyi görüşmek için bir kere daha toplanmış olan Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin **Fethi Bey**'e karşı tutumundan «k a t'i b i r k a r a r» vermek arzusunda bulunduğu anlaşılıyordu. Bu yüzden yeni Türk Murahhası **Tevfik Rüştü Bey**, mezkûr hey'etin raporunun ancak «i s t i ş â r î» bir mâhiyeti hâiz olabileceğini, zira bu hey'etin bir «h a k e m h e y' e t i» olmadığını iddia ile Cemiyet-i Akvâm'ın mes'eleyi raporda ileri sürülen tekliflerle bağlı olmayarak kararlaştırabileceğini müdâfaa etti. Ayrıca bu rapor gibi Cemiyet-i Akvâm'ın vereceği kararın da Türkiye için kayıtsız şartsız kabûlü icâbettirmediğini anlattı.

Bütün bu itirazlara rağmen Cemiyet-i Akvâm Meclisi, 2 Eylül 1925 tarihinde «L â h e y B e y n e l m i l e l A d â l e t D i v â n ı»ndan üç hususta istişârî rey ve mütalâa talebinde bulundu:

1) Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin Lozan Muâhedenâmesi'nin üçüncü maddesi gereğince vereceği kararın hukukî mâhiyeti nedir? Yani bir «h a k e m k a r a r ı» mı, yoksa «t a v s i y e» mi, yoksa sadece bir «t a v a s s u t» mudur?

2) Böyle bir karar için «i t t i f a k» şart mıdır? Yoksa ekseriyetin reyi kâfi gelir mi?

3) İki tarafın mümessilleri bu mes'ele için başvurulacak rey'e katılabilirler mi?

«L â h e y B e y n e l m i l e l A d â l e t D i v â n ı»'bu sualleri müzâkere ederek 21 Kasım 1925 tarihinde rey ve mütalâasını tesbit etti. Bu kararla taraflar, Lozan Muâhedenâmesi'nin mezkûr üçüncü maddesini imza etmekle, bu ihtilâfın mecbûrî ve kat'i bir sûrette hallini temin etmek, yani ihtilâflı sınırları sûret-i kat'iyede tâyin ve tesbit etmek istemişlerdir. Bu yüzdendir ki, Cemiyet-i Akvâm'ın, Lozan Muâhedenâmesi'nin üçüncü maddesi-

nin ikinci fıkrası gereğince alacağı karar iki taraf için de «m e c b u r î o l m a k l â z ı m g e l m e k t e d i r» şeklindeydi. Divan, bu kararını mezkûr maddede ihtilâfı, kat'i bir sûrette halletmek maksadını ifade eden lâfızlara istinad ettirmişti.

Bu mütalâayı alan Cemiyet-i Akvâm Meclisi, Musul'u Irak'a ilhak eden ve Irak'ı da yirmibeş sene müddetle İngiltere'nin mandası altına koyan bir karar verdi. Halbuki her iki taraf da bu ihtilâfı Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne havâle ederken, O'na bu hususta kat'î ve mecburî bir karar ittihazı selâhiyetini vermemişlerdi. Eğer böyle olsa, yâni kat'i bir selâhiyet tanınmış bulunsaydı, yukarıda arz edildiği üzere, **Fethi Bey**'e «verilecek karar ne olursa olsun, kayıtsız ve şartsız kabul edip etmeyeceğini» sormaya mahal olmazdı. Bu noktada, bir şüphe ve tereddüd ifâde eden bu suâl bile Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin kat'î bir karar ittihaz etmek hususunda selâhiyetinin adem-i mevcûdiyetini isbata kâfi bir hukukî delildir.

Şu husus da tebâruz ettirilmelidir ki, bu karar, Cemiyet-i Akvâm Misâkı'nın beşinci maddesi mûcibince «i t t i f a k l a» ittihazı gereken bir karardı. Halbuki bu esnada mazbata muharrirliğini yapan İsveç Hâriciye Nâzırı **M. Unden «kararın alâkadarların reyi hâriç olmak üzere alınması gerektiği»** fikrini ortaya atmıştı. Zira misâkın beşinci maddesi bu gibi mes'eleler için «i t t i f a k»ı şart koştuğundan, Türkiye'nin rey'e iştiraki halinde bunu sağlamaya imkân bulunmayacaktı. Tabiatıyla bu hareket tarzından maksadın ne olduğu açıkça belliydi. Bu duruma itiraz eden Türk Murahhası **Tevfik Rüştü Bey, Unden**'e «bu teklifi misâkın hangi maddesine istinaden yaptığını» sorunca, **Unden** «bunun da asıl mes'ele gibi halli gerektir» tarzında bir mugalâta ile cevap vermiştir.

Tahkik hey'etinin pek çok kısımları itibariyle lehimizde olan raporuna rağmen Musul'u Türkiye'den ayırarak hâlâ devam eden ızdıraplı bir esârete sevkeden Cemiyet-i Akvâm'ın, bu haksız kararı karşısında, Murahhas Hey'eti'miz evvelâ Meclis'i, sonra da Cenevre'yi terketmişlerdir. Hattâ Hey'etin Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ni terkedişi, rey ve niyetlerin belli olduğu, fakat kararın henüz izhar edilmediği bir esnada vâkî olduğundan bu karar, gıyabımızda verilmiştir.

Bu kararı kabul, Türkiye için 1918 yılından beri devam eden Musul üzerindeki İngiliz emrivâkisini de kabul mânâsına geleceği cihetle, bunu sûret-i kat'iyyede reddeden Türkiye, bu hususta İngiltere ile de hiçbir müzâkereye yaklaşmamış ve böylece bir sene kadar bir müddet geçmiştir.

Musul'un ziyaında, evvelkilere ilâveten, Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ndeki tutumumuzda mevcud olan hataları şöylece sıralamak mümkündür:

1 – **Fethi Bey**'in Cemiyet-i Akvam Meclisi'nce verilecek kararı «kayıtsız ve şartsız olarak kabul edeceğini» beyan etmesi,

2 – Lâhey «B e y n e l m i l e l D â i m î A d â l e t D i v â n ı»ndan istişârî rey ve mütalâa talep edildiği vakit, oraya, müzâkerelere iştirak ederek gerekli izâhâtı verecek bir mümessil göndermeyişimiz. **Tevfik Rüştü Bey**, kendisine teklif edilmiş olduğu halde, bu vazifeyi yapmaktan istinkâf etmiştir.

3 – Her halükârda Musul'un kaybedilme ihtimâlini göz önüne alarak, Irak Türkler'inin, Lozan Muâhedenâmesi'nin otuzyedinci maddesinden itibaren vaz'edilmiş olan «E k a l l i y e t l e r i n H i m â y e s i »ne müteallik imkânlardan mütekâbil bir sûrette istifadelerini temin edebilecek bir teklif ile bunu tahakkuk ettirmeye çalışmayışımız.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin mezkûr kararının kabul edilmeyişi, Türkiye-İngiltere münâsebetlerini gergin ve muallâk bir hale getirdi. Yukarıda arz edildiği üzere bir sene kadar bir müddet, her iki tarafça da beklemek ve şartları gözetmekle geçti. Nihayet Türkiye zevâhiri kurtarmak kabilinden Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin kararını kabul yerine, İngilizler'le bir anlaşma yapmak sûretiyle bu işi tasfiye etmeyi tercih etti. Zira İngilizler tarafından tekrar silâhlandırılan «A s u r î» ve «Y e z i d î l e r» 1926 Martı'nda güney hududlarımıza tecâvüze kalkmışlardı. Bu hareket esnasında telefon tellerini kesen mütecâvizler bir kısım nöbetçi erlerimizi de şehîd etmişlerdi. Bu hareketler karşısında Türkiye'nin ciddî bir tenkil hareketine girişmesi üzerine Berlin Elçiliğine tâyin edilen eski İngiliz Elçisi **Lindzey**, yeni memuriyetine gitmeden, Türkiye-Irak hududu mes'elesini görüşmek üzere geleceğini 6 Nisan'da resmen bildirdi. Birkaç gün sonra da Ankara'ya gelen **Lindzey** ile müzâkereler başladı.

2 Haziran'da o zaman Irak Harbiye Nâzırı olan Nuri Said Paşa da hazırlanan anlaşmayı imzalamak üzere Ankara'ya geldi.

6 Haziran sabahı Muâhedenin bir gece evvel, gece yarısı[166] imza edildiği gazetelerde okundu. O sırada Muhâlefet Partisi olarak bulunan «T e r a k k i p e r v e r F ı r k a» bu muâhedenin tasdikine iştirak etmedi[167].

Musul'un hâlâ devam eden vatancüdâlığına nihâî hukukî mesned, işte bu muâhede olmuştur. Türk-Irak hududunu bugün hâlâ devam eden şekliyle tesbit eden ve Musul petrollerinden Türkiye'ye yirmibeş sene müddetle ve o da kâğıt üzerinde kalmış olan yüzde on hisse veren bu muâhedeye olsun, Irak Türkleri için herhangi bir siyâsî ve ictimâi teminât dercetmek yine de düşünülemedi. Meşhur atasözü ile ifâde etmek lâzım gelirse, dağ bir fare doğurmuş oldu, hem de ölü olarak...

Mezkûr muâhede şudur:

TÜRKİYE, İNGİLTERE VE IRAK HÜKÜMETLERİ BEYNİNDE MÜN'AKİT HUDUD VE MÜNÂSEBAT-I HASENE-İ HEMCİVÂRİ MUÂHEDENÂMESİ
(METİN)

Ankara, 5 Haziran 1926

Bir taraftan Türkiye Reisicumhuru Hazretleri ve diğer taraftan Haşmetli Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet-i Müttehidesi, Mâverâ-yı Ebhâr Britanya Arazisi Kralı ve Hindistan İmparatoru Hazretleri ve Haşmetlû Irak Kralı Hazretleri.

Lozan'da imza edilen 24 Temmuz 1923 tarihli muâhedenin Türkiye ile Irak arasındaki hududun tâyini hakkındaki ahkâmını derpiş ederek Irak'ı müstakil bir devlet ve kendisiyle İngiltere arasında mün'akit 10 Teşrinievvel 1922 ve 13 Kanunusâni' 1926 tarihli muâhedelerden münbâis münâsebât-ı mahsusâyı tanıyarak hudud mıntıkasında aralarındaki âhenk ve hüsn-ü âmizişi ihlâl edebilecek hergünâ hâdisâtı bertaraf etmek arzusuyla.

---

166 - Ali Fuad CEBESOY - a.g.e. 187.

167 - a.g.e., sh. 188

Bu bapda bir muâhede akdine karar vermişler ve berveçhi zîr murahhaslarını tâyin etmişlerdir. Şöyle ki:

Türkiye Cumhuriyeti Reisi Hazretleri:

İzmir Meb'usu ve Türkiye Cumhuriyeti Hâriciye Vekili **Dr. Tevfik Rüştü** Beyfendi Hazretleri.

Haşmetlû Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet-i Müttehidesi, Maverâ-yı Ebhâr Britanya Arazisi Kralı ve Hindistan İmparatoru Hazretleri:

Haşmetlû Britanya Kralı Hazretleri'nin Türkiye Cumhuriyeti nezdinde fevkâlâde sefir ve murahhası asâletlû **Sir Ronald Charles Lindzey**, K.C.M.G.C.B.C.V.O. Hazretleri.

Haşmetlû Irak Kralı Hazretleri:

Irak Müdafaa-i Milliye Vekil Vekili Miralay **Nuri Said**, S.M.J.D.S.O Hazretleri.

Müşârünileyhin yolunda ve muntazam bulunan selâhiyetnâmelerini tebliğ ettikten sonra ahkâm-ı âtiyeyi kararlaştırmışlardır.

BİRİNCİ FASIL

Türkiye İle Irak Arasındaki Hudud

Madde: 1 – Türkiye ile Irak arasındaki hatt-ı hudud Cemiyet-i Akvâm'ın 29 Teşrinievvel 1924 tarihli ictimâında takarrür etmiş olan güzergâha tevfikan berveçhi zîr sûret-i kat'iyede tâyin edilmiştir.

(Brüksel hatt-ı hududunun tarihi merbuttur)

Maamafih bâlâdaki hatt-ı hudud Aşuta ve Alamun cenubunda bu iki mahalli yekdiğerine rapteden yolun Irak arâzisinden geçen kısmını Türk arâzisi dahilinde bırakmak üzere tâdil edilmiştir.

Madde: 2 – Birinci maddenin son fıkrası kaydı tahtında mezkûr maddede tesbit edilen hatt-ı hudud işbu muâhedeye merbut 1/250.000 mikyasında harita üzerinde tersim edilmiştir.

Metin ile harita arasındaki ihtilâf zuhurunda metin muteber olacaktır.

Madde: 3 – Birinci maddede tasrih edilen hatt-ı hududu arazi üzerinde tâyin etmek üzere bir tahdid-i hudud komisyonu teş-

kil edilecektir. İşbu Komisyon, Türkiye Hükûmeti tarafından tâyin edilecek iki ve Britanya ile Irak Hükûmetleri tarafından tâyin edilecek iki murahhas ile muvafakat buyurduğu takdirde İsviçre Reisicumhuru tarafından İsviçre teb'ası meyanından tâyin edilecek bir reisden mürekkep olacaktır. İşbu komisyon sür'at-i mümkine ile ve herhalde bu muâhedenin mevki-i mer'iyete vazından itibaren altı ay zarfında içtimâ edecektir. Komisyonun mukarreratı ekseriyet-i ârâ ile ittihaz edilecek ve bilcümle tarafeyn-i âliyeyn-i âkideyn için vâcibür-riâye olacaktır.

Tahdid-i hudud komisyonu herhalde işbu muâhededeki târifâtı pek yakından tâkibe gayret edecektir. Komisyonun masarifi Türkiye ve Irak arasında mütesâviyen taksim edilecek, alâkadar devletler komisyonun vazifesini ifâ edebilmesi için lâzım gelen ikâmet, amele, malzeme (kazık işareti taşı) müteallik bilcümle husûsâtta gerek doğrudan doğruya, gerek memurîn-i mahalliye vasıtasıyla muâvenet etmeyi taahhüd eylerler.

Hudud işâretlerinden birinden diğeri görülecek sûrette vazedilecek ve üzerlerine numara konulacaktır. Bunların mevkileri ile numaraları bir harita üzerinde gösterilecektir.

Tahdid-i hudud zabıtnâme-i kat'iye ve buna merbut haritalarla vesâik üç nüsha olarak tanzim edilecek ve bunlardan ikisi hem hudud devletlerin hükûmetlerine ve üçüncüsü musaddak sûretleri Lozan Muâhedesi'ni imza eden devletlere tebliğ edilmek üzere Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti'ne itâ edilecektir.

Madde: 4 – Birinci madde mûcibince Irak'a terk edilen arazideki ahâlinin tabiiyeti Lozan Muâhedesi'nin 30-36'ncı maddelerine tevfikan halledilecektir.

Tarafeyn-i âliyeyn-i âkideyn mezkûr muâhedenin 31, 32, 34 üncü maddelerinde münderiç hakk-ı hıyarın işbu muâhedenin mevki-i mer'iyete girdiği tarihten itibaren on iki ay müddetle cârî olabileceğini kararlaştırmışlardır.

Maamafih Türkiye bâlâdaki ahâliden hakk-ı hıyarlarını Türkiye tabiiyeti için istimal edenlerin işbu haklarını tanımak hususunda serbesti-i hareketini muhafaza eder.

Madde: 5 – Tarafeyn-i akideynden herbiri birinci maddede

tasrih edilen hatt-ı hududu kat'î ve taarruzdan masun olmak üzere kabul ve bunu tâdile matuf her türlü teşebbüsten tevakki etmeyi taahhüd eyler.

İKİNCİ FASIL

Münâsebât-ı Hâsene-i Hemcivâri

Madde: 6 – Tarafeyn-i âliyeyn-i akideyn bir veya birkaç müsellâh eşhasın civar hudud mıntıkasında yağmagerlik veyahud şekâvet icrâsı maksadıyle vuku bulacak istihzâratına yed-i iktidarlarında bulunan bilcümle vesâit ile muhalefet etmeyi ve bunların hududdan mürururuna mânî olmağı mütekabilen taahhüd eylerler.

Madde: 7 – Onbirinci maddede zikredilen selâhiyettar memûrîn civar hudud mıntıkasında yağmagerlik veyahut şekâvet icrâsı için bir veya birkaç müsellâh eşhâsın istihzârâtta bulunduklarını istihbar ettikleri zaman yekdiğerini mütekâbilen ve bilâ imhâl haberdar edeceklerdir.

Madde: 8 – Onbirinci maddede zikredilen selâhiyettar memûrîn bulundukları arazi dâhilinde ikâ edilmiş olabilecek bilcümle yağmagerlik ve haydudluk efalinden mütekâbilen yekdiğerlerini haberdar edebileceklerdir.

Haberdar edilecek taraf memûrîni yed-i iktidarlarında bulunan bilcümle vesâit ile bunların fâillerinin hududdan mürururuna mâni olmağa gayret edeceklerdir.

Madde: 9 – Müsellah bir veya birkaç eşhas civar hudud mıntıkasında bir cinâyet veya cürüm ika ettikten sonra diğer hudud mıntıkasına ilticaya muvaffak olduğu takdirde bu son hudud mıntıkası memûrîni işbu eşhâsı silâhlarıyle ve yağma ettikleri eşyâ ile birlikte kanuna tevfikan tebaası bulundukları tarafın memûrînine teslim etmek üzere tevkif etmeye mecburdurlar.

Madde: 10 – Muâhedenin işbu faslının tatbik edileceği hudud mıntıkası Türkiye'yi Irak'dan tefrik eden bütün hudud ile bu hududun bir ve diğer tarafında yetmişbeşer kilometre derinliğinde bulunan mıntıkadır.

Madde: 11 – Muâhedenin işbu faslını tatbik ile mükellef selâhiyettar memurîn berveçhi zîrdir.

Umûmî teşrik-i mesâiyi tanzim ve ittihaz olunacak tedâbirin mes'uliyetini deruhte etmek üzere:

Türkiye tarafından: Askerî hudud kumandanı,

Irak tarafından: Musul ve Erbil Mutasarrıfları,

Malûmat-ı mahalliyenin ve tebliğât-ı müstacelenin teâtisi için:

Türkiye tarafından: Vâlilerin muvâfakatı ile tâyin edilecek memurîn.

Irak tarafından: Zako, İmâdiye, Zivar, Revandiz kaymakamları.

Türkiye ve Irak hükümetleri gerek onüçüncü maddede zikredilen dâimî hudud komisyonu mârifetiyle ve gerek tarîk-i siyâsî ile yekdiğerini haberdar ederek esbab-ı idâriyeden dolayı selâhiyettar memurlarının listesini tâdil edebilirler.

Madde: 12 – Türkiye ve Irak memurları diğer taraf teb'asından olup bilfiil onun arazisinde bulunan aşâir rüesası şeyh veyahud diğer âzâsı ile resmî veya siyâsi mâhiyeti hâiz her nev'i muhârebeden istinkâf edeceklerdir. Tarafeyn-i âkideyn hudud mıntıkasında bir veya diğer devlet aleyhine müteveccih hiçbir günâ propaganda teşkilâtına ve ictimaa müsaâde etmeyeceklerdir.

Madde: 13 – Muâhedenin işbu faslının ahkâmının icrâsını teshil ve umûmiyetle hudud üzerinde münâsebât-ı hasene-i hemcivârîyi idâme etmek üzere vakit vakit Türkiye ve Irak hükümetleri tarafından mütekâbilen tâyin edilecek müsâvî adette memurînden mürekkep dâimî bir hudud komisyonu teşekkül edecektir.

Bu komisyon en az altı ayda bir kere ve ahval icab ettirdiği takdirde daha ziyâde ictima edecektir.

Münâvebeten Türkiye ve Irak'da ictimâ edecek olan bu komisyon muâhedenin bu faslının ahkâmının icrasına müteallik mesâili ve alâkadar hudud mıntıka memurları arasında bir ihtilâfa müncer olmayan diğer her nevî hudud mesâilini sûret-i dostânede halletmek vazifesiyle mükellef olacaktır. Komisyon işbu muâhedenin mevki-i mer'iyete girdiği tarihi takibeden iki ay zarfında birinci defa olarak Zako'da ictimâ edecektir.

ÜÇÜNCÜ FASIL

Ahkâm-ı Umûmiye

Madde: 14 – Her iki memleket arasında menâfi-i müştereke sahası tevsi etmek maksadiyle Irak Hükümeti işbu muâhedenin mevki-i mer'iyete vaz'ı tarihinden itibaren yirmibeş sene müddetle berveçhi zîr alacağı âidatın yüzde onunu Türkiye Hükümetine tesviye edecektir.

a) 14 Mart 1925 tarihli imtiyaz mukavelenâmesinin onuncu maddesi mûcibince «Türkiş Petroleum Kompani»den,

b) Bâlâdaki imtiyaz mukavelenâmesinin altıncı maddesi mûcibince petrol ihraç edebilecek olan şirketlerden veya eşhastan,

c) Bâlâda zikredilen imtiyaznâmenin otuzüçüncü maddesi mûcibince teşekkül edebilecek olan muâvin şirketlerden,

Madde: 15 – Türkiye ve Irak dost devletler arasında cârî usûle tevfikan bir iâde-i mücrîmin muâhedesi akdetmek üzere mümkün mertebe sür'atle müzâkerâta girişmeğe karar vermişlerdir.

Madde: 16 – Irak Hükümeti kendi arâzisinde ikâmet eden eşhası muâhedenin imzasına kadar Türkiye lehindeki efkâr ve harekât-ı siyâsiyelerinden dolayı iz'az ve ta'zip etmemeği ve kendilerine tam ve mutlak bir aff-ı umûmî bahşetmeyi taahhüd eyler.

Bu bapda itâ olunmuş hükümlerin kâffesi iptal edilecek ve derdest bulunan bilcümle tâkibât tevkif olunacaktır.

Madde: 17 – İşbu muâhede tasdiknâmelerin teâtisinden itibâren mevki-i mer'iyete girecektir.

İşbu muâhedenin ikinci faslı, muâhedenin mevki-i mer'iyete girdiği tarihten on sene müddetle mer'i kalacaktır.

İşbu muâhedenin mevki-i mer'iyete girdiği tarihten itibaren iki sene hitâmında tarafeyn-i akıdeynden herbiri işbu faslı kendisine âidiyeti itibâriyle feshetmek hakkını hâiz olacaktır. Keyfiyeti fesih, ihbar edildiği tarihten bir sene sonra müessir olacaktır.

Madde: 18 – İşbu muâhede tarafeyn-i âliyeyn-i akideyn tarafından tasdik edilecek ve tasdiknâmeler mümkün mertebe sür'atle Ankara'da teâti edilecektir. Muâhedenin musaddak sûretleri Lozan Muâhedesi'ni imza eden devletlere gönderilecektir.

Tasdikan lilmakal bâlâda isimleri zikredilen murahhaslar işbu muâhedeyi imza ve zîrini temhir etmişlerdir.

Ankara'da 5 Haziran 1926 tarihinde üç nüsha olarak tanzim edilmiştir.

İmza
Dr. Tevfik Rüştü
(Mühür)

İmza
R. C. Lindzey
(mühür)

İmza: Nuri Said (mühür)

MERBUT

Türkiye ile Irak arasındaki hudud

Madde: 1 – Türkiye ile Irak arasındaki hatt-ı hudud Cemiyet-i Akvâm'ın 29 Teşrinievvel 1924 tarihli ictimâında takarrür etmiş olan güzergâha tevfikan berveçhi zîr sûret-i kat'iyede tâyin edilmiştir.

Dicle Nehri ile Habur Çayı'nın nokta-i iltikalarında bed ile Habur Çayı'nın hatt-ı mutavassıt veya talveğini takiben mezkûr çayın Hazil Çayı mültekasına kadar:

Siyomez'den geçen Çay mültekasının menbaına doğru üç kilometre kâin bir noktasına kadar Hazil Çayı'nın hatt-ı mutavassıt veya talveği.

Bu noktadan itibaren Siyomez'den geçen çay kolu havzasının şimalindeki tepeye kadar şarka doğru giden bir hatt-ı müstakim;

Bu havzanın şimalindeki tepeden Bilâkiş Dağı'na kadar;

Bu noktadan itibaren Bayco Çayı'nın Robozak'daki kolunun menbaına kadar.

Bu çay ile Robozakin şark - cenubu şarkîsindeki 6834 rakımından inen çayın Robozak'ın cenubunda kâin mülteka kısmına kadar;

6834 rakımlı tepeden şimal - şark-ı şimâlindeki boğaza kadar bir hatt-ı müstakim;

Şark istikametini takiben bu boğazdan inen küçük çay talveğinin Habor Çayı ile nokta-i iltikasına kadar,

Habor Çayı mansabına doğru tahminen birbuçuk kilometre boyunca mezkûr çayın Aroş ve Ceramos mıntıkasından inen bir çay ile iltikasına kadar.

Bu çayı takiben, Kaşure'den gelen çayı şimalde bırakarak birincisi Ceramos'dan ve ikincisi Aroş'dan inen iki mühim kolun yekdiğeriyle telâkisine kadar;

Bu mültekadan bâlâda mevzubahis olan iki kolun arasındaki suların hatt-ı taksimi üzerinde 6751 rakımdan şarka doğru müntehi olan bu vadi talveği;

Evvelkinin şarkında kâin 9063 rakımına kadar bu hatt-ı taksim-i meyah ve sonra Lizen Çayı havzasının cenup tepesiyle Ceramus'dan gelen kol havzası ve tepesinin nokta-i telâkisine kadar;

Oradan Zap Çayı kolu havzasının şimal tepeleri boyunca bu sonuncu tepe hattı;

Özkaya'nın tahminen iki kilometre garp - şimâl-i garbisindeki tepesine kadar; Özkaya'nın kurbunda ve şimal-i şarkisiyle kâin bu zirvenin Zap Kolu'nun mebaına kadar bir hatt-ı müstakim;

Zap Çayı'na kadar bu kolun mecrası,

Zap Çayı mansabına doğru takiben Bayçoka'nın bir kilometre cenubunda kâin bu noktaya kadar;

Bebehî'nin cenubundan ve Çal'ın şimâlinden geçen Çay havzasının cenup tepesine kadar şark istikametinde:

Berican'dan geçen Zap kolunun cenup hatt-ı bâlâsı boyunca imtidad eden ve Şilok'un garb-cenubu garbisinde Avmarek'in menbaına yakın bulunan noktaya kadar bir hatt-ı müstakim;

İşbu menbaa kadar bir hatt-ı müstakim,

Bu menbadan Avmarek'in garbî kolu Kesrik ve Mervek arasındaki boğaza inen Küçük çay mültekasına kadar;

Bu Küçük çay kendi menbaına kadar,

Mültekası Nervek şimalindeki Avmarek'in şark kolunda müteşâib suya kadar en kısa mesafe:

Bu hatt-ı bâlâ, Şeyh Muammer kurbunda ve şimalinde bu çaya akan Rutbarşin kolu menbaına en yakın olan noktaya kadar;

Bu menbaya kadar bir hatt-ı müstakim;

Bâlâda zikrolunan Rutbarşin kolunun biraz cenubunda ve çayın mansabına kadar mansabına doğru akan Rutbarşin'dir.

Bu çay kendi menbaına kadar;

Bu menbadan Rutbarşin ve Herki'nin şark ve kurbundaki Şemsidinan kolu sularını ayıran hatt-ı bâlâya kadar en kısa mesafe;

Bu noktadan işbu kolu besleyen en yakın çaya en kısa mesafe;

Bu çay ve mâruzzikr kol Şimsidinan suyuna kadar;

Bu mültekadan Şemsidinan suyu havzasının cenubî tepesine en yakın mesafe;

Bu tepe (Boyah)'ın şark ve kurbundan geçen Hacıbey Çayı ve kolunun beynindeki zirve hattıyla tekatu noktasına kadar;

En kısa bir hatt-ı müstakim üzere Hacıbey Çayı'na kadar uzanan bu tepe hattı;

Hacıbey Çayı menbaına doğru İran hududuna kadar.

İngiltere Sefiri **Sir Ronald Charles Lindzey** ve Irak Murahhası **Nuri Said Paşa** tarafından Türkiye Cumhuriyeti Hâriciye Vekili **Tevfik Rüştü** Beyefendi'ye yazılan 5 Haziran 1926 tarihli notanın tercümesidir.

Bugün beynimizde imza edilen muâhedenin ondördüncü maddesine atfen şunu beyan ederiz ki, bu muâhedenin mevki-i mer'iyete vaz'ını tâkibeden on iki ay içinde Türkiye Hükûmeti mezkûr maddede mevzuubahs olan âidattaki hissesini sermayeye tahvil etmek arzusunda bulunduğu takdirde, Irak Hükûmeti'ni arzusundan haberdar edecek ve mezkûr hükûmeti ihbar-ı vâkiyi tâkibeden otuz gün zarfında bu maddenin tamami-i ifâsı zımnında Türkiye Hükûmeti'ne 500.000 İngiliz lirası tesfiye edecektir.

Diğer taraftan şurası da mukarrerdir ki, Türkiye Hükûmeti, mezkûr âidattaki menâfiini evvelemirde Irak Hükûmeti'ne bir taraf-ı salisin tediyeye âmâde olabileceği fiattan daha yüksek olmamak üzere mübâyaa etmek fırsatını vermeksizin elinden çıkarmamağı taahhüd eyler.

Teâti edilen işbu notaların bugün imza edilen muâhedenin cüz-i mütemmimini teşkil ettiği takarrür etmiştir. Bu vesileyle ihtirâmât-ı fâikamızı tecdid ederiz.

5 Haziran 1926

Lindzey **Nûri Said**

Hâriciye Vekili **Tevfik Rüştü** Beyefendi tarafından İngiltere Sefiri **Sir Charles Lindzey** cenâblarına ve Irak Murahhası **Nuri Said Paşa**'ya yazılan müttehid-ül meâl mektupların tercümesidir.

Aramızda bugün imza edilen muâhedenin ondördüncü maddesine atfen berveçhi zîr vukû bulan beyânatınızı hâvî olarak bugünkü tarihli gönderdiğiniz notayı ahîz ve senet ittihaz ettiğimi arzederim.

Bu muâhedenin mevki-i mer'iyete vaz'ını takibeden on iki ay içinde Türkiye Hükûmeti mezkûr maddede mevzuubahs olan âidattaki hissesini sermayeye tahvil etmek arzusunda bulunduğu takdirde, Irak Hükûmeti'ni arzusundan haberdar edecek ve mezkûr hükûmet ihbar-ı vâkîi tâkibeden otuz gün zarfında bu maddenin tamamî-i ifâsı zımnında Türkiye Hükûmeti'ne 500.000 İngiliz lirası tesfiye edecektir.

Diğer taraftan şurası da mukarrerdir ki, Türkiye Hükûmeti, mezkûr âidattaki menâfiini evvelemirde Irak Hükûmetine bir taraf-ı salîsin tediyeye âmâde olabileceği fiattan daha yüksek olmamak üzere mübâyaa etmek fırsatını vermeksizin elinden çıkarmamağı taahhüd eyler.

Teati edilen işbu notaların bugün imza edilen muâhedenin cüz-i mütemmimini teşkil ettiği takarrür etmiştir.

Dr.Tevfik Rüştü[168]

III – ANAVATAN'DAN AYRILIŞTAN GÜNÜMÜZE KADAR IRAK TÜRKLERİ'NİN AHVÂLİ

A) İçtimâî, İktisâdî ve Siyâsî Durumlarına Toplu Bir Bakış:

Irak Türkleri, «T ü r k m e n»dirler. Irak Hükûmetleri gelip geçen, dost-düşman bütün kadrolarıyla bu ırkdaşlarımızı «T ü r k» adıyla anmaktan dâimâ çekinmişlerdir. Sanki böyle yapmasalar, yanıbaşındaki kudretli Türkiye'ye, bu eski öz toprakları üzerinde hak iddiâ etmeye medar olabilecek bir delil vermiş olacaklarını sanmışlardır. Halbuki, Irak üzerindeki en tabiî haklarımızı teyid ve

---

168 – Düstûr III, Tertip C: 7, sh: 1512 - 1519.

isbat için böyle bir «l â f z î» mesnede ihtiyacımız yoktur. Ne yazık ki; nice zamandır başımıza geçen idârecilerin, gölgelerinden bile korkarak zuhur eden fırsatları değerlendirmekten ictinâb edegeldikleri bir vâkıâdır. Böyleyken Irak idârecilerinin bu ihtiyâtına şaşmamak elden gelmemektedir. Gerçekten kaçırılan bu fırsatlara «M u s u l» ve «A d a l a r»dan sonra bir de «K ı b r ı s» eklenmek üzeredir. Kaldı ki, düşmanlarımızın «T ü r k» ve «T ü r k m e n» tefrikinden meded ummaları ilmî gerçekler önünde gülünç bir mugalâtadan başka bir şey değildir. Zira «T ü r k m e n l e r»[169] büyük ve geniş «T ü r k» ırkının en soylu kollarından biri olan «O ğ u z B o y u»ndandırlar[170]. Daha doğrusu Oğuzlar'a İslâmlaştıktan sonra bu ad verilmiştir. Vaktiyle **Lord Gürzon**'un da bu tefriki yaparak, Musul üzerindeki taleplerimizi cevaplandırmaya çalışmış olduğundan evvelce bir nebze bahsetmiştik.

---

169 – «... Hulefâ zamanında Türkistan'dan diyâr-ı İslâm'a geçen âşâir-i Etrâk ki; ekseri Oğuz uluslarındandır.»

Lehce-i Osmânî

«Türklerden ve şüphesiz Oğuz Türkleri'nden Kuzgun Denizi'nin şarkında ve Amu Deryânın eski mecrâsı tarafında ve bunun şimal semtleriyle Aral ve Hazer Denizleri arasında oturan halk, «T ü r k m e n»diye adlandırılırdı. Bunların yerleri pek eski zamanlardan, tâ **Heredot** asrından beri «H a v â r i z m» namını almıştı. Başka Türk milletleri gibi Türkmenler de etrafa dağıldılar. Bir uçları Amu Deryâ boyunca Buhara'ya uzandığı gibi, diğer taraftan da Bahr-i Hazer'i iki cihetten geçip Tuna Nehri'ne kadar yayıldılar. Ve bu yüzden de Mazenderan, Geylan, Taberistan, Azerbeycan ve Mâverâ-i Kafkas, Erz-i Rum, Diyarbekir, Adana ve hattâ Rumeli taraflarına kadar münteşir oldular. Bağdat halifeleri zamanında gönüllü asker olarak Türkmenlerden pek çok adam vardı. Aralarından mühim adamlar da çıkmıştır. Bağdat'taki Emîrü'l-Ümerâ'ların, Mısır Gûlemân etrâkinin ve Mülûk-i Tevâifin en çoğu bir Türkmenlerden idi, Gazneviler, Sultan Mehmud-i Sebüktekin'ler, Kutb'üddin'ler, Celâl'üd-din'ler, Nâdir Şahlar hep Türkmendir. Yakın zamana kadar İran'da hükûmet eden «Kaçar Âiles» de bir Türkmen kabilesine mensup idi. «Bkz: Hüseyin Kâzım Kadri – Türk Lûgati – C: II, İstanbul 1928. sh: 140).

170 – Tafsilât için **Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU**'nun İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları arasında çıkmış olan **«Türkmenlerin Menşei Hakkında»** adlı doktora tezine bakınız.

Irak Türkleri'nin yerleşme sahaları, Suriye hududundan başlayarak Bağdat'ın güneydoğusundaki B e d r e kasabasına çekilecek bir kavisin güneyinde kalmaktadır. Bu bölgenin kuzeyi Kürtler, güneyi de Araplar'la meskûndur. Kuzeyde «T e l a f e r»den başlayan bu bölgede bütün husûsiyetleri ile Türk olan birçok şehir ve kasaba yer almaktadır. Bunlardan Telafer Musul'un 60 kilometre kuzey batısında ve oraya bağlı bir kaza merkezi olap 70.000 Türk'ün yaşadığı bir şehirdir. «Z a m m a r» ve «İ m a d i y e» adında iki nâhiyesi ile üçyüz kadar köyü vardır. Daha doğuda, 5.000 nüfuslu bir Türk kasabası olan «Y u n u s P e y g a m b e r» ile, 100.000 Türk'ün meskûn bulunduğu «E r b i l» Şehri bulunmaktadır. Erbil'in yine tamamen Türkler'le meskûn «K o y s a n c a k», «R e v a n d i z», «K u ş t e p e», «M a h m u r», «Y a t a k» ve «R a n y a» gibi kasabaları vardır.

Bu havâlinin Türkleri, eskiden beri mensup oldukları vilâyetin adı olan «M u s u l»a nisbet edilerek ifâde edilmektedirler. Halbuki nefs-i Musul'da Türk, oldukça azdır. Türklerin asıl meskûn bulundukları saha yine Musul Vilâyeti'ne dâhil olmakla beraber işbu Erbil-Kerkük dolaylarıdır. Gerçekten «K e r k ü k» adı bilhassa son zamanlarda Irak Türkleri için bir nev'i remz mâhiyetini iktisap etmiştir. Bu yüzden onlara müteallik mes'eleler eskiden «Musul Mes'elesi» serlevhası altında incelenirken bu defa «Kerkük Türkleri» ünvâniyle ele alınır olmuştur.

Kerkük, Erbil'in güneyinde 150.000 nüfusa mâlik ve nüfusunun hemen hepsi Türk olan bir şehirdir. Esasen Türklerin bütün Irak Ülkesi içinde bu havâliyi seçmeleri de sebepsiz değildir. Zira bu bölgenin arazi ve iklim şartları her cihette Anadolu'yu andırır mâhiyettedir. O derecede ki, bütün «Bilâd-ı Arab»ın bir nevî remzi olan «hurma ağacı»na bile burada rastlanmamaktadır. Bu husus bölgenin coğrafî bakımından Anadolu'nun tabiî bir devamı olduğunu isbata yarar bir delil olması dolayısıyla, hey'etimiz tarafından Lozan'daki Musul müzâkerelerinde bile ehemmiyetle ifâde edilmişti.

Kerkük, Dünya'nın belli başlı petrol istihsâl merkezlerinden biridir. Yıllık yetmiş milyon tonluk istihsâliyle Ortadoğu'da dördüncü sırada bulunmaktadır. Irak petrollerinin «M u s u l»a izafetle şöhret bulmuş olmasına rağmen, asıl ehemmiyetli petrol yatakları buradadır.

Eskidenberi gayet zengin bir kültür ve edebiyâta sahip olan Kerkük'ten Türk Edebiyâtının seçkin sîmâları arasında yer alan pek çok şâir ve edip çıkmıştır. Bunlara misâl olmak üzere «**Fuzûli**», «**Seyyid Nesimî**», «**Ruhî**» ve «**Ahmed Hâşim**»i zikredebiliriz. Bunlara henüz neşredilmemiş çok kıymetli bir divânın sahibi **Mehmed Rasih Bey**'i ilâve etmek isteriz[171]. Bu zat 1071 Malazgirt Zaferi için her mısraı gerçekten bir «m ı s r a - ı b e r c e s t e» olan,

«Bir cuma sabahı semâya karşı
Malazgirt'te ellidört bin er,
Bestelediler en güzel marşı:
Allahu Ekber!.. Allahu Ekber!..»

şiirini yazan, idealist arkadaşımız **Ömer Rasih Öztürkmen**'in babasıdır.

Kerkük, halk edebiyâtı bakımından da gâyet zengindir. Umûmiyetle halkın derin milliyet duygusu ve hayat felsefesini dile getiren ve bizdeki mânilere benzeyen dörtlüklerden ibâret, «K e r k ü k H o r y a t l a r ı» meşhurdur[172]. Bu horyatlar, halk tefekkür ve tahassüsünün emsâlsiz incileri ve bu kitlenin su katıksız Türklüğünü ispata kâfi olan – umûmiyetle anonim – halk mahsûlleridir.

«I r a k T ü r k l ü ğ ü» ve onun an'anevî remzi olan «K e r k ü k» havâlisi sâkinlerinin lisan ve örf-âdet bakımından bu derecede saf ve berrak kalmaları sebepsiz değildir. Gerçekten temiz ve kudretli bir îmana sahip olarak asırlardan beri «A r a p l a r» arasında yaşadıkları halde, onlarla bile ihtilât etmeyerek millî benliklerini şâyân-ı hayret bir sûrette koruyabilmiş olmaları câlib-i dikkat bir husustur. Bunun hiç şüphesiz tarihî olan sebeplerini şöyle hülâsa edebiliriz:

---

171 – Tafsilât için bkz: Avukat Ata TERZİBAŞI Kerkük Şairleri – C: II, Kerkük 1968, sh: 201 ve müt.

172 – Tafsilât için bkz: İbrahim DAKUKİ – a.g.e. – Ata TERZİBAŞI – Kerkük Horyatları ve Manileri, III, Cild, Kerkük 1956-57.

Abbâsiler, «H ı l â f e t»i Türkler sâyesinde elde edebilmişlerdi. Bu harekette ün alan **Ebâ Müslim**, Horasanlı bir Türk'dü. Bu yüzden Türkler'e medyûn-i şükrân olan Abbâsî Halifeleri, ordularını tamamen onlardan kurmuşlardı. Bu orduya katılan Türkler'e çeşitli imkân ve imtiyazlar verildiği için, bu bölge kısa zamanda kesif bir Türk muhâceretine sahne olmuştu. Abbâsi Halifelerinden **Mu'tasım** (833 - 842) Bağdat ile Musul arasında «S a m e r r a» şehrini kurarak, burasını tamamen Türkler'in iskânına tahsis etmişti. Bununla yetinmeyerek ordusunda vazife alan Türkler'in başkaları ile ihtilât ederek cengâverliklerini kaybetmelerini önlemek için de, Türk kızlarının Türklerden başkası ile evlenmelerini yasak etmişti.

Bu havâlide Abbâsiler devrinden itibâren imtiyazlı bir sınıf mevkiine yükselen Türkler, gayet yüksek izzet-i nefs duyguları ve üstün ahlâkları ile Arap müellifi **Câhiz**'in. «F e z â i l - ü l E t r â k» (Türklerin Faziletleri) isimli eserinde[173] uzun uzun methedilmişlerdir. Filhakika bu havâlide yaşayan Türkler'in ekserisi, Türk ırkının en soylularından sayılan «B a y a t A ş i r e t i»ne mensuplardır. Bunlar, Oğuz an'anelerine göre **Oğuz Han**'ın oğlu **Bayat**'dan türemiş kimselerdir. Yani kadîm Türk Hânedanı'ndan gelmektedirler. Türk Edebiyâtının medar-ı iftiharı **Fuzulî** ve hâtırâları halk arasında hâlâ yaşıyan meşhur «**Dede Korkud**» da bu aşirete mensupturlar. Bayatlar, on üç kabileye ayrılırlar ki, bunlar da daha tâli olarak birçok oymaklara bölünmüşlerdir.

Ruhlarında meknûz olan asâlet ve necâbete, tâ Abbasîler Devrinde başlayarak Selçuklu ve Osmanlı devirleri boyunca devam eden fiilî siyâsî üstünlükleri eklenince bu hal, onları başkaları ile kaynaşıp kaybolmaktan korumuştur. Bu yüzden büyük ve geniş «T ü r k l ü k Â l e m i»nin kültür ve an'ane bakımından en saf ve kudretli bir mümessili olarak bugüne kadar ayakta kalabilmeleri mümkün olabilmiştir.

Ne yazık ki, bu millî varlık, yetmiş yıldan beri birbirini kovalayan siyâsî ihmâl ve ihânetlere mâruz bırakılmıştır.

---

173 – Bkz: **El-Câhiz (Neşreden: Ramazan ŞEŞEN)** – Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri – Ankara 1967.

Gerçekten Irak Türkleri'nin ma'kûs talihi, Irak'ın daha İngiliz idâresi altına konulduğu günlerde başlamıştır. İngilizler, binbir manevra ile gaspettikleri bu kadîm Türk beldesini, zengin petrollerinden mümkün olduğu kadar uzun bir zaman istifade edebilmek için –yanıbaşındaki kudretli Türkiye'nin varlığını bir an bile hatırından çıkarmadan– idâreye koyulmuşlardır. Bu yüzdendir ki, bölge sâkini Kürtlere birtakım idâri ve harsî imtiyazlar tanınırken, Türkler'in varlığı kabul edilmek bile istenmemiştir. Hakikaten Irak Kürtleri, Kürtçe konuşmak ve neşriyatta bulunmak haklarına dâimâ sahip olageldikleri halde, Türkler bunu elde etmek için yaptıkları mücâdeleden hâlâ bir netice alamamış bulunmaktadırlar.

Bu ağır siyâsî baskılar «M a n d a İ d â r e s i»nin kalkmasıyla dahi zâil olmamış, bilâkis her iktidar değişikliğinde daha fazla ağırlaşarak aleyhte bir gelişme göstermiştir. O derecede ki, sahte dostluk gösterileriyle Türkiye'yi aldatan Irak Başvekili **Nuri Said Paşa**'nın zamanında bile Türklere en küçük bir siyâsî ve harsî hürriyet bahşedilmemiştir.

General Kasım idâresi, 14 Temmuz 1958 tarihinde I r a k K r a l i y e t i'nin yıkılışıyla ümide kapılan Türkler'i çok kısa bir zaman sonra dehşetli bir sükût-i hayâle uğratmıştır. Gerçekten 14 Temmuz 1959'da Irak Türkleri için kıyâmete kadar unutulmasına imkân olmayan bir fâciâ cereyan etmiştir. «K e r k ü k K a t l i â m ı» adıyla anılan bu fâciadan biraz aşağıda tafsilâtıyla bahsedilecektir.

Kâsım devrinin Irak Türkleri için hayatı çekilmez bir hâle getiren ezâ ve cefâları, bu katliamdan ibâret de kalmamıştır. Bu devirde Türkler'in oturdukları bölge «Y a s a k b ö l g e» ilân edilerek buraya herhangi bir Türk vatandaşının veya Türkçe bir mevkûte veya kitabın girmesi şiddetle yasaklanmıştır. Katliâma iştirak eden komünist cânilerin pek çoğunun suçu sâbit görülerek i'dama mahkûm edilmiş olmalarına rağmen, hiçbirinin cezası infaz edilmemiştir.

Halbuki Irak'da Türkler dâimâ bir istikrar unsuru olagelmişlerdir. Tarihi alışkanlıkları itibariyle metbu devletlerini «m u k a d d e s» tanıyan Türkler, maddî ve manevî sahada Irak'ın terakkî ve

tealisi için müsbet bir âmil olmuşlardır. Gerçekten köylüleri toprağa gayet bağlı, elindeki araziyi lâyıkı veçhile değerlendiren kimselerdir. Irak'ın en iyi buğdayı Kerkük'de Türkler'in ekip biçtiği sahalarda yetişmektedir. Şehirlileri küçük zenaat ve ticaretle uğraşır, devletin kanunlarına her bakımdan mûti ve saygılı kimselerdir. Son zamanlarda başta Türkiye olmak üzere Dünya'nın birçok memleketlerinde yüksek tahsil yapmakta olan Kerküklü gençler her yerde ahlâk ve çalışkanlıkları ile temâyüz etmiş ve etmektedirler.

Bütün bu hasletlerine rağmen, gelip geçen idârecilerden dâimâ üvey evlâd muâmelesi gören Kerkük Türkleri, her kahır ve zulmü bağrına basarak devletine itaatten ayrılmamakta ve mensup olduğu ülkenin birliğini bozacak nifaklara iştirakden dâimâ kaçınmaktadırlar. Fakat Irak'ı vesile ittihaz ederek Türkiye dâhilinde ciddî bir ihtilâfa zemin hazırlamak isteyen İngilizler'in, tâ bidâyetten beri bir Türk-Kürt tefriki yaparak, Kürtleri birtakım hak ve imtiyazlarla teşkilâtlanmaya imâle ettiği, bilinen bir husustur. Bunun neticesi olarak Irak Devleti için başgösteren ciddî izmihlâl alâmetleri kendisiyle muhârip vaziyette olan İsrail'in de munzam tahrikleriyle, artık çok vahim bir safhaya gelmiş bulunmaktadır. Ne yazık ki, Irak idârecileri, ülkelerinin bu ölçüde bir tehlikeye mâruz bulunmasına rağmen, Türk unsurunun kendilerince zarûrî olan desteklerini temin etmek yoluna gitmemekte ve onlara üvey evlâd muâmelesi yapmak gibi ters hareketlere devam etmektedirler.

Irak Türkleri'nin yerleşme sahalarından bir diğeri de Erbil ile Kerkük arasında 10.000 nüfuslu bir nâhiye merkezi olan A l t u n k ö p r ü'dür. Kerkük'e bağlı bir kazâ merkezi olan 40.000 Türk'ü barındıran T u z H a r m u t u da zikre şâyân bir yerleşme bölgesidir. Bunun «K a d i r K e r e m» ve «T a v u k» adlı iki nâhiyesi vardır. Diğeri bir Türk şehri de 50.000 nüfuslu «K i f r i» (İslâhiye) kazâsıdır. Baştanbaşa portakal ve limon bahçeleriyle kaplı olan bu kaza merkezinin hemen yanında yine 50.000 nüfuslu «H â n e k i n» yer almaktadır. Burası Irak'ın Kerkük'den sonra en büyük petrol merkezidir.

Irak Türkleri'nin sâkin oldukları saha, çeşitli tarihî eserlerle doludur. **Hazret-i Şit Aleyhisselâm, Musul**'un güneyinde ve ora-

-IRAK'TA TÜRKLER'İN KESİF OLDUĞU BÖLGE-

Noktalar içinde kalan kısım Türler'in bulunduğu mıntıkayı göstermektedir.

ya onbeş dakika mesafede kendi adına müesses bir câmi-i şerifte medfundur. **Yunus Aleyhisselâm** ise, Musul yakınında N i n o v a köyünde medfundur. Peygamberliği ihtilâflı olan **Hazret-i Danyal** Aleyhisselâm da Musul'un Bab'ül-Mescid Mahallesin'deki bir câmi-i şerif içinde gömülüdür.

İmam Avn'üddin, İmam Abdurrahman, İmam Hâmid, İmam Mahmud, İmam İbrahim-i Müccağ gibi evlâd-ı Resûl'den pek çok eşhasın mezarı ile **Veysel Karanî** Hazretleri ve birçok meşâyihin mübârek kabirleri de bu havâlide bulunmaktadır.

B) KERKÜK KATLİÂMI

«Zulmün topu var, güllesi var, kal'ası varsa,
«Hakkın bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır,
«Göz yumma güneşten, nuru ne kadar kararsa,
«Sönmez, ebedî her gecenin sabahı vardır!..»

Tevfik Fikret

İslâm tarihinin en büyük devleti olan Osmanlı Devleti'ne isyan gibi bir şerefsizliğin bedeli olarak **Şerif Hüseyin** ve çocuklarına peşkeş çekilmiş olan «I r a k K r a l l ı ğ ı» kuruluşundan itibâren, siyâsetini; «Türkler»i inkâr ve imha esası üzerine kurmuştur. Gerçekten **Faysal** devri, Irak Türkleri'nin en karanlık devirlerinden biriydi. Bu devirde, İngiliz desteği olmasa, her an yanıbaşındaki kudretli Türkiye tarafından yutulacağını hesap eden Irak, bu ülkede Türk tesir ve nüfûzunu kırmak ve orada bir nev'î tapu senedi gibi duran îman ve ahlâk timsali ırkdaşlarımızın mevcûdiyetlerini inkâr etmek hususunda canhıraş bir gayret sarfetmiştir. Bu faaliyete sahte dostluk müvazişlerine rağmen devrin ünlü Başvekili **Nuri Said Paşa** da dahildi.

Bu yüzdendir ki, 14 Temmuz 1958 yılında Irak Kraliyetini deviren «G e n e r a l K a s ı m H a r e k e t i» otuz küsur seneden beri zulüm altında inleyen Irak Türkleri için ciddî bir ümid tevlîd etmişti. Fakat onların bu samimî ümid ve temennileri çok kısa bir zaman sonra acı bir sükut-i hayâle inkılap etmiştir.

Irak'ı parçalamak emeli peşinde koşan Kürtler, Araplarla kozlarını gayet kolay paylaşabileceklerini, fakat bu tahakkuk ettiği takdirde karşılarına K e r k ü k   T ü r k l e r i çıkacağını çok iyi biliyorlardı. Üstelik Kerkük Türkleri öyle bir sahada yerleşmiş bulunmaktaydılar ki, tarihen «M u s u l   P e t r o l l e r i» adıyla tanınmış olan Irak Petrollerinin bütün menbaları bu bölgedeydi. Bu yüzden Kerkük ve havâlisinin ciddi bir sûrette Kürtleştirilmesini ve bir dâhilî bölünme gerçekleştiği takdirde burasının kendilerine kalmasını istiyorlardı. Bu ise, Türkleri yıldırıp imha etmedikçe mümkün değildi. Bu sebeple **General Kâsım** İhtilâli'nin birinci sene-i devriyesinde Türkler'e karşı müthiş bir katliam tertiplediler. **Barzanî** ve O'nun emrindeki Kürt militanlarının teşkilâtı olan D e m o k r a t   P a r t i mensupları **Abdülkerim Kasım**'dan söz alarak harekete geçtiler. Önce Türkler'i koruyan idâreci zümre arasındaki eşhâsı bertaraf etmek lâzımdı. Bu istikamette ilk önce Türk muhibbi olmakla şöhret yapmış bulunan **General Nâzım Tabakçeli** tevkif edildi. Buna bir sebep gösterebilmek için de daha evvel ortaya çıkan Musul isyanını hazırlamış bulunan **Şevvaf** ile teşrik-i mesâi etmiş olduğu iddiası ileri sürüldü. Onun yerine azılı komünist **Davdel Cenâbî** getirildi.

Kerkük Belediye Reisliği'ne Kürt olduğu kadar da azılı bir komünist olan Moskova'da yetiştirilmiş **Mâruf Berezenci**, Halk Mukâvemet Teşkilâtı'nın başına ise **Ojin** getirilmiş, teşkilât tamamlanmıştı. Bunlar Kerkük Katliamının baş plâncıları olarak bir araya gelmişler ve bu havâlinin müdâfaasıyla mükellef İkinci Tümendeki bütün milliyetçi subayları vazifelerinden alarak yerlerine Kürt ve komünist subayları tâyin ettirmişlerdi.

Katliam, sahneye konulmadan evvel mukabil bir hareketi sevk ve idâre edebilmesi mümkün olan milliyetçi Türk münevverlerinden 4.000 kadarını «T u r a n c ı l ı k» damgasını vurarak tevkif edip tecrid kamplarına gönderdiler. Kerkük'de çıkan mahallî gazetelerin sayfalarını **Nazım Hikmet** ve emsali vatan hâinlerinin yazıları ile doldurdular. Bu sûretle, **General Kasım** İhtilâli'nin birinci sene-i devriyesi olan 14 Temmuz 1959 gününe gelindiği zaman, evvelce tesbit ettikleri Türk ileri gelenlerini imhâ etmek için

harekete geçmenin zamanı geldiğine kanaatle fiilen teşebbüse geçtiler. İlk olarak Arslan Yuvası Gazinosu sahibi Osman Bey'i şehid ettiler. Bu sûretle fiilî tecâvüz ve cana kıyma başlamış oldu. Böyle bir hâdiseyi sokağa çıkma yasağı koymak için bahâne olsun diye ortaya çıkarmışlardı. Filhakika İkinci Fırka Kumandanı tarafından bütün şehirde sokağa çıkma yasağı ilân edildi. Fakat bu yasak, sadece Türkler içindi. Câniler hazırlık yapmış, bütün kızıl teşekküllerin faal militanları ise, cadde ve meydanlarda dolaşmaya başlamışlardı. Sokağa çıkma yasağı ise bunlar için değildi.

Evvelce tesbit ettikleri kimselerin evlerine hücum ederek Türk kitlesini sevk ve idâre etmesi mümkün ve melhuz olan ne kadar kimse varsa topladılar. Askerî kışlaya götürerek dipçikler ve süngülerle şehid ettiler. Hınçlarını alamayarak bazılarının cesetlerini tanınmaz hâle gelinceye kadar sokaklarda sürüdüler. Bazılarını çivilerle duvarlara, direklere çakarak çoktan ruhunu teslim etmiş bulunan zavallılara karşı akıl ve hayâle gelmedik zulümler icra ettiler. Sokaklar «kahrolsun Türkiye!..», «kahrolsun Türkler!..» nârâlarıyla çınlıyor, evler, dükkânlar yağmalanıyordu. Bu korkunç katliâm bütün şehirde üç gün üç gece devam etti. Kısacası, kardeşi veya yetişmiş arslan gibi evlâdı gözleri önünde dipcik ve süngü darbeleriyle öldürülen, parçalanan, sürüklenen, kadınların acı feryâdları birbirine karışıyordu.

Tuhafı şu ki; bu fâciâ ve cinâyetler karşısında, zâlimle mazlum çok kısa bir zamanda yer değiştiriyor ve başta Moskova Radyosu olmak üzere komünist âleminin bütün radyo ve gazeteleri, Türkler'i mütecâviz ve haksız göstermek için bir propaganda yarışına girerken, Irak resmî makamları sükûtu tercih ediyordu. Fakat ondan daha acı olan bir şey varsa, o da Türkiye'nin, yanıbaşındaki bu katliama bigâne kalışıydı. Anadolu'nun bir Kayseri'si veya bir Konya'sından hiçbir farkı bulunmayan, en az onlar kadar bizim olan Kerkük'de Irak Türklüğü'nün mâruz kaldığı bu mezâlime karşı sükûnet ve lâkaydisini devam ettiren Türkiye, onları «Musul Mes'elesi»nin müzâkeresine müteallik her safhada binbir gafletine kurban ederek yâ da bir hükümete terkettiği yetmiyormuş gibi, böyle büyük bir felâket karşısında da kuru sıkı

bir protesto ile olsun teselli etmeyi vazife saymıyordu. İhtimal ki, Dünya'da hiçbir hükümet, kendi din, dil ve ırkından bir zümrenin, yanıbaşında ve gözleri önünde böylesine ırz, can ve malca kahredilişi karşısında şerefsiz bir sükûtu ihtiyar etmemiştir.

«Y u r t ' t a s u l h, c i h a n ' d a s u l h» gibi artık modası geçmiş bir siyâsî prensibi kabul etmiş bulunan gelmiş geçmiş bütün Türk hükümetlerinden, bu gibi hâdiseleri vesile ittihaz ederek, bu bölgedeki yüksek iktisâdî kıymeti haiz petrol ve ne de din kardeşliği sâikasıyla Irak Türklüğünün hatırlamalarını beklemiyoruz. İktisâdî imkânları artırmayı, sâdece zavallı Türk halkına hergün yeni bir vergi yüklemekle temin edebileceğini zanneden halef selef bütün hükümetlerin böyle bir iktisâdî görüşe sahip olamayacakları meydandadır. Benimsedikleri lâiklik muvâcehesinde, onları din kardeşliği sâikasıyla düşünebileceklerini de zannetmiyoruz. Ancak şu husus belirtilmelidir ki, bu gibi millî mes'elelerde Türkiye'de idâre edenlerle edilenler arasındaki zıddiyet dâimâ müşâhede edilegelmiştir. Gerçekten Müslüman Türk halkı, ırki asabiyetle olmasa bile dinî bir hassasiyetle duyduğu, öğrendiği her yerde ve her anda bu zulmû tel'in etmiş, Kerkük'te komünist mezâlimine mâruz kalan kardeşleriyle İstanbul veya Ankara'da sol militanların şehîd ettiği vatan evlâdlarına alâkadaki şiddet bakımından hiçbir tefrike düşmemiştir. Hakikaten Kerkük katliamından şurada burada bahseden birkaç vatanseverin yazdıklarının veya herhangi bir konferansta söylediklerinin millî vicdanda uyandırdığı derin akisler; bu hükmümüzün en aldatmaz delillerindendir.

IV - IRAK TÜRKLERİ'NİN İSTİKBÂLİ

A - BARZANİ HAREKETİ ve MUHTEMEL NETİCELERİ:

Hâiz olduğu büyük iktisadî imkânlar ve stratejik ehemmiyetinden dolayı Ortadoğu'da emperyalist devletlerin tesir ve nüfuzuna kapılmaktan masun kalabilmiş gerçekten müstakil tek bir millî lider bulabilmek adetâ imkânsızdır. Birçok emperyalist devletin gi-

rift menfaatlerinin Dünya üzerindeki iltika noktasını teşkil eden Ortadoğu'nun bu menhûs kaderi, bu kıymetli toprakların «M ü s l ü m a n T ü r k»ün elinden çıkışına tekaddüm eden günlerde başlamıştır. Gerçekten, bu bölgeyi asırlarca sulh, sükûn ve adaletle idâre etmiş olan Osmanlılar'ın elinden alarak istismar etmek isteyen emperyalistler, istismara daha ziyâde imkân bahşetmesi yönünden bir taraftan mahallî liderleri satın almış, diğer taraftan da en küçük kavmî ve dinî toplulukları artık bir daha imtizac edemez şekilde birbirlerine karşı tahrik etme yolunu tutmuşlardır. Bu yüzdendir ki; Ortadoğu, bugün bir ihtilâflar kumkuması haline gelmiş, mahallî liderlerden herbiri de mevkiini idâme ettirebilmek için bu ihtilâflara dâhil İngiltere, Rusya, Amerika ve İsrail gibi devletlerin menfaat zikzakları arasında bir muvâzene imkânı aramaya koyulmuş bulunmaktadırlar.

Kürtleri bir «m i l l î c a m i a» hâline getirmek maksadıyla tarihte ilk defa ortaya çıkmış bir şahsiyet olan **Molla Mustafa Barzanî** de bu harekete başladığı 1943 yılından beri Irak'ın dahilî bir zaafa düşmesi ve hattâ parçalanmasında menfaati olan devletlerin –tâbir câizse– suyuna gitmek sûretiyle bir huruç imkânı aramıştır.

Ruslar'ın hususî bir sûrette yetiştirerek «K ı z ı l O r d u»da «A l b a y» rütbesine kadar yükselttikleri **Molla Mustafa Barzani**, ilk ehemmiyetli desteği hiç şüphesiz Rusya'dan görmüştür. Fakat bilâhare bu bölgede bir «İ s r a i l D e v l e t i»nin kuruluşu ile Amerika'ya karşı mecburen «A r a p Â l e m i»ni destekleyen Rusya'nın Ortadoğu'ya müteallik tutumunda bu sûretle tezatlı bir durum hâsıl olunca, Kürtler, kendilerini desteklemeye âmâde başka devletlerin de bulunduğunu çok çabuk farketmişler ve onlarla teşrik-i mesâi yoluna girmişlerdir. Bunların başında Irak Petrolleri üzerinde en büyük hisseye mâlik olan İngiltere gelmektedir. Gerçekten bu devlet, Irak'ın biraz istikrara kavuşması halinde mahallî petrol şirketlerini İran misâlinde olduğu gibi millîleştirme yolunu tutacağını düşünerek buradaki menfaatlerinin istikbâlinden endişe duymuştur. İngiltere, bu endişe sebebiyledir ki, Irak'ın dâhilini ifsad bakımından o derece mâhirâne bir rol oynamış ve Irak idârecilerinin gözlerini o ölçüde korkutmuştur ki, bu memlekette

MASKENİN ARKASI!...

MOLLA MUSTAFA BARZANİ'nin hakiki çehresini aksettiren bu resim, O'nu Rus üniformasıyla tesbit etmekte ve «Albay» rütbesini hâiz bulunduğunu göstermektedir. Mâsum ve dindar Kürt halkını kandırmak için hatta bir «şeriat» tatbikçisi tavrı takınan Barzâni'nin, Rus Ordusu'nda husûsi sûrette yetiştirilmiş bir kızıl lider olduğunu ispat eden bu resmi o'na inanan saf Kürt kardeşlerimize ithaf ederiz!..

iktidara gelen kralcı, komünist, milliyetçi ve baascı bütün idâreciler, takip ettikleri iktisâdî sistem ne olursa olsun, petroller üzerindeki İngiliz hissesine dokunmağa kolay kolay cür'et edememişlerdir. Bununla beraber zannederiz ki. İngiltere'nin «K ü r t ç ü- l ü k H a r e k e t i»ne müzâhereti Irak'ı parçalamaktan ziyâde zaaf içinde tutmak maksadına bağlıdır. Binaenaleyh bu devletin Kürtleri sonuna kadar tutacağını zannetmek doğru değildir. Böyle olmasa, kurulacak bir Kürdistan'ın kendinden ziyâde Rusya, hattâ İsrail ile teşrik-i mesâide bulunacağını hesap etmek güç değildir.

Irak petrollerinden ehemmiyetsiz bir hisseye mâlik olan Amerika'nın tesiri ise, İngiltere'ninkinin aksine Irak'ı parçalamak raddesine kadar Kürtler lehine tecelli edebilir. Çünkü bu devlet, kendi öz menfaatlerinden ziyâde, İsrail'in menfaatlerine göre hareket etmekten maalesef kurtulamayacak derecede Yahudi sultası altındadır. Yahudilerin ise Irak'ın parçalanmasında sayısız menfaatleri bulunduğu meydandadır.

Yahudiler'in, Fransız Büyük İhtilâli'nden beri beynelmilel siyâsette oynadıkları rol ve sağladıkları hâkimiyet nazar-ı dikkate alınırsa, Irak'ın istikbâlinden ciddî bir sûrette endişe etmemek imkânsızdır. Şu hale nazaran «B a r z a n i H a r e k e t i» Irak'ı parçalar ve teşekkül edecek parçalardan birinin bir müstakil(!) «K ü r d i s t a n D e v l e t i» olarak ortaya çıkmasını temine muvaffak olursa, bunun, Ortadoğu memleketleri ve bilhassa Türkiye bakımından çok büyük ve ehemmiyetli neticeler tevlid edeceği muhakkaktır. Bunları şu sûrette hülâsa edebiliriz:

a) Irak Türklüğü Bakımından

Kürtler Irak'ın Türkiye'ye yakın kuzey ve dağlık mıntıkasında meskûn bulunmaktadırlar. Burasının iktisâdî bakımdan diğer Irak topraklarına nazaran ehemmiyetsizliği meydandadır. Bir devletin hayatiyetini idâme ettirebilmesi her şeyden önce sahip olacağı iktisâdî imkânlara bağlıdır. Rus erkân-ı harbiyesinin yetiştirdiği bir kurmay albay olan **Molla Mustafa Barzanî**, bunu düşünemeyecek bir insan değildir. Bu sebepledir ki, gözünü Türkmenler'in

meskûn bulunduğu Kerkük havâlisine dikmiştir. Çünkü Irak petrollerinin asıl menbaı burasıdır.

Irak Hükûmeti ile imzaladığı 12 Mart 1970 tarihli anlaşma ile dahilî bir muhtariyet elde eden Barzanî, Irak Kabinesi'nde altı bakanlıkla temsil edilmesine, müstakil bir ordu ve emniyet teşkilâtına sahip olmasına, Kürtçe tedrisat yapan mektepler açmak, radyo kurmak ve her çeşit neşriyatta bulunmak gibi muhtar bir idârenin bütün icaplarını elde etmiş olmasına rağmen, bunlarla tatmin olmuş görünmemektedir.

Kerkük üzerindeki vazgeçilmez Kürt talepleri şununla da sabittir ki, Barzanî, müstakbel devletini kurabilirse, bu devlete başşehir olarak Kerkük'ü seçtiğini şimdiden ilân etmekten çekinmemektedir. Bu emeline bir dereceye kadar yaklaşabildiğini de kabul etmek lâzımdır. Şöyle ki, Irak Hükûmeti, Barzanî'nin Kerkük etrafındaki taleplerini bir neticeye bağlamak maksadıyla burada plebisite başvurulmasını 12 Mart 1970 anlaşması ile kabul etmiştir. Bu mes'elenin bizim için acı olan tarafı şudur ki, 1970 tarihli Irak Anayasası, birinci maddesinde: «Irak halkının Arap ve Kürt adında iki temel milletten meydana geldiğini, Kürtler'e Irak'ın bütünlüğü içinde milliyet haklarının tanındığını» bildirmektedir. Bu sûretle Türkler asla hesaba katılmamakta ve mevcûdiyetleri nazar-ı itibare alınmamaktadır. Halbuki Kürtlere «t e m e l b i r m i l l î u n s u r» vasfı veren bu anayasa Kürtler'in Türkler'den pek az bir nisbette fazla olduklarını görmemezlikten gelmektedir. Irak Kürtleri, kendisiyle bugüne kadar hiçbir edebî mahsul vücûda getirilmemiş ve dolayısıyla işlenmemiş basit dillerini bile Irak'ın ikinci bir resmî dili olarak kabul ettirirken, onlardan sadece beşyüzbin kişi eksik bir nüfusa mâlik olan Türk kitlesine sırf zulûm ve tahkirden masum olmak gibi bir insanî hakkı bile vermeye mütemâyil görünmemektedirler.

Mezkûr Anayasanın Türkleri beş-on bin mevcutlu N e s t û r i l e r veya Y a h u d i l e r kadar bile himâyeye lâyık görmemesi neticesindedir ki, Kerkük Türkleri, yaklaşan plebisitte kendilerini K ü r t veya A r a p olarak kaydettirmek mecburiyeti ile karşı karşıya bırakılmışlardır. Gerçi 1971 Ekim'inde yapılması kararlaştırılmış olan bu plebisit, meçhûl bir tarihe tehir edilmiştir. Fakat

mezkûr Anayasa değişmedikçe ve bu değişiklik, Türkler'in varlığını kabul mâhiyetinde olmadıkça bu iki şerden birini tercih mecburiyeti bâki kalacaktır. Kerkük daha şimdiden müstakbel plebisit için Kürt-Arap çatışmasının en hararetli bir sahnesi olmuştur. Araplar, Kerkük dışında yeni bir Kerkük vücûda getirerek buraya Arap mültecilerini yerleştirmekte, başta nüfus memurlukları olmak üzere mahallî idârelerdeki Türkleri mevkilerinden uzaklaştırmaktadırlar.

Irak Türkleri, yukarıda anlatılmış olan katliam günleri hariç olmak üzere bu bölgenin elimizden çıkışından bu yana en zor günlerini yaşamaktadırlar. Biri komünist Kürtler, diğeri de Baasçı Araplar olmak üzere iki muhârib kuvvetin ağır siyâsî ve iktisâdi baskıları altında yok edilmek istenen Kerkük Türklerine bigâne kalmakta devam eden Türk idârecileri de bu tavırlarıyle Türk düşmanlarına istedikleri gibi hareket etmek imkânını bahşetmektedirler. O ölçüde ki, millî asabiyet sahibi gençlerin iş ve güçlerinden uzaklaştırılmaları kâfi gelmiyormuş gibi, yıldırma siyâsetinin acı neticelerinden olmak üzere ortaya çıkan katil ve cinâyetler bile âdî vak'alar hükmüne girmiş bulunmaktadır. Son zamanda şehîd edilen millî tiyatro ve televizyon sanatkârı genç idealist **Hüseyin Ali Tuzlu** bunun tipik bir misalidir.

Kürtler için Kerkük'ü ele geçirmek, yılda «yetmiş milyon» ton petrolün gelirine sahip olmak demek olduğu içindir ki, Kürtler bu dâvâyı halletmedikçe silâhı elden bırakmamağa kararlı görünmektedir. Aynı ehemmiyet mukâbil olarak hiç şüphesiz Baasçı Araplar için de vâriddir. Bu yüzdendir ki, Irak'da Kürt-Arap çatışmasının başladığı günden beri sıcak ve soğuk harb olarak cereyan eden çarpışmaların en şiddetlisi Kerkük üzerinde vukû bulmak üzeredir.

Hayat ve mematları bu ölçüde tehlikeye mâruz bulunan Irak Türkleri millî varlıklarını idâme için ne yapabilirler? Her biri hâricî bir veya birkaç büyük devlete sırtını dayamış olan mütecâvizler karşısında Irak Türkleri'nin vaziyeti kurt-kuzu hikâyesini hatırlatmaktadır. Böyle tehlikeli bir durumda onlara kim destek olabilir? Gerçi son günlerde Türkiye'de Dönmeler'in hâkim olduğu bir büyük gazetede Kerkük Türkleri'nden bahsedilmesi câlib-i dikkattir. Fakat bu hareketi, Irak'ın parçalanmasını veya en azından devamlı bir buhran ve ihtilâf içinde bulunmasını arzu eden İsrail'in

menfaatı ile izah etmek güç değildir. Filhakika son anlaşma ile biraz yatışan Irak'da yerli bir ihtilâf ihdas edilmek istendiği meydandadır. Fakat Yahudi ve onun maşası olan Türkiye Dönmeleri'nden Türklük ve Müslümanlık hesabına ciddî bir fâide beklemek elbette ki saflık olur. O vatanperver Türk münevver çevreleri ile onların haklı ve yerinde ikâzlarına kulak kabartması gereken Türk devlet adamları... Bunların yapması lâzım gelen işler de biraz aşağıda «Türkiye'ye düşen vazifeler» serlevhası ile incelenmiştir.

b) Türkiye Bakımından:

Irak'daki Kürt Hareketi'nin muvaffakiyeti hâlinde bundan zarar görecek komşu devletlerin birincisi Türkiye, ikincisi ise İran'dır. Zira **Molla Mustafa Barzanî**, Kürt istiklâl harekâtına başladığı ilk yıllarda gâyesinin Türkiye ve İran'da dâhil olmak üzere bütün Kürtleri kurtarmaktan (...) ibâret olduğunu söylemekten ictinab etmemişti. Gerçekten kendilerine Kürt denilen ve ayrı bir ırk şuuru verilmeye çalışılan bu unsur Türkiye, İran ve Irak'da yaşamaktadır. Gerçi İran, Irak'la arasındaki «Bahreyn İhtilâfı» dolayısıyla Kürtleri tutar gözükmektedir. Fakat bu tutuş Irak'ın zaaf içinde bulunmasını temin maksadına bağlıdır. Yoksa bu hareketten müstakil bir Kürdistan ortaya çıktığı takdirde kendisinin de zarar göreceği muhakkaktır.

Molla Mustafa Barzanî her vesileyle Türkiye ile bir dâvâsı olmadığını ifâde etmiş ve hattâ son bir ara Türk Devlet ve Hükûmet reislerine gönderdiği mektuplarla Türkiye'yi eski büyük ve azametli Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine koyarak ona sığınmıştır. Fakat bu hareket, aslında Rus ordusunda yetişmiş bir kızıl komünist olduğu halde, «İslâm şeriâtı»ni tatbik etmek propagandasından istifade yolunu tutmasındaki gibi âşikâr bir mugalâtadan ibâretti. Hakikatte Kürtçülüğe âid bütün propaganda kitapları asıl hedefin Türkiye ve İran olduğunu açıkça göstermektedir. Hattâ **Molla Mustafa Barzanî** bile 1968 yılında İsviçre televizyonunda asıl hedefinin, Türkiye olduğunu söylemekten ictinâb etmemiştir[174].

---

174 - Bkz: Yeni İstanbul Gazetesi – 26 Eylül 1966 tarihli nüsha.

Filhakika bu gâyet tabiidir. Aksini düşünmek saflık olur. Çünkü Kürt ekseriyetinin Türkiye'nin güney doğu bölgesi ile İran'da ikâmet ettiği inkâr kabul etmez bir vâkıadır. Ancak Türkler'le Kürtler «i l â - y ı K e l i m e t u l l a h» uğruna en az bin yıl omuz omuza dövüşmüşler ve aralarında en küçük bir ihtilâf zuhur etmemiştir. Gerçi Cumhuriyet'in ilânından sonra şarkta bazı tenkil hareketleri vukû' bulmuş ise de bunlar Kürt-Türk tefrikinden değil tamamen dinî sebeplerden doğmuştur. Bu husus şununla sabittir ki, aynı tenkil hareketleri Menemen[175] Konya, Bolu ve Yozgat'ta ilh... gibi şehir ve kasabalarda da aynen cereyan etmiştir. Buraların ahâlisi de Kürt değildi ya!.. Bu bir eski-yeni çatışmasından ibârettir. Bugünkü Kürtçülerin meselâ bir «D e r s i m H a r e k â t ı» veya «Ş e y h S a i d İ s y a n ı»nı kendilerine sermaye edinmeleri yersizdir. Çünkü bunlar bir Kürtçülük hareketi değillerdi. Bunu kavramak için o günün mevkutelerine sathî bir sûrette göz atmak bile kâfidir.

---

175 – 1930 yılı nihayetlerinde Menemen'de bir yedek subay olan **Kubilây**'ın öldürülmesiyle başlayan hâdise sırasında orada mahallî kumandan olarak bulunan **Fahreddin Altay**, hâtırâtında tâlimat almak için Ankara'ya gittiğini, 7 Ocak 1931 tarihinde Çankaya'ya **M. Kemal Paşa**'nın riyâseti altında toplanıldığını ve mes'elenin müzâkere edildiğini anlattıtan sonra: «Bu konuşma bana bir tâlimat mahiyetinde olduğundan not ettim. Şimdi tarihi bir belge olarak bu notları aynen naklettim.» diyerek bu müzâkereler hakkında sayfalar dolusu mâlûmat vermektedir.

«... Menemen ve mâlûm köyler ahâlisinin tamamen tehcirini Gâzi Paşa çok şiddetle ileri sürüyor. **İsmet Paşa** muhâlefet ediyor mahzurlarını sayıyor, **Kâzım Paşa** (Özalp) ile **Şükrü Kaya**, **İsmet Paşa** ile beraber. Fakat, Gazi, muşır olmakla beraber, «kış geçinceye kadar kalsınlar.» diye mühlet veriyor ve müzâkereyi şöyle hülâsa ediyorlardı:

1 – Vak'a, irticâî, mürettep ve siyâsidir. Umûmî veya mıntakâvi midir?..

2 – Nazarımız yalnız bu mıntıkaya münhasır kalmayacaktır.

3 – Alâkası tebârüz edenler tecziye olunacaklardır. Kesif muhitler dağıtılarak temizleneceklerdir.

4 – İdam cezaları beklenmeksizin kısım kısım derhal tatbik olunmalıdır. (Meclis tasdik edecektir.)

5 – Menemen ve alâkadar köylerin mes'ul ilân edilmesi ve gayr-i meskûn hâle konması için hususî kanun çıkarılacaktır.

6 – Kadın mensuplar mühimdir, müsamaha olunmamalıdır... ilh!» (bkz: **Fahreddin ALTAY** – On Yıl Savaş ve Sonrası – İstanbul 1970, sh: 433 - 444.

PAZARTESİ 26 EYLÜL

Yeni İstanbul

Avrupa'da Kürtçülük lehine propaganda hızla yayılıyor

Gazeteler, Türkiye'yi de içine alan Kürdistan haritaları veriyor

Barzani, "ikinci hedefimiz Türkiyedir,, dedi

İsviçre televizyonunda, Doğu illerimizle birlikte Adana ve Sivas'ın da dahil edildiği Kürdistan haritası gösterildi

Siyasi yorumcular Kürtleri İngiliz Hükümetinin desteklediğini söylüyorlar

İsviçre Özel Muhabirimiz ... S on zamanlarda Avrupa havası sistem...

Satır, din adamlarına

Çağlayangil:

"Kıbrıs işi Türkiyenin rızası hilâfına"

Kürtçülüğün evvelce izah edilmiş olduğu üzere eski «E r m e n i M e s ' e l e s i» yerine ikame edilmek istendiği hatırlanırsa, mes'elenin, Türkiye bakımından ehemmiyeti daha ziyâde ve kolayca anlaşılabilir.

Türk vatanı bölüne bölüne adetâ kuşa dönmüştür. Bunun bir kere daha bölünmeğe aslâ tahammülü yoktur. Hergün biraz daha artan dinamik nüfusumuz ve gitgide kuvvetlenen dinî ve millî mefkûremizin en geç Yirmibirinci Asır başında bizi eski kayıplarımızın bir kısmını telâfî zarûret ve mecbûriyeti ile karşılaştıracağı muhakkaktır. Bu sebepledir ki, Türkiye'nin bölünmesine değil, razı olmak, bu gibi niyet ve arzuları duymağa bile tahammülümüz yoktur. Bölünecek olan, bizden ayrıldığı günden beri istikrarlı bir devlet olamamış bulunan komşularımızdır. Bunlardan baascı Arapların işgali altındaki eski «M u s u l V i l â y e t i m i z»i ve sosyalist Suriye idârecilerinin işgâli altındaki «H a l e p»i kurtarmak ilk ve yakın hedefimizdir. Şurası dost-düşman herkese malûm olmalıdır ki, büyük bir istikbale namzed olan ebedî imân makarrı Türkiye'nin parlak talihini değiştirmeğe kimsenin gücü yetmiyecektir. İman buhranından dolayı ayrılık sevdasına kapılmış solcu Kürt gençleri bilmelidirler ki, hareketlerinin cezasını, daha ziyâde namlarına vekâletsiz iş gördükleri Doğu Anadolu'nun mâsum halkı çeker. Onları seviyorlarsa bu dâvâdan vazgeçmelidirler!..

Hiçbir devlet bir başka devlet veya topluluğa babasının hayrına yardım etmez. Unutmamak gerekir ki, bu gibi hareketleri destekleyen yabancılar, neticeyi kendi lehlerine çevirebilecek kuvvettedirler. Böyle olmasa zaten yardım etmezler. Bu hâin ve gafiller, bilfarz muvaffak olsalar bile –buna imkân yok ya– netice, Türk'ün de, Kürd'ün de aleyhine çıkacak ve ancak her ikisinin de düşmanı olanlara yarayacaktır.

Bu satırlarda ifâdesini bulan tenkilin şiddeti ile bir Dersim Hareketi esnasındaki şiddet arasında ne fark vardır: Harekâta iştirak eden bir askerin ağzından çıkan şu satırlar, o günkü idârecilerin bu gibi tenkilleri hangi sebeplerle icra ettiklerini göstermiyor mu?!..

B – TÜRKİYE'YE DÜŞEN VAZİFELER:

Asırlarca İslâm Âlemi'nin temsilciliğini yapmış olan Türkiye, bütün bir Hıristiyanlık Âlemini müşterek bir «c i h â n - ı h u s û - m e t» hâlinde karşısında bulmuş olmanın tarihî tesirinden kurtulamamış olacak ki; Yirminci Asrın başından beri uğradığı büyük kayıpları unutmuş ve hazmetmiş görünmeğe son ederecede dikkat etmektedir. Bu yüzdendir ki, terkettiği topraklar üzerinde yaşayan dindaş ve ırkdaşlarının mâruz kaldıkları çeşitli felâketlere bigâne kalmak gibi çok defa yüz kızartıcı durumlara sürüklenmiştir. Vaktiyle en tabiî bir hakkımız olduğu defaatle ve her mes'ul şahıs tarafından ifâde edilmiş olan eski Musul Vilâyetimiz için bile bu lâkaydi devam edegelmiştir. Bunun resmî bir ağızdan yegâne ihlâli Hatay'ın Anavatan'a ilhakı sırasında olmuştur. O zaman aradan sadece onüç sene geçmiş bulunuyordu. Muş Meb'usu **İlyas Sâmi Bey** Meclis kürsüsünden Hatay'ın Anavatan'a avdetinden dolayı memnuniyetini ifade ettikten sonra:

«... Vaktiyle İngilizler de Musul için aynı yolu tutmuşlar, Musul'u elimizden almışlardı. Bu yara daha içimizde kanarken Hatay için aynı saflığı gösteremezdik» demiştir. Ne yazık ki, bu beyandan sonra resmî sıfatı hâiz hiçbir şahsın bir kere daha Musul'u hatırladığı görülmemiştir.

Halbuki bu gibi millî mes'elelerde halk efkârını uyanık tutmak ve zuhur edecek fırsatları değerlendirmek vazifesi herkesten önce devletin mes'ul şahıslarına düşmektedir. Devlet adamı, ileriyi görebilen kimse demektir. Bu sebeple böyle yâd ellere terkedilmiş kıymetli vatan parçalarının kurtarılma imkânlarının zuhurundan çok evvel çalışmaya başlamak ve şartları biraz da bu çalışmalar sonunda hazırlamak gerekmektedir. Gerçekten Türkiye bu mevzuda bir şey yapacaksa, burası Yahudiler'in veya **Barzani**'nin eline geçmeden yapmalıdır. Aksi halde iş çok güçleşecektir.

Bugün «K ı b r ı s M e s' e l e s i» dolayısıyle içinde bulunduğumuz ciddî buhran, bu gibi çalışmalarda geç kalmanın milletlere ne kadar pahalıya mal olduğunu gösteren en iyi bir misâldir. Hatırlanacağı üzere Kıbrıs'ta Rum şikâyetinin başlamasından çok

az bir müddet evvel devrin Hâriciye Vekili **Fuad Köprülü** «B i z i m i ç i n Kıbrıs dâvâsı diye bir dâvâ yoktur!..» demek sûretiyle bu ihmalkârlığın şâheser(!) bir misâlini vermişti. Bugün «K ı b r ı s» gibi, yarınki M u s u l'un da kurtarılamaz veya güç kurtulabilir bir hâle gelmesini önlemenin yegâne çâresi çalışmalara bu günden başlamaktır. Bu çalışmaların nasıl olabileceğini devlet adamlarına öğretmek bizim vazifemiz değildir. Bunu onlar bizden çok daha iyi bilmek mevkiindedirler. Bizim onlardan şimdilik istediğimiz ve müspet bir şekilde tecellisini mutlak sürette beklediğimiz tek bir şey vardır. O da dehşetli bir siyâsî baskı altında bulunan Irak Türkleri'nin yanında bulunduklarını açıkça ifâde etmeleridir. Kırk milyon nüfuslu bir devletin mümessilleri sıfatıyla bu hususta izhar edecekleri bir rey ve kanaatin çok büyük bir tesiri haiz olacağı muhakkaktır. Bu tesirin husûlü için sadece azametli Türk Tarihi'nin zihinlerdeki izleri bile kâfidir.

Musul için daha şimdiden harbe girilsin demiyoruz. Tabiatiyle icâbedince onu da istemek hakkımızdır. Fakat idârecilerimizin yanıbaşımızdaki dindaş ve ırkdaşlarımızın maruz kaldıkları veya kalacakları zulümler karşısında aşağılık bir sükûtu ihtiyar ederek milli vicdanı rencide etmeğe hakları olmadığını söylemek istiyoruz.

Unutmamak gerekir ki, Osmanlı Devleti muvaffakiyetsiz 1848 «M a c a r İ h t i l â l i» sırasında Rus tenkiline mâruz kalan Macar vatanseverlerine bağrını açmış ve onları harbi bile göze almak sûretiyle himâye etmişti. Zayıf bir zamanda dahi insan hak ve hürriyetlerine bağlılığın böylesine göğüs kabartıcı bir misâlini vermiş bulunan bir milletin çocukları olduğumuzu düşünürsek, kendi ırkdaş ve dindaşlarımıza revâ görülen zulüm ve gadr karşısında sükûtumuzun çirkinliğini daha iyi anlayabiliriz.

Irak Türklüğü için hiçbir şey yapamazsak bile, birtakım siyâsî faaliyetlerde bulunarak onların mal ve can emniyetini de mi sağlayamayız? Nerededir V i e t n a m için gözyaşı döken sahte hürriyet münâdileri?..

Üstelik Irak Türklüğü'nün Türkiye'nin dahilî emniyeti bakımından artık vahîm bir mahiyet almağa başlayan «K ü r t ç ü l ü k

H a r e k e t i »ne karşı da müessir bir çâre olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Zira Musul kurtulabildiği takdirde güneyden bir Türkmen çenberine alınacak olan Doğu Anadolu Kürtleri üzerindeki tahrikler de tesirini kaybedecektir.

Şurası ehemmiyetle tebâruz ettirilmelidir ki; bugün Türkiye'nin en ehemmiyetli dâvâsı hiç şüphesiz «K ü r t ç ü l ü k»tür. Zira bütün mûzır cereyanlar nihâyet mahdud bir üst tabaka mensubundan kadrolaşmış ve halka inememiştir. Bunların tek istisnası «K ü r t ç ü l ü k»tür. Bunda –hiç şüphesiz– Cumhuriyetin ilk yıllarında girişilen «t e n k i l h a r e k e t l e r i»yle Türkler ve Kürtler arasındaki müşterek mânevî bağları alabildiğine tahrib eden «l â i k i c r a a t»ın çok büyük rolü olmuştur.

Ancak şurası memnûniyet vericidir ki; bu tehlikeli cereyan karşısında Kürt ahâlinin –büyük ekseriyetinin– Hakkın siyânetiyle hâlâ iptal edilememiş bulunan din şuurunun sihirli bir sigortasına sahip bulunmaktayız. Bu sigortanın ilânihâye devam edebilmesinin de –ancak ve sadece– Türkiye'deki dinî gelişmeye karşı beslenmekte olan ümidin gerçekleşmesine bağlı bulunduğunu söylemeye hacet yoktur.

Ümit ve temenni ederiz ki; Irak Türklüğü'nü düşünmek hususunda Kıbrıs mevzuunda olduğu gibi geç kalınmayacaktır. Ancak şurasını ifâde etmek isteriz ki, bugünkü Türk idârecileri bir ilk hareket olarak vazifelerini yapsalar da yapmasalar da Türkiye'nin yakın hedeflerinden biri olan Musul, mutlaka kurtarılacak, onun yâdellerde kalmasına daha fazla müsaade edilmeyecektir. Zira gayr-i resmî mütevazı gayretlerin tesiriyle hergün biraz daha takviye olunan Türk millî şuurunun tercümanı olacak gençlerin kemiyyet ve keyfiyet itibariyle varlığını kabul ettirecek hâle gelmeleri tahakkuk etmek üzeredir. Bugünkü idâreciler vazifelerini yaparlarsa, sâdece onların işlerini kolaylaştırmış olurlar. Yoksa bin yıldır millî kültür ve varlığını müdâfaa eden bir kitleyi eritmek, ne komünist Kürtler ve ne de baascı Araplar için mümkün olmayacaktır. **Musul Türk'tür ve Türk kalacaktır!...»** O, yarınki «B ü y ü k T ü r k i y e »nin, İslâm Âlemi'ni yeniden liderliği altında toplayıp tedvir edecek olan Büyük Türkiye'nin vazgeçilmez kıymetli bir vi-

lâyetidir. Ne mutlu onun vatancüdâlığını bertarafla ızdırabını dindirecek müstakbel imanlı Türk idârecilerine!.. Ve ne mutlu o mes'ud günü hazırlamaya mâtuf çalışmaların bugünkü mütevâzı safhalarında hizmet ve liyakat hazırlığı yapan imanlı Türk Gençlerine!..

***

(Bugün işbu eserin yeniden tab'ı (1992) dolayısıyla ilâve edilmesi gereken pekçok şey vardır. Rusya'nın yıkılmış olması, «Körfez Harbi» ve Güneydoğu Anadolu'daki «terör harekâtı» muvacehesinde şartlar pek çok değişmiştir. Ancak bunları ayrıca değerlendirmeyi düşündüğümüz için burada ayrıca ele almayı lüzumlu görmedik).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATI TRAKYA

1 – BATI TRAKYA'NIN TARİHÇESİ, EHEMMİYETİ VE KAYBEDİLİŞİ

A) BATI TRAKYA'NIN TARİHÇESİ

a) İlk Devirler:

Balkan Yarımadası'nın bir parçasını teşkil eden «T r a k y a» Karadeniz, Marmara Denizi ve Balkan-Rodop dağ silsilesi arasında kalan arazi parçasının adıdır[176]. Trakya'nın coğrafi hududları eski çağlarda birçok kereler değişmiştir[177]. Bu sebepledir ki, eski tarihçiler, burasının hududlarını birbirlerinden çok farklı olarak göstermişlerdir[178]. Fakat müstakar olanı budur.

Trakya, «D o ğ u» ve «B a t ı» olmak üzere iki kısma ayrılır. Doğu Trakya, Türkiye'nin halihazırda Avrupa Kıt'ası'ndaki arazisini teşkil eder. Bunun dışındaki kısım ise Batı Trakya olup bugün tamamiyle Yunan işgâli altında bulunmaktadır. Coğrafî ve beşerî bakımdan tam bir vahdet teşkil eden Trakya'yı Doğu ve Batı olmak üzere zoraki bir taksime tâbi kılanlar ötedenberi Meriç Nehri'ni esas almışlardır.

---

176 – **Ahmed Rıfat** – Lûgat-ı Târihîye ve Coğrafiye, C. II, İstanbul 1299, sh: 239 – **Ali Cevad** – Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgatı, C. I, Dersaadet 1313, sh: 249.

177 – **Şemseddin Sâmi** – Kaamûs-ül Âlâm, C. III, İstanbul 1308 sh: 1632.

178 – Bkz: **Dr. Ârif Müfid MANSEL** – Trakya'nın Kültür ve Tarihi, İstanbul 1938 sh: 3 - 4.

Trakya'nın ilk sâkinleri bu bölgeye adlarını veren «Traklar»-dır[179].

Zamanımızda arkeolojik çalışmalar o kadar ilerlemiştir ki, artık hiçbir tarihî gerçeğin tarih öncesi (Prehistorique) ve binnetice meçhûl telâkki edilmesine âdetâ imkân kalmadığı söylenebilir. Arkeolog Pumpelli Türkistan'daki A ş k a b a d Şehri yakınlarında eski bir yerleşme merkezi olan «A n a v»da yaptığı kazılarla Türk medeniyetinin tarihini Hazret-i İsâ'dan aşağı yukarı dokuz bin sene evveline çıkarmıştır. Ziraat ve hayvancılığı bilen, çömleklerini çeşitli resimlerle süsleyen ve hattâ bakırı dahi işleyebilen bu bölge halkının, M.Ö. dört-beş bin yıllarında vukû' bulan «B ü y ü k G ö ç» leriyle bu medeniyeti bir taraftan Mezopotamya, Anadolu, Yunanistan ve hattâ İtalya'ya, diğer taraftan da Çin, Hind ve Amerika'nın kuzey kesimlerine götürmüş oldukları çeşitli arkeolojik çalışmalar sonunda artık tamamiyle sâbit olmuştur. Gerçekten bütün bu saydığımız bölgelerde –aynı husûsiyetleri hâiz olarak– rastlanan bu san'at[180], Tûrânî «S i d» veyahud da «A l t a î k» adı verilen Türk san'atıdır.

Bu büyük muhâcerette Önasya ve Mezopotamya'ya gelip yerleşenler «S i d l e r»di[181]. Bunlar Anadolu'da tahminen onbeş

---

179 – Yunanca'daki «T h r a k e» gibi Lâtince'deki «T h r a c i a»da «T r a k l a r ı n M e m l e k e t i» demektir. Bu kelime, diğer Batı dillerine de Lâtince'den geçerek aşağı yukarı aynı imlâ ile ve aynı manâda olmak üzere kullanılagelmiştir.

180 – Tafsilât için bkz: Dr. Ârif Müfid MANSEL – a.g.e. sh: 21 ved.

181 – «A s y a» kelimesi de yine Sîdler'in bir kolu olan «Â s i» veya «A s t» kabilesinin adından çıkmıştır. (Histoire des Decouverte Geographiques II. p. 162).

İstanbul'u kuran ve buraya Â s t - a n» yani «İ l â h î A s t l a r ı n Ş e h r i» adını verenler de bu «A s t l a r»dır. Yunanlılar, Anadolu'ya Astlar'dan çok sonra olmak üzere ancak Onbirinci Asır'da gelmişler ve «A s i a», «Â s t - a n» gibi kelimeleri çoktan ve tamamiyle yerleşmiş olarak bulmuşlardır.

İran Hükümdarı Dârâ «Â s t - a n» kelimesini «Â s i t â n e» şekline çevirmiştir. İstanbul için son zamanlara kadar kullanılmaya devam eden bu kelimeye Yunanlılar «ş e h i r» mânâsına gelen «p u l o s» ilâve ederek «A s t a n p u l o s» demişlerdir. İşte bu kelime zamanla «İ s t a n b u l»a dönüşmüştür.

Güney Anadolu'daki «Â s i» Nehri de bu «Â s i» adını taşıyan Türk boyundan kalan tarihî bir hâtıradan başka bir şey değildir.

asır hâkim olmuşlardır. M.Ö. 2800 yılında Anadolu'ya geçen Mısır Firavunu Ses astris'i mağlûb eden bunlardır. «T r a k l a r» işte bu «S i d l e r»in bir koluydular. Bunların bugün «T r a k y a» adıyla bilinen bölgeye gelip yerleşmeleri, biri M.Ö. dörtbin, diğeri de M.Ö. ikibin yıllarında olmak üzere iki ayrı ve ehemmiyetli muhâceretle gerçekleşmiştir. Burada ayrı ayrı kabileler halinde yaşayan «T r a k l a r» hepsi de Türk olmak üzere yirmi iki ayrı etnik unsur teşkil ediyorlar. Bunların başlıcaları «O d r i s l e r», «T i n l e r», «T r a n i p s a l a r», «M e d i a t e n l e r», «M e l â v d i t l e r», ilh... di. Bunlardan «O d r i s l e r» bir ara bu dağınık Trak kabilelerinin bir kısmını idâreleri altında toplayarak birleştirmişlerdir.

Trakya eski çağlarda coğrafî mevkii yüzünden «K a v i m l e r M u h â c e r e t i»nin zarurî bir «g e ç i ş y o l u»[182] olmuştur. Bu yüzden yeni göçlerin sıkıştırmasıyla bazı Trak kabileleri Anadolu, Adalar ve hattâ Suriye'ye göç etmişlerdir. Bunların en meşhuru, tarihte «F r i g M u h â c e r e t i» adıyla bilinen muhâcerettir (M.Ö. 1200). Türk kabilelerinin Trakya üzerinden devamlı göçler halinde güneye ve Anadolu'ya sarkmaları büyük bir ölçüde beşerî karışıklıklara sebep olmuştur. Neticede «D o r l a r» veya «T o r l a r» daha güneye ilerlemeye mecbur kalan «İ l l i r y a - l ı l a r» tarafından bugünkü Yunanistan bölgesine doğru itilmişlerdir. Onların bu yer değiştirmeleri sonunda bu bölgedeki «A k a D e v l e t i»yle Anadolu'daki «E t i D e v l e t i» sarsılarak tamamen ortadan kalkmışlardır.

Yunanlılar, Trakya'ya ancak M.Ö. Sekizinci Yüzyıl'dan itibaren girmeye başlamışlar ve burada birtakım koloniler vücûda getirmişlerdir. Yunan yazı ve kültürü de orada işte bu tarihten itibaren yerleşmeye başlamıştır. Bu itibarla Yunanlıların Trakya'da gözükmeleri, Türkler'e nazaran birkaç bin yıl sonra olmuştur. Hem de fiilî bir hâkimiyet tesisi şeklinde değil de, ancak kültür ve ticaret kolonileri kurmak sûretiyle?..

Daha sonra M.Ö. Yedinci Yüzyıl'da kuzeyden gelen ve bir başka Türk kolu olan «İ s k i t l e r» Trakya'yı tamamen hâkimiyetleri altına alarak yerli halkla kaynaşmışlardır.

---

182 – Dr. Ârif Müfid MANSEL – a.g.e. sh: 45.

M.Ö. Altıncı Yüzyıl ortalarına doğru hemen hemen bütün Anadolu'yu hâkimiyeti altına alan İran Pers İmparatorluğu, Traklarla komşu hale gelmiştir. Bu devletin meşhur hükümdarı **Dârâ**, İstanbul Boğazı'ndan Trakya'ya geçti. M.Ö. 513 yılında «İ s k i t l e r» ve «S a k a l a r»la harbederek bütün Trakya ve Balkanları ele geçirdi. Fakat Tuna ile Dinyester nehirleri arasındaki stepleri aşamadı. Buna rağmen, Trakların ülkesi tamamiyle Pers hâkimiyeti altına girmiş oldu. Yunanlılar, bu tarihten itibaren Trakya üzerindeki Pers hâkimiyetine son vermek maksadıyla birçok savaşlara giriştiler. Traklar, bütün bu savaşlarda daima Perslerin yanında yer almışlardır.

Trak kabilelerinden biri de yukarıda zikredildiği üzere «O d r i s l e r»di. Bunlar M.Ö. Beşinci Yüzyıl'da Yunanlılar'ın Pers hâkimiyetine karşı giriştikleri mücâdeleden istifâde ederek diğer bazı Trak kabilelerini de idareleri altına alıp feodal bir devlet kurdular. Zamanla gelişip genişleyen bu devlet, önce ikiye ayrılmış, daha sonra da M.Ö. Dördüncü Yüzyıl'ın ortalarında Makedonya Kralı **II. Filip** tarafından ortadan kaldırılmıştır.

II. Filip'in 338 yılında öldürülmesinden istifâde eden Traklar, Makedonyalıların hâkimiyetlerine karşı baş kaldırarak istiklâllerini ilâne ttiler. Fakat bu durum uzun sürmedi. Çünkü **II. Filip**'in yerine geçen oğlu **İskender**, buraya karşı bir sefer tertipleyerek Trakların memleketini yeniden hâkimiyeti altına aldı.

Makedonyalılar'ın tahakkümünü bir türlü hazmedemeyen Traklar, İskender'in «Ş a r k S e f e r i»ne çıktığı sırada tekrar ayaklandılar. Trakya'da bu ayaklanmanın âmil olduğu karışıklıklar devam ederken **İskender**'in «B â b i l» şehrinde ölmesi üzerine istilâ edilen yerlerin taksimi yüzünden O'nun kumandanları arasında büyük bir mücadele çıktı. Tabiatiyle Trakya da bu mücâdeleye sahne olmakta gecikmedi.

İskender'in kumandanlarından **Lizimaos** uzun ve çetin bir mücâdeleden sonra Trakya'da yeniden hâkimiyet tesis ederek M.Ö. 305 tarihinde «k r a l» ünvanını aldı. Bir Odris kadını ile de evlenerek yerli halkın hissiyatını okşamak lüzumunu hissetti. Daha sonra burayı bir harekât merkezi haline getirerek Anadolu'yu

ele geçirmek için mücâdeleye girişti. Bu mücâdele esnasında 281 yılında yine **İskender**'in kumandanlarından olup Suriye'ye hâkim bulunan **Selefkus** tarafından mağlûb ve katledildi. Bu sebeple Trakya'da O'nun zamanında ancak kırk yıl kadar devam etmiş bulunan sükûnet yeniden bozuldu. Bu defa da **Selefkus** «T r a k y a K r a l ı» ilân edildi. Fakat daha Trakya'ya adımını atar atmaz bir sûikaste kurban gitti.

Trakya Üçüncü Yüzyıl'ın başlarında kuzeyde oturan «K e l t» veyahud «K o t»ların devamlı taarruz ve talanları yüzünden uzun süren karışıklıklara sahne oldu. Bundan sonra da burada siyâsî istikrar bir daha sağlanamadı. Gerçekten Romalılar'ın Trakya'ya karşı giriştikleri müteaddid seferlerin başladığı İkinci Yüzyıl'ın sonlarına kadar Trakya birçok kereler el değiştirerek kâh Makedonyalılar'ın ve kâh da Keltler'le **İskender**'in kumandanlarının Suriye ve Mısır'da kurdukları devletlere tâbi oldu.

Romalılar'ın Trakya'da tam bir hâkimiyet tesis etmeleri pek de kolay olmamıştır. M.Ö. İkinci Yüzyıl'ın başlarından M.S. Birinci Yüzyıl'ın ortalarına kadar devam eden bu mücâdeleler, birçok karışık safhalar arzeder. Trakya ancak M.S. 46 yılında bir «R o m a E y â l e t i» haline getirilerek merkeze bağlanabilmiştir. Bununla beraber Trakya'da azametli Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti de, ciddî bir istikrar sağlayamamıştır. Gerçekten burası Roma hâkimiyeti altındayken de birçok işgâl ve istilâlara mâruz kalmıştır. Bunların en ehemmiyetlisi kuzeydeki «K o t l a r»ın tecâvüzleri olmuştur. Trakya'ya karşı Kot taarruzları Roma İmparatorluğu'nun ikiye taksimi ve bu bölgenin «D o ğ u R o m a İ m p a r a t o r l u ğ u»na bırakılmasından sonra da devam etmiştir. Bu devirde Trakya bu Kot tecâvüzlerinden başka bir de «H u n l a r» ve «B u l g a r l a r»ın akınlarına mâruz kalmıştır. Bütün bu karışıklıklar Doğu Roma İmparatorluğu'nun gitgide zayıfladığı ve adâletten tamamiyle uzaklaştığı son devirlerde O'nun kötü idâresinden doğan sıkıntıların da eklenmesiyle had bir safhaya varmıştır.

İşte tam bu sırada idi ki, Türklerin «O ğ u z» kolundan gelen «K a y ı h a n A ş i r e t i» Büyük Selçuklu Devleti'nin bir «u ç

b e y l i ğ i »ni teşkil etmek üzere Söğüt havâlisine gelip yerleşmiş bulunuyordu. Yüce kurucusu **Osman Gâzî Hazretleri**'ne izâfeten «O s m a n l ı» adını alan ve başlangıçta hiç kimsenin dikkatini çekmemiş bulunan bu küçücük beyliğin çok kısa bir zaman zarfında Cihân tarihinin en büyük bir devleti haline gelebileceğini kim tahmin edebilirdi?! Fakat o büyük ve şanlı cedlerimiz, öylesine muazzam bir iman ve hamle gücü ile mücehhezdiler ki; Söğüt'e yerleşmelerinden sâdece yarım yüzyıl sonra Bizans'ı Anadolu cihetinden İstanbul surları içine hapsetmiş ve onu «H i l â l»in kudreti önünde baş eğmeğe mecbur kılmak üzere «R u m e l i»[183] ye sıçramak mevsimine gelmiş bulunuyorlardı. Böylece Doğu Roma'nın bu kadîm merkezi gittikçe daralan bir kıskaç içine alınmış olacaktı. Ancak başlangıçta sırf «İ s t a n b u l»u fethetmek gayesine bağlı gözüken bir harekât, çok kısa bir zaman zarfında öylesine müthiş bir sür'at ve vüs'at kazanmıştı ki; bu ilk maksadı fersah fersah aşarak bütün Avrupa'nın kaderinde yüzyıllar boyunca devam edecek derin tesirler husûle getirmiştir. «T r a k y a B ö l g e s i» ise, bunu intâc eden şanlı Türk seferleri için zarurî bir köprübaşı olmak mevkiinde bulunmuştur. Bu bakımdan Trakya'nın Osmanlı-Türk idâresi altına girişi ve Türkleştirilmesine müteallik hâdiselerin kısa bir tahlilini faydalı addediyoruz.

---

183 – Türkler, Avrupa Kıt'asında fethettikleri araziye «R u m e l i» yani «r u m l a r ı n m e m l e k e t i» adını vermişlerdir. «R u m»un «R o m a» kelimesinden muharref olduğu evvelce bir vesileyle izah edilmişti. «R u m e l i» kelimesinin coğrafi şumûlü fetihler ilerledikçe buna muvâzi olarak dâima değişmiştir. «E f l â k», «B u ğ d a n», «B o s n a – H e r s e k», «K a r a d a ğ», «S ı r b i s t a n», «A r n a v u t l u k» ve «M o r a» kendi adlarıyla anıldıklarından bu tâbirin dışında kabul olunurlardı. Bu sebeple «R u m e l i» denilince «T r a k y a», «M a k e d o n y a», «T e s a l y a» ve Yunanistan'ın «M o r a Y a r ı m a d a s ı» haricindeki kısımlarıyla «E d i r n e», «S e l â n i k», «M a n a s t ı r» ve «Ü s k ü p» vilâyetleri anlaşılırdı.

93 Harbi sonunda imzalanan «B e r l i n M u a h e d e n â m e s i» «F i l i b e» ve «İ s l i m i y e»yi «Ş a r k i R u m e l i» adıyla imtiyazlı bir vilâyet haline getirmiş ve Rumeli'nin, Osmanlı hakimiyeti altına girişinden itibaren devam eden birliğini tarihte ilk defa olarak bozmuştu.

b) Osmanlı Hâkimiyeti Devri:

Bütün tarihleri boyunca stratejik zarûretleri en mükemmel bir sûrette kavramış bulunan Osmanlı Türkleri, daha ikinci pâdişah **Orhan Gâzi** devrinde büyük bir ileri görüşlülükle **Şehzâde Süleyman Paşa**'nın kumandası altında Çanakkale Boğazı'ndan Avrupa yakasına geçtiler (1356). Fakat bu, Türkler'in buraya ilk geçişleri değildi. Gerçekten komşuları ile sık sık ihtilâfa düşen Bizans'a yardım maksadıyla ve O'nun talebi üzerine birçok kereler Rumeli'ye ayak basmışlardı. Bu geçişler, fâtih ecdâdımızın, devletlerinin stratejik icapları bakımından fethine mecbur bulundukları bu bölgeyi, coğrafi ve beşerî husûsiyetleriyle bir hayli tanımalarını sağlamıştı. Ancak bu defa kendi nâm ve hesaplarına hareket ediyor ve Bizans'ı batı cihetinden de sıkıştırmak gayesini güdüyorlardı.

Türkler'in Rumeli'ye geçişlerinin büyük ehemmiyeti, yerli ve yabancı kaynakların hiç birisinde gerektiği ölçüde belirtilmemiştir. Halbuki bu, cihân tarahinin en esaslı dönüm noktalarından biridir. Gerçekten Osmanlı Devleti'ne âlemşumûl bir rol oynamak imkânını sağlayan Rumeli fütuhâtı, derhal o dehşetli Hıristiyanlık taassubunun tahriki ve bunun neticesi olarak da birçok «Haçlı Seferleri»nin ortaya çıkmasına âmil olmuştur. Tarihte yüzyıllar boyunca sürmüş olan bu intikam seferleri, Osmanlılar'dan önce sırf «Kudüs»ü kurtarmak (!) maksadına mâtufken, bu defa «Türkleri Avrupa Kıt'ası'ndan atmak» ve «İstanbul'a yeniden sâhip olmak» gâyelerini de istihdaf eden bir şumûl ve kesâfet kazandırmıştır. Zira **Şehzâde Süleyman Paşa**'nın Rumeli'ye geçişinden nihayet yüzyıl sonra Türkler, buraya, kolay kolay sökülüp atılamayacak bir şekilde yerleşmiş ve «Ortaçağ»ı kapayan büyük bir hamle ile İstanbul'u fethetmiş bulunuyorlardı. Bütün bu vâkıâlar «Haçlı Seferleri» için artık yeni ve ilâve bir esbâb-ı mûcibe teşkil ediyordu.

Bu arada zikre değer diğer ehemmiyetli bir netice de şudur ki, Osmanlılar'dan önce Anadolu ve hattâ Suriye havâlisinde cereyan eden İslâm Hıristiyan çatışmasına bundan böyle Orta Avru-

pa ovalarına kadar uzanan birçok Hıristiyan memleketleri sahne olmuş ve bu sâyede İslâm Dünyâsı yüzyıllar süren bir sulh ve sükûn devri idrâk edebilmiştir.

Osmanlı Türkleri'nin ulemâ, meşâyih ve mücâhidlerden mürekkep bir avuç vecd ve imân adamıyla Rumeli'ye geçişlerinin Cihân tarihi üzerinde husûle getirdiği büyük siyâsî, iktisâdî ve beşerî tesislere dâir ne yazılıp söylense azdır. Ancak bu mevzuu burada uzun ve teferruatlı tarihini hülâsa etmeğe çalıştığımız Trakya'ya inhisar ettirmeğe mecbur bulunmaktayız.

Peşinen şunu ifâde etmek gerektir ki; Rumeli harekâtının en müessir ve mütemadî tesirleri fâtih ecdâdımızın Avrupa yakasında ilk adım attıkları, Trakya Bölgesi üzerinde görülmüştür. Çünkü burası hem girişilen muazzam fetih hareketleri için zarurî bir köprübaşı olmak vasfını haiz bulunuyor ve hem de İstanbul'un müdâfaasında son derecede ehemmiyetli bir stratejik mevkî teşkil ediyordu. Yaptıkları işi en ince teferruatına kadar mükemmel bir şekilde plânlayan ecdâdımız, bu stratejik ehemmiyet sebebiyledir ki, Trakya'yı daha ilk fethettikleri andan itibaren kesif bir sûrette Türkleştirmek siyasetini takip ederek, burasını –tâbir câizse– Anadolu kadar vatan kılmışlardır. Boğazlar ve İstanbul'un batı cihetinden hinterlandını (ard ülke) teşkil eden Trakya'nın bu stratejik ehemmiyetinden ileride daha geniş olarak bahsedilecektir.

Türkler bu bölgeye ayak bastıkları sırada yerli halk Bizans idâresinin artık tahammül edilmez bir hâle gelen kötülüklerinden bıkıp usanmış bulunuyordu. Bütün Balkan kavimleri ise birbirleriyle devamlı bir mücâdele halinde idiler. Bu sırada «D o ğ u T r a k y a»nın bir kısmı ile «G ü n e y E p i r» ve «M o r a Y a r ı m a d a s ı» Bizans'ın, orta ve yukarı «M e r i ç V â d i s i»yle Trakya'nın bir kısmını içine almak üzere «B a l k a n l a r ı n k u z e y d o ğ u s u» Bulgarların, «S ı r b i s t a n», «D r a m a» ve «S e r e z» havâlisi ise Sırpların elinde bulunmakta idi. «A r n a v u t l u k» ve «K u z e y E p i r»de ise, çeşitli Sırp, Arnavut ve Lâtin prenslikleri vardı. Bunlar «N a p o l i» ve «V e n e d i k» hükûmetlerinin nüfûzu altında idiler. Meriç Nehri mansabındaki «E n e z» ile «M o r a Y a r ı m a d a s ı»nin sâhil kesimleri ve bazı adalar Venediklilerʼe âitti. Dalmaçya sahillerinde bir «R a g ü z â C u m h u r i-

ler'e âitti. Dalmaçya sahillerinde bir «R a g ü z â C u m h u r i y e t i» vardı. «B o s n a K r a l l ı ğ ı» ise, Macaristan'a tâbi bulunuyordu.

Balkanlar'ın bu tarzda birbirleriyle çatışan birçok siyasî nüfuz mıntıkasına bölünmüş bulunması, Osmanlı fetihlerini kolaylaştıran belli başlı âmillerden biri olmuştur. Diğer taraftan Türklerin tarihte bir daha benzerine rastlanmamış olan üstün ahlâk ve adâletleri de, yerli halkı teshir ederek mahallî mukavemetleri âdetâ imkânsız kılmıştır.

Osmanlılar Rumeli'de ilk olarak fethettikleri «B o l a y ı r», «T e k i r d a ğ» ve «M a l k a r a»yı bir köprübaşı addederek derhal Türkleştirmek yolunu tutmuşlardır. Daha sonra «Ç o r l u» da fethedilince, Bizans'ın hayat damarlarından biri olan Edirne-İstanbul yolu kesilmiş ve kontrol altına alınmış oluyordu. Rumeli'deki bu ilk fetih hareketlerinde **Şehzâde Süleyman Paşa**'dan başka **Gâzi Fâzıl Bey, Lala Şâhin Paşa, Hacı İl Bey** ve **Evrenuz Bey** gibi gerçekten kıymetli birçok Osmanlı bey ve paşalarının da büyük hizmetleri geçmiştir.

Türkler'in Avrupa Kıt'asında yerleşerek ciddî ve istikrarlı bir idâre kurmalarını temin eden bu iki fetih devresi –devamlı bir mücâdele halinde– aşağı yukarı dört yıl sürmüştür. Hemen hemen ehemmiyetli hiçbir mukavemet görmeyen bu harekât, **Şehzâde Süleyman Paşa**'nın 1359 yılında şehid olmasıyla geçici bir duraklama devrine girmiştir. Bu duraklama O'nun küçük kardeşi **I. Sultan Murad**'ın harekâtın sevk ve idâresini eline alacağı 1361 yılına kadar sürmüştür.

Gerçekten **Şehzâde Süleyman Paşa** bir sürek avı esnasında uğradığı fecî bir kaza neticesinde şehid olmuştu. Bu değerli kumandanın genç yaşında vâkî olan şehâdetinin doğurduğu elem ve ıztıraba dayanamayan babası **Orhan Gâzi** de O'ndan nihâyet altı ay sonra vefat ederek tahtı, küçük oğlu **Şehzâde Murad**'a bırakmıştı. Yeni pâdişah, ummadığı bir anda deruhte etmek mevkiinde kaldığı devlet yükünü taşımaya hiç de hazırlıklı değildi. Zira babası **Orhan Gâzi**, kendi yerini almaya namzet olarak dâima büyük oğlu **Şehzâde Süleyman Paşa**'yı görmüş ve bu vazife için O'nu hazırlamıştı. Ancak **I. Sultan Murad** kendisine babası ve ağabeyisinden nâtamam olarak kalmış bulunan Ru-

meli işlerinin kıymet ve ehemmiyetini –o kâbına varılmaz dehâsıyla– derhal kavrayarak onların bıraktığı boşluğu daha büyük bir liyâkatle kapatabilmiştir. Fakat saltanatının ilk iki yılında «A n k a r a» ve civarının fethini gerçekleştirmek mecbûriyeti ile karşılaşmış ve ancak bunu başardıktan sonra Rumeli'deki harekâtın sevk ve idâresini ele alabilmiştir.

Babası zamanından kalan tecrübeli kumandanları takdirde kusur etmeyen **I. Sultan Murad**, Rumeli'deki Osmanlı Ordusu'nun başına «b e y l e r b e y i» ünvanıyla **Lala Şâhin Paşa**'yı, vezirliğe de **Cendereli Kara Halil Paşa**'yı getirmişti. Bundan sonra gerekli hazırlığı ikmâl ederek o zaman Trakya Bölgesi'nin en ehemmiyetli bir merkezi olan «E d i r n e» şehrinin fethine teşebbüs etti. Şehrin 1362 yılında gerçekleşen fethi üzerine burasının muhafazası, imârı ve Türkleştirilmesi[184] işini **Lala Şâhin Paşa**'ya verdi. Kendisi Rumeli harekâtı için bir üs haline getirdiği, bugün Batı Trakya ve Yunan işgali altında bulunan «D i m e t o k a»ya çekildi.

Lala Şâhin Paşa Edirne'yi emniyete alabilmek için emrindeki muzaffer kuvvetlere «M e r i ç N e h r i» boyunca ilerleyerek kolaylıkla «F i l i b e»yi de fethetti. Bu sûretle Osmanlı fütûhâtı Bulgaristan'ın orta kesimlerine kadar ilerlemiş ve Bizans'ın Bulgaristan ve Makedonya Sırplarıyla irtibatı kesilmiş oluyordu.

Diğer bir Osmanlı Kuvvetini sevk ve idâre eden **Evrenuz Bey** ise, «V a r d a r N e h r i» boyunca ilerleyerek «G ü m ü l c i n e»yi almış, daha sonra Sırpların elindeki «S e r e z»i de fethederek burasını bir üs haline getirmişti. Bütün bu kıymetli şehir ve kasabaların Türkler'in eline geçmesi nihâyet onbeş ay gibi çok kısa bir zaman zarfında gerçekleşmiştir. Türkler Rumeli'de gayet plânlı bir şekilde ilerliyor ve ele geçirdikleri şehir ve kasabaları sür'atle Türkleştiriyorlardı. Bu maksatla son derecede yüksek bir navlun

---

184 – **Lala Şâhin** ve daha sonra da **Timurtaş Paşa**'ların idâresine verilmesinden dolayı bir zamanlar «P a ş a L i v a s ı» da denilmiş olan Edirne şehrindeki Türk - İslâm eser ve müesseselerinin değer ve şumûlünü kavramak için bkz: **Prof. Tayyib GÖKBİLGİN** – Edirne ve Paşa Livası, İstanbul 1952.

Bu değerli eser, henüz bu istikamette bir araştırmaya mevzu ittihaz edilmemiş olan diğer Trakya şehir ve kasabalarındaki Türkleştirme hareketlerini tahmin ve tasavvur imkânını vermesi bakımından da son derecede câlib-i dikkattir.

ödenerek bilhassa «C e n e v i z» gemileriyle Rumeli'ye Anadolu'dan Türk muhâcirleri taşınıyordu.

Bu sistemli ilerleyiş ve Balkanlar'a yerleşme siyâsetinin Hıristiyanları büyük bir endişeye sevk etmesi gayet tabiîydi. Bilhassa «E d i r n e» ve «F i l i b e» gibi bölgenin en mühim iki merkezinin Türkler'in eline geçmesi onlar için telâfisi imkânsız bir kayıptı.

İlk olarak harekete geçen Bizans, kendine müttefik aramaya koyuldu. Bu maksadla, 1361 yılında Venedik'le bir anlaşma imzaladı. Fakat Türkler'in, yerli halkın hiçbir şikâyette bulunmasına imkân vermeyen o âdil ve insânî idârelerinden dolayı umduğunu elde edemeyeceğini kavramakta gecikmedi. Bu yüzden çeşitli sebeplerle devamlı olarak çekiştiği komşularına karşı icâbında kendisine baş vurabileceği kuvvetli bir hâmiye kavuşmak üzere Osmanlılar'la anlaşmayı uygun gördü. Bu anlaşmaya göre Bizans İmparatoru, Türkler'in Balkan'lardaki fetihlerini kabul ediyor, Osmanlı idâresine geçen yerleri geri almak için hiçbir teşebbüste bulunmamayı, Türkler'in düşmanlarıyla herhangi bir ittifaka girmemeyi ve hattâ Anadolu'da yapılacak harekât için talep edilirse asker vermeyi bile taahhüd ediyordu. Fakat Balkan kavimleri –sûretâ da olsa– Bizans gibi gerçekçi bir yol tutmamışlardı.

Gerçekten Filibe fethedildiği sırada oradan kaçmaya muvaffak olan Kale kumandanı ve Papa **V. Urben**'ın tahrik ve teşvikleriyle 1363 yılında «S ı r p», «B u l g a r», «U l a h», «M a c a r», «B o s n a» ve «H e r s e k» kuvvetlerinden mürekkep bir «H a ç l ı O r d u s u» harekete geçti. Bu altmış bin kişilik müttefik Haçlı Ordusu, Edirne'ye doğru ilerlerken **I. Sultan Murad**, Bursa'da bulunuyordu.

Şehrin muhafazasına memur edilmiş olan **Lala Şâhin Paşa** bir taraftan durumu Pâdişah'a bildirirken, diğer taraftan da **Hacı İl Bey** kumandasında birkaç bin kişilik bir keşif kuvvetini yaklaşan düşmana karşı Meriç boyuna sevketmişti. Bu sırada ileri harekâta devam eden düşman, hiçbir mukavemet görmeden Meriç'i geçmiş ve bu umulmadık başarının sarhoşluğuyla içki ve eğlenceye dalmış bulunuyordu. **Hacı İl Bey**, bir sarhoş gürûhu hâline gelen bu müttefik Haçlı Ordusunu ânî bir gece baskınına uğratarak mağlûb ve perişan etti. Gerçekten tarihte «S ı r p S ı n d ı ğ ı» adıyla bilinen yerde vukuâ gelen bu emsalsiz zafer, Balkanlar'da-

ki müşterek Haçlı kuvvetlerine indirilen ilk amansız darbe olmuştur. Zira paniğe kapılan düşman askerlerinin bir kısmı telâş ve heyecanla birbirlerini kırmış ve kılıçtan geçirilemeyen diğer bir kısmı ise kaçarken Meriç Nehri'nde boğulmuştur. O kadar ki, bu sefere iştirak eden Macar Kralı **Layoş** bile canını güçlükle kurtarabilmiştir.

Bu sûretle henüz hedeflerine varamadan kahraman **Hacı İl Bey**'in kumandasındaki bir avuç Türk kuvvetinin âni bir gece baskını karşısında perişan olan Haçlılar, bu «S ı r p S ı n d ı ğ ı» hezimetini kulaklarına küpe edindiler. Zira Türkler'i yakinen tanımalarını temin eden ilk ciddî karşılaşma bu olmuştu. Diğer taraftan **Sultan Murad** da bu müttefik teşebbüsünden gereken dersi almakta kusur etmedi. Bunu, başka benzer teşebbüslerin de tâkib edeceğini hatırından bir an bile çıkarmadı. Esasen o büyük kahraman, Devleti'nin, Avrupa Kıt'ası'na sağlam bir şekilde tutunmadıkça âlemşumül bir karakter kazanamayacağını çok iyi kavramıştı. Bu sebeple «E d i r n e»yi askerî bir merkez haline getirdi. Bir taraftan fetihlere devam ederken, diğer taraftan da mahallî idareyi Türk-İslâm esaslarına göre yeniden tanzim ederek bu bölgede büyük bir Türkleştirme hareketine girişti. Bu maksadla Anadolu'dan devamlı bir sûrette muhacirler getirtiyordu. Bütün bunları yaparken Balkan kavimleri arasındaki ihtilâfları tahrik ve Bizans'taki taht kavgalarına her vesile ile müdahale etmek fırsatını da kaçırmıyordu.

Bu sırada Trakya'nın bir kısmına da sâhip olan Bulgar Kralı **Şişman**, ülkesinin büyük bir tehlikeye maruz bulunduğunu kavrayarak Osmanlı Pâdişahı'na hulûl çarelerini arıyordu. Bu maksadla kızkardeşi **Marya**'yı O'na zevceliğe verdi. Fakat **Sultan Murad** böyle tâvizlerle yöneldiği millî ve askerî hedeflerden inhiraf edecek bir kimse değildi. Gerçekten bu evliliğe rağmen 1371 yılında bu krallığa âid «E s k i Z a ğ r a» fethedilerek Osmanlı ülkesine katıldı.

Hattâ daha sonra Bulgaristan'ın bir «H a ç l ı i t t i f a k ı» tesisine çalıştığı haber alınınca, 1388 yılında **Çandarlı Ali Paşa** kumandasında otuzbin kişilik bir Türk Ordusu harekete geçti. Kayın biraderinin ülkesine karşı girişilen bu harekete Pâdişah da katılmıştı. Bu sefer, Osmanlı hâkimiyetinin, Trakya'nın kuzey hududunu teşkil eden «B a l k a n D a ğ l a r ı»nı aşmasını ve «R u s ç u k»a

«N i ğ b o l u» arasındaki geniş sahanın da fethini sağlamıştı.

Esasen daha 1380 yılına gelindiğinde Osmanlılar'ın Rumeli'deki fütûhâtı, Trakya'yı tamamen şumûlüne almış ve hatta bu bölgenin dışına taşmağa başlamıştı. Gerçekten Sırplar'ın 1371 yılında Türkler'e yenilmeleri Osmanlı Ordularınca «U s t r u m a» ve «V a r d a r» Nehri boylarının fethini kolaylaştırmıştı. Şöyle ki; yaptığı anlaşmaya rağmen gizliden gizliye Türk düşmanlığını tahrike devam eden Bizans'ın tesiriyle harekete geçen Sırplar, tarihe «Ç i r m e n M u h â r e b e s i» adıyla geçen bu karşılaşmadaki mağlûbiyetleriyle bir daha bellerini doğrultamayacak bir duruma düşmüşlerdi. Gerçekten sadece kuzey kısmında birkaç müstakil Sırp Prensliği kalmış «M a k e d o n y a» ve «P r i z r e n» bölgesindeki Sırplar ise, Osmanlı himâyesini mecburen kabul etmişlerdi. Ertesi sene Türk akınları, münferit hâdiseler sûretinde de olsa «A r n a v u t l u k»a kadar varmış, Yunan Yarımadası'ndaki «A t i k» bölgesine kadar uzanmıştı.

Trakya'da, 1371-72 yıllarında kesif bir Türkleştirme hareketi görülmüştür. Bilhassa Makedonya'da **Evrenüz Bey** tarafından fethedilen «İ s k e ç e», «K a v a l a», «Z i h r e», «F e r e c i k», «K a r a f e r y e», «D r a m a» ve «S e r e z» gibi şehir ve kasabalar islâmî hayatın birer remzi olan cami, medrese, han, hamam gibi dinî ve millî eserlerle donatılıyordu. Arâzi, Osmanlı toprak rejimine göre yeniden tanzim ediliyor, idâreci kadro sür'atle Türkleştiriliyordu. Kurulan vakıf ve hayrât müesseseleriyle «H i l â l»e kavuşan bu yeni beldeler, bambaşka bir hüviyet kazanıyordu. 1372 yılında Makedonya'nın fethi tamamlandıktan sonra kendini dört beş sene bu imâr ve Türkleştirme hareketlerine hasreden **Sultan Murad**, nihayet 1380 yılında Rumeli harekâtının yeni bir safhasını açmış ve hududlarını bir hayli genişletmiştir. Bir taraftan «N i ş» ve «S o f y a», diğer taraftan da «O h r i»ye kadar genişleyen fetihler sebebiyle Trakya Osmanlı Orduları için bir nevî üssülhareke haline gelmişti. Zira artık «S o f- y a»dan başka «M a n a s t ı r» ve daha kuzeydeki «P i r l e p e» bile Osmanlı hududları içine alınmış bulunuyordu. Hattâ 1385'de «S e l â n i k» dahi birinci defa olarak Türkler'in eline geçmişti. Nihayet 1389 yılında kazanılan «B i r i n c i K o s o v a M e y d a n M u h â r e b e s i» Türklerin Rumeli ve bilhassa Trakya'daki hâkimiyetlerini münakaşa edilmez bir hale getir-

miştir. Gerçekten bu tarihten itibaren Avrupa Kıt'ası'ndaki Türk--Haçlı çatışmaları Trakya'nın çok ötesinde cereyan edeceğinden artık bu bölgenin tarihte ilk defa –yüzyıllar boyu sürecek– sulh ve sükûn devri başlamış oluyordu. Tâ 1828-29 Türk-Rus Muharebesi'ne kadar devam eden bu devir, Trakya'nın bir bakıma altın çağıydı. İlk defa olarak, zikredilen bu muharebe Trakya etrafında birtakım endişelerin doğmasına sebep olmuştur. Bu tarihten Trakya'nın batı bölgesinin elimizden çıkarak esârete sürüklenişine kadar geçen siyasî ve askerî hadiseleri, biraz aşağıda alâkalı bahiste hülâsa edilmiş olarak bulacaksınız. Hattâ Batı Trakya'nın kaybından sonraki ıztıraplı esâret yıllarına da kısaca temas edilmiştir.

B – BATI TRAKYA'NIN EHEMMİYETİ

a) Stratejik Bakımdan:

Bir devletin hududları, nehirler ve dağ silsileleri gibi birtakım tabiî mânialara istinaden tesbit edilmedikçe müstakar addedilemezler. Ayrıca, temini gerekli olan bu istikrar için, tahdid edilen arazi dahilindeki beşerî unsurun din, dil, ırk ve kültür husûsiyetleri de son derecede ehemmiyetlidir. Bu nokta-i nazardan incelendiğinde Türkiye'nin «L o z a n M u â h e d e n â m e s i» ile çizilen –aşağı yukarı– bütün hududlarının gayri tabiî olduğu açıkça görülür. Bunun en tipik misali ise, Avrupa yakasındaki hududlarımızdır.

Gerçekten bir zamanlar Devlet'imizin hükûmet merkezi olan tarihî «E d i r n e»miz, bugün âdetâ bir «h u d u d t a ş ı» gibidir. Çünkü Türk ve Yunan hududu onun varoşlarından geçmektedir. Bu sebepledir ki; neredeyse her sabah doğan güneşle birlikte şanlı «S e l i m i y e C â m i i»nin zarif minârelerinin gölgesi, bugün Yunan'a âit olan ecdâd kanıyla sulanmış vatancüdâ topraklarımız üzerine düşmektedir.

Türkiye'nin geleceği için son derecede nezâket arz eden bu gayri tabiîlik ancak ve ancak «B a t ı T r a k y a»nın kurtarılmasıy-

hududları batıdan «R o d o p», kuzey batıdan ise «B a l k a n» dağ şilsileleri gibi iki tabiî mâniâya istinad ettirilmiş olacaktır. Esasen Trakya'nın «M e r i ç N e h r i» esas alınmak suretiyle «D o ğ u» ve «B a t ı» olarak ikiye taksimi de son derecede gayri tabiîdir. Çünkü doğuda «K a r a d e n i z» ve «İ s t a n b u l B o ğ a z ı», güneyde «M a r m a r a» ve «E g e D e n i z i», batıda «R o d o p» dağ silsilesi ve «U s t r u m a N e h r i», kuzeyde ise «B a l k a n D a ğ l a r ı» ile sınırlanan Trakya beşerî ve coğrafî bakımlardan tam bir vahdet arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Trakya hakkında birtakım endişeler tevlid eden 1828-29 Türk-Rus Harbi'nin ortaya koyduğu gerçekleri göz önünde tutarak, 1864 yılında bütün eski Trakya'yı içine alan bir «E d i r n e V i l â y e t i» teşkil etmesi çok mânidardır. Bölgenin tarihî, iktisadî ve etnik icablarını aksettiren bu mülkî taksimât, temas ettiğimiz vahdeti tescil eden ileri görüş mahsulü bir davranıştır. Bu vahdet bozulmamış olsaydı, müstakbel bir harbde Türkiye için nâzik bir mes'ele teşkil eden «İ s t a n b u l» ve «B o ğ a z l a r»ın müdâfaası çok daha kolay olacaktı. Çünkü bu takdirde hududlarımız aşılması güç olan birtakım tabiî mâniâlarla tahdid edilerek vatanımıza daha kolay ve başarı şansı yüksek bir müdafaa imkânı sağlanacaktı. Ayrıca bu hududların İstanbul ve Boğazlar'a bugünküyle kıyaslanamayacak derecedeki uzaklığı da daha iyi bir müdafaa marjı ortaya çıkaracaktı.

Esasen bu gibi stratejik zarûretleri çok iyi bilen fâtih ceddelerimiz, devletimiz için Avrupa'da en iyi bir hudud olarak «T u n a N e h r i »ni düşünmüş ve bu sebeple Tuna'ya kadar kesif bir Türkleşme siyâseti takib ederek bu nehirden ötesini bir nevî marj olarak elde tutmuşlardır[185]. Bu sebepledir ki; düşmanlarımız bizi ciddî bir sûrette izmihlâle götüren bâdirelerin en büyüğü olan «D o k s a n ü ç H a r b i»ne kadar dâima bu nehrin ötesinde karşılanmış

185 – Bu gerçeği kavramak için Prof. Ö. L. BARKAN'ın İktisat Fakültesi Mecmuası, Nu: 1 - 4'de yayınlanan ve Onaltıncı Yüzyılda Rumeli'de nüfusun dağılışını gösteren haritaya bir göz atmak kâfidir.

ve yenilmiştir. Tuna'nın berisinde yer alan ve hâlis vatan telâkki olunan toprakları harbin musibetlerinden masun kılmak endişeleriyle ortaya çıkan bu davranış, bugün İstanbul ve Boğazlar için-de aynen vârid ve hattâ daha da büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Zira mâlûmdur ki; İstanbul ve Boğazlar'ın stratejik ehemmiyeti, devletimizin bekası için hiçbir yerle kıyası kabil olamayacak bir derecededir. Üstelik silâhların menzillerinin hergün biraz daha artmakta bulunması da İstanbul ve Boğazlar'ın müdafaası için Batı Trakya'ya sahip bulunmanın ehemmiyetini gitgide çoğaltmaktadır.

Diğer taraftan Batı Trakya w toprakları, Yunan «M e g a l o İ d e a »sının ağırlık noktasını teşkil eden «İ s t a n b u l» için tehlikeli bir fiilî uzantı gibidir. Buraya sâhip olan Yunanistan âdetâ dar bir koridorla İstanbul'a biraz daha yaklaşmış bulunmaktadır. Bunun da «M e g a l o İ d e a» istikametindeki Yunan âmâl ve hissiyatını kamçılayan psikolojik bir âmil olduğu muhakkaktır. Eğer Batı Trakya bizde kalmış olsaydı Yunanistan'ın arazisi, Yunan Yarımadası'yla bunun kuzeyine münhasır kalacak ve Trakya'dan İstanbul'a doğru geniş bir yol gibi uzanan bu geçit kapatılmış bulunacaktı. Bütün bunların neticesi olarak, Avrupa'da en tabiî hudud çizgisi olan «T u n a N e h r i»ne sâhip olamayan bizler için «B a l k a n» ve «R o d o p» dağ silsilelerine kadar uzanmanın –Tuna'ya nazaran ikinci derecede bir garanti bahşeden– stratejik ehemmiyeti açıkça ortadadır. Bugün için Batı Trakya'yı kurtaramamış olmanın ağır neticeleriyle karşılaşmadan, bu hatayı düzeltecek imkân ve fırsatların zuhûrunu temenni etmekten başka elden hiç bir şey gelmiyor. Ancak bunun için her şeyden evvel burasının bize âid bulunduğunu ilmî ve tarihi esbâb-ı mûcibesini hakkıyla kavramak ve gerektiğinde ihkak-ı hak için harekete geçecek bir dirâyet ve şuûra sâhip olmak şarttır. Türkiye'nin yakın hedeflerinden biri olan Batı Trakya etrafında her gün biraz daha artan –Yunan tedhiş ve zulümlerinin dâvet ettiği– millî alâka, bu şuûr uyanıklığını temine kâfi gelse gerektir. Ancak hayırlı bir netice elde edebilmek için idârecilerimizin Yunanistan'a karşı ötedenberi binbir zaaf ile yürütegeldikleri siyâseti değiştirmeleri ve yarına âid hesapları şimdiden yapmaya başlamaları millî bir zarûrettir.

Osmanlı Devleti'nin 1864 yılında tesis ettiği ve Trakya'nın vahdetini ispatlayan «Edirne Vilayeti» haritası.

b) Beşerî Bakımdan:

Evvelce belirtildiği üzere Türkler Rumeli'ye stratejik zarûretlerin sevkiyle geçmiş ve burada devamlı sûrette yerleşmek gayesi gütmüşlerdir. Bu sebebledir ki; daha ilk andan itibâren fethettikleri şehir ve kasabaları kültür ve medeniyetçe olduğu kadar nüfusça da Türkleştirmek için hududsuz bir gayret ve faaliyet göstermişlerdir. Bu hususda ilk ciddî teşebbüsler **Birinci Sultan Murad** tarafından icrâ edilmiştir. Millî tarihimizin dev şahsiyetlerinden biri olan bu büyük hükümdar, son derecede ileri görüşlü, attığı her adımın hesabını çok iyi yapan, zeki, çalışkan ve müdebbir bir devlet adamıydı. Osmanlı Devleti'nin âlemşümûl bir rol oynayabilmesinin Rumeli'ye sağlam bir sûrette yerleşmeye bağlı bulunduğunu çok iyi takdir ediyordu. Bilhassa 1372 yılında Makedonya'nın fethi tamamlanınca fetih hareketlerine dört-beş sene kadar ara verdi. Bu zamanı, ülkesine yeni katılan toprakların Türkleştirilmesine hasretti. Bunu, bir taraftan câmi, medrese, han, hamam ve sebil gibi, İslâmî hayrat ve hasenat müesseseleriyle diğer taraftan da, Anadolu'dan getirilip boş arâziye yerleştirilen Türk muhâcirleri ile gerçekleştirmeye çalıştı.

Esasen burada karşılaşılan yerli halkın büyük bir kısmı, Trakya'nın ilk sâkinleri ve aslen Türk olan «T r a k l a r»dı. Bunlara ilâveten Onuncu Yüzyıldan itibaren birtakım Türk boyları kuzeyden gelerek Tuna'yı geçmiş ve Bizans İmparatorları tarafından bu bölgeye iskân edilmişlerdi. Bunlar da «O ğ u z l a r», «K u m a n l a r» ve «P e ç e n e k l e r»di. Bunların büyük bir kısmı da ilk Osmanlı fetihleri esnasında ve daha sonra Anadolu'dan gelen ırkdaşlarıyla kaynaşmışlardır.

Rumeli'ye Osmanlı fetih hareketleri neticesinde yerleşen Türkler, üç grup teşkil ediyorlardı: «K o n y a r l a r», «Y ü r ü k l e r» (Yörükler) ve «T a t a r l a r»[186]. Bunlardan «K o n y a r l a r»ın Konya'dan kalkıp gelerek buraya yerleşmiş bulundukları

---

186 – Tafsilât için bkz: **M. Tayyib GÖKBİLGİN** – Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan, İstanbul 1957 sh: 9 vd.

hususunda ittifak eden müellifler, bu yerleşmenin Osmanlılar zamanında mı, yoksa onlardan çok daha evvel Bizans İmparatorları vasıtasıyle mi gerçekleştiği mes'elesinde anlaşamamaktadırlar[187].

«Y ü r ü k l e r»in ise Rumeli'ye Osmanlı fetihleriyle geçip, yerleştiklerinde şüphe yoktur. Divan-ı Hümâyun Mühimme Defterindeki bir kayıtta onlar için,

«...E c d a d - ı i z â m ı m h a z r e t l e r i y l e e v â i l d e f i s e b i l i l l â h g a z â v e c i h a d n i y e t i y l e k a b â i l v e a ş â i r l e r i y l e A n a d o l u ' d a n R u m e l i y a k a s ı n a g e ç e n a s k e r t â i f e s i n d e n o l m a k l a ...»[188] denilmektedir.

Ancak bu Türk aşiretlerinin Rumeli'ye yerleşmeleri her zaman kendi rızalarıyla olmamış, bazan da çeşitli sebeplerle bir «s ü r g ü n e d i l m e v e m e c b û r i i s k â n» sûretinde gerçekleştirilmiştir[189].

«Y ü r ü k l e r» ve «T a t a r l a r» Ondördüncü Yüzyıl ortalarından itibaren devamlı dalgalar halinde gelerek Trakya'ya yerleşmişlerdir. Daha sonra gelenler ise batı ve kuzey kesimlerine doğru yayılarak buralarda ya bir sipahinin «t i m a r»ında veya bir «h a s» da yerleşerek buralarının kesif bir sûrette Türkleştirilmesini temin etmişlerdir. «M o ğ o l i s t i l â l a r ı» ve hassaten Timur harekâtı da Anadolu'dan kaçanların Rumeli'ye geçip yerleşmelerinde diğer bir âmil olmuştur[190].

---

187 - M. Tayyib GÖKBİLGİN - a.g.e. sh: 11.

188 - Bkz: Ahmet Refik - Anadolu'da Türkmen Aşiretleri - İstanbul 1930 isimli eserde yer alan 167 numaralı vesika.

189 - Bkz: Ahmet Refik - a.g.e. de yer alan 96 nuraları vesika - M. Tayyib GÖKBİLGİN - a.g.e. sh. 13 - Doç. Cengiz ORHONLU - Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü sh. 12 - Ö. L. BARKAN - Bir İskân ve Kolonizasyon Politikası Olarak Sürgünler - İktisat Fakültesi Mecmuası C. 15 - İslâm Ansiklopedisi Mehmet II Maddesi sh. 520 - Prof. M. H. YINANÇ - Selçuklular Devri sh. 170.

190 - Bkz: Ö. L. BARKAN - a.g.e. sh: 231.

M u â h e d e s i»yle Yunanlılara «İ s t i k l â l» verilmiş ve bu sûretle Türkiye kendisine, sınırdaş bir düşman daha kazanmış oluyordu. Esasen bu harbin sebebi de Yunanistan'ı Osmanlı Devleti'ne sırf vergi veren muhtar bir devlet haline getirmek maksadıyla Ruslar'la İngilizler arasında daha önce tanzim edilmiş olan bir protokolün tatbik mevkiine konulmak istenmesiydi. Ruslar bununla birlikte kendi hesaplarında da daha birtakım talepler ileri sürünce, Osmanlı Devleti buna yanaşmamış ve harb çıkmıştı.

Fakat ne yazık ki, bu harbden sâdece bir yıl önce, Osmanlı ve Mısır müşterek donanması «N a v a r i n» de Rus, İngiliz ve Fransızlar tarafından âni bir baskınla batırılmış bulunuyordu. Diğer taraftan 1826 Yılında da Türk Ordusunun an'anevî şekli olan «Y e n i ç e r i l i k» bir inkılâp hevesine kurban edilerek ortadan kaldırılmıştı. An'anesiz ordu olmayacağı cihetle yenisi de henüz tam mânâsiyle kurulamamıştı. Buna rağmen Ruslar, «K a f k a s C e p h e s i»nde başarı sağlamışlarsa da «R u m e l i C e p h e s i»nde ciddi bir varlık gösterememişlerdi. Ancak harbin ikinci yılında, kendisini kırk dört gün kahramanca müdafaa etmiş olan «S i l i s t r e»yi almış, fakat yine de «Ş u m n u K a l e s i» önünde takılıp kalmışlardı.

Rus Başkumandanı **Diyebiç** uzun süren Şumnu muhâsarasından hiçbir netice elde edemeyeceğini anlayınca çılgınca bir teşebbüse girişti. Şöyle ki; burada cüz'î bir kuvvet bırakarak sür'atle Edirne üzerine doğru sarktı. Aslında tam bir blöf olan bu hareket, husûle getirdiği hayret ve şaşkınlık sebebiyle bir an için başarıya da ulaştı. Gerçekten 22 Ağustos 1829'da Edirne, tarihte ilk defa Rus işgal ve istilâsına mâruz kaldı. Ancak Ruslar, tâ Tuna sâhillerinden buraya kadar pek çok zâiyat vermiş ve mevcudları yirmi bin kişiye kadar düşmüştü. Halbuki bu sırada yalnız Edirne'de otuz bin, «Ş u m n u K a l e s i»nde ise yirmi bin Osmanlı askeri vardı. Diğer taraftan «İ ş k o d r a» Vâlisi **Mustafa Paşa** emrindeki onbeş-yirmi bin kişilik bir kuvvetle Filibe'ye doğru ilerliyordu. Bütün bunlara ilâveten devrin pâdişahı **II. Mahmud** da İstanbul'da otuz bin kişilik bir kuvvet toplamıştı.

Bu durumda sadece birkaç gün dayanılırsa Ruslar'ın perişan olacakları muhakkaktı. Zira, Edirne'ye ulaşabilen yirmi bin kişilik kuvvetlerinde bile disiplinden eser kalmamıştı. Bunlar etrafa yayılarak civar köyleri yağmalamaya ve ahâliyi katliâma başlamışlardı. Bu sûretle başı bozuk bir hâle gelen bu ordunun bazı öncü birlikleri Marmara sâhillerine varmıştı. Bu durumda bir çapulcu gürûhu haline gelmiş olan Rus kuvvetlerinin sür'atle imhası, imkân dâhilinde olduğu halde, Edirne'nin sukûtundan doğan heyecan ve telâş, bu gerçeğin kavranılmasına engel olmuştur. Fakat gerek Ruslar ve gerekse hissiyat itibariyle onlarla birlik olan diğer devletler, Rus Ordusu'nun feci durumunu farkederek Osmanlı devlet ricâlinin uyanmasına fırsat vermeden harekete geçmişler ve yukarıda bahsi geçen «E d i r n e M u â h e d e s i»nin imzalanmasını temin etmişlerdir. Bu muâhede, bizim için büyük ölçüde bir arazi kaybına sebeb olmamışsa da Yunanistan'a istiklâl verilmesi yönünden «K a y n a r c a»danberi imzaladığımız en kötü anlaşmaydı. Bu bakımdan Türk siyâset tarihinde eşine ender rastlanır bir gaflet örneğidir.

Edirne Muâhedesi Yunanistan'a istiklâl kazandırmışsa da Rusya'ya hiçbir fayda sağlamamıştı. Bu yüzden Türk düşmanlığını millî bir siyâset haline getiren Ruslar, Balkan kavimlerini tahrikle Osmanlı Devleti'nin başına çeşitli gâileler çıkarmaktan bir an bile geri kalmamışlardır. Bu hareketler sebebiyle 1853 yılında çıkan «K ı r ı m H a r b i»nde İngiliz ve Fransızlar da devletler muvâzenesinin bozulması endişesiyle bizim yanımızda yer almışlardı. Ruslar'ın fecî bir mağlûbiyete uğramaları ile neticelenen bu harbin doğurduğu mes'eleleri bir hal şekline bağlıyan 1856 tarihli «P a r i s M u â h e d e n â m e s i» iki tarafın da Karadeniz'de tersane kurması ve donanma bulundurmasını yasaklamıştı. Osmanlılar bu durumu, Marmara Denizi'nin imkânlarıyla telâfi edebilirlerdi. Bu sebeble bizim için ehemmiyetli olmıyan bu karar, Ruslar için ölüm demekti. Ruslar'ın bu durumu düzeltmek maksadıyla çıkardıkları 1877-78 Türk-Rus harbi, Avrupa Kıt'asındaki mevcûdiyetimize inen ağır darbelerden biri olmuştur. Gerçekten Rûmî 1293 yılına rastladığı için millî tarihimizde «D o k s a n ü ç H a r b i» diye adlandırılan bu harbin sonunda çok büyük maddî ve manevî kayıplara uğramışızdır.

Göç edemeyip kalanlar ise, Rus ve Bulgar hunharlıklarına[193] dayanamayıp silâha sarılmış ve müstevli kuvvetlerle dâsitani bir gerilla savaşına başlamışlardı[194]. Bunlarla Kazak süvari bölükleri arasında ilk silâhlı çatışma, Ayastefanos Muâhedesi'nin henüz mürekkebi bile kurumadan 14 Nisan 1878 tarihinde «Ç i r m e n» yakınlarında başlamış ve sür'atle bütün bölgeye yayılmıştı. Gerçekten «F i l i b e» ve «T a t a r p a z a r c ı ğ ı»ndan «M e r i ç» ve «A r d a» vâdisiyle «R o d o p D a ğ l a r ı» Türk milis kuvvetlerinin harekât sahasıydı. Rus kuvvetlerini ânî baskınlarla bir hayli müşkül duruma sokan bu harekâtı yatıştırmak maksadıyla burasını dolaşan Osmanlı ve Rus temsilcileri halkın «T ü r k i d â r e s i n d e n b a ş k a b i r i d â r e y i a s l a k a b u l e t m e m e k v e R u s l a r ç e k i l i p g i t m e d i k ç e s i l â h l a r ı n ı e l l e r i n d e n b ı r a k m a m a k» hususundaki kat'î azim ve kararını yerinde tesbit ve müşâhede eylemişlerdir[195].

Rus ve Bulgar müşterek mezâlim ve yağmacılığına karşı ortaya çıkan bu harekât, nihayet Batı Trakya'da ilk Türk «M u v a k k a t H ü k ü m e t i»nin kurulmasına müncer olmuştur. **Ahmed Ağa Timirski** adındaki bir mahallî halk kahramanının reisliği altında kurulan bu hükûmet[196], Müslüman ahâliye yapılan mezâlimi raporlar ve muhtıralarla Bâb-ı Âli ve Dünya Umûmî efkârına duyurmağa çalışıyordu. «K ı r c a a l i» ve «R o d o p» havâlisindeki bu ayaklanma burasının bilâhare Bulgarlar'ın elinden alınarak «Ş a r k î R u m e l i» adıyla imtiyazlı bir Osmanlı vilâyeti hâline konulmasının en büyük âmili olmuştur. Bunlar daha sonra Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin de Bulgarlar tarafından ilhâkına karşı yeniden ayaklanacak ve tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanmaya muvaffak olacaklardır.

---

193 – Bkz: **Kadir MISIROĞLU** – Moskof Mezâlimi – İstanbul 1972 C. II, sh: 564 vd. – **Hüseyin Râci** – Tarihçe-i Vak'a-i Zağra, İstanbul 1330.

194 – Bkz: **Tevfik BIYIKOĞLU** – Trakya'da Milli Mücâdele C. I, Ankara 1955 sh: 19 vd.

195 – a.y.

196 – **Tevfik BIYIKOĞLU** – a.g.e. sh: 21 vd.

Osmanlı Devleti'ni, O'nun istiklâl ve hâkimiyetiyle te'lif edilemiyecek bir ölçüde büyük maddî ve manevî kayıplara uğratan «Ayastefanos Muâhedesi» ötedenberi hassasiyetle korunmaya çalışılan devletler muvâzenesini Rusya lehine olarak bozmuştu. Bundan en fazla endişeye kapılan da İngiltere'ydi. Çünkü Hindistan'ı bir servet kaynağı olarak elinde tutan bu devlet, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni bir nevi peyk hâline getirerek Orta Doğu'ya sarkmasını kendisi için son derecede tehlikeli addediyordu. Bu, her şeyden önce, «Hindistan yolunun emniyeti» mes'elesiydi. Bu durumu çok iyi takdir eden Sultan II. Abdülhamid, evvelce tafsil edildiği üzere «Kıbrıs tâvizi» ile onları tatmin ve Rus emellerine karşı çıkmaya imâle ederek bu tehlikeyi asgarî bir zararla atlatmak imkânını bulabilmiştir. Gerçekten İngiltere'nin gayretleri sonunda 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan «Berlin Muâhedesi» Rusya'nın kazançlarının çoğunu elinden alıyordu. Şöyle ki: Bulgaristan'a bırakılan arazi bir hayli azaltılmıştı. Ayastefanos Muâhedesi'nin çizdiği hududlardan artık eser kalmamıştı. Eskiden Edirne Vilâyeti'ne bağlı iki sancak merkezi olan «Filibe» ve «İslimiye», «Şarkî Rumeli» adıyla tamamen Osmanlı hâkimiyeti altında bulunmak üzere yeni ve imtiyazlı bir vilâyet haline getirilmiş ve Türkiye'ye tâbi muhtar bir krallık olarak tesis edilen Bulgaristan, güneyden bu vilâyet ile hududlandırılmıştı. Ancak Trakya'nın vahdetini bozmak sûretiyle kurulan «Şarkî Rumeli» vilâyeti dâhilinde Osmanlı askerinin bulunması yasaklanmıştı. Bu sebepledir ki; burada yerli Jandarma ve Milis kuvvetlerine havâle edilen dahilî asâyiş bir türlü sağlanamamış, «Berlin Muâhedesi»ne rağmen devam eden Rus ve Bulgar mezâlimine karşı ayaklanmalar sürüp gitmiştir[197]. Çünkü buradaki jandarma ve milis kuvvetlerinin yekûnu altı bin kişiyi geçmiyordu. Üstelik vilâyetin başına tayin olunan Aleko Paşa, Türk'lerden ziyâde Bulgarları tutuyordu. O'nun beş yıl süren vâliliği esnasında bütün memuriyetler ve kilit noktaları, Bulgar memurlarına verilmiş, burası âdeta fiilen Bulgarlar'ın eline geçmişti.

197 – Tafsilât için bkz. Tevfik BIYIKOĞLU a.g.e. sh: 41 vd.

vardır ki; dış tahriklerin eseri olan bu gâilelerle atbaşı beraber giden dâhilî bünyemizdeki inhitat da artık had bir safhaya varmış bulunuyordu. Gerçekten Balkan Harbi yıllarına gelindiğinde, tarihte «k a h t - ı r i c a l» tâbiriyle ifâde edilegelmiş olan gerçek bir devlet adamı yokluğu, dehşetli bir felâket hâlini almıştı. Arka arkaya iş başına gelen birbirinden değersiz birçok devlet adamı, yüzyıllardan beri zaferden zafere koşan büyük Türk Milleti'ni atlatılması âdeta imkânsız denilebilecek derecede güç olan çeşitli bâdirelere sürüklemişlerdi. Bilhassa hâlâ da ters anlatılmakta olan «O t u z b i r M a r t H â d i s e s i» sonunda devleti bir nevî sırat köprüsü üzerinde mahâretle ayakta tutmaya çalışan büyük hükümdar **Sultan II. Abdülhamid Han** Hazretleri'nin tahttan indirilmesiyle hâkim-i mutlak bi rşekilde işbaşına gelen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kimi hâin ve kimi de gâfil olan mâceracı kadrosu, Balkanlı düşmanlarımızla onların müşevvik ve muharriki olan büyük devletlerin ekmeğine yağ sürmüştü.

Gerçekten **Sultan Abdülhamid Han**'ı tahttan indirenler bir mârifet yapmış gibi ülkenin her tarafında gâfilâne «H ü r r i y e t N ü m â y i ş l e r i» tertiplerken felâketler de sökün etmeye başlamıştı. Daha, ilân edilen «İ k i n c i M e ş r û t i y e t»in mânâsı ile anlaşılmamışken 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan, «B o s- n a - H e r s e k»i ilhak etmiş, bundan sâdece bir gün sonra da Bulgaristan «İ s t i k l â l»ini ilân ederek Osmanlı Devleti'yle irtibatını kesmiştir. Bunları tâkiben de Mart-Nisan 1910 tarihinde «A r- n a v u t l u k İ s y a n ı» bir yıl sonra «İ ş k o d r a»nın Tuz Bölgesi'nde «M a l i s o r» isyanları ortaya çıkmıştı. Bunları, İtalya'nın Afrika'daki son vilâyetimiz olan «T r a b l u s g a r b»e hücûmu (Eylül 1911) onu da 17 Ekim 1912'de başlayan «B a l k a n H a r b i» tâkib etmişti. Osmanlı Devleti'nin hiçbir ciddî hazırlığı olmadığı bir zamanda kabul etmek mecbûriyetinde kaldığı bu harb, bütün şiddetiyle devam ederken «İ k i n c i A r n a v u t- l u k İ s y â n ı» baş göstermiş ve bu da devletin zaten zayıf olan müdâfaa imkânlarını büsbütün altüst etmişti.

Bu durumda devleti idâre edenlerin tevâli eden hâtâları ve maalesef Türk subayları arasında son derecede vahim bir şekil alan «İ t t i h a d c ı» ve «İ t i l â f ç ı» anlaşmazlıkları yüzünden harbin nihâyet ilk üç haftası sonunda Türk Ordusu «Ç a t a l c a

İstihkâmları» gerisine çekilmek mecbûriyetinde kalmıştır. Arkada muhasarada kalmış olan «Edirne» ise kendisini kahramanca müdâfaa etmeye devam ediyordu. Bu hazin mağlûbiyet, Çatalca'ya kadar yüz yıllardan beri düşman ayağı basmamış hâlis vatan topraklarının müttefik Balkan devletleri eline geçmesine sebep olmuştu. Fakat kolayca kazanılan bu toprakların taksimi, öteden beri kedi-köpek gibi birbirleriyle hırlaşan bu devletçiklerin arasındaki ittifakın bozulmasına sebep olmuş, bundan istifade ile «İkinci Balkan Harbi» başlatılarak kaybedilen topraklarımızın ancak bir kısmı kurtarılabilmişti.

Gerçekten ne yazık ki, 23 Temmuz 1912 Tarihinde Edirne'yi kurtaran ordularımız «Enez» ile «Dimetoka» arasında Meriç Nehri'nin batısına geçmemiş, sâdece bu nehirle «Kızıldeli Çayı»na kadar uzanan dar bir sâhayı istirdatla iktifa eylemişti. Bu sûretle âhâlisinin yüzde sekseni Türk olan Batı Trakya, düşman işgâli altında bırakılmış oluyordu. Ancak Edirne'nin kurtarılması sırasında Yunanlılar'ın elinde bulunan bu bölge müttefikler arasında imzalanan 10 Ağustos 1913 tarihli «Bükreş Muâhedenâmesi»yle Bulgarlar'a bırakılmıştı. Ne yazık ki; bu durum 29 Eylül 1915'de İstanbul'da imzalanan Türk–Bulgar andlaşmasında da aynen kabul edilmiştir. Üstelik burasının Bulgar işgâli altına düştüğü anda başlayan «Bulgar Mezâlimi»[199]nin bir aksülâmeli olarak başlamış bulunan mahallî mukavemet hareketleri zaman zaman Meriç'i geçen bazı Osmanlı ordu birliklerince bile desteklenmiş, hattâ bir «Muvakkat Hükümet»e bile müncer olmuş bulunuyordu. Batı Trakya Türkleri'nin yegâne ümid kaynağı ve istinadgâhı olan Osmanlı Devleti'nin bu tâ'vizkâr tutumu ileride izâh edilmiş olduğu üzere daha sonra Bulgarlar'la müttefik olarak girdiğimiz «Birinci Cihan Harbi» sırasında da devam etmiş

---

199 – Bkz: Kadir MISIROĞLU – Yunan Mezâlimi (Türk'ün Siyah Kitabı) Esas itibârıyle Anadolu'daki Yunan zulüm ve vahşetinin anlatıldığı bu eserde, bu mezâlime bir girizgâh olması itibârıyle Balkan Harbi'ndeki «Bulgar Mezâlimi»ne de yer verilmiştir.

dı. Bu sebeple müslim ve gayr-i müslim âzâlardan teşekkül eden bir «Edirne Hey'eti» burasının Bulgar idâresi altına konulmasının mahzurlarını ve işgâl esnasındaki «Bulgar Mezâlim i»ni anlatmak maksadıyle Avrupa'nın büyük siyâsî merkezlerini dolaşmıştı.

Türk akıncı birliklerinin Edirne'ye dönmelerinden sonra Batı Trakya'dan yerli Müslüman halka karşı hunharca bir katliâma girişildiğine dâir haberler gelmeye başlamıştı. Gerçi Balkan Harbi müttefikleri arasında birkaç kere el değiştirmiş olan Batı Trakya bu sırada Yunan işgâli altında bulunmaktaydı. Fakat burayı ele geçirmeye kararlı olan Bulgarlar, teşekkül eden çeteleriyle Türk köylerine ânî baskınlar tertipliyor ve halkı kılıçtan geçirerek mallarını yağmalıyorlardı. Batı Trakya üzerindeki Yunan-Bulgar çatışması gitgide Yunanlılar aleyhine bir gelişme gösteriyordu. Gerçekten Balkan Harbi müttefikleri arasında 10 Ağustos 1913 tarihinde imzalanan «Bükreş Muâhedenâmesi» Batı Trakya'yı Bulgarlara bırakmıştı. Buna rıza göstermek istemeyen Yunanlılar teslim tesellüm işinde binbir güçlük çıkarıyor ve bu ihtilâfa Osmanlı Devleti'nin de dâhil olmasını arzu ediyordu. Filhakika Türk efkâr-ı umûmiyesi de bu sırada Batı Trakya'nın geleceği ile ciddi bir sûrette alâkadardı. Bu alâka, biraz da Bulgar çetelerinin ayyûka çıkan mezâliminin doğurduğu heyecan ve endişenin eseriydi.

Bu sebeple Edirne'ye çekilmiş bulunan Türk akıncı müfrezelerinden «Umum Çeteler Kumandanı» sıfatiyle Eşref Kuşçubaşı'nın kumandası altında 116 kişilik bir çete «Ortaköy» istikametinde harekete geçti. «Papazköy» civarında Bulgar Domuzciyef Çetesi tarafından hunharca doğranmış dörtyüz Türkün cesedleriyle karşılaşan bu çete, ileri harekâta devam etti. «Koşukavak» önlerinde Domuzciyef Çetesiyle karşılaştı. Burada cereyan eden müthiş bir çarpışma sonunda çete reisi ile birlikte birçok Bulgar komitecisi esir edildi. Mahalli bir gönüllü taburu kurularak bunlardan alınan silâhlarla donatıldı. Gitgide kuvvetlenerek ileri harekâta devam eden bu millî müfreze karşısına

çıkan çetecilerle Bulgar askerî birliklerini târümar ederek kısa zamanda «M e s t a n l ı» ve «K ı r c a a l i»yi de istirdada muvaffak oldu. Buralara mahallî hükümet mümessilleri yerleştirerek âsayişi temin yoluna giden bu Türk müfrezesinin o andaki mevcudu sâdece altıyüz kişi idi.

Eşref Kuşçubaşı'nın başlattığı bu silâhlı millî hareket yavaş yavaş bütün Batı Trakya'yı kurtarmaya namzet bir gelişme gösteriyordu. Fakat tam bu sırada **Enver Bey** (Paşa) tarafından bir telgrafla müfrezenin daha ileriye gitmesinin İstanbul'daki İttihad ve Terakki ileri gelenlerince tasvip edilmediği bildirildi. Bunun üzerine ciddi bir tereddüde kapılan **Eşref Kuşçubaşı** durumu teferruatiyle görüşmek üzere Ortaköy'e gitti. Burada müfrezenin doğrudan doğruya âmiri durumunda bulunan **Enver Bey**'le bütün Batı Trakya'nın işgâl ve istirdadı için mütâbakata varıldı. Bunu gerçekleştirmek için derhal ordudaki bazı kıymetli subaylara gizlice Batı Trakya'ya gelmeleri ve gönüllü olarak harekâta katılmalarını temin maksadıyla izin verildi.

Bu sûretle takviye edilen Türk millî müfrezesi Bulgar kuvvetleriyle çetin bir mücâdeleye girişerek kısa zamanda «G ü m ü l c i n e», «İ s k e ç e», «S o f u l u» ve «F e r e c i k»i ele geçirdi. Bulgarları hâlâ Yunan işgâlinde bulunan «D e d e a ğ a ç»a sığınmaya mecbur bıraktı. Bu başarılar sonunda kurulan «G a r b i T r a k y a H ü k ü m e t - i M u v a k k a t e s i»nin başkanlığına **Müderris Salih Efendi** seçildi. Ele geçirilen yerlerde millî teşkilât tamamlanarak merkezi Gümülcine'de olan bu yeni hükümete bağlanıp merkezî bir otorite tesis edildi. **Süleyman Askerî Bey**'in reisliği altında «G a r b i T r a k y a H ü k ü m e t - i İ c r â i y e s i» adıyla bir icrâ hey'eti teşkil olunarak askerî harekâtın da bir merkezden sevk ve idâresi temin edildi.

Fakat ne yazık ki; bütün bu gelişmelerin, gerek bu işe başından beri taraftar gözükmeyen Bâb-ı Âli ve gerekse Sofya'daki Bulgar idârecileri üzerinde büyük bir heyecan ve endişe tevlid etmesi gecikmedi. Araya yabancı devletlerin ve birçok kurt diplomatın da girmesiyle büyük bir korkuya kapılan İstanbul Hükümeti, Batı Trakya'daki bu harekâta gönüllü olarak katılmış bulunanla-

rı geri çağırdı. Bu durumda başladıkları millî bir dâvâyı yarı yolda bırakmaya vicdanları bir türlü râzı olmayan Türk subayları çâreyi, merkezle alâkalarını kesmekte buldular. Bu emre itaat etmiyerek «Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi»-nin mecburen istiklâlini ilân ettiler.

Bu sırada bir Osmanlı-Bulgar yakınlaşmasını arzu etmeyen Yunanlılar buna mâni olmak maksadıyla hâlâ ellerinde tutmakta oldukları «Dedeağaç»ı Batı Trakya Hükümeti'ne kendi rızalarıyla teslim ettiler. Bu, artık «Garbi Trakya Hükümet-i Müstakillesi» adını almış bulunan Batı Trakya Hükümeti için çok büyük bir kazançtı. Çünkü burası Batı Trakya'nın âdeta Dünya'ya açılan bir ticâret ve siyâset kapısı sayılabilecek derecede ehemmiyetli bir limandı. Bu defa girişilen kurtuluş hareketi, siyâsî ve askerî bakımlardan daha şumûllü bir şekilde yeniden teşkilâtlandırıldı. O âna kadar «Garbi Trakya Hükümeti İcrâiyesi Erkân-ı Harbiyeyi Umûmiye Reisi» sıfatını taşıyan **Süleyman Bey**, artık «Garbi Trakya Kuvâ-yı Milli'ye Kumandanı» ünvanını kullanmaya başlamıştır. **Eşref Kuşcubaşı** da «Kuva-yı Milliye Müfettişi» ünvâniyle O'nun emrine girmiştir. Sesini bütün Dünya'ya duyurmak ihtiyâcını hissetmeye başlayan Batı Trakya Hükümeti Türkçe ve Fransızca neşriyat yapan «Independant» adlı bir gazete çıkarmaya başlamış ve bir de resmî bir ajans kurmuştur.

Diğer taraftan mükemmel bir mâlî ve askerî plân hazırlayan Batı Trakya Hükümeti, Sırplar ve Yunanlılar karşısında ağır mağlûbiyetlere uğrayarak Bükreş Andlaşması uyarınca ordusunu terhis etmiş bulunan Bulgarlar'la baş edebilecek ve bütün Batı Trakya'yı kurtarabilecek bir hâle gelmiş bulunuyordu. Gerçekten otuz bin kişiye yakın bir kuvvet toplanmış ve bütün mâli kaynaklar bu uğurda seferber edilmişti. Fakat bu başarılar, Bulgarlar'ın büyük devletler nezdinde bitip tükenmek bilmeyen asılsız şikâyetlerine yol açmıştır. Onlar da Osmanlı Devleti'ni Ruslar'la korkutarak O'nu Meriç Nehri'nin batı yakasını geçmemek hususunda evvelce «Londra Konferansı»nda hiç şüphesiz istemiyerek –vâki olan taahhüdünü bir kere daha teyid mecburiyetiyle karşı karşıya bırakmışlardı.

Bütün bu siyâsî baskılar sonunda 29 Eylül 1913 tarihinde imzalanan «İ s t a n b u l M u â h e d e s i»de yazık ki; Batı Trakya'yı tamamen Bulgarlar'a bırakıyordu. Üstelik bu Türk-Bulgar anlaşması, Batı Trakya'nın kurtuluş hareketinde vazife alan subayların da engeç 25 Ekim 1913 tarihine kadar mücâdeleden vaz geçerek burasının Bulgarlar'a teslimini şart koşuyordu. Buna mukabil hiç şüphesiz yerli Türk halkına bazı haklar tanımak gibi dâima kâğıt üzerinde kalacak olan birtakım kuru sıkı vaadlere de yer verilmişti. Bu, sâdece bir avutma siyâsetinin icâbıydı. Zira Bulgarlar, kendilerine karşı küçük bir müşkülât çıkarıldığı takdirde dahi, böyle bir anlaşmanın hükümlerini re'se yerine getirmek imkânından tamamiyle mahrumdular. Bükreş ve İstanbul Andlaşmaları sonunda ellerindeki askeri tamamen terhis etmiş bulunuyorlardı. Bu durumda biraz olsun mukavemet gösterilmiyerek bu ecdad yâdigârı toprakların onlara devrine râzı olunması çok büyük bir hata idi. Amma ne çâre ki; devlet, çoktan bir avuç mâceraperestin eline geçmişti. Bunlardan biri olan **Cemal Bey** (Paşa) Batı Trakya mücâhidlerini Bulgarlar'a karşı silâhlı mukavemetten vaz geçirtmek için birtakım mânevî vaadlerle kandırmak üzere Gümülcine ve Dedeağaç'a kadar gitmişti. Diğer taraftan bu sırada Mâliye Vekili bulunan Yahudi Dönmesi **Cavid Bey** de Fransızlar'dan bir miktar borç para alabilmesine engel gördüğü Batı Trakya'nın bir an evvel Bulgarlar'a teslimi için hükümeti zorluyordu. Bu durumda Osmanlı Devleti'ni de karşılarına almak ve O'nun –**Cemal Paşa** tarafından telkin edildiği üzere– birtakım yüksek menfaatlerini haleldar etmemek için uğruna baş koydukları Batı Trakya'nın fedâ edilmesine içleri kan ağlıyarak râzı oldular. **Cemal Paşa** da Bulgarlar'ın sırf o an için kan akıtmadan (!..) Batı Trakya'yı işgâl ve istilâ etmelerini temin etti. Yardımcısı da o zamanın **İsmet Bey** olan **İnönü**'ydü[200]. Bâtı Trakya mücâhidleri hiç

---

200 – **İnönü**, bu durumu kendi hatıratında da aynen kabul ve ifade etmektedir: «Anlaşmaya göre, Garbî Trakya'da yalnız Dimetoka ve etrafı bizde kalıyordu. Ben o zaman Balkan sulhü yapılırken sulh komisyonunda mütehassıs askeri yardımcı olarak çalıştım. Mütehassıs askeri murahhas, İstanbul Muhafızı, sonra Büyük **Cemal Paşa** diye anılan **Cemal Bey** idi. Ben de O'nun yardımcısı idim. Bir Bulgar binbaşısı ile Bulgar hududunu kararlaştırıyorduk. Fakat Garbî Trakya hakkında anlaşmayı bilmiyordum.» (Bkz: **İnönü**'nün Hâtıraları Ulusu Gazetesi 21 Ağustos 1968 tarihli nüsha).

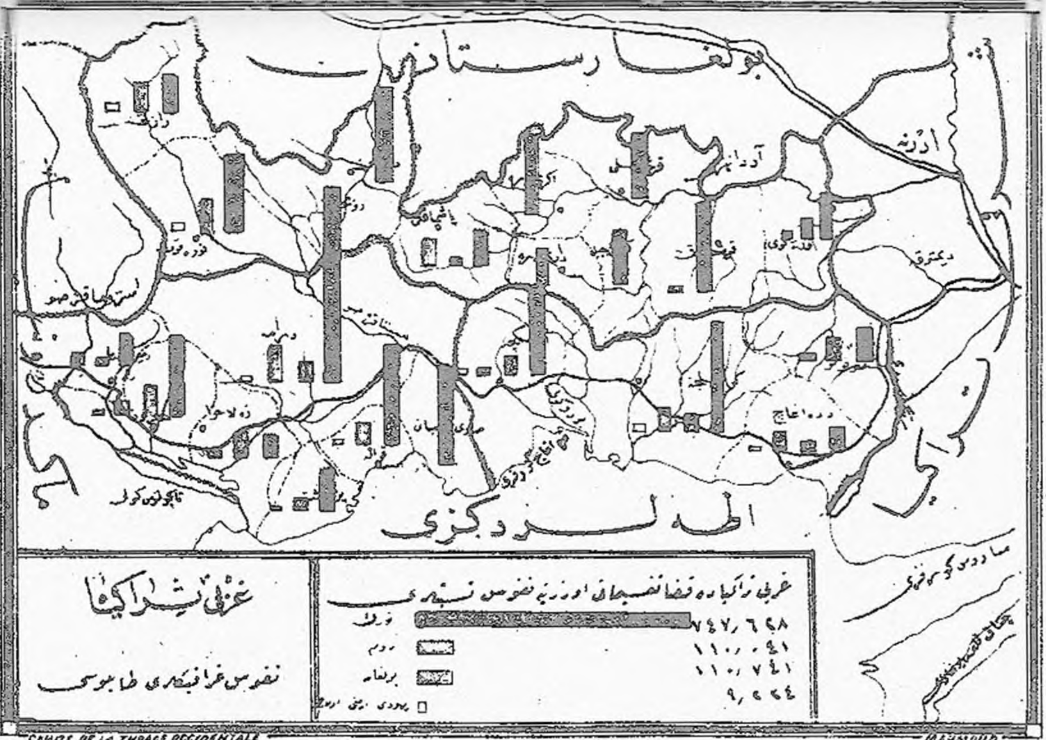
olmazsa ellerindeki silâhları teslim etmeyerek ileride tekrar kullanmak üzere emniyetli yerlerde saklamak gibi yerinde bir tedbirde kusur etmediler.

Bu harekâtın başlamasında büyük bir ölçüde müessir olmuş bulunan **Enver Paşa**, uğranılan bu muvaffakiyetsizliğe rağmen yüzde sekseni Türk olan bu bölgenin kurtarılabilmesi için yine de bir şeyler yapabilme imkânlarını araştırıyordu. 5 Ağustos 1914'de şahsına bağlı olarak «T e ş k i l â t - ı M a h s û s â» adıyla gizli bir istihbarat teşkilâtı kurmuştu. Bu teşkilâtta İstanbul «M u h â c i r i n M ü d ü r ü» zâhirî sıfatıyla çalışan **Süleyman Askerî Bey**'e gizliden gizliye Batı Trakya işleriyle alâkadar olmak vazifesini vermişti. Batı Trakya kurtuluş mücâdelesinin bu eski reisi Birinci Cihan Harbi çıkıp da yine birtakım mahallî mukavemet hareketlerini tanzim ve teşvik maksadıyla «I r a k C e p h e s i»ne gönderilişine kadar bu sûretle çalışmasına devam etmiştir.

Bu müddet zarfında Batı Trakya'da kalmış bulunan **Fuad Bey** (Balkan[201] çalışmalarını **Süleyman Askerî Bey**'in talimâtı dahilinde devam ettiriyordu. Bu çalışmalar sonunda «İ s l â m C e m a a t i» teşkilâtı kuvvetlendirilmiş, Bulgar Parlamentosu'nda Türkler'in de Bulgarlar kadar mebus çıkarabilmeleri sağlanmıştır. Daha sonra başlayan Türk-Bulgar yakınlaşmasından istifâde ile Sırplar ve Yunanlılar'a karşı müşterek bir mücâdeleyi gerçekleştirmek zâhirî gâyesiyle «T ü r k B a t ı T r a k y a K o m i t e s i» kurulmuştur. Böylece icâbında Bulgarlar'la yaptıkları işbirliği sâyesinde Yunanlılar'a karşı parlak başarılar elde edilmiştir. **Fuad Bey** daha sonra birtakım birlikleriyle Dırama'ya gelen XX. Osmanlı Kolordusu'nu da takviye etmiştir. Bu Kolordunun anavatana dönmesi üzerine elinde kalan son üç taburunu da asayişi sağlamak maksadıyla Kocaeli Bölgesi'ne göndermiştir. Bu sûretle Cihan Harbi'nin gâlip ve mağlûpları belli olmaya başladığı sırada Batı Trakya mücâdelesi de –şimdilik– sona ermiş oluyordu. Fakat Bulgarlar –bu muhârebede bizimle aynı cephede bulunmalarına ve daha önceki taahhüdlerine rağmen– Batı Trakya Bölgesi'ndeki Türkler'e karşı giriştikleri mezâlimi devam ettiriyorlardı. Bir taraftan da Türk nüfusunu azaltmak için akla hayâle gelmedik çârelere baş vuruyorlardı.

---

201 – Batı Trakya mücâdelesinde büyük bir yeri olan bu devredeki faâliyetler hakkında tafsilât için bkz: Yakın Tarihimiz C. II, 14 ve müteâkip sayılarda yer alan Fuat BALKAN'ın Hâtıraları.

Batı Trakyalılar'ın bölgelerindeki nüfûs ekseriyetinin – Lozan'dan önce – Türklerde bulunduğunu göstermek üzere neşrettikleri bir istatistik.

Meselâ harb içinde güyâ Osmanlı Devletine faydalı olmak maksadıyla yirmi sekiz bin Batı Trakya'lıyı silâh altına alarak Türkiye'ye göndermiş fakat harb bitince bunların eski yerlerine dönmek hususundaki isteklerini reddetmişlerdi. Çünkü daha onlar silâh altına alındığında yerlerine Bulgar muhâcirleri sevk ve iskân edilmişti. Bulgarlar mahalli Türk nüfusunu azaltmak hususunda o derecede plânlı bir hareket takip etmişlerdi ki meş'um «M o n d r o s M ü t â r e k e n â m e s i»nin imzalanmasına kadar Batı Trakya'dan çıkarılmış olan Türkler'in yekûnu iki yüz bini aşmış bulunuyordu. Buna rağmen yine de kâhir bir ekseriyet teşkil eden soydaşlarımız, daha sonra Lozan'da Yunan kahır ve zulmü altında bırakılarak bugün dahi devam etmekte bulunan bir çileye itileceklerdi. Ancak bu fecî âkibeti hazırlayan mütevâli hâtâlar vardı. İnönü, bunun sâdece hâtimesini çekmiştir. Buna mecbur olup olmadığı hususunu ise ileride münâkaşa edeceğiz.

Gerçekten daha Birinci Cihan Harbi'ne girmeden 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalanan «O s m a n l ı - A l m a n İ t t i f â k ı»ndan sâdece onyedi gün sonra Sofya'da imzalanan «T ü r k - B u l g a r A n d l a ş m a s ı»nda Batı Trakya mes'elesine dâir Osmanlılar lehine hiçbir hükme yer verilmemişti. Üstelik Bulgarlar bundan bir yıl sonra Osmanlı Devleti'nin dâhil olduğu «İ t t i f a k Z ü m r e s i»ne katılmak için bizden yeni tâvizler koparmış ve Edirne'nin batısındaki bir kısım araziyi de ele geçirerek Meriç Nehri'ni boydan boya kendi hududları içine almışlardı. 5 Eylül 1915 tarihinde ahdi bir teminata raptedilen bu yeni tâviz, hiç şüphesiz, müttefiklerimizin menfaatlerini korumak maksadıyla ve ileride düzeltilebileceği ümidiyle verilmişti. Hakikaten harb içinde Osmanlı Devleti'nin eline bu ümidi gerçekleştirmeye yarayacak fırsatlar da geçmiştir. Fakat ne yazık ki; koskoca Osmanlı İmparatorluğu'nu pusulasız bir gemi gibi idâre etmekte olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri bu fırsatları da değerlendirememişlerdir. Meselâ Temmuz 1916'da müttefiklerimizin talebiyle XV. Kolordu'muzu «G a l i ç y a C e p h e s i»ne göndermiştik. Öz vatanımızın hududları her taraftan alev almış yanarken katlandığımız bu fedâkârlığa mukâbil hiçbir tâviz talebinde bulunulmamıştır. An-

cak Bulgarlar, kendiliklerinden, bundan bir ay sonra, Romanya'ya karşı tertiplenen sefere yardım ve iştirâkimize karşılık «B a t ı T r a k y a ' n ı n b i r k ı s m ı n ı v e y a t a m a m ı n ı O s m a n l ı D e v l e t i ' n e t e r k e t m e k» vaadinde bulundular[202]. Fakat kırkbeş bin kişilik Türk Kuvvetinden gördükleri sayısız yardıma rağmen bu vaadlerini yerine getirmekten dâima çekinmişlerdir. Ne yazık ki, diğer bir müttefikimiz olan Almanlar da onlara, verdikleri sözde durmaları istikametinde hiçbir teşir ve telkinde bulunmamışlardır!..

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de «M o n d r o s M ü t â r e k e n â m e s i»ni imzalayarak açıkca mağlûbiyeti kabul mevkiine düşmesi, bilhassa, kurtuluş ümidiyle son çırpınışlar içinde bulunan esir vatan parçalarındaki bahtsız soydaşlarımız üzerinde dehşetli bir şok tesiri hasıl etti. Her tarafta ilân edilen «W i l s o n P r e n s i p l e r i» dâhilinde kendi geleceklerini kendilerinin tâyin etmesini sağlayacak mahallî mukâvemet cemiyetleri teşekkül etmeye başladı. Mütârekenâmenin imzalanmasını müteâkiben hemen ortaya çıkmaya başlayan bu cemiyetlerden biri de «T r a k y a - P a ş a e l i M ü d â f a a H e y' e t - i O s m â n i y e s i»dir. Bu, cemiyetin gerçekleştirmek istediği en mühim husus, Batı Trakya'nın kurtuluşu ve Doğu Trakya ile birleştirilmesi idi. Esâsen cemiyetin ünvânındaki «P a ş a e l i» kelimesi de bunu, yani Trakya'nın vahdetini ifâde etmek maksadıyla konulmuştu. Hatırlanacağı üzere evvelce bu kelimenin Türk idârî anlayışıyla her iki Trakya'yı da içine alan büyük «E d i r n e V i l â y e t i»nin diğer bir adı olduğunu belirtmiştik. Esasen bu cemiyetin 9 Mayıs 1920'de Edirne'de toplanan büyük kongresinde bu husus, şu cümlelerle sarâhaten ifâde edilmişti:

«... **Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin gâyesi bütün Trakya'dır. Kongremiz, Batı Trakya'dan gelen murahhasların da katılmasıyla bütün Trakya'yı temsil etmektedir**[203].

---

202 – Larcher Büyük Harbte Türk Harbi (Nihad Bey Tercümesi) C. I, Lâhika sh: 185.

203 – Tevfik BIYIKOĞLU – a.g.e. sh: 132 - 133.

Sivas Kongresi'nden sonra bu cemiyetin adı, Anadolu'daki benzerlerine uyularak «T r a k y a - P a ş a e l i M ü d â f a a - y ı H u k u k C e m i y e t i»ne çevrilmiştir. Edirne'de kurulmuş ve faaliyete geçmiş olan bu cemiyetin aynı zamanda Batı Trakya için de çalışmasına rağmen, İstanbul'daki Batı Trakya'lılar, «M o n d r o s M ü t â r e k e n â m e s i»nin akdinden hemen sonra (10 Kasım 1918) «B a t ı T r a k y a K o m i t e s i» adıyla diğer bir teşkilât kurarak faaliyete geçmiş bulunuyorlardı. Bunlar da «W i l s o n P r e n s i p l e r i»ne istinâden ekseriyeti Türk olan bu bölgede bir plebisit yapılmasını istiyorlardı. Bilâhare Batı Trakya'nın İtilâf Devletleri nâmına Fransızlar tarafından işgâli sıralarında bu komitenin merkezi İstanbul'dan Gümülcine'ye nakledilmiş bulunuyordu. Daha sonra Yunanlılar, Bulgarlar'ın bizimle birlikte yenilmiş ve safdışı olmuş bulunmalarından istifade ile işgâl kuvvetlerine dayanarak burasını ellerine geçirdiler. Bu hâdise üzerine Gümülcine'nin kuzeyindeki «H e m i t l i» Nâhiyesi'ne çekilen komite mensupları burada ikinci «B a t ı T r a k y a H ü k ü m e t i»ni kurmuşlardır (27 Mayıs 1920).

Birinci Cihan Harbi esnasında henüz sulh masasına oturulmadan İtilâf Devletleri, Trakya'nın Yunanistan'a verilmesi hususunda anlaşmış bulunuyorlardı. 27 Kasım 1919'da Paris yakınındaki «N e u i l l y» de İtilâfçılar'la Bulgarlar arasında imzalanan anlaşmada 26 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından Bulgarlar'a bırakılmış olan Edirne'nin civârındaki bir kısım arâzi ile bu harbten önce Trakya'nın Bulgar işgâlinde bulunan kesiminin geleceğini tayin hususu, müttefiklere bırakılmıştı. Bulgarlar, bu anlaşma gereğince kendilerine mümkün olduğu kadar fazla bir kısım arâzi verilmesini temin maksadiyle birtakım teşebbüslere giriştiler. Bunlardan biri de, Gümülcine, İskeçe, Dedeağaç, Sofulu, Dimetoka ve Rodop havâlisinde halkın Bulgarlar'ı tercih ettiğine mütedâir bir rey ve kanaat izhârını temin edecek bir nevi plebisite baş vurmalarıydı. Türkler, bu Bulgar teşebbüsünü boykot ettiler. Buna rağmen, «N e u i l l y A n d l a ş m a s ı»nın verdiği se-

lâhiyete istinaden Batı Trakya'nın dağlık kuzey kısmındaki dokuz kazâ, İtilaf Devletleri'nce Bulgarlar'a bırakıldı. Halbuki bu havâlide yaşayan Bulgarlar'ın miktarı onbin kişiyi dahi geçmiyordu.

Batı Trakya'nın geri kalan güney kısmında ise «Müttefiklerarası Trakya Hükümeti» adıyla bir hükümet teşkil olunarak burası, Fransız askerî makamlarının idâresi altına konuldu. Bu kısım, Bulgarlar'ın hâkimiyetinden çıkarılmıştı. Bu hareket, aslında bu bölgenin az sonra Yunanlılar tarafından işgâlini kolaylaştırmak maksadıyla baş vurulmuş bir taktikti. Gerçekten çok kısa bir müddet sonra Fransızlar, Batı Trakya Türkleri'nin protestolarına aldırış etmeyerek burasını Yunanlılar'a terkettiler.

Yukarıda ifâde edildiği üzere, Batı Trakya'nın güney kısmının Yunan işgâl ve istilâsına mâruz kaldığı bu sırada «Hamitli»de teşekkül etmiş bulunan ikinci «Batı Trakya Hükümeti»nin âzalariyle Cemiyet'in faal mensupları artık burada da tutunamıyarak İstanbul ve Sofya'ya çekilmek mecbûriyetinde kalmışlardır. Fakat Yunanlılar, Batı Trakya Türklüğü'nün mücâdele azmi karşısında öylesine büyük bir korku ve endişeye kapılmışlardır ki; Anadolu'daki Türk-Yunan Harbi esnasında tam teşekküllü üç kolordularını devamlı bir sûrette burada tutmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu da, Batı Trakya Türkleri'nin Anadolu'daki mücâdeleye dolaylı bir yardımları olarak kaydedilmelidir.

«Hamitli»nin de Yunan işgâl ve istilâsına mâruz kalması üzerine burayı terkeden mücâhidler, bu defa işgâl altındaki İstanbul'da faaliyetlerine gizli gizli devam etme yolunu tutmuşlardır. Nihâyet zaferin yeniden Türk Milleti'ne nasip olacağı belli olmaya başladığı bir sırada (25 Nisan 1922) çalışmalarını aleniyete döktüler. «Garbi Trakya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti»ni kurarak faaliyetlerini hızlandırdılar. Fakat bunlar da nizamnâmelerinde «Batı Trakya'nın mukadderâtını tâyin için ahâlinin serbestçe verecekleri reye yâni plebişit'e müracaat olunmasını» talep etmekten daha ileri bir hareket düşünmediklerini ortaya koymuşlardır.

Bu cemiyet, 15 Mayıs 1922 tarih ve 5 numaralı bir muhtıra ile Ankara'da Hâriciye Vekâleti'ne mürâcaat ederek Batı Trakya'nın Türklüğünü izah ettikten sonra: «Milli Hükümet'in de Garbi Trakya için daha ziyâde nüfuzunu kullanmasını» istemiştir. Fakat biraz aşağıda izah edileceği üzere Lozan'daki acemi murahhaslarımızı bu samimi istek ve temenniyi gerçekleştiremiyerek Batı Trakya mes'elesini hüsranla kapatmışlardır. Ummadıkları bir zamanda böylesine menfî bir netice ile karşılaşarak hayal kırıklığına uğrayan cemiyet mensupları, Ankara'nın rağmına[204] birtakım tedbirlere baş vurmayı kararlaştırmış ve bu maksatla bir de gizli plân vücuda getirmişlerdir. Zira O âna kadar Anadolu'da cereyan eden Türk-Yunan mücâdelesine bel bağlıyarak neticeyi sabır ve tevekkülle beklemişlerdi. Batı Trakya Türkleri, şimdi doğup büyüdükleri bu ecdad yadigârı toprakların Anadolu'da büyük bir askerî hezimete uğramış bulunan Yunanistan'a verilmesi karşısında –haklı olarak– dehşetli bir ye's ve hüsrana kapılmışlardır. Bu sebeple yeniden başlatmayı düşündükleri silâhlı mücâdele için yeni Rus idârecileri ile teşrik-i mesâi yollarını aramaya kadar ileri gittikleri görülmüştür[205]. Gerçekten «Komünist İhtilâl»ni gerçekleştirerek Rusya'nın idâresini eline geçirenler bu sırada bütün milletler için «Hürriyet» isteyen sahte bir siyâsetin tellâllığını yapmaktaydılar. Fakat Batı Trakya Türkleri'nin bu mürâcaatları onların bu davâda samimi olmadıklarını göstermekte gecikmedi. Zira yıllardan beri Yunan ve Bulgar istilâlarına karşı çeşitli safhalar arzeden Batı Trakya hürriyet ve istiklâl mücâdelesini desteklemek hususunda hiçbir harekette bulunmadılar. Bu husustaki müracaatı cevaplandırmak lüzumunu dahi hissetmiyen Rus idârecilerinin sükûtuna bir de Türkiye'nin lâkaydisi eklenmesiyle Batı Trakya'nın hâlâ devam etmekte bulunan esâretten kurtulmasını temine mütedâir bütün ümit kapıları kapanmış oluyordu.

---

204 – Tevfik BIYIKOĞLU - a.g.e. sh: 143.
205 – a.y.

Batı Trakya Türklüğü, Birinci Cihan Harbi nihâyetlerinden Türk Millî Mücâdelesi'nin hitamına kadar geçen uzun bir devreyi silâhlı bir mücâdele yerine birtakım propaganda neşriyatı ile harcamış ve –maalesef– değerlendirememişti. Gerek «T r a k y a - P a ş a e l i C e m i y e t i» ve gerekse «G a r b i T r a k y a M ü d â f a a - y ı H u k u k C e m i y e t i»nin yalnız kuvvette nanlayan müstevli bir düşman karşısında «W i l s o n P r e n s i p l e r i»ne bel bağlaması ve Ankara'nın kendilerini sonunda yüzüstü bırakmıyacağına inanması Batı Trakya için böylesine fecî bir âkıbet hazırlamıştı. Halbuki Batı Trakya'nın müdâfaası –Anadolu içlerinde mağlûb olmuş bulunan Yunanistan'a karşı hiç şüphesiz– evvelki merhalelerden çok daha kolay olacaktı. Ama artık orada ne bu mücâdeleye katılan gönüllü Türk subayları ve ne de mahalli milis teşkilâtı vardı. Ne yazık ki, Batı Trakya'lılar uzun bir devreyi, de bir takım propaganda broşürleri ve nüfus istâtistikleri neşretmekle, Edirne'de yayınlanan Avukat Şeref Bey'in «T r a k y a G a z e t e s i» ve İstanbul matbuatında çıkan feryatnâmelerle avunmuşlar ve seslerini Dünya efkâr-ı umûmiyesine bu vasıtalarla duyurmaya çalışmışlardır. Onların bu pasif faaliyetleri M. Kemal Paşa'nın mâruf nutkunda şu satırlarla ifâde edilmektedir:

«... Trakya-Paşaeli Cemiyeti rüessâsından bazılarıyle, daha İstanbul'da iken görüşmüştüm. Osmanlı Devleti'nin izmihlâlini, çok kuvvetli bir ihtimâl dâhilinde görüyorlardı. Vatan-ı Osmani'nin, inkisâma uğrayacağı tehlikesi karşısında Trakya'yı, mümkün olursa Garbî Trakya'yı da raptederek, bir bütün olarak İslâm ve Türk câmiâsı hâlinde kurtarmayı düşünüyorlardı. Fakat, bu maksadın temini için bu mümkün olmazsa Fransa'nın muâvenetini temin etmek idi. Bu maksadla bazı ecnebi ricâl ile temas ve mülâkatlar da aramışlardı. Hedeflerinin bir Trakya cumhuriyeti teşkili olduğu anlaşılıyordu.»[206].

---

206 – M. Kemal – Nutuk, Ankara 1927 sh: 3 - 4.

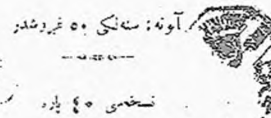
Batı Trakya Türkleri son safhada silâhlı bir mücâdele veremiyerek pasif mukâvemetle vakit geçirmiş olsalar dahi, daha önceki canhıraş karşı koymaları dikkate alındığı takdirde burasının Türkiye'den ayrılmamayı çoktan hak etmiş olduğu kolayca anlaşılabilir. Çoğu kanlı birçok safha hâlinde ve fedakârlıklarla devam eden Batı Trakya kurtuluş mücâdelesinin Lozan'da –bir daha alevlendirilemiyecek şekilde– söndürülmesi, acemi Türk siyâsilerinin millî tarihimize ilâve ettikleri kara bir sâhife olmuştur. Şimdi de, Batı Trakya mücâhidlerinin komünist Sovyet Rusya idârecileriyle teşrik-i mesâiye imâle ettirecek derecede derin bir ye's ve hüsrana sevk eden Lozan Konferansı'nın Batı Trakya dâvâsını ne sûretle ele aldığını ve ona nasıl fecî bir hâtime çektiğini tafsil ve izah edelim:

d) Lozan Sulh Konferansı'nda Batı Trakya Mes'elesi:

Bu eserin birinci cildini dikkatle okumuş olanlar, «Lozan Muâhedenâmesi»nin değerlendirilmesinde «Sevr Sulh Projesi» yerine «Millî Misak»ın miyar ittihaz edilmesi hususundaki görüşümüzü ve bunu haklı kılan ilmî ve mantıkî mesnetleri kolayca hatırlayacaklardır. Biz her zaman bu esas ölçü dâhilinde bir hükme vararak Batı Trakya'yı da Lozan'da kurtarılması gerekli vatan parçalarından biri olarak telâkki ve ifâde ettik. Zira Millî Misak birinci maddesi ile asgarî vatan hududlarını umûmî bir sûrette tâyin ettikten sonra Batı Trakya için bununla iktifa etmeyerek ona tahsisen diğer bir madde sevk etmiştir. Gerçekten Batı Trakya'nın Millî Misak'daki yeri ile burasının geleceğine müteâllik resmî Türk görüşünü aksettiren O'nun üçüncü maddesi aynen şöyledir:

Madde 3 – Türkiye sulhüne tâlik edilen Garbi Trakya vaziyet-i hukukîyesinin tesbiti de sekenesinin tam bir hürriyet içinde beyan edecekleri reye göre tesbit edilmelidir.

Millî Misak'ta yer alan ve betahsis Batı Trakya'ya temas eden bu madde dikkatle incelendiğinde görülmektedir ki; burası-

برنجی سنه — نومرو : ۳۸

صاحب امتیاز ومدیر مسئول : محمد شرف

آبونه : سنه‌لکی ۵۰ غروشدر

نسخه‌سی ۴۰ پاره

تراکیا

پاشا ایلی

هفته‌لق غزته

چهارشنبه ۱۷ ایلول ۱۳۳۵ — ۱۹۱۹

محل اداره : ادرنه‌ده جامع عتیق قارشوسنده دائرهٔ مخصوصه

تلغراف آدرسی : ادرنه تراکیا — تلفون : تراکیا

نسخه‌سی ۴۰ پاره

تراکیا دعواسی

۲

اسبق عثمانلی مبعوثی وادوقاتلک اورته‌یه قویدیغی یالان دعواده نه مدهش منفعتپرستانه حرکت ایتدیکنی گچنکی مقاله‌مزده برنده ایضاح ایتمشدك . علمی هیچ بر دلیله مستند اولمایان ارجوفه‌لرینك انتوغرافی و ایستاتستیق حیات ریاضیه‌سنه قارشی آلدیغی منکرانه شکل ، علم و عرفان عالمی بلا اختیار گولدوره‌جك خفیفلکلر جمله‌سندن عد اولونور . دنیانك اك متمادی بر ...

اولور . بدایت فتحدن بری — کوندن کونه آرتان — تورك وارلغی تراکیایی اوقادار طولدیرمشدرکه بتون الی محاربات خون آلود صفحاته رغماً ینه تورکك نسبت عددیه اعتباریله یوزده ... بر اکثریتی یاشاتدیغی ، ثبوتی ممکن و ثابت اولمش حقیقتلردندر . تورکك غیری اقلیت عنصرلردن موسویلر تجارت مخلفه ، اوملر قید تخصیص ایله قیوجیلق ؛ روملر ینه قید تخصیص ایله ...

تراکیاده روملر

یونانلیلر تراکیا اوزرنده‌کی ادعالرینی روملر طولاییسیله سرد ایلکده بولندقلرندن روملرك یونانلیلقه نه درجه علاقه‌لری بولندیغنی و یونانلیلغك تراکیا اوزرنده تاریخی ، عرقی ، حرثی ، اقتصادی نه‌کبی حقی اولدیغنی تشریح ایتمك ایسته‌رز .

یونانلیلرك تراکیاده نه‌کبی تاریخی علاقه و حقلری واردر ؟

یونانلیلر بو حقی هیچ شبهه‌سز اسکی یونانلیلر طولاییسیله سرد ایلکده‌درلر . اسکی ...

تراکیا ساحللرنده یونانلیلرك قوردقلری قولونیلر محدوددر . آنلر ده‌کزنده : آمفیپولیس (۱) ، آبدره (۲) ، مارونیا (۳) ، اینوز (۴) ؛ مرمره‌ده ؛ پرانتیوم (۵) ، لاربنات (۶) ، سیلیوری ؛ قره‌ده‌کزده ؛ سالمیدوس (مدیه) ، آختبولی دن عبارتدر . اسکی یونانلیلر بونلردن باشقه برقولونی قوردقلری کبی بونلردن آیری برده‌ده اوطورمامشلر ، داخله هیچ بروقت گیره‌مه‌مشلر ؛ یرلیلرله هیچ بروقت اختلاط وامتزاج ایتمه‌مشلردر .

Avukat Mehmed Şeref Bey'in Edirne'de çıkardığı «Trakya - Paşaeli» adındaki haftalık gazetenin önyüzünün kupürü.

nın Millî Misak dışında telâkki edilmesine imkân yoktur. Zira, Millî Misak'ın tesbiti anında Türkiye ile müttefikler arasında ileride akdedilecek bir sulh mukâvelenâmesine tâlik edilmiş bulunan Batı Trakya'nın, sekenesi kahir ekseriyetiyle Türk'tü. Bu bakımdan Batı Trakya'yı kurtarmak için dolaylı bir yol tâkip edilmiş ve nüfus ekseriyetine istinâden kazanılması temin edilmek istenmiştir. Bu sebepledir ki; orada halkın reyine mürâcaatın kâfi bir şart olarak ileri sürülmesiyle iktifa edilmiştir. Bunun ileride izah edileceği üzere dost, düşman, herkes tarafından bilinen bir gerçek olması yüzündendir ki; Lozan'da halkın reyine mürâcaat olunmasına müteallik talebimiz, yalnız Yunanistan tarafından değil karşımıza müşterek bir «H ü s û m e t C e p h e s i» hâlinde çıkmış bulunan bütün devletlerce kat'î bir lisanla reddolunmuştu. Çünkü daha önce ilân edilmiş bulunan «W i l s o n P r e n s i p l e r i» muvâcehesinde son derecede haklı olan bu istek, nazar-ı dikkate alınarak icâbı ifâ olunduğu takdirde, Batı Trakya'nın Türkiye hududları dahilinde yer alacağı şüphesizdi. İşte bu sebepledir ki; Millî Misak, orasının kurtuluşu için kâfi bir şart olarak sâdece «p l e b i s i t»i ileri sürmüştü. Bu durumda Batı Trakya'yı Millî Misak'ın dışında telâkki eylemeye imkân olmadığı meydandadır.

Esasen Türk Baş Murahhası İnönü de bugüne kadar burasının Millî Misak'a dâhil olmadığı yolunda bir beyânda bulunmuş değildir. Aksine Misak'ın yukarıya alınan maddesi çerçevesi dâhilinde hareket ederek Batı Trakya'yı kurtarmaya çalışmıştır. Ancak mes'eleyi müspet bir neticeye ulaştırabilmek için daha müzâkerelerin başlangıcında Millî Misak'ın tesbiti anındaki şartların değişmiş bulunduğunu ileri sürerek burasını kayıtsız şartsız talep etmek ve sonra da tâviz veriyormuşcasına bir tavır alarak plebisite râzı olmak icap ederdi. Fakat İnönü, karşısındaki hasımların daima başvurageldikleri bu takdiği kavrayamıyarak işe asgariyi yâni plebisiti taleble başlamıştır. Karşısındaki müttehid hasımların ittifakından doğacak kuvvet sebebiyle başlangıçtaki taleplerden bir miktar tâvize mecbur kalacağını hesap edip bilâhare vazgeçebileceği birtakım sun'î «m a r j l a r» ihdas edememiştir. Batı Trakya'yı böyle marjsız bir taleple nasıl müdâfaa ettiğini kendisi şu şekilde anlatmaktadır:

«... Biz Garbi Trakya'da kamu oyuna mürâcaat edilmesini isterken bu isteğimizi Misak-ı Millî'deki şarta bağlıyorduk. Yunanlılar da karşımıza çıkıp Garbi Trakya'yı biz sizden almadık. Bulgarlar'ı yendik, Bulgarlar'dan aldık diyorlardı. Müttefikler de aynı sûrette karşımıza dikiliyorlardı. Hulâsa eski hükümetlerin hatâlarının cezasını çekiyorduk. Müttefiklerin Trakya hududu olarak bize teklifi Meriç Nehri idi. Karaağaç'ı vermek istemiyorduk. Hudud boyunca Karadeniz'den Akdeniz'e kadar iki tarafta, tarafsız ve silâhsız bir geniş bölge teklif ediyorlardı. Bu bölgeleri mütehassıslardan kurulu tâli komisyon kararlaştıracaktı. Münâkaşalar çok sert oldu. Garbî Trakya üzerindeki iddiamızı ilk önce Balkan Devletleri'ne tahlil ettirdiler. Yunanistan şikâyet etti. Evvelce de söylediğimiz gibi, Yunanistan'ın şikâyetlerine kolay cevap veriyorduk. Yugoslavya talebimize karşı kuvvetli olarak vaziyet aldı. Türkler'in Meriç'in garbına ve Garbî Trakya'ya geçmelerinin kendilerince bir tehlike işâreti olacağını açıkça ifâde etmeye çalışıyordu. Ondan sonra müttefiklerin herbiri, Fransızlar, İtalyanlar, Japonlar, hepsi bizim taleplerimize karşı çıktılar. Sonunda Lord Gürzon bizim Meriç'in garbında arazi isteklerimize bütün Bakanların müttefikan karşı koymalarındaki ehemmiyeti ve vehâmeti belirtmek için bütün talâkatını sarf etti[207].

İnönü'nün yukarıya alınan sözleri O'nun, Batı Trakya'yı «Millî Misak'taki şarta bağlı» olarak müdâfaa ettiğini açıkça göstermektedir. Bunu bir de O'nun son zamanlarda «O r t a n ı n S o l u» sloganiyle sol militanlara sağladığı büyük desteğe bir teşekkür mâhiyetinde olmak üzere eski bir solcu [208] tarafından kaleme alınan

---

207 – İnönü'nün Hatıraları, Ulus Gazetesi 31 Ağustos 1968 tarihli nüsha.

208 – Bu yazarın solculuğu ve bu uğurda giriştiği mücâdelenin bütün safhaları Rusya'da geçen yetiştirilme devresi de dahil olmak üzere kendisi tarafından gerçekten takdire şâyan bir açık kalplilikle «S u y u A r a y a n A d a m» isimli hatıratında açıkça anlatılmaktadır. Şimdi sırf bir taktik icâbı olarak zahiri bir «Atatürkçülük»ü maske edinmeye çalışan bu eski ve kıdemli solcunun tutunmaya çalıştığı bu yeni hüviyetin maksad ve mâhiyetini kavramak için bu günkü yazdıklarıyle adı geçe hâtıratını mukâyeseli bir sûrette okumalarını değerli okuyucularımıza tavsiye etmekten kendimizi alamıyoruz.

«İ k i n c i A d a m»[209] isimli eserde yer alan şu satırlarla sathî bir sûrette mukâyese ederek propaganda yazılarının bazan ne ölçüde «k r a l d a n k r a l c ı» olabildiklerini ibretle görünüz:

«Garbi Trakya tecâvüze uğramış ve Yunanlılar tarafından cebren işgâl edilmiş Türk topraklarının durumunda değildi. Millî Misak sınırları içinde de bulunmuyordu.»[210].

Bizzat İnönü tarafından tekzibe uğrayan bu satırların iddiâsını bir an için doğru kabul ederek, Batı Trakya'nın Milli Misak hâricinde kaldığı kabul edilmiş olsa dahi, İnönü'nün burasını kurtaramamış olmasını değilse de kayıtsız şartsız talep etmemiş bulunmasını yine de hoş görmeye imkân yoktur. Zira hatırlanacağı üzere O, Millî Misak'a dâhil olmayan bazı yerleri –hattâ lüzumundan fazla bir gayretle– davâ etmiş değil midir?! Bunlardan bir «Adakale» misâlini hatırlamak bile kâfidir. Acaba Batı Trakya, beşerî ve stratejik bakımlardan Tuna Nehri'ndeki birkaç yüz nüfuslu bir Adakale kadar da mı ehemmiyet taşımıyordu? Yukarıda zikri geçen eser daha garip bir fikre yer vererek:

---

209 – «İ k i n c i A d a m» isimli eserin yazarı daha önce «T e k A d a m» adıyla M. Kemal Paşa'nın hayatını yazmıştı. Kolayca tahmin edilebileceği üzere eğer, İnönü hakkında da böyle bir eser yazmayı başlangıçta düşünmüş olsaydı, bu ilk eserine «T e k A d a m» yerine «B i r i n c i A d a m» adını verirdi. Zira «İ k i n c i» sözü ancak «b i r i n c i» sözünden sonra mantıki ve gerekli olabilir. Bir kere «t e k a d a m» denildikten sonra onun bir nevi devamı mahiyetindeki ikinci bir esere «i k i n c i a d a m» adı verilmesindeki mantıksızlık âşikârdır. Ancak unutmamak gerektir ki, bu eserlerin yazarı böyle bir mantıksızlığa hatâen vücud verecek kadar acemi de değildir. O halde bunu, İnönü tarafından ortaya atılan yeni «s o l c u s i y â s e t» yolunda O'nu terğib ve teşvik maksadından hareket etmek dışında izah mümkün değildir. Esasen dikkat edilirse «Tek Adam» yazıldığı sırada İnönü henüz «o r t a n ı n s o l u» sloganını ibdâ (!) etmiş değildi.

Bütün bu mülâhazalar adı geçen eserin daha doğuş sebebiyle dahi hususî bir maksadın ve adî bir propaganda gayesinin maskesi olduğunu açıkça göstermektedir. Ah, şu memlekette ilmî ve ciddi görünmek husundaki nice gayretlerin altında böyle ne küçük hesaplar yatmaktadır!..

210 – Şevket Süreyya AYDEMİR – İkinci Adam, C. I, İstanbul 1966 sh: 226.

«Halbuki Ankara sulh istiyordu. Sulha muhtaçtı. Onun içindir ki; Lozan'da Türkiye, Garbî Trakya'yı kurtarılacak topraklar olarak almadı. Yalnız buradaki Türk nüfusunun durumu ve ilerde hâsıl olacak vaziyet üzerinde duruldu.»[211] demektedir. Halbuki eserini medih ve müdâfaasına tahsis ettiği **İnönü** –biraz evvel nakledilen sözlerinde açıkça görüldüğü üzere– Batı Trakya'yı Millî Misak'ın çizdiği esaslar dâhilinde kurtarmaya çalışmış ve fakat ne yazık ki çeşitli taktik hataları yüzünden bunda muvaffak olamamıştır. Bu hataları tesbit için Lozan Konferansı'nın Batı Trakya'ya müteâllik müzâkere zabıtlarına kısaca göz atmak kâfidir. Türkiye'nin burasını kurtarılacak topraklardan addetmediği hususundaki iddiası ise, ileride Birinci T.B.M.M. azâlarının nakledilmiş bulunan sözleri ve takrirleriyle kat'î bir sûrette tekzib edilmektedir.

Batı Trakya, Lozan Konferansı'nda en evvel müzâkere edilen bir mes'ele olmuştur. Bu, Türkiye'nin Avrupa yakasındaki hududlarının çizilmesinden tabii bir sûrette ortaya çıkmış ve münakaşası da toprak ve askerlik işlerine bakan «B i r i n c i K o m i s y o n»un 22 Kasım 1922 tarihli ilk toplantısında başlamıştı. İlk olarak söz alan **İnönü**, Doğu Trakya için 1913 yılında tesbit edilen hududu talep etmiş, Batı Trakya için de halkın reyine mürâcaat olunması talebini ileri sürmüştür. Bu hudud, Karadeniz'den Meriç Nehri mansabına, yani denize döküldüğü yere kadar bir kavis teşkil ediyor ve Meriç Nehri'nin batısında cüz'î bir araziyi de içine alıyordu.

Lord Gürzon, Meriç Nehri'nin batısındaki ve **İnönü**'nün ifâdesiyle «B ü y ü k k ı s m ı T ü r k l e r' l e m e s k û n» yerden neresinin kasdedildiği hakkında izahat talep edince, **İnönü** buna «m ü t e h a s s ı s l a r ı n r e y i n i a l d ı k t a n s o n r a»u yolunda kekeme bir cevap vermiştir. Daha o anda ortaya çıkan bu tutum, Türk Baş Murahhasının arazi taleplerinde sarih ve kat'î hududlar gösterebilecek kadar kararlı ve bilgili olmadığını açığa koyuyordu. **İnönü**'nün bu celsedeki Batı Trakya mes'elesiyle alâkası son derecede zayıftı. Yunanistan'ın Anadolu'da giriştiği askerî harekâttan doğan mes'uliyetine mütedâir uzun ve teferruatlı konuşmasını:

aa – Doğu Trakya için 1913 hududu.

---

211 - **Şevket Süreyya AYDEMİR** – a.g.e. sh: 225

bb - Batı Trakya için halkın reyine müracaat sûretinde maddeleştiren İnönü'yü **Lord Gürzon** daha sarih bir beyâna dâvet ederek Batı Trakya'ya tamamiyle sahip olmayı isteyip istemediğini sordu. **İnönü**, burasını «K a t' î b i r s û r e t t e t a l e p e t m e d i ğ i» cevabını verdi. Bunun üzerine **Lord Gürzon**, O'nun bu husustaki hazırlıksızlığını daha bâriz bir hâle getirmek ve zaaflarını bütün murahhasların gözleri önünde ortaya çıkarmak için «r e y e m ü r â c a a t e t m e m e s' e l e s i n d e B a t ı T r a k y a s ı n ı r l a r ı n ı n a s ı l d ü ş ü n d ü ğ ü n ü ö ğ r e n m e k i s t e d i ğ i n i» söyleyince **İnönü**, yine «b u i z a h â t ı a n c a k m ü t e h a s s ı s l a r l a g ö r ü ş t ü k t e n s o n r a» verebileceğine beyan ve ifâde etti.

Lozan zabıtları incelendiğinde, **İnönü**'nün dâima gereken cevâbın bu şekilde ileriye tâlik ettiği görülür. O'nun hazırlıksızlığını ifşâ eden bu mütevâli tutum **Lord Gürzon**'un kendisini her fırsatta «hemen cevap vermeye» zorlamasını intaç eylemiştir.

Mes'ele böylesine bilgisizlik ve tereddüdlerle başlayınca elbette bundan Türkiye lehine bir netice almaya imkân yoktu. Daha sonra yukarıda bizzat **İnönü**'den nakledilen cümlelerde de görüldüğü üzere diğer murahhasların arka arkaya birbirinden baskın konuşmaları ile mes'ele gitgide daha çok aleyhtar bir havaya büründü[212].

Birinci Komisyonun Reisi sıfatıyla bu celseye riyâset eden İngiliz Baş Murahhası **Lord Gürzon** en sonunda bütün murahhasların konuşmalarını hülâsa etmek ve neticeye vardırmak üzere uzun bir konuşma yaptıktan sonra:

«Gerek benim, gerek diğer murahhasların Türk hey'etine karşı müdâfaa ettiğimiz fikirler yalnız Büyük Devletler'ce değil, bütün Balkan Devletlerince de iltizam edilmiştir. Tarihte belki de ilk defa bu kadar karışık bir mesele üzerinde büyük devletlerin ve bütün Balkan Devletlerinin fikirlerinde birlik görülmektedir. Bir şey daha var: Bu birliğin kıymet ve ehemmiyetini anlamayanların hali yaman olacaktır! Bu birliği hor görenlerin,bunakarşıkoyanlarınaslamuvaffakiyetihtimaliyoktur!»

---

212 – Başta **İnönü** olmak üzere bütün alâkadarların bu celsede yaptıkları uzun uzun konuşmalar için: Lozan Zabıtları, birinci takım, birinci cild, birinci kitaba bakınız.

tehdidini savurdu.

Lord Gürzon bu eserin birinci cildinde çeşitli misalleri zikredilmiş bulunan bu taktiklere bol bol baş vurarak **İnönü**'yü taleplerinde adım adım geriletmiştir. Gerçekten Türk Baş Murahhası yukarıda zikredilen başlangıçtaki hatâlarına ilâveten müzâkerelerin devamınca da mantıkî bir sebat gösterememiştir. Ancak şurası insafla belirtilmelidir ki; sırf Batı Trakya'nın değil, hattâ bütün Trakya'nın Türkiye ve Boğazlar'ın müdafâası için taşıdığı stratejik ehemmiyeti yalnız **İnönü** değil O'nunla birlikte diğer murahhaslarımız da kavrayamamış bulunuyorlardı. Bunu İkinci Murahhas **Dr. Rıza Nur** kendi ağzıyla açıkça itiraf ve ifâde etmektedir:

«Biz Garbî Trakya'da plebisit istiyoruz. Frenkler buna asla yanaşmıyor. Garbî Trakyalı'lardan bir hey'et gelmişti. **Gâlip Bahtiyar** da hey'ette idi. Türkiye'ye iltihak olamazsa muhtariyetli bir idâre istiyorlardı. Bura Türkleri evvelce silâhlı bir isyan yapmışlar, çeteler teşkil edip vuruşmuşlardı. Gayret göstermiş bir halkidi. Bir aralık istiklâllerini de ilân etmişlerdi. **İsmet** mütehassıs komitesinde birden bu babdaki mütâleamızı terkedivermiştir. Bunu bana da haber vermeden yapmıştır. **Gâlip Bahtiyar** ve arkadaşları pek me'yus oldular. **İsmet**'e kızdılar ve Lozan'ı bırakıp gittiler. Ben bu işi sonuna kadar getirmek istiyordum. Belki bir şey almak mümkün olurdu. Henüz pek az uğraşmıştık. Hem de bu işte haklı idik. Frenkler plebisit istemiyorlardı. Çünkü ekseriyet Türklerdedir, biliyorlar. Öyle bir yer ki; kesif Türk ahâli ile meskûndur. Ancak bizim Meriç'in sağına geçmemize Sırplar da tahammül edemiyorlar. Tarihin tekerrür etmek ihtimâlinden yani Sırbistan'ı Türkler'in yeniden istilâsından korkuyorlar. Bu uzak bir ihtimal ama bu korkuları vardır. Nitekim Sırp Delegesi ve Hâriciye Nâzırı **Niniçiç** bunu böylece açıkça konferansta söylemiştir. Vâkıa Mudanya'da bir kere Meriç hududu kabul edilmişti. Yapacak bir şey kalmamıştı. Fakat belki bir muhtâriyet mümkün idi. Neyse ben hiç olmazsa ikinci komisyon müzakeresinde Frenklerin istedikleri İstanbul'a mukâbil tutarak ahâli mübâdelesinden Garbî Trakyayı istisna ettirdim. Bu da bir kârdı.»[213]

---

213 - **Dr. Rıza NUR** - Hayat ve Hatıratım, C. III, İstanbul 1968 sh: 1010.

tarzında mes'eleyi nispeten mâkul bir tarzda ele aldıktan sonra:

«... Güya harbe mânidir diye Trakya hududunda Frenkler tarafından bir de bîtaraf mıntıka kondu. Bu bir lâf ise de biz de istedik. Bu mıntıkanın bîtaraflığının varupa büyük devletleri tarafından garanti altına alınmasını teklif ettik. Bunu kabul etmediler. Kabul etmek için kendileri kontrol koymak istediler. Bu da bizim işimize gelmedi. Toprağımıza ecnebî kontrolcu ağır. Edirne'nin bir askerî müstahkem mevkii haline konması faydasızdır. Hem de Türkiye'ye ağır masraftır. Trakya'nın müdâfaası Lüleburgaz ve Çatalca'da olması lâzımdır. Bu hakîkat karşısında bitaraf mıntıka bize zarar değil, kâr idi.

Zavallı Edirne ve Trakya âdeta bizden gitmeye mahkûmdur. Bu sebeple ben oraya mübâdele ile gelen muhâcirleri bile yerleştirmek taraftarı değildim. Şimdi orası bizim eskilerin «uç» dedikleri şeylerdendir ve uç rejimine tâbi olmuştur. Oraya para sarfetmek, ahâli yerleştirmek, boştur, hatadır. Lozan'dan sonra bu fikri takib ettiğimizden, Edirne mebusları aleyhime kıyam ettiler. Onlara hususî sûrette: «Buraya konacak ahâli bir daha hicrete mahkûmdur. Elimizden gitmese bile dâima harb sahası olacaktır. Ahâli kırılacak, yapılan imâr yıkılacaktır» dedim. Dinletemedim. Tabiî yurt sevgisi ile mütehassıs idiler. Hakları var, ama politika his ile idâre edilmez ki. Şimdi Trakya'da fabrika gibi inşaat yapıyorlar. Paralara yazık! Bu arâzi İstanbul'un örtü mıntıkası ve harb meydanıdır. Bizden gitmese dahi harbin darbeleriyle ezilmeğe mahkûmdur. Türkiye için bir harb zuhurunda Trakya'ya lüzumu kadar asker geçirmek bile tehlikelidir. Boğazlar düşerse bu orduyu geri alıp Anadolu'ya geçirmek mümkün olamaz. Devletin ordusu elinden gider. Bu da Anadolu'nun istilâsına sebep olur. Trakya ve İstanbul'da sâde yirmibin asker bulundurabileceğiz, Boğazları serbest yaptık. Bu halde...»[214] diye devam etmektedir. Daha sonra tekrar bu mevzua avdet eyleyerek Trakya'dan alabildiğimiz cüz'î kısmı bile elimizde tutabileceğimize âid güvensizliğini bir kere daha tekrarlamaktadır:

---

214 - **Dr. Rıza NUR** - a.g.e. sh: 1011 - 12.

«... Edirne müstahkem mevki olamaz. Trakya İstanbul'un müdâfaası için harb sahasıdır. Trakya'ya büyük imar masrafları yapılamaz. Trakya'ya ordu geçirmek de Boğazlar'ın tutulmasıyla hatt-ı ricâti kesileceğinden tehlikelidir.»[215].

Lozan'a gönderilen hey'etin takip edeceği hatt-ı hareketi tesbit için Meclis'te cereyan eden müzâkerelerde ileri sürülen fikirlere şöyle bir göz atmak dahi, İnönü'nün temsil etmekte bulunduğu T.B.M.M.'nin hissiyâtına tercüman olamadığını açıkça ortaya çıkarmaktadır. Bu mevzuda ileri sürülmüş olan rey ve kanaatler, aynı zamanda «T ü r k i y e ' n i n B a t ı T r a k y a ' y ı k u r t a r ı l a c a k t o p r a k l a r d a n a d d e t m e d i ğ i» yolundaki iddiaları da kat'i bir sûrette tekzib etmektedir. Gerçekten, bu müzâkerelerde izhar edilmiş olan millî ve vatanî hissiyâtın, Lozan safhasında taleplerimizin Millî Misak'ı dahi aşan bir ölçüde ileri sürülmesini âmir bir mâhiyet arz ettiği görülmektedir. Hal böyle iken Millî Misak'daki asgarî şartları dahi gerçekleştirememeyi kabul ve hazmetmeye imkân olmadığı meydandadır. Bu müzâkerelerin Batı Trakya'ya müteallik kısmından alınan şu bir iki misâl bile bu durumu bâriz bir sûrette aksettirmektedir.

Kırşehir Meb'usu **Refik Bey** yaptığı konuşmada Batı Trakya'ya da temas ederek demiştir ki:

«Burada en ziyâde şâyân-ı dikkat ve itina olan mes'ele Trakya mes'elesidir. Trakya mes'elesini ikiye ayırdılar. Birisine «Garbî Trakya» dediler, birisine «Şarkî Trakya» dediler. Fakat Garbî Trakya için kendileri üç sene evvel Mütâreke esnasında Wilson Prensipleri'yle ve sâire ile göstermişler ve demişlerdir ki, Garbî Trakya'da rey-i âma müracaat ediniz. Orada bulunan halkın ârâsına müracaat ediniz. Onlar ne sûretle ârâ izhar ederlerse onları yaşatmak için kendilerine bir şekil vereceğiz. Unutmasınlar ki; Garbî Trakya'da mutavattın ve mütemekkin bulunan Müslümanlar, Türkler her halde diğerlerine nisbetle yüzde doksan fazla olmakla beraber onların kendi mukadderatlarını tâyin ettirebilmek için reylerine mürâcaat etmeli ve ancak reylerini serbest olarak vermeleri neye vâbeste ise onu elde etmeye çalışmalıdır...»[216]

---

215 – Dr. Rıza NUR – a.g.e. sh: 1021.
216 – Bkz: Zabıt Ceridesi.

Bu arada Batı Trakya mes'elesine dâir bazı takrirler verilmiştir ki; bunlar da Türkiye'nin Batı Trakya'yı kurtarmak hususundaki kat'î karar, azim ve hissiyatını aksettirmektedir. İlk okunan takrir, Cebel-i Bereket Mebusu **Faik Bey**'in takriri olmuştur. Bunda:

«Şarki Trakya bilâ kay dü şart ve her zaman Devletin kuva-yı umûmiyesinin taht-ı tekeffülünde bulunması, gerek kendisinin gerek İstanbul'un ve gerek Anadolu'nun emniyeti için elzemdir. Bu hususun müzâkerat-ı sulhiyede kat'iyyen temini ve Garbî Trakya'da Misak-ı Millî mûcibince müracaat edilmesi tabiî olan rey-i âma ve oraya âhiren başka taraflardan getirilip yerleştirilen Rum ve Ermenilerin iştirak ettirilmesini...»[217] temenni ve tavsiye ederken Aydın Meb'usu **Tahsin Bey**'in takririnde ise daha da ileri gidilerek **«... Makedonya'da Cemiyet-i Akvâm idaresinde bir muhtariyet teşkilî hususundaki konferansın temin edilmesini»** teklif ve tavsiye etmektedir.

Batı Trakya'yı kaybedebileceğimizi hayâl dahi edemiyen, bunu havsalalarına sığdıramıyan Birinci Büyük Millet Meclisi'nin vatansever meb'usları bu takrirlerde açıkça görüldüğü üzere «M a k e d o n y a» için bile birtakım hak ve imkânları arzu ve tavsiye etmekteydiler. Hiç olmazsa asgari bir netice olarak Misak-ı Millî'nin Batı Trakya'ya müteallik üçüncü maddesinin tatbikini zaruri ve tabiî addeden bu mebusların her biri ayrıca tatbikatta takîb edilecek teferruata müteallik hususları bile büyük bir titizlikle tesbit ve murahhas heyetimize telkin yolunu tutmuşlardı. Meselâ Trabzon Meb'usu Nebizâde **Hâmi Bey**'in takririnde aynen:

«... Misak-ı Millî'miz Garbi Trakya'da ârâ-yı umûmiyeye mürâcaat olunmasını temin etmemizi âmirdir. Yunanlılar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu emri yerine getirmek hususundaki azmîni bildirdiklerinden İzmir ve Trakya havâlisinden giden Rumları Garbi Trakya'ya yerleştirerek orada sun'î bir ekseriyet teminine çalışmaktadırlar. Hey'eti murahhasamızın ve Hâriciye Vekâletimizin bunu men'e şimdiden teşebbüs etmelerini ve Garbî Trakya'da ârâ-yı umûmiyeye müracaat esnasında Rum muhâcirlerinin âhali-i asliyeden addolunmıyacağını ilân eylemelerini»[218] ileri sürmektedir.

---

217 – Bkz: Zabıt Ceridesi.

218 – Bkz: Zabıt Ceridesi.

Bütün bu tavsiyeler sanki İnönü'nün bir kulağından girmiş diğerinden çıkmıştı. Zira mes'eleyi müzâkere sahasına vaz'etmeden iyice tesbit ve tayin yoluna gitmediği gibi gördüğü her güçlük karşısında biraz daha geriliyerek gitgide Misak-ı Millî'nin âmir hükmünden uzaklaşmış ve onu gerçekleştirememişti. O'nun Batı Trakya mes'elesini nasıl inançsız ve sebatsız bir sûrette ele aldığını kendi ağzından çıkan şu sözler dahi isbat etmiyor mu?..

«Trakya hudutları mes'elesinde zayıf yerimizi, yalnız Balkan Harbi'nde Garbî Trakya'yı Bulgarlar'a terk etmiş olmamız değil, Cihan Harbi esnasında Bulgarlar'la bir muâhede yapıp Edirne'nin Dimetoka'ya kadar olan hinterlantını Bulgarlar'a vermemiz teşkil ediyordu. Bunu bize karşı koz olarak kullanıyorlardı. Venizelos, Garbî Trakya'yı biz sizden almadık, Bulgarlar'dan aldık diyordu. Yunanlılar'la bu mes'elede çetin çatıştığımız ilk günlerde, ben de Bulgarlar'ın Garbî Trakya'da mahreç talebini desteklemiştim...»[219].

«Bulgar Başvekili Stambuluski Bulgaristan'ın Garbî Trakya'da mahreç isteğini, benim bu mevzuda ileri sürdüğüm mütâleadan da cesâret alarak komisyonda ifâde etti. Dedeağaç Bulgar toprağı olmalıdır, diye ısrar etmeye başladı. Ben kendisine hak verir bir vaziyet aldım. Venizelos iyiden iyiye sinirlendi. Şu sözlerini hatırlarım: «Türkler'e mağlûp olduk. Onlara Şarkî Trakya'yı veriyoruz. Garbî Trakya üzerindeki taleplerini de dinliyoruz. Anlamıyorum. Bulgarlar'a ne oluyor? Bulgarlar neden bizden toprak isterler? Bulgarlara da mağlup olmadık ya?!...»[220].

İnönü, Lozan Konferansı zabıtlarında açıkça görüldüğü üzere önce Batı Trakya'da plebisite mürâcaat olunmasını talep etmiştir. Fakat bu talebinin is'af olunmıyacağını anlamaya başlayınca bu taleple tam bir tezat teşkil etmek üzere Batı Trakya üzerindeki Bulgar isteklerinin destekçiliğini yapmıştır. Bu tereddüd ve inhiraflar karşısında Misak-ı Millî'nin Batı Trakya'ya müteallik âmir hükmünün gerçekleşmesine elbetteki, imkân olamazdı. Esasen hatâ,

---

219 – Bkz: İnönü'nün Hâtıraları – Ulus Gazetesi 31 Ağustos 1968 tarihli nüsha.

220 – Bkz: İnönü'nün Hâtıraları Ulus Gazetesi 1 Eylül 1968 tarihli nüsha.

baştan ortaya mütevazî bir istekle[221] çıkmak sûretiyle işlenmiş ve tevâli edip gitmiştir. Halbuki kendisinden çok daha önce, bu memlekette aleyhine çok acı bir şekilde yazılıp söylenilmiş bulunan Osmanlı Sadrazamı **Damad Ferid Paşa**, Paris'te toplanan «O n l a r M e c l i s i»[222] önünde Osmanlı hukukunu müdâfaa ederken ileri sürdüğü talepleri arasında şunlar vardı:

«Harpten evvelki Osmanlı toprak statikosunun muhâfazası,

Balkan Harbleri neticesinde Bulgar ve Yunanlılar'a geçmiş olan Batı Trakya'nın Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi,

Ege Adaları'nın Yunanistan ve Oniki Ada'nın İtalya tarafından Osmanlı Devleti'ne bırakılması...»

Damad Ferid Paşa, **İnönü** gibi muzaffer bir devleti temsil mevkiinde de değildi. Böyle olduğu halde Batı Trakya'yı kayıtsız ve şartsız olarak talep etmişti. **İnönü** ise güyâ gerçekçi görünmek ve aşırı taleplerde bulunmamak endişeleriyle hareket ederek burası için daha ilk görüşmede sâdece bir «p l e b i s i t» şartını ileri sürmüş, bilâhare vazgeçebileceği bir «m a r j t a l e p» ihdas ederek plebisiti olsun garanti altına alamamıştır. Esasen evvelce bir nebze bahsedildiği üzere **Lord Gürzon**'un «B a t ı T-r a k y a' y a t a m a m i y l e s a h i p o l m a y ı i s t e-y i p i s t e m e d i ğ i n e m ü t e a l l i k» sualini kesin olarak «h a y ı r» diye cevaplandırmıştır. Halbuki sırf bu sual bile, O'nun Batı Trakya'yı kayıtsız ve şartsız olarak talep etmesinin beklenildiğini ve bundan endişe edildiğini göstermekteydi.

---

221 – Lozan methiyeleri içinde büyük bir şöhreti bulunan **Prof. Cemil BİLSEL**'in eseri bile «Garbi Trakya Mes'elesinde Türk isteği çok mütevâzi idi; Halkın reyine müracaat.» cümlesine yer vermiş bulunmaktadır. (Bkz: C. I, sh: 193).

222 – Gâlip devletler Paris Sulh Konferansı'na katılan altmış sekiz temsilci arasından seçilmiş kimselerden teşekkül eden muhtelif komisyonlar kurmuşlardı. Bunlardan biri de ana mes'elelerin halli kendisine havâle edilmiş olan «O n l a r M e c l i s i» idi. Bu, beş büyük devletin (Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya) ikişer murahhasından teşekkül ettirilmişti. Bu meclisin yerini, daha sonra bu devletlerin sadece birinci murahhaslarından meydana gelen «B e ş l e r M e c l i s i» almıştı. Bu da, bilâhare Japonya'nın hariç bırakılmasiyle «D ö r t l e r M e c l i s i» adını almış ve çalışmalarını dört devletin baş murahhaslarıyla sürdürmüştür.

İnönü, Trakya hududlarına müteallik taleplerinden sâdece Edirne'nin bir mahallesi olan «K a r a a ğ a ç» istasyonunu kurtarabilmiştir. Ancak bunu da – ileride izah edileceği üzere – «t â m i r â t b e d e l i» adı verilen «h a r b t a z m i n a t ı»ndan vazgeçmek sûretiyle elde edebilmiştir. Yani Yunan ordusunun Anadolu'da normâl harb kaidelerine aykırı olarak öldürdüğü binlerce mâsumun kan bedeliyle yakıp yıktığı yüzbinlerce ev barkın ceremesini bağışlamak sûretiyle!..

Ayrıca Batı Trakya'nın daha evvel aktedilmiş bir muâhede ile Bulgarlara terk edilmiş olduğu cihetle yeniden Türkiye'ye avdetinin müstakar ahdi esaslar dâhilinde müdâfaasını gereksiz addetmek de mümkün değildir. Zira Devletimizin burasını Bulgarlar'a terk ettiği zamanki şartların değişmiş olduğunu ileri sürerek bir değişikliğin elverdiği nisbette bir revizyon talebinde bulunmak hukuk ve mantığa mugayir değildi. Nitekim daha sonra belirtileceği üzere tarihimizde «e l v i y e - i s e l â s e» adı verilen Kars, Ardahan ve Batum'u 1918 tarihli «B r e s t - L i t o v s k M u â h e d e s i»yle bize terk etmiş bulunan Rusya, 1921 tarihli «M o s k o v a M u â h e d e s i»nin akdi sırasında bu vilâyetleri «ş a r t l a r ı n d e ğ i ş t i ğ i» mülâhazasını ileri sürerek taleb etmiş ve fiilen de almıştır. Buna başka misâller vermek de mümkündür. Rusya, bu iki muâhede arasında bize karşı bir harb kazanmış değildi ya!.. Biz de pekâlâ, Bulgarlar'a karşı aynı şekilde hareket edebilirdik. Yeter ki, millî dâvâlarını gerekli ilim, azim ve zekâ ile ortaya koyacak ve müdafaâ edecek bir murahhas tarafından temsil edilebilseydik. O takdirde hürriyet ve istiklâlleri için yıllarca mücâdele etmiş bir topluluğa, dâima kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm birtakım haklarla avutma yoluna gidilmezdi. Gerçekten Batı Trakya Türkleri, güyâ mütekâbiliyet esaslarından istifade etmek üzere İstanbul Rumları'na karşılık olarak yerlerinde bırakılmışlardır. Türkiye ve Yunanistan arasında cereyan eden «a h â l i m ü b â d e l e s i»ne istisna teşkil eden bu iki topluluk arasında, bugün hiçbir sûretle mukayese imkânı mevcud olmadığı tamamiyle meydandadır. Eğer İnönü iddia olduğu gibi, «V a s ı f l ı b i r d e v l e t a d a m ı» olsaydı muâhedeye derc edilen

«mütekâbil hak ve imtiyazlar»ın bugün almış bulunduğu fecî nisbetsizliği daha o günden görmesi veya hiç olmazsa uzun iktidarı esnasında muâhedenâmenin hakkıyle tatbikini sağlaması gerekmez miydi!.. Gerekli bütün müspet vasıflardan mahrum bulunan İnönü, o hâliyle Millî Misak'ın Batı Trakya üzerindeki mütevâzi plebisit şartını nasıl gerçekleştirebilirdi? Lozan'ın yıldönümü dolayısıyle gazetecilere verdiği beyânatların birinde bu gibi müzâkereler için kifâyetsizliği kadar tecrübesizliğini de kendi ağzıyla hikâye etmekte ve bu sûretle bir «zoraki diplomat» veya Gürzon'un tabiriyle «Amatör Diplomat»[223] olduğunu açıkça ortaya koymaktadır:

«Diplomatların yaşayışları ve düşünüşleri, özel itiyatları hakkında hemen hiçbir fikrim yoktu. Meslekten o kadar uzak bir hayat sürmüştüm ki; meselâ -basit bir misâl söyliyeyim. Diplomatların yemeklerde, her yemekte ayrı bir giyim ve usûlleri olduğunu zannediyordum. Bunları ilk gün otelin salonunda yemek yiyeceğimiz vakit bir mes'ele olarak etraftakilere sordum. «Ne giyeceğiz? Ne yapacağız?» diye... Ben o zamana kadar çizmeden başka bir ayakkabı tanımıyordum. Sabahleyin yataktan kalkar kalkmaz ilk işim olarak çizmeyi ayağıma geçirip ondan sonra tabii bir şekilde terlikle dolaşıyormuşum gibi hazırlanırdım.»[224].

Kendisini bizzat böyle tasvir eden bir Başmurahhasın idâresi altında yürütülecek çalışmalardan elbetteki hiçbir netice alınamazdı. Nitekim de alınamadı. Ama sırf Batı Trakya mes'elesinde değil bu komisyonun halline memur bulunduğu diğer bütün arâzi mes'elelerinde de İngilizler daima kendi dediklerini kabul ettirmişlerdir. Dr. Rıza Nur bunu açıkça ifâde ederek:

«Bu sûretle Birinci Komisyon'un da işi bitti. İngilizler istedikleri her şeyi yaptılar.»[225] demektedir.

---

223 – Bkz: İnönü'nün Hatıraları, Ulus Gazetesi 13 Eylül 1968 tarihli nüsha.

224 – Bkz: Milliyet Gazetesi 25 Temmuz 1971 tarihli nüsha veya aynı tarihli diğer gazeteler.

225 – Dr. Rıza NUR – a.g.e. sh: 1039.

Netice olarak bu müzâkereler Batı Trakya'nın kurtarılamaması ve Boğaz'ın iki yakasında gayr-ı askerî bir mıntıka tesisi ile sona ermiştir. Meriç Nehri mecrası hudud ittihaz edilmiş, sâdece Edirne'nin gerçekte bir mahallesi olan «K a r a a ğ a ç» alınabilmiştir. Bu da, ileride tafsilâtıyla izah edileceği üzere, Yunanlılar'ın, Anadolu'da yakıp yıktığı şehirler ve akla durgunluk verecek işkence usulleriyle öldürdüğü mâsum yavruların, genç kadınların ve ihtiyar anaların mâruz kaldıkları maddî ve manevî zararlardan affedilmeleri sûretiyle mümkün olabilmiştir!..

Bir de, sırf kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm olsa da Batı Trakya Türklerine –İstanbul Rumları'yla mütekâbil olarak– birtakım haklar sağlanmış oldu. Ayrıca mübâdele edilenlerin de karşılıklı olarak mal ve mülklerine âid birtakım hakları, bir nevî takas imkânlarından istifâde sûretiyle muayyen bir nispette korunmuştur. Bu da, sırf Yunanistan'dan mübâdele edilen Türkler'e mahsus bir tâlih olmuştur. Vatan hududları hâricinde bıraktığımız diğer yerlerden peyderpey gelenler ise, bu hususta ahdî bir mesnede nâil olamadıklarından bütün haklarından mahrum kalmışlardır.

Bunun en tipik misâli Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen ırkdaş ve dindaşlarımızdır. Gerçekten Bulgaristan ve Yugoslavya'dan da öteden beri Anavatana göç etmiş olan birçok dindaş ve ırkdaşımız vardı. Tabiatiyle Lozan Muâhedenâmesi'nden sonra da olacaktı. Bu itibarla Lozan'da onların hukukunu korumak için de, bu devletlerin her biriyle müsâid anlaşmalar yapmak gerekirdi. Zira Rumeli'de yalnız Yunan idâresi altında kalmış olan Türkler değil, hududlarımız haricinde bırakılmış diğer topraklarda doğup büyüyen ırkdaşlarımızın da hemen hepsi fecî şartlar altında bulunmaktaydılar. Tâ Doksanüç Harbi'ndenberi mâlûm olan bu keyfiyet, murahhaslarımızdan hiçbiri tarafından akıl edilip ortaya atılmamıştır. Türkiye ile Yunanistan arasında takarrur etmiş bulunan «E k a l l i y e t l e r i n H i m â y e s i»ne müteâllik hükümlerin –velev kâğıt üzerinde kalacak olsa bile– onlara da teşmili asgarî bir ırkdaşlık ve dindaşlık borcu değil miydi? Rumeli'de Türkler «E v l â d - ı F â t i h a n»dan olmaları itibariyle geniş arazi sahibi idiler. Bu durum eski «T i m a r» ve «H a s»lara bölünmüş toprak sisteminin tabiî bir neticesi idi. Bu sebeple, idâresi

altına düştükleri düşmanlardan canlarını güçlükle kurtararak, âdeta çırılçıplak denilebilecek bir durumda Türkiye'ye göç etmiş ve edecek olan Türkler'in mâruz bulundukları maddî kayıpların büyüklüğünü tahmin etmek güç değildi.

Üstelik gerek Bulgaristan ve gerekse de Yugoslavya, konferansa katılmışlar ve birçok mes'elede ekseriya Türkiye aleyhine rey ve beyanda bulunmuşlardı. Türk Murahhas Hey'eti onların bu müzâkerelere dâhil olmasından ve hele Türkiye aleyhinde beyanda bulunmalarından istifâde sûretiyle onların idâreleri altındaki Türkler'in hukukunun korunması mes'elesini pekâlâ ortaya atabilirdi. Hattâ bunu yapmış olsaydı tam bir netice alamaması hâlinde bile hiç olmazsa mukâbil bir tâviz olarak diğer bir mes'elede onlar tarafından desteklenmeyi olsun sağlıyabilir veyahud da kendisine karşı muhâlefetlerini azaltabilirdi. Bilhassa Bulgarlar'ın, aralarında binbir ihtilâflı mes'ele bulunan Yunanlılar'a karşı kullanılması da hemen ekseriya imkân dâhilindeydi. İhtimal ki, bu gibi bir mes'elenin ihdâsı hâlinde bundan bilâhare vazgeçmek icabettiği takdirde de bu vazgeçme mukâbilinde herhangi bir hususta Bulgar desteğinin sağlanması da mümkündü.

Bulgarlar, Dedeağaç'tan Ege sâhillerinde bir mahreç talep ettikleri zaman Batı Trakya'nın en ehemmiyetli bir limanı olan bu şehrin onlara verilmesi tezini müdâfaa eden İnönü, acaba bu hareketi hangi Bulgar tâvizi mukabilinde yapıyordu? Bunu tâyin etmeye cidden imkân yoktur. Halbuki, eğer Bulgaristan ve Yugoslavya'daki Türklerin hukuku da bir garantiye raptedilmiş bulunsaydı –bunlar da hiç şüphesiz Batı Trakya Türkleri'nin hakları gibi kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm edilmemek şartıyle– bu, dış Türkler hesabına büyük bir kazanç olacak ve belki de Lozan'dan sonra ortaya çıkıp hâlâ devam eden birçok fâcia önlenmiş olacaktı. Zira bugün Rusya'da yaşıyan kardeşlerimizden sonra, en fecî durumda olan Türklerin, Bulgaristan ve Yugoslavya'dakiler olduğu cümlenin mâlumudur. Bu hususta vâki, neşriyata bir göz atmak bu iki memlekette yaşıyan kardeşlerimizin içinde bulundukları fecî şartları kavramak için kâfidir. Komünist idareler altında mallarından ve birçok defa da canlarından olan bu bedbahtları Lozan Muâhedenâmesi'yle ahdî bir teminata mazhar kılmayan Türkiye, daha sonra gözünün önünde cereyan eden binbir fâci-

aya da maâlesef seyirci kalmış ve kalmaya devam etmektedir. Bu fâcialardan gereği kadar bahsetmeye burada imkân ve münâsebet bulamadığımız için müteessiriz. Ancak en yeni bir misâl olmak üzere 4 Temmuz 1973 tarihinden itibaren Gün Gazetesi'nde tefrika edilen **Ali Bostancı**'nın «Bulgaristan'daki Türkler'in Yürekler Acısı Hali» serlevhalı tefrikaya içleri kan ağlamadan bakabilecek hiçbir vatansever tasavvur edemiyoruz. Bilhassa Rodop Dağlarında yaşayan ve hâlis Türk olan «Pomaklar'ın zorla Hıristiyanlaştırılıp Bulgarlaştırılmaları için girişilen tethiş ve katliâmların hazin bilânçosu önünde ürpermemek kâbil değildir!.. Bütün bu mezâlime zemin ve imkân veren husus da, Lozan Muâhedenâmesi'nde «E k a l l i y e t l e r i n   H i m a y e s i»ne müteâllik bir fasla yer verilmişken oraya bu bedbahtların da ithal edilmesinin düşünülmemiş olmasından başka bir şey değildir. Bu imkân, ileri sürülen bir taleple aranmış ve fakat hakkıyle müdâfaa edilip edilememek yüzünden veya sâir herhangi bir sebeble gerçekleştirilememiş olsaydı yine de hoş görülebilirdi. Fakat Lozan müzâkerelerine âid uzun ve tafsilâtlı zabıtları okuyanlar orada bu bedbahtların hatırlanıldıklarına dâir bir tek cümleye bile rastlayamazlar.

Esasen bu eser'in birinci cildinde arz ve izah edildiği üzere Türk Murahhas hey'eti, neyi, nasıl müdâfaa edeceğini dahi bilmeyen ve bu hususta hiçbir ön çalışması olmayan şahıslardan müteşekkil değil miydi!.. Bunu **Dr. Rıza Nur**, açıkça ifâde etmekte ve:

«... Kezâ celsede müzâkere edilecek mes'eleyi bildiren tebliği bize çok defa celseden bir iki saat evvel bildiriyorlardı. Bunları bililtizam yapıyorlardı. İngilizler'in dosyaları mükemmel olsa gerek. Bizim ise bir şeyimiz yok. Halbuki herkesten ziyâde dikkat bize lâzımdı. Meselâ Hâriciye ve Dâhiliye Vekâletlerinde Trakya nedir? Etnik ve iktisâdî vaziyeti nedir? Eskiden ve yeniden başından neler geçmiştir? Ondan bahseden ne gibi muahedeler var? Dosyalar değil, bir kelime bile yoktu. Bir Noyi muâhedesini bile bulamadığımızı hatırlarım[226].

---

226 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh: 1019 - 20

II - BATI TRAKYA'NIN LOZAN MUÂHEDENÂMESİNDEN SONRAKİ AHVÂLİ VE İSTİKBÂLİ

A - LOZAN'I TAKİB EDEN GÜNLER

a) Mütekâbiliyet Esasını Bertaraf Eden 1930 Andlaşması:

Bir an önce sulhe nâil olarak dâhilde tasavvur edilen içtimaî değişiklikleri yapabilmek maksadıyla tâviz üstüne tâviz verip Lozan Muâhedenâmesi'ne Misak-ı Millî önünde gayr-i kâbil-i müdâfaa bir mâhiyet veren kadro, Lozan'dan sonra da aynı tâvizkâr siyâseti tatbike devam etmişlerdir. «Y u r t d a S u l h, C i h a n d a S u l h» gibi her zaman ve mekân için tatbiki doğru olmayan bir düsturu, âdeta bir «C i z v i t P a p a z ı» gibi gerçek bir nass sadâkatiyle benimseyen İnönü, Lozan'ın tayin ve tesbit ettiği **«Batıya kayıtsız şartsız teslim siyâseti»**nin bir numaralı âmili olmak üzere Başvekillik koltuğuna oturmuştur. Lozan Muâhedenâmesi'yle Türk Millî varlığına iras edilen iktisâdî, içtimâî ve stratejik darbeler kâfi gelmiyormuş gibi bir de bu yeni siyâsetle Türk Milleti'nin uzak bir gelecekte dahi toparlanıp tekrar «b ü y ü k d e v l e t» olmasını engelliyecek birtakım yeni tâviz ve takyidler ihtiva eden anlaşmaları arka arkaya imzalamaya başlamıştır. Bunların en meşhuru Türkiye ile Yunanistan arasında akdedilen 1930 tarihli «İ k â m e t, T i c â r e t v e «S e y r i s e f â i n M u k â v e l e n â m e s i»dir. Türkiye'nin Lozan'dan sonra tebellür etmeye başlayan yeni siyâsetini Türk Hâriciyesi'nde an'aneleştiren Hâriciye Vekili **Tevfik Rüştü Aras**, Yunan dostluğunun sahte nüvâzişleri önünde âdeta irâdesizleşerek bu ahmakça anlaşmaları «b u n l a r ı n , D ü n y a 'n ı n e n m ü h i m s i y â s î a n l a ş m a l a r ı n d a n d a h a ü s t ü n o l d u ğ u»nu[227] iddiâ eden konuşmalarla otoriter şeflik devri idâresinin tâyinle gelmiş meb'uslarına kolayca kabul ettirmiştir.

---

227 - **Tevfik Rüştü ARAS** - Lozan'ın İzlerinde Onyıl, İstanbul 1935. sh: 112.

Bunlardan, bahsi geçen 1930 «Türk - Yunan İkâmet, Ticâret ve Seyrisefâin Andlaşması» Türk teb'ası bile olmayan Rumlara, Türkiye'de aynen Türk vatandaşları gibi haklar vererek memleketin bir kere daha bu aç kurtlar tarafından yıllarca soyulmasına sebeb oldu.

Yunanlılar bizimkileri aldatmak için güzel bir kelime seçmişlerdi: «mütekâbiliyet». Yani iki taraf da bu hakları karşılıklı olarak birbirlerine bahşediyorlardı. Düşünülmüyordu ki, Türkler henüz kendi iktisâdî menbaalarını işletecek durumda bile değillerdi. Nerde kaldı ticâret için Yunanistan'a gideler! Bu elbetteki, düpedüz ve sırf Yunanlılar'a yarıyacaktı. Nitekim aradan otuzbeş sene geçince esefle görüldü ki; Türkiye'de bu anlaşmadan istifade ederek ticâret hayatının köprü başlarına oturmuş otuzbeş, kırk bin Rum vardır da, Yunanistan'da mütekâbil olarak otuzbeş Türk bile yoktur!..

Biraz da Kıbrıs hâdiselerinin uyandırmasıyla anlaşılan bu durum karşısında bu anlaşma feshedilerek bundan istifâde eden Rumlar 1965 ve 1966 yıllarında Yunanistan'a iâde edilmişlerdir. Halbuki bu zamana kadar memleketimizdekiler yetmiyormuş gibi bir de bu Yunan teb'alı Rumlar'a soyulmamak için çok fazla bir ferâsete de lüzum yoktu. Yunan mezâlimini hatırlatan binbir emâre henüz taptaze olarak ortada idi. Fakat tâviz siyâseti o kadar benliğimize işlemişti ki; değişen hükümetlere rağmen Yunanistan bizi dâima kemirebilmek beceriklilliğini gösterebilmiştir. Gerçekten sâhillerimizde balık avlamaya kadar bizden her mevzuda tâviz almıştır. O kadar ki İstanbul'un Beşyüzüncü yıl dönümünü bile, bu sahte dostları gücendirmemek için hakkıyle kutlamamak ahmaklığından kurtulamadık. Kıbrıs gözümüzü hakkıyle açarsa, gittiğine üzülmesek de olur!.. Fakat hayır! Bizim uykumuz çok derindir! Yunanlılar aradan az bir zaman geçince aldıklarını hazmeder ve hiçbir şey olmamış gibi dönüp bize tekrar komşu memleketler arasında dostluğun lüzumundan bahsederler. Biz de yeni tâvizlerle ona kucak açarız. Ne gün Yunan emel ve takriklerini hakkıyla kavrıyacağız bilmem ki!.. İnsanın içinden ister istemez haykırmak geliyor:

**«Her zulmü, kahrı boğmaya bir parça kan yeter!..
Ey Türk uyan, yeter; yeter, ey Türk uyan yeter!..»**

Mezkûr muâhedeyi okuyanlar Yunan idârecilerinin, Türk iktisâdiyatına âdeta görünmiyen güveler gibi musallat edecekleri Rum tâcirler için akıl ve hayâle gelebilecek her imkânı derpiş etmiş bulunduklarını kolayca farkedebilirler. Anadolu'dan mübâdele edilen Rumlar'ın, hiç şüphesiz ticârî kabiliyeti olan kısmını, Yunanistan'a gidişlerinden nihayet altı yıl sonra tekrar geri getiren bu andlaşma, tamamen tek taraflı olarak işlemiş ve zavallı halkımızın İstanbul'daki azınlıklara ilâveten bir de bunlar tarafından soyulmasından başka bir işe yaramamıştır.

Esâsen devrin idârecilerinin, her yönü ile «İ s l â m ' a k a r ş ı» olan yeni siyâsetlerinden doğan psikolojik bir sâikle, bu mübâdeleden çok kısa bir zaman sonra pişman olarak husust sohbetlerinde «Anadolu'dan giden bu Hıristiyan unsur yerinde bırakılmış olsaydı onlar sâyesinde (!..) daha çabuk ve kolay «batılılaşmak» imkânının bulunacağından bahsederek teessürler izhar ettikleri bilinen bir keyfiyettir. Hatta bundan mülhem olarak Anadolu'dan çıkarılan Rumlar'ın sonradan Hıristiyanlaşmış Türkler, olduklarını ispata (!..) kalkışan mütefekkirler (!..) bile görülmüştür!..

b) Eritme Siyâsetinin Çeşitli Tezâhürleri:

Lozan Muâhedenâmesi'nin 37 ilâ 45. maddeleri arasında yer alan «E k a l l i y e t l e r i n H i m â y e s i» serlevhalı kısım, dikkatle okunursa, burada Türkiye'nin Hıristiyan azınlıklar üzerindeki hâkimiyet hakkını oldukça tehdid eden birtakım hükümlerin yer aldığı görülür. Bunları âdeta imtiyazlı bir topluluk haline getiren bu hükümler sırf Türkiye'yi bağlayıcı bir üslûpla vâ'zedilmiş olmalarına ve bu sebeple Türk teb'ası Hıristiyanlara âid hak ve imtiyazları tadâd ediyormuş gibi bir ifâde taşımalarına rağmen, Batı Trakya Türklüğü bakımından da son derecede câlib-i dikkattirler. Zira bu faslın en sonunda yer alan 45. madde bütün bu hükümlere şâmil bir «m ü t e k â b i l i y e t» şartı vâ'zetmiştir. Ger-

çekten bu madde:

«Madde 45 – İşbu fasıl ahkâmı ile Türkiye'de bulunan gayr-i müslim ekalliyetler hakkında tanınan hukuk, Yunanistan tarafından kendi arâzisinde bulunan Müslüman ekalliyet hakkında dahi tanınmıştır.»

tarzında sevkedilerek bu babda şüphe ve tereddüde mahal bırakmamıştır.

Esâsen Türkiye'de yaşıyan Hıristiyanlar'la Yunanistan'da yaşıyan Müslümanlar'ın karşılıklı olarak mübâdeleye tâbi tutulduğu, bunun tek istisnâsını ise İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türkleri'nin teşkil ettiği mâlumdur. Şu halde bu mütekâbiliyet esasına sırf bu iki topluluk için yer verilmiştir. Ancak burada üzerinde ehemmiyetle durulması gereken nokta şudur ki; mezkûr Muâhedenâme'nin adı geçen üçüncü faslı ekalliyetlere müteâllik hükümleri va'z ederken sadece Türkiye'yi zikretmiştir. Ancak en son madde olarak yer alan yukarıya dercedilmiş 45. maddede bunların Yunanistan'a da şâmil olduğu zikredilmiştir. Bu tutum, azınlıkların himâyesine müteâllik hükümlerin daha ziyade Türkiye tarafından ihlâl edileceği zan ve kanaatinden doğmuştur. Hakikaten müzâkere zabıtları bu hükmü doğrulayan çeşitli beyanlarla doludur. Bu sebepledir ki; her maddede Türkiye ile birlikte, Yunanistan da zikredilmemiştir. Halbuki hiç olmasa bu faslı teşkil eden maddelerin muhtevâsındaki hükümleri, iç hukuk kaidelerine üstün kılan ve onları her türlü tebdil, tağyir ve ihlâlden korumak maksadıyla sevkedilmiş bulunan 44. maddede Türkiye ile birlikte Yunanistan'ın da zikredilmesi normal bir hukuk ve hakkaniyet icâbı idi. Zira bu madde Türkiye'de yaşıyan ekalliyetleri âdeta Türk tabiiyetinden çıkararak şimdiki «B i r l e ş m i ş M i l l e t l e r T e ş k i l â t ı»nın o zamanki benzeri olan «C e m i y e t - i A k v â m»ın himâyesi altına koymuştur. Türkiye'ye ne ölçüde güvenilmediğinin anlaşılabilmesi için bu maddeyi de dikkatlerinize arzediyoruz:

«Madde 44 – Türkiye işbu faslın yukarıdaki maddelerinin Türkiye'nin gayr-i müslim ekalliyetlerine taalluk ettiği mertebede ahkâm-ı mezkûrenin beynelmilel menfaati hâiz taahhüdad teşkil etmelerini ve Cemiyet-i Akvâm'ın kefâleti altı-

na va'z edilmelerini kabul eyler.

Bunlar Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin ekseriyetinin muvafakati olmaksızın tâdil edilemiyeceklerdir. Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya Cemiyet-i Akvâm Meclisi ekseriyeti tarafından işbu mevad hakkında usûlü dâiresinde kabul edilecek olan tadilâtı reddetmeyi muâhede-i hâzıra ile taahhüd ederler.

Türkiye Cemiyet-i Akvâm Meclisi âzâsından her birinin bu taahhüdattan herhangi birine karşı vukû bulan veya tecâvüz tehdidini Meclisin nazar-ı dikkatine arza selâhiyettar olacağını ve Meclisin icab-ı hâle göre münâsip ve müessir telâkki edilecek bir sûret-i hareket ittihaz ve tâlimat itâ edebileceğini kabul eder.

Bundan başka Türkiye işbu mevadda mütedâir hukukî veya fiilî mesâilde Türk Hükümeti'yle vâzı-ul-imza diğer devletlerden bir veya Cemiyet-i Akvâm Meclisi azâsından diğer bir devlet beyninde ihtilâf-ı efkâr vukua geldiği takdirde işbu ihtilâfın Cemiyet-i Akvâm Ahidnâmesi'nin 14. maddesi ahkâmına nazaran beynelmilel mâhiyeti hâiz bir ihtilâf gibi telâkki edilmesini kabul eder. Türk Hükümeti bu kabilden olan her ihtilâfın diğer taraf talep ettiği takdirde Beynelmilel Adalet Mahkeme-i Dâimesi'ne tevdiini kabul eder. Mahkeme-i Dâime'nin kararı kâbil-i istinaf olmayıp Cemiyet-i Akvâm Ahidnâmesi'nin 13'üncü maddesi ahkâmı mûcibince verilmiş bir kararın aynı kuvvet ve hükmünü hâiz olacaktır.»

Şimdi lütfen bir de şu maddeyi dikkatle okuyunuz:

«Madde 37 – Türkiye 38'den 44'e kadar olan maddelerde musarrah ahkâmın kavanin-i asliye şeklinde tanınmasını ve hiçbir kanun, hiçbir nizam ve hiçbir muâmele-i resmiyenin bu ahkâma münâfi veya muârız olmamasını ve hiçbir kânun nizam ve hiçbir muâmele-i resmiyenin ahkâm-ı mezkûreye ihraz-ı tefevvük etmemesini taahhüd eder.»

Dikkat edilirse azınlıklara, tafsil ve izahı ayrı bir mes'ele teşkil eden birtakım hak ve imtiyazlar bahşeden bu faslın sevk eylediği bütün hükümler, sâdece Türkiye'ye tahmil edilmiş mükellefiyetlerden bahseder bir tarzda kaleme alınmıştır. Gerçi faslın

hey'et-i umûmiyetine şâmil olmak üzere va'zedilmiş bir «m ü t e- k â b i l i y e t»ten bahseden yukarıda münderiç 45. madde bu mükellefiyetlerin aynı zamanda Yunanistan'a da şâmil olduğu hususunda şüphe ve tereddüde yer bırakmamakta ise de maddelerin yazılış şeklinden –ilerideki tatbikat bakımından– daha ziyâde Türkiye'den endişe edilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum hiç şüphesiz Müttefiklerin hissiyatında «T ü r k d ü ş m a n l ı- ğ ı»nın taşıdığı ağırlıktan doğmuştur. Bu da yüzyıllarca sürdürülmüş olan âdi bir propagandanın eseriydi.

Gerçekten Osmanlı Devleti'ni parçalayıp yutmak isteyen mutaassıp Hıristiyan Devletler «h a m m a d d e» ve «p a z a r» ihtiyacı dolayısiyle iştihalarında bir nevî artmaya sebep olan «S a- n â y i İ n k ı l â b ı»ndan sonra Hıristiyan azınlıkları tahrik etmek hususunda âdeta birbirleriyle yarışmışlardı. Bu tahrikler sonunda azınlıkların kopardıkları yaygaralar Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdâhale için en müsâid bir vesile teşkil ediyordu. Bu bakımdan yüzyıllarca idâremiz altında hür ve müreffeh yaşamış olan yerli Hıristiyanlarla bunların zorlu hâmileri son derecede âhenkli bir şekilde çalışmış ve bizi âleme «barbar» ilân etmişlerdi.

Lozan müzâkerelerinde Türkler hakkındaki bu yalan ve tezvirâtın yerleştirdiği menfi hissiyat ve en ziyâde muâhede metninin 3. faslını teşkil eden «E k a l l i y e t l e r i n H i m â y e s i»ne müteâllik hükümlerde ma'kes bulmuştur. Hal böyle iken tatbikat başlangıçta bu hususta kendisinden hiç de şüphe edilmemiş bulunan Yunanistan'ın hukuk ve insanlık dışı davranışlarıyla süregelmiştir. Gerçekten cümlenin mâlumudur ki, Türkiye'deki azınlıkların bugüne kadar hiçbir haklı şikâyetlerine rastlanılmamıştır. Türk Hükümetleri, gelip geçen kadrolarıyla Hıristiyanlık Âlemi'nin şımarık çocukları olan bu azınlıklara mezkûr muâhedenin bahşettiği haklardan daha fazlasını vermek hususunda birbirleriyle yarışarak onları bir nevi imtiyazlı topluluk halinde bağırlarına basarken, Yunanistan daha ilk günden itibaren kasden «m ü t e k â b i l i- y e t» esasını unutmuştur.

Türk Hükümeti, İstanbul Rumları'nın Patrikhâne aracılığıyla Kıbrıs'taki tethişçilere yardımda bulunmak gibi ihânetleri dahi tespit edildiği halde bu kadîm fesat ocağının hesaplarını –üstelik en

tabiî bir hakkı olduğu halde– tetkik yoluna gidememiştir. Kanaatimizce bu tutum, Tanzimat'tan bu yana giriştiğimiz «b a t ı l ı l a ş m a» hareketi sebebiyle ötedenberi Hıristiyan ülkelere şirin görünmek hususundaki vazgeçilmez arzulardan doğmuştur. Bunda –belkide– sahte bir propaganda edebiyatının tesis eylediği «b a r b a r» sıfatından bir an evvel kurtulmak ve kendini daha ziyâde «b a t ı l ı» ve «m e d e n î» kabul ettirmek gibi bir aşağılık kompleksinin de rolü olmuştur. Zira Türk idârecileri, Tanzimat'tan beri Batı efkâr-ı umûmiyesine birtakım yalan yanlış tezâhürler karşısında bile bir «t a b u» sadakatiyle saygılı olmayı birbirlerine tâkibi zarûri mukaddes bir vazife ve an'ane halinde devredegelmişlerdir. Bu sebeple onlar, Hıristiyan azınlıkların hukukuna azamî bir gayret ve itina gösterirlerken Yunanistan ne yapmıştır?.. Artık ayyuka çıkan mazlum feryatları dolayısıyla herkesin de pekâlâ bildiklerini değil mi?.. Hem de en şeytânî yollardan giderek.

Gerçekten Batı Trakya Türkleri'ne rahat rahat zulmedebilme maksadıyla önce onların yaşadıkları bölgeyi «b i r i n c i d e r e c e d e a s k e r î y a s a k b ö l g e» ilân etmek, sonra da her türlü tedhiş ve tahakkümü irtikâb eylemek Yunanlılar'ın baş taktiği olmuştur. Bütün gazeteleri, her gün Batı Trakya'dan kaçıp gelen ve hudutlarda geriye gönderilmelerini önlemek için intihara teşebbüs edecek kadar ızdırapla kıvranan mazlumların feryad ve figânla çırpınışlarını aksettiren resim ve haberler doldurmaktadır. Bu gazeteleri okuyan Türk idârecilerinin, kuru sıkı bir «m ü t e k â b i l i y e t» tehdidine dahi baş vurmamaları gerçekten çok acıdır. Bilâkis böyle bir ihtimalin belirdiği anlarda aksine beyanlarla teminat üstüne teminat verilerek Hıristiyanlık Âlemi'ne –kendi ırkdaş ve dindaşlarının ezilmelerine seyirci kalmak bahasına da olsa– şirin görünmeye çalışmak yoluna gidilmiştir. Bunun sayısız misâllerinden biri ve en yenisi olması itibâriyle sâdece şunu kaydetmekle iktifa edelim: 1968 yılında devrin Başvekili Süleyman Demirel Batı Trakya'daki mezâlimi durdurmak maksadıyla İstanbul Rumları'na karşı bir mukâbelede bulunmak hususunda Türk Basınında yer alan temennilerden endişeye kapılan İstanbul Rum Cemaati Reisi Eski Meb'us Haçopulos'a verdiği beyânatta aynen şöyle demiştir:

«Hem başbakan olarak hem de insan olarak vatandaşlar arasında fark gözetmiyeceğiz. Kıbrıs'ta ve Yunanistan'da ne olursa olsun mukaabele bilmisil yapılmayacaktır!..»

Yunanlılar Türk idârecilerinin siyâsetlerindeki bu zaafı tâ Lozan müzâkerelerinden beri çok iyi kavramış ve bundan her safhada mükemmel bir sûrette istifade etmesini bilmişlerdir. Gerçekten Türk-Yunan münâsebetlerinin elli yıllık geçmişi bu hükmü doğrulayan sayısız misâllerle doludur. Yunanistan'ın gelip geçen değişik temâyüllü idâreci kadrolarına rağmen, siyâsetlerinin fârik vasfı olan «d â i m a T ü r k'e k a r ş ı» tutumları bir gün bile değişmemiştir. Bu siyâsetin «y a k ı n h e d e f i» Yunan idâresi altındaki Türkleri eritip yok etmektir. «Megalo İdea»ya giden yolda zarûri bir merhale teşkil eden bu gayenin tatbikat sahası, dün «G i r i t A d a s ı»ydı. Bugün ise «K ı b r ı s» ve «B a t ı T r a k y a»dır. Ancak Kıbrıs'ın stratejik ehemmiyeti «A k d e n i z H â k i m i y e t i» dolayısıyle bizimle birlikte Rusya ve Amerika gibi bazı büyük devletleri de alâkadar ettiği içindir ki; orada olup bitenler Dünya efkâr-ı umûmiyesinde –gerektiği ölçüde olmasa da– ma'kes bulmaktadır. Fakat Batı Trakya bu durumda olmadığı için, oradaki mazlumların feryadı öteden beri hasıraltı edilebilmiştir. Türkiye'nin temâdi eden lâkaydisi sebebiyle Batı Trakya'da Lozan Muâhedesi'nin hemen akabinde başlamış olan zulüm ve tedhişi telegrafik hatlarla şöyle tadâd ve hülâsa edebiliriz:

1 – Yunan idârecileri öteden beri bu mıntıkada aşırı bir mezâlim irtikâb etmeye niyetlendikleri anda bu mezâlime hedef ittihaz ettikleri sahayı evvelce de temas edildiği üzere her şeyden önce «b i r i n c i d e r e c e d e a s k e r î y a s a k b ö l g e» olarak ilân edegelmişlerdir. Bu sûretle o bölgeye giriş ve çıkış yasaklanarak mazlumların feryadlarını duyurmaları peşinen önlenmektedir. Bugün hâlen Güneydoğu Rodoplarda bu rejim tatbik edilmektedir. Burada aslen sütbesüt Türk olan yetmişbin «P o m a k» yaşamaktadır. Bunlar toprağa bağlı, çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen buranın kadîm sâkinleridir. Rodop Dağları'nın kuzey kısımlarında yaşıyanlarını Bulgarlar, güney ve doğu eteklerinde yaşıyanlarını da Yunanlılar cebren Hıristiyanlaştırarak eritmeye çalışmaktadırlar. Bu maksadla Pomaklar'ın arasına Türkçe

herhangi bir neşriyatın veya hariçten bir Türk'ün girmesi şiddetle yasak edilmiştir. Bu bölgede «Ç o c u k y u v a s ı» adı altında birtakım eritme (asimilâsyon) merkezleri kurulmuştur. Pomak-lar'a kesif bir sûrette kendilerinin aslen Türk olmadıkları telkini yapılmaktadır. Halbuki Lozan Muâhedenâmesi'nden sonra «L a h e y B e y n e l m i l e l A d â l e t D i v â n ı»nca kendilerine «e t a b l i» vesikası verilmiş ve bu vesikaya bunların Türk oldukları kaydı, büyük bir selâhiyetle yapılmış bir tetkikin sonucu olarak düşürülmüştür. Pomaklar arasında Türkçe yasak edilmiştir. Gerçi bunların birtakım tarihî sebeblerle daha ziyâde Slavca'ya yakın bir lisanları vardır. Fakat henüz iptidaî bir durumda olan bu lisanda binlerce Türkçe kelime vardır. Hepsinden ehemmiyetli olarak da Pomaklar, kendilerini Türk kabul etmekte, bu şuuru taşımakta ve samimi bir İslâm itikadının icâbınca yaşamaktadırlar. Böyle olduğu halde Yunanlılar, bunların yaşadıkları köy ve kasabalara birçok kiliseler inşa etmekte ve onları maddî ve manevî birtakım baskılarla Hıristiyanlaştırmaya çalışmaktadırlar.

2 – Lozan Muâhedenâmesine göre, İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türkleri'nin karşılıklı olarak mübâdeleden istisna edildikleri mâlumdur. Fakat Yunanlılar, muâhedeye mugâyir olarak Drama Vilâyetine bağlı bazı köylerin tamamen Türk olan sâkinlerini mübâdeleye tâbi tutmuş ve onların yerine Anadolu'dan gelen Rumları yerleştirmişlerdir. Fakat burada asıl ehemmiyetle belirtilmesi gereken husus şudur ki; bu köyler vaktiyle hürriyet ve istiklâl için girişilmiş bulunan mücâdelede Batı Trakya milislerine bir üs vazifesi görmüş olan yerlerdir. Yunanlılar bu köylerin ahâlisini mecburen Anadolu'ya göç ettirerek hem onlardan intikam almak ve hem de gelecekte yine böyle bir rol oynamaları ihtimalini ortadan kaldırmak istemişlerdir.

3 – Yunanlılar, binbir bahâne ile Türkler'in elindeki geniş arâzileri istimlâk yoluna gitmiş ve hiçbir zaman da bunların gerçek bedellerini ödememişlerdir.

Dr. Rıza Nur Yunan Hükümeti'nin bu gibi hareketlere Lozan Muâhedenâmesi'nden çok daha evvel başlamış bulunduklarını

gösteren câlib-i dikkat bir misâl zikretmektedir:

«Bir mühim mes'ele de Yunanlılar'ın muhtelif zamanlarda Türkler'in arsa, çiftlik ve binalarını ellerinden almak için yaptıkları istimlâk kanunları oldu. Bunlarla, bu malları sudan ucuz almış hem de bu parayı vermemiş. Bu da bin savaş. Dayandı kaldı. Bu esnada adını bildirmeyen biri bana posta ile bu kanunları, numaralarını ve târih-i neşirlerini gönderdi. Bizim Hükümetin ve Hey'et-i Murahhasasının bundan haberi bile yoktu. Bu adamdan Allah razı olsun!.. Kimya gibi geldi, hızır gibi yetişti. Yunanlılar, Türkler'i imhâ için ikide bir kanun yapıp mallarını ellerinden bedâva almışlardır. Hemen işe giriştim. Bu kanunları hükümsüz telâkki ettirmeye ve böyle ellerinden malları alınan Türkler'e o vakitki piyasa mûcibince ve altın olarak paralarını tediye ettirmeye Yunan Hükümetini mecbur etmeye çalıştım. Yunanlılar buna asla yanaşmak istemediler. Bu esnada Venizelos yok. Kaklamanos ile cenkleşiyorum...»[228] dedikten sonra bu uğurdaki çalışmasını tafsilâtiyle hikâye eden. **Dr. Rıza Nur**, nihayet hiçbir netice elde edemediğini de şu satırlarla açıkça ifâde etmektedir:

«Montanya, bu istimlâk işinde Yunanlılar ile uğraştı durdu. Kaklamanos da temerrüd ettikçe etti. Bütün delegeleri de lehimize kazandım. Hattâ Rayan'ı bile. Fakat Kaklamenos bir türlü yola gelmedi. Çünkü Yunanistan'ın bize çok altın vermesi lâzım geliyordu. Orda kalmış Türk serveti mühimdi.»[229]

4 – Bir kanun mevzuu olduğu ve binaenaleyh objektif davranılması gerektiği halde, ziraî kredilerin dağıtımında Türk asıllı çiftçilerle Rum asıllı çiftçiler arasında farklı muâmelelere yer verilmekte ve Türkler'in iktisâdi inkişafları her sûretle önlenmektedir.

5 – Millî şuura hizmet eden gazeteler sık sık kapatılmakta ve gazeteciler, çeşitli bahanelerle hapsedilerek kendilerine işkence yapılmaktadır.

---

228 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh: 1077 - 78

229 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh: 1079

6 – Yeniden câmi, çeşme, mektep gibi dinî ve hayrî eserlerin yapılmasına izin verilmemekte, eskiden mevcud olanların tamirleri için de binbir müşkilât çıkarılmaktadır. Çok defa tamirlerine müsaade olunmama yüzünden, zamanla harabîye yüz tutan tarihî eserler ya «m â i l - i İ n h i d a m» bahânesiyle veya yol geçirmek gibi sun'î imar zarûretleri ileri sürülerek yıkılıp ortadan kaldırılmaktadırlar. Hattâ çok defa merkezî yerlerdeki Türk eserlerini, bu tarzda ortadan kaldırmak ve şehirlerin üslûbundaki Türk-İslâm havasını bertaraf maksadıyla sık sık imar planları değiştirilmekte ve açılacak yeni yollar bu eserlere isabet edecek şekilde çizilmektedir. Türk eserleri yıkıldıktan sonra da plân tekrar değiştirilmektedir. Bir kere de, böyle bir vesile ile yıktırılmış olan bir eserin daha geriye çekilerek yeniden inşaasına asla müsaade edilmemektedir.

7 – Köylerin meraları veya Türk beylerinin tasarrufunda bulunan geniş araziler «t o p r a k r e f o r m u» tatbikatı bahânesiyle istimlâk edilmektedir. Fakat bu istimlâklerin bedelleri ekseriya verilmediği, verilse de gerçek miktarın çok altında bulunduğu için bu hareket bir nevî «m ü s â d e r e» şeklinde yürütülmektedir.

8 – Türk-İslâm mezarlıkları da aynı şekilde istimlâk olunarak ortadan kaldırılmaktadır. Ancak acı olanı şudur ki; bu istimlâklerde «n a k l - i k u b u r» denilen ölü kemiklerinin kaldırılmasına dahi müsaâde edilmeden, getirilen buldozerlerle mezarlıklar dümdüz edilmekte ve bu sûretle açılan sahalarda âdeta intikam hislerini tatmin için park, gazino, ve sinema gibi eğlence yerleri yapılmaktadır. Hattâ 1953 yılında **Celâl Bayar** adına te'sis edilen Lise bile hiçbir yer yokmuş gibi Gümülcine'deki «O r t a M e z a r l ı k» adıyla bilinen mezarlığın üzerine kurulmuştur.

9 – Türk sözü yasak edilmiş bulunmakta ve sun'î bir sûrette Türk-İslâm tefriki ihdas edilmektedir. Böylece cemaat arasına ikilik sokarak bu ihtilâfdan istifade yoluna gidilmektedir. Türklük'le Müslümanlığın en az bin yıldanberi kaynaşarak âdeta tek bir mefhum haline gelmiş bulunmasına rağmen, bu hususta takip edilen sinsi bir siyâset maalesef çok acı meyvalar vermeye başlamış bulunmaktadır.

10 – Tamamen Türklerle meskûn bulunan köylere zorakî bir sûrette birkaç Rum âile yerleştirilerek bu köylerin sâfiyeti bozulmakta ve bazan da iki Türk köyü arasında yeni bir Rum köyü kurulmaktadır.

Aynı şekilde Gümülcine, İskeçe ve Sapçı ile Türk hududu arasındaki bölgede yaşayan Batı Trakyalılar çeşitli tertip ve teşviklerle göç ettirilmekte ve bunların yerlerine Rumlar yerleştirilmektedir. Böylece Batı Trakya Türklüğü ile Türkiye Türklüğü arasında sun'î bir Rum bölgesi ihdasına çalışılmaktadır.

11 – Mahalli idârelere seçilmiş bulunan şahıslar Yunan emellerine âlet edilemediği takdirde bunlara, kanunsuz olarak işten el çektirilmekte ve yerlerine kendilerine yarayışlı adamlar re'sen oturtulmaktadır.

12 – Türkler'e memuriyet verilmemekte ve Türkler'den alış-veriş yapılmasına çeşitli yollarla mâni olunmaktadır.

13 – Bir Türk'ün elindeki bir gayr-ı menkulü satması hâlinde alıcı, diğer bir Türk ise binbir güçlük çıkarılmakta ve son zamanlarda ise, buna mutlak bir sûrette mâni olunmaktadır. Halbuki satan türk, fakat alan bir Rum ise, bu alım satım muâmelesi için gerekli vesikaları vermekle mükellef bulunan komisyonun gösterdiği kolaylıklardan başka bir de alıcıya gereği kadar uzun vâdeli kredi verilmektedir.

14 – Türkler'in tahsil imkânları çeşitli yollardan engellenmekte ve bu sûretle onlar arasından münevver insanların yetişmesi önlenmektedir. Halen, Batı Trakya'da sâdece iki lisenin mevcud olduğunu hatırlamak bile Türklerin kültür imkânları bakımından ne kadar kötü şartlar altında bulunduklarını kavramaya kâfidir. Öyle ki bugün Batı Trakya'da tek bir Türk doktor, eczacı, avukat veya hâkim bile yoktur.

15 – El altından ve çeşitli yollarla Batı Trakya Türkleri'nin Türkiye'ye göç etmeleri telkin edilmekte ve bu sûretle buradaki Türk nüfusunun azalmasına azamî bir gayret sarfedilmektedir.

Bütün târihi, Türk Milleti'ne karşılık düşmanlık tezâhürleriyle dolu bulunan Yunanlılar'ın Batı Trakya Türkleri'ni eritip yok ederek ortadan kaldırmak için giriştikleri plânlı harekâtı tafsilâtıyle anlatmak ve bu hususta zaman ve mekân kaydı ile müşahhas misâl-

ler zikretmek ihtiyacını hissetmiyoruz. Bu husustaki neşriyata bir göz atanlar aradıklarını fazlasıyla bulabilirler. Ancak son olarak şunu arz etmek istiyoruz ki; Misak-ı Millî'nin Batı Trakya'ya müteallik plebisit şartını kabul ettiremiyerek bu değerli vatan parçasını hudutlarımız dışında bırakanlar, neticenin böyle olacağını tamamiyle biliyorlar veya bilebilecek bir durumda bulunuyorlardı. Buna rağmen Lozan Muâhedenâmesi'nin vaz'ettiği mütekâbiliyet şartını olsun tahakkuk ettirmek için siyâsî imkânlarını yarım yüz yıldanberi kullanmıyanları tarih ve gelecek nesiller asla affetmiyecektir! Hattâ Batı Trakya Türkleri afvetmiş olsa bile!..

Gerçekten Lozan Muâhedenâmesi'ni İkinci Türk Murahhası sıfatıyle imzalayan **Dr. Rıza Nur**, «M a k e d o n y a» ile alâkalı bir teklifi reddederken Yunanlılar'ın ileride ne yapacaklarını tamamiyle bildiklerini gâyet açık bir sûrette beyan ve ifâde etmektedir. O zaman Üniversite Hocalarından olan **Muslihiddin Adil Bey**'in Makedonya Türkleri'nin mübâdeleden istisna kılınmaları için gayret sarfedilmesini teklif ettiğini, zira orada ekseriyet teşkil etmeye çalışmakta bulunduklarını ve ileride istiklâl elde etme ümidinde olduklarını, bildirdiğini naklettikten sonra:

«Dedim ki, nüfusunuz bu işe kâfi değildir. Şimdiye kadar sizden İstanbul ve Anadolu'ya hicret etmiş olanları da, yine kâfi nüfus olamaz. Hem o Türkleri tekrar Selânik ve civarına nakletmek imkânsız bir şeydir. Hayaldir. Hem Yunanlılar da bunu yaptırırlar mı? Bir de Yunanlılar size istiklâl veya muhtariyet verirler mi? Böyle şey kan ve kuvvet ile alınır. Buna da iktidarınız kâfi değildir. Fikriniz, gâyeniz yanlış. Bilâkis siz bu mübâdeleyi şiddetle istemelisiniz. Çünkü Yunanlılar orda kalanları birer sûretle ve tedricen imhâ edeceklerdir. İptida iktisâden mahvederler. Sonra canınıza kastederler. Bir asırlık bir tarih var. Mora'danberi bu böyle. Mora ihtilâli zamanında Mora'da Türkler ekseriyet teşkil ediyorlardı. Beş on yıl içinde, orada ilâç için aransa bir Türk kalmamış oldu. Sonra Atina, sonra Tesalya, meydanda. Şimdi sıra Trakya ve ve Makedonya'dadır, dedim.»[230] demektedir.

---

230 – Dr. Rıza NUR – a.g.e. sh: 1080.

Aslen Batı Trakyalı olan Aydın Meb'usu merhum **Esad Hoca** T.B.M.M.'de Lozan Muâhedenâmesi'nin tasdike arzı dolayısıyla cereyan eden müzâkerelerde aleyhte konuşan **Şükrü Kaya Bey**'in acı bir lisanla Batı Trakya'nın ziyaına temas ettiği bir sırada kabaran heyecan ve teessürünü yenemiyerek O'nun sözünü kesmiş ve şöyle demişti:

«– Bir dakika Şükrü Kaya Bey!.. Efendiler!.. Anadolu kurtuluş harbine başlarken, Garbi Trakya Türkleri anavatandaki kardeşlerine yardım için ayaklanmışlar, üç Yunan fırkasını üzerlerine çekmişlerdi. Değil mi Fuad Paşa!.. Değil mi Câfer Tayyar Paşa?!. Şimdi biz böyle muazzam bir zaferin sahibi olarak bu kardeşlerimizi Yunan zâlimlerinin eline terkediyoruz. Yazıklar olsun bizlere!..»[231].

Evet hakikaten yazıklar olsun bizlere!.. Yazıklar olsun!..

B – BATI TRAKYA'NIN BUGÜNÜ VE YARINI

a) Batı Trakya Türklüğü'ne Düşen Vazifeler:

Batı Trakya Türklüğü Orta Avrupa yaylalarından tâ Çin hududlarına kadar uzanan büyük «T ü r k l ü k   Â l e m i»nin en mağdur topluluklarından biridir. Bu itibarla ferâgat ve fedakârlığı hâlâ onlardan beklemek hiç şüphesiz doğru değildir. Çünkü onlar, yarım yüzyıldan beri gerçekten kara bir bahtın hatır ve hayâle gelemiyecek nâmütenâhî tecellileriyle karşılaşmış ve binbir ızdırap içinde kıvrandıkları halde yine de ayakta kalmaya muvaffak olmuşlardır.

---

231 – Bkz: Zabıt Ceridesi

Esad Hoca Merhum'un yerinden bu müdâhalesi üzerine Meclis'in zaten elektrikli olan havası daha da gerginleşmiş, alkış ve gürültüler arasında sözlerine devam eden **Şükrü Kaya**'nın bugün artık bir kehânet gibi gerçekleşmiş olan şu sözleri söylediği görülmüştür:

– Efendiler! Garbi Trakya Türklüğü'nün imhâ edildiğine bizim nesil bile şâhid olacaktır. (Gürültüler). Bu, Yunan'ın san'atıdır. Onların Rumları İstanbul'da saâdetle oturacak, fakat bizim Garbi Trakya Türklüğü yok edilecektir!..

Fakat ne yapalım ki; kaderin acı bir cilvesi olarak pek uzun sürmüş bulunan bu berzahta bir müddet daha sabır, tevekkül ve teyakkuza me'mur bulunmaktadırlar. Gerçekten – bir gün mutlaka doğacak olan kurtuluş güneşine kadar – ayakta kalabilmelerini sağlayacak harekâtta en büyük rol, yine de onların kendilerine düşmektedir. Bu bakımdan Batı Trakya Türkleri'ne düşen vazifeleri kısaca şöyle maddeleştirebiliriz:

1 – Her ne bahasına olursa olsun bulundukları yerleri terk ederek Türkiye'ye veya başka yerlere göç edip yerleşmek heveslerini terk etmelidirler. Zira tarih boyunca devletler arasındaki toprak iddialarında «b e ş e r î u n s u r» dâima en kuvvetli mesnedi teşkil edegelmiştir. Bu sebeple oradaki Türk nüfusunun daha da azalmasını neticelendirecek her türlü hareketten sûret-i kat'iyede içtinâb etmelidirler. Esâsen Yunanlılar'ın tatbik ettikleri tedhiş ve mezâlimin asıl gâyesi de onları göç etmeye icbardır. Bunu hesaba katarak, bütün bu zulümlere rağmen orada kalmaya çalışmalı ve bu sûretle Yunanlılar'ın kendilerini göç etmeye teşvik için giriştikleri propagandaları tesirsiz bırakmalıdırlar.

2 – Düşmanın muvaffakiyetini sağlayan asıl husus, Türkler arasındaki ihtilâf ve parçalanmalardır. Bunu göz önüne alarak Yunan propagandasının eseri olan Türklük - Müslümanlık çatışmasına meydan verilmemelidir. Unutmamak gerektir ki; Türk Milleti'nin bin yıllık millî tarihi içinde dinle milliyet gerçekten en güzel bir sûrette kaynaşarak âdeta aynîleşmiş bulunmaktadır. Tarih boyunca Türklük Müslümanlık'tan, Müslümanlık da, Türklük'ten kuvvet alarak ayakta kalabilmiştir. Türklüğü Müslümanlık'tan ve Müslümanlığı da Türklük'ten tefrik asla kâbil değildir. Türklerin İslâm'ın liderliğinden ayrıldıkları gündenberi «İ s l â m Â l e m i»nin arzettiği manzara bu dinin «T ü r k»süz hakkıyle korunamadığını göstermektedir. Diğer taraftan Türklük de ancak Müslümanlık sâyesinde devam edebilmiştir. Meselâ; Macarlar ve Bulgarlar gibi aslen Türk olan unsurların Müslümanlık asabiyeti dışında kalmaları onların zamanla Türklükten de kopup uzaklaşmaları neticesini doğurmuştur. Bu tarihî vak'alar önünde bir Türklük - Müslümanlık çatışmasına meydan vermenin bu Millete yapılabilecek fenâlıkların en korkuncu olduğundan asla şüphe edilmemelidir!..

3 – Daha önce göç ederek Batı Trakya'dan ayrılmış bulunan münevverlerin dışarıda ve bilhassa Türkiye'de kuracakları teşkilâtlar ve yapacakları ilmî ve siyasî neşriyatla mahallinde yapılamayan propaganda ve mücâdeleyi gerçekleştirmeleri zarûridir. Bugün, dert ve davâsını bütün Dünya efkâr-ı umûmiyesine duyurmak ve gerekli alâkayı celbetmek hususunda muvaffakiyet elde edemiyenlerin, davâlarını hall-ü fasleylemelerine imkân olmadığı meydandadır. Yunanlılar dâhilde müessir bir mücâdeleye imkân vermediklerine göre bu vazife de, birinci derecede dışardaki Batı Trakyalı münevverlere düşmektedir. Girişilecek hummalı bir faaliyetle ilmî ve seviyeli bir siyasî neşriyat ve propaganda yapılabildiği takdirde, mes'eleye canlılık kazandırmak ve bu sûretle zuhur edecek ilk fırsatta bu esir vatan parçasının kurtarılmasını sağlamak imkân dahiline girebilir. Bu takdirde az da olsa Türk –ve hatta gayri Türk– te'sir sahibi ilim, fikir ve siyâset erbabından bir miktar destekçinin de bulunabileceği kanâatindeyiz. Bu da, Nasreddin Hoca'nın helva hikâyesi gibi sâdece niyet ve teşebbüse bağlıdır. Unutmamak gerektir ki; koskoca «H i n d i s t a n K ı t'- a s ı» istiklâlini sırf bu yolla elde edebilmiştir. Hem de bunu Yunanistan gibi küçük bir devletten değil, İngiltere gibi ülkesi üzerinde «G ü n e ş i n b a t m a m a s ı y l a m ü f t e h i r» bir imparatorluktan almıştır.

4 – Yunan idârecilerinin istimlâk vesâir sûretlerle Türk eserlerini ortadan kaldırmalarına ve Batı Trakya davâsı için bir nevi «t a p u s e n e t l e r i»miz olan tarihî eserleri yok etmelerine canhıraş bir sûrette karşı koymalıdır. Bu hususta elde edilecek velev sırf şikâyetini Dünya'ya duyurmak nevinden bir propaganda da olsa küçümsenmemelidir. Vatanî mes'elelerde elde edilecek netice değdiği takdirde ölüme kadar ileri gitmek en tabiî bir borçtur. Zirâ tarih, vatan ve istiklâlleri için ölümü göze alamıyanların şerefle yaşamayı hak edemediklerini ispatlayan binbir misâlle doludur.

5 – Ne kadar müzayakaya düşseler de ellerindeki araziyi satmamaya son derece de dikkat etmelidirler. Hele alıcı Rum ise, satılacak toprağı altınla kaplasa dahi asla tenezzül etmemelidir! Zira millî şuurları her gün biraz daha uyanan milliyetçi vatan çocuklarının, bu memleketin idâresini ellerine almaları melhuz bu-

lunan yakın bir gelecekte, doğacak fırsatları değerlendirerek Batı Trakya'yı kurtarmak için istinad edebilecekleri en kuvvetli mesned hiç şüphesiz «n ü f u s» ve «a r â z i» olacaktır. Bu bakımdan Batı Trakya Türkleri, gerek şahsî ve gerekse de vakıf mülk ve arâzilerini muhâfaza hususunda son derecede kıskanç davranmalıdırlar.

6 – Yetişen gençleri mümkün olduğu kadar yüksek tahsil yapmaya teşvik etmelidir. Millî şuur'a sahip iyi yetişmiş gençlerden müteşekkil bir kadroya sâhip olmadıkça, Batı Trakya dâvâsını halletmeye imkân ve ihtimal yoktur. Bir kere böyle bir kadro teşekkül ettikten sonra yapılacak işi plânlamak son derece basittir. Bunun için **Dimitri Kitsikis** adındaki Rum'un bir doktora tezi olarak hazırladığı «Y u n a n P r o p a g a n d a s ı» isimli eser tersinden mükemmel ve kâfi bir çalışma plânının ilk taslağını teşkil edebilir. Zira bir mücâdelede düşmana kendi silâhıyla mukabele etmenin lüzum ve ehemmiyeti âşikârdır. Bu eserde Yunan Milleti'nin Türkiye'ye karşı en buhranlı bir devirde akı kara, karayı ak göstermek için nasıl sistemli bir plân ve program dâhilinde çalışdığını ve akla gelebilecek her türlü maddî ve manevî kaynağın seferber edilmesiyle Dünya efkâr-ı umûmiyesini nasıl kazandığını bütün teferruatiyle görmek mümkündür.

Filhakika son zamanda bilhassa Türk efkâr-ı umûmiyesinde Batı Trakya etrafında yeni ve tâze bir heyecan ve alâkanın uyandığı müşâhede olunmaktadır. Fakat hazır böyle bir hareket başlamışken, millî tansiyonu biraz daha yükselterek «B a t ı T r a k - y a» mes'elesini de «K ı b r ı s» gibi dahilî siyâsetin vaz geçilmez dâvâlarından biri hâline getirmeye gayret etmelidir. Bu tahakkuk ettiği takdirde Türk idârecileri – isteseler de istemeseler de – yetmiş yıldır ayrılık âteşinde yanan bu vatan parçasının kurtarılması dâvâsına alâka göstermek ve birtakım hareketlere girişmek mecbûriyetinde kalacaklardır. Zira bu takdirde tutumlarının, mevkilerinin kazanılması veya kaybedilmesine müessir olacağı muhakkaktır. Mes'eleyi bu merhaleye ulaştırmadıkça halletmenin imkânı da yoktur! Bu işe hiç şüphesiz Batı Trakyalı kardeşlerimizle birlikte bütün Türk Milliyetçilerine de Türklük ve Müslümanlık şuurunun yüklediği millî ve dinî bir borçtur.

b) Türkiye'ye Düşen Vazifeler:

Türkye, Türk-Yunan münâsebetlerinde öteden beri maalesef çok hatâlı bir tutum ve davranış içindedir. Bilhassa «Y u r t t a S u l h , C i h a n d a S u l h » prensibinin –tâbir câizse– bir nass sadakatiyle benimsendiği son yetmiş yılda bu hatâ daha da kesif bir sûrette işlenmiştir. Sanki iyi komşuluk münâsebetleriyle sulh ve sükûnu ihlâl etmemek vazifesi dâima ve sâdece Türkiye'ye râcidir. Bu anlayış içinde hareket eden Türk idârecilerinin düşünce ve hissiyatına sâdece en yeni bir misâl olmak üzere **İhsan Sabri Çağlayangil**'in Dışişleri Bakanı sıfatıyla 1967 yıllarında T.B.M.M.'de yaptığı gündem dışı konuşmadan alınmış şu iki kısa cümleyi dikkatlerinize arz ediyoruz:

«Türkiye ve Yunanistan tarihî ve coğrafî şartları bakımından iyi geçinmek zorundadır. Sâdece bugün için değil, âtideki neticeler için de böyle düşünmek şarttır!..»

Aslında pek çok emsali içinden seçilmiş olan bu cümlelerde ifâde edilen gerçeğe katılmamak imkânsızdır. Fakat Türk-Yunan münâsebetleri içinde cereyan eden hâdiseler karşısında insanın aklına ister istemez şu suâl gelmektedir: «Acaba bu mecbûriyet tarihin her devrinde sırf Türkiye için mi vârid olmuştur?» Elbette ki hayır!.. Fakat Yunan şarlatanlıklarına hakettiği cevabı –Hıristiyanlık Âlemi'nin muhtemel aksülâmellerinden çekinmiyerek– vakur bir jestle verebilecek bir devlet adamı göremedik ki!.. Doğrusu bu Milletin talihsizliğine acımamak elden gelmemektedir.

Hakikatte Türkiye'nin elinde Yunanistan'a karşı kullanabileceği pek müessir kozlar vardır. Bunlar arasında «İ s t a n b u l R u m l a r ı»nın bilcümle hukuku ile «P a t r i k h â n e» ve «H e y b e l i A d a' d a k i P a p a z M e k t e b i»ni zikredebiliriz. Fakat ne yazık ki, Türkiye bu hususta hiçbir ciddî mukabeleye bugüne kadar ne tevessül etmiş ve ne de edeceğe benzer görünmektedir. Her halde Rum yaygaralarıyla Hıristiyanlık Âlemi'nin hissiyâtının aleyhimize çevrilmesinden dehşetli bir sûrette endişe edilmektedir. Halbuki bu mevzuda biraz dikkat, sabır ve cesâretle hareket kâfidir. Zira ortaya konulacak gerçekler o kadar dehşet vericidir ki; bunlar Dünya efkâr-ı umûmiyesine gerektiği şekilde aksettirilebildiği takdirde Yunan propagandasının

sihirleyici kuvveti bir anda yok olacak ve Türkiye bundan hiçbir zarar görmiyecektir!..

Türk idârecileri, bir taraftan Batı Trakya'dan anavatana vâki göçleri önlemeye çalışırken diğer taraftan da daha önce gelmiş bulunanları maddî ve manevî müzâheretiyle takviye etmelidir. Bu, Batı Trakyalı gençlerin en iyi şekilde ve Devlet hesâbına tahsil ettirilmelerinden, kuracakları teşkilâtları madden desteklemeye kadar her hususta ve cömertçe ifâ edilmelidir. Bugüne kadar Yunanlı dostlarımızı (!..) gücendirmemek için Batı Trakya Türklüğü'ne karşı devam eden lâkaydînin neye mal olduğunu hesap etmeye hangi vatanseverin vicdanı tahammül edebilir?!. Türk-Yunan münâsebetlerinde devam ettirdiğimiz tâvizkâr siyâsetten sanki ne kazandık?!. Acaba Yunanlılar bizim bu tutumumuza bakarak bırakınız, «K ı b r ı s»ı da «İ s t a n b u l» üzerindeki iddialarından vaz mı geçmişlerdir?!.

Türkiye'nin Batı Trakya mes'elesinde üzerine düşen vazifeyi ifâ edebilmesi, hiç şüphesiz ve her şeyden önce O'nun Dünya efkâr-ı umûmiyesine hitab için yegâne vasıtası olan «H a r i c i y e »sinin iyi çalışmasına bağlıdır. Ancak Dünya'nın belli başlı sefâhet merkezlerinde zevk ve sefâ içinde yaşayan sefirlerimizle bu mes'elelerin halledilemiyeceği de âşikârdır. Bu yüzden «R e f o r m » kelimesinin sık sık duyulmaya başlandığı şu günlerde eğer gerçekten bir reform yapılacaksa, onu da en evvel «T ü r k H â r i c i y e s i »nde gerçekleştirmek şarttır. Fransa'nın hatırı için yıllarca ve defaatle «C e z â y i r» gibi eski bir vilâyetimizin istiklâl dâvâsı aleyhine rey kullanmak, Amerikan Siyonizminin yedeğine girerek Araplar'a karşı dâima «İ s r a i l»i desteklemek gibi millî menfaatlerle ve hatta insanî duygularla bağdaşmaz hareketler, Türk Hâriciyesi'nin seyyiat dosyasından hatırlanmağa değer sâdece bir iki misâldir. Bu kadro ve zihniyet devam ettiği müddetçe Türkiye maalesef yalnız Batı Trakya mes'elesini değil hiçbir millî dâvâsını Dünya efkâr-ı umûmiyesine lâyıkı veçhile duyuramıyacaktır!..

Fakat unutmamak gerektir ki; Türk Milleti buhran ve sıkıntılara alışmış bir millettir. Onun büyük ve şanlı tarihi böyle nice dar boğazlardan mûcizevî bir sûrette çıkışının dâsitânî hikâyeleriyle doludur. Elbette ki; –gerekli idealizm ve millî şuurla mücehhez ol-

mayan bunca münevverine rağmen – bu bâdireyi de atlatacaktır. Hele Batı Trakya Türklüğü gibi tâ Doksanüç Harbi'nden beri millî şuuru binbir zulüm ve tedhiş altında milyon kere bilenmiş olan bir topluluğun, tarihinde hiçbir âlemşümûl muvaffakiyeti mevcud olmayan Yunanlılar tarafından yok edilmesi asla mümkün değildir ve olmayacaktır!..

İleride zuhur edebilecek fırsatları değerlendirmek istikâmetinde gösterilecek küçük bir himmetin bile bu esir vatan parçasını kurtarmaya kâfi geleceğine yürekten inanmaktayız. Ne mutlu o küçük himmetin büyük şerefini kazanmaya nâil olacak müstakbel Türk idârecilerine!..

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARÂZİYE MÜTEALLİK DİĞER KAYIPLAR

I - ADALAR

a) Târihçe:

Akdeniz Adaları eskiden bizim iki Vilâyetimizi teşkil ediyorlardı. «C e z â i r - i B a h r - i S e f i d» ve «G i r i t» Vilâyetleri. Bir de bir «B e y l i k» olan «S i s a m» Adası vardı. Bu adaların, Anadolu'nun Güneybatı sâhilleri ile Yunanistan arasında kalan büyüklü küçüklü on iki tânesine öteden beri «O n i k i A d a» denilegelmiştir. Bu isim, 730 yılında Bizans idârecileri tarafından konulmuştur.

Bütün bu adaların jeolojik durumu, onların volkanik indifâlar neticesinde Anadolu'dan ayrılmış birer kara parçası oldukları hususunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Zamanla bunları birbirlerine ve Anadolu'ya bağlayan düzlükler sular altında kalarak yüksek kısımlardan bu adalar meydana gelmiştir. Jeolojik kazılarda elde edilen hayvan fosilleri ve bu arada bazı iri cüsseli hayvanların dişleri de bu gerçeği doğrulamaktadır. Bunlar hâlen Atina'daki Mineroloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Kolayca tahmin edileceği üzere bu hayvanlar, adaların Önasya Kara Parçası'yla bağlantıları kesilmemiş bulunduğu ilk devirlerde yaşamışlardır. Esâsen bu adaların ilk sâkinleri olan «Telehin»ler de buraya, Anadolu'dan gelip yerleşmişlerdir. Hem de Oniki Ada'da İran tehdidlerine karşı, teşekkül eden «Delos Konfederasyonu»nun kuruluşundan (M.Ö. 477) tam dört asır önce!.. Üstelik Haçlı Seferleri dolayısıyla hemen dâima bir üs olarak kullanılmış bulunan bu adalara

her ırktan birtakım Hıristîyanlar yerleşmiş ve zamanla yerli halkla kaynaşmışlardır. bu durum aynen Kıbrıs misâlinde olduğu gibi mahalli sekenenin tamamen Rum olarak gösterilmek istenmesi karşısında üzerine parmak basılacak çok ehemmiyetli bir noktadır.

Homer'in şiirleri ve «Y u n a n M i t o l o j i s i» Ege Denizi Adalarının iptidaî devirlerine dâir pek çok bilgiyi aksettirmektedir. Umûmiyetle kabul edildiğine nazaran «T ı b i l m i» tarihte ilk defa Oniki Ada'da ortaya çıkmıştır. Gerçekten doktorların babası kabul edilen **Hipokrat**, İstanköy'lüdür. Burada bir tıb mektebi kurarak resmen tedrisatta bulunmuştur. Aynı zamanda filozof olan **Hipokrat** diğer bütün eski âlimler gibi hemen hemen bütün ilimlerle meşgul olmuştur. Bunlardan bilhassa tıb sahasında tatbik ettiği tedâvi usûlleriyle büyük bir şöhrete ulaşmıştır. İnsan vücûdunun altından bir iskeletini yapmıştır.

İlim ve fikir tarihinde büyük bir yeri olan meşhur «İ s k e n - d e r i y e M e k t e b i»de Oniki Ada'daki yüksek fikrî gelişmenin bir eseri olarak ortaya çıkmıştır. Ahâlisinin ekseriyeti denizci olan bu adalarda oldukça gelişmiş bir «d e n i z h u k u k u»da meydana gelmişti.

Uzun zaman Roma İmparatorluğu'nun idâresi altında yaşayan Adalar, bu imparatorluğun «D o ğ u» ve «B a t ı» olarak ikiye ayrılmasından sonra «D o ğ u R o m a» yani «B i z a n s»a bırakılmıştı. Bu durum Ege Denizi Adaları'nın coğrafî ve stratejik zarûretlerle dâima Anadolu'nun kaderine tâbi olageldiğini gösteren tipik bir misâldir. Nitekim bunlar daha sonraki devirlerde de hep Anadolu'yu elinde bulunduran devletin olmuşlardır. Bunun tek istisnası bugünkü durumdur.

Gerek Roma ve gerekse Bizans hâkimiyeti, halka yükletilen ağır vergiler ve çeşitli mükellefiyetler dolayısiyle Adalar tarihinin en karanlık devrini teşkil etmiştir. Gerçekten bu devrede fikir hayatı yavaş yavaş sönmüş ve gittikçe fakirleşen ahâlinin pek çoğu yer ve yurtlarını terk ederek başka ülkelere gidip yerleşmişlerdir. Denizci olmaları sebebiyle zaten Akdeniz çevrelerini çok iyi tanımaktaydılar. Bizans idâresi sona ererken Adalar'da başlayan bu

gerileme had bir safhaya varmış bulunuyordu. Öyle ki meselâ Patmos Adası'nda Onüçüncü Yüzyıl boyunca tek bir insanın dahi yaşamadığı tarihî bir gerçektir.

Oniki Ada, İstanbul'un fethiyle Bizans'ın ortadan kalkışından sonra Kudüslü bir şövalyenin eline geçmiştir. Esâsen burası birkaç yüz yıldanberi şövalyelerin fiilî hâkimiyeti altındaydı. Bunlar civarlarındaki Osmanlı fütühatının gelişmesinden büyük bir endişeye kapıldıkları için kale ve limanların tahkim ve tâmirlerine büyük bir ehemmiyet vermişlerdir. Bu sırada Ege Denizi'ndeki adaların hey'et-i umûmiyesi üç ayrı devletin hâkimiyeti altındaydı. Çanakkale Boğazı civarındakiler Cenevizliler, Yunanistan'a yakın olanlar Venedikliler, Rodos ve O'nun etrafındaki adalar ise «R o d o s Ş ö v a l y e l e r i» adı verilen bir kısım şövalyenin elinde bulunuyordu.

«R o d o s Ş ö v a l y e l e r i» aslında fakir ve düşkünlere yardım maksadıyla kurulmuş bir tarikatın mensuplarıydılar. Kudüs'te hasta ve yardıma muhtaç kimselere bakıyorlardı. Bu yüzden kendilerine hasta bakıcılar mânâsında «H o s p i t a l l e r» de denilmekteydi. Bunlar Rodos'a yerleştikten sonra bu esas gâyelerine zıt bir yola girerek bir nevi çapulcu korsan hâline gelmişlerdir. Burasının Türkler tarafından fethedildiği tarihe kadar tam ikiyüz on altı yıl buraya hâkim olmuşlardır. Hatta denizciliğe verdikleri ehemmiyet sebebiyle civardaki diğer bazı adaları da ellerine geçirmiş bulunuyorlardı.

Osmanlı Devleti için Ege Denizi'ndeki adaları fethetmek artık stratejik bir zarûret haline gelmiş bulunmaktaydı. Üstelik bu adalar, Osmanlılar aleyhindeki deniz harblerine müttefik sıfatıyla katılmakta ve korsanlara barınma hakkı tanıyarak bir nevî yataklık etmekteydiler. Bu bakımdan Osmanlılar'la kurmaya çalıştıkları zoraki dostluğun uzun müddet devam etmesine imkân yoktu. Esâsen daha önce Sakız ve Midilli Adaları vergi vermeyi kabul ederek Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiş ve bu sûretle sıra Şövalyeler'in elindeki Rodos'a gelmiş bulunuyordu.

Ege Denizi'nde 1455 yılında İstanköy Adası'na yapılan bir çıkarma ile başlayan Osmanlı harekâtı, önceleri Türk - Venedik mü-

câdelesi şeklinde devam etmiştir. İtalya'nın fethini tasarlayan **Fâtih'in**, **Gedik Ahmed Paşa** kumandasındaki donanması 1479 yılında İyoniyen Denizi'ndeki «K e f a l o n y a», «Z a n t a» ve «A y a m a v r a» gibi adaları fethetmiştir. Daha sonra 1480 yılında **Mesih Paşa** kumandasında harekete geçen Türk Donanması Rodos'u kuşatmışsa da ele geçirmeye muvaffak olamamıştır.

II. Bâyezid devrinde **Cem Sultan** vak'ası, Devletin elini kolunu bağladığı için Ege Denizi adaları ve Şövalyeler'e karşı arzu edilen harekât gerçekleştirilememişse de başarılı deniz harbleri yapılmış ve bunların elinden «İ n e b a h t ı», «M o d o n» ve «N a v a r i n» gibi stratejik yerler alınmıştır. Bu devirde **Kemal Reis** gibi ünlü denizciler yetişmiş ve donanma bir hayli geliştirilmişti. Fakat Osmanlı Donanması'nın en kuvvetli zamanı, hiç şüphesiz **Kanûnî Sultan Süleyman** devridir.

1522 yılında harekete geçen Osmanlı Donanması, Şövalyeler'in çok çetin karşı koymalarına rağmen Rodos'un fethine muvaffak olmuştur. Bu sefer sonunda Rodos'tan başka ona bağlı Leros, Sömbeki, Kalimnos ve Limonya, gibi diğer adaların da Osmanlı idâresi altına geçmesini sağlamıştır.

Fethi müteâkip Rodos Adası'nın en büyük kilisesi olan «A z i z Y a h y a»yı câmie çevirerek ilk cuma namazını burada kılan **Kanûnî** ahâlinin mal ve can emniyetiyle birlikte her adanın mahallî idârecilerini bizzat seçmeleri hakkını tanımıştır. Bu sûretle Onüçüncü Yüzyılda Filistin'den çıkarılmış bulunan «h a ç l ı» döküntüleri olan Şövalyeler yıllardanberi işledikleri cinayetlerin ve yağmaladıkları malların mes'uliyetinden afvedilerek bağışlanmışlardır. Bundan sonra da gidip Malta Adası'na yerleşerek burada «M a l t a Ş ö v a l y e l e r i» ünvânıyle çapulculuğu yeniden hortlatmışlardır.

Kanûnî'nin bizzat iştirâk eylediği bu sefer, Ege Denizi adalarının âdil ve müstakar Türk idâresi altında uzun bir sükûnet devri idrak eylemelerinin mes'ud bir başlangıcı olmuştur. 1912 yılına kadar devam eden bu devrede, adaların tarihinde kayda değer pek az siyâsî hâdise vâki olmuştur. Sâdece 1774 yılında Rusya, buraya bir donanma göndererek Rumları Osmanlı Devleti aleyhi-

ne tahrik etmiştir. Bir de «Y u n a n İ s t i k l â l i» sırasında bu adalarda bazı kıpırdanışlara şahid olunmuştur.

Adaları siyâsî bir mes'ele hâline getiren, İtalyanlar'ın 1911 yılında Kuzey Afrika'daki son vilâyetimiz olan Trablusgarb'e karşı harekete geçerek karaya asker çıkarmaları olmuştur (Kasım 1911). Bu sırada, Osmanlı Devleti'ne hâkim olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çoğu gâfil ve mâceracı olan kadrosu, buradaki askerlerimizi Yemen'e göndermek, Vâli ve Kumandanı da merkeze celbetmek sûretiyle bu işgâle âdeta zemin hazırlamışlardı. Bu emrivâki karşısında —kifâyetsiz bir tedbir de olsa— yerli halka alelacele silâh dağıtılmış ve bazı subaylar gizlice gönüllü olarak oraya gönderilerek mahallî bir mukavemet hareketi ortaya çıkarılmak istenmişti. İtalyanlar, Osmanlı Devleti'nin bu emrivâkilerini kabule icbar için üstün olan donanmalarıyla âniden hücûma geçerek Oniki Ada'yı birer birer işgâl ettiler (Nisan - Mayıs 1912).

İtalyanlar'ın buraya kendilerini kurtarmak için geldiğini sanan Rumlar, derhal Yunanistan'la birleşmek için harekete geçtiler. Ancak onlardan umduklarını elde edemeyeceklerini anlamakta gecikmediler. Bu arada İtalyanlar'la Osmanlılar arasında karada ve denizde çetin bir mücâdele devam ediyordu. Bu mücâdelenin en hararetli bir safhasında (Ekim 1912) Balkan Harbi'nin patlak vermesi, Osmanlı Devleti'ni son derecede müşkül bir mevkide bırakmıştı. Her iki harbi birden yürütmeye imkân yoktu. Bu sebeple Trablusgarb'ın daha az bir ehemmiyeti hâiz olduğu mülâhazasıyla İtalyanlarla sulh akdetmek yoluna gidip bütün imkânlarla Balkan Harbi'nin kazanılmasını temine çalışmanın daha uygun olacağı düşünüldü. Bu maksadla girişilen teşebbüsler sonunda Lozan'ın iskelesi olan «U ş i» (Uchy) de Türk-İtalyan Sulh Muâhedesi imza edildi. (15 Ekim 1912)

Bu muâhede ile İtalyanlar'ın Oniki Adayı, Osmanlıların ise Trablusgarb'ı tahliye etmeleri kabul olundu. Fakat bu sırada Balkan Harbi bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Balkanlı müttefiklerden Yunanlılar'ın oldukça kuvvetli bir donanmaları vardı. Diğer taraftan Oniki Ada'nın İtalyanlar'dan tahliyesi hâlinde henüz muhârip bir durumda bulunduğumuz Yunanistan'a kaptırılmaları gibi ciddî bir tehlikenin endişesi, Osmanlı Devleti ricâline hâkim olmuştu. Çünkü Osmanlı Donanması bu sırada oldukça zayıftı.

Esâsen bu şartlar altında Oniki Ada'nın Yunanlılar eline geçmesini önleyen tek mâni, buraların İtalyan işgâli altında bulunmasıydı. Bu sebepledir ki, Oniki Ada'nın bize Balkan Harbi nihâyetinde iâde edilmek üzere şimdilik İtalyan işgâlinde kalmasını kabul etmek mecbûriyeti hasıl olmuştur.

Ne yazık ki; İtalya, Balkan Harbi bittiğinde bu taahhüdüne sâdık kalmayarak tâbir-i mahsusu ile ipe un sermeye başlamıştı. Türkiye ise O'nu, bir hukukî vecibe olan bu taahhüdünü ifâya icbar için müsâid bir imkân ve fırsat bulamadı. Birbirini kovalayan savaşlar esnasında muhtelif vesilelerle bu adaları ellerinde tutmak istemediklerini beyan ve ifâde eden İtalyan devlet adamları, işi savsaklayarak bu kozu kâh müttefiklerine ve kâh da Türkiye'ye karşı kullanmak hususunda çeşitli taktiklerden vaz geçmiyorlardı. Belki de aralarında Osmanlı topraklarının taksiminden doğan çetin ihtilâflar bulunan müttefiklerine karşı, (İngilizlerin hissiyatını okşayarak bu adları Yunanistan'a devretmeyi düşünmekteyse de) bunları mukâbil bir tâviz için ellerinde tutmak yolunu ihtiyar ediyorlardı. Hatta «S e v r S u l h P r o j e s i» bile 122. maddesiyle Oniki Ada'yı İtalyanlara bırakıyordu.

Sevr Sulh Projesi'nin alâkadarlarca umûmiyetle tasdik edilmemiş bulunması ve hiçbir zaman da tatbik mevkiine konulmamış olması nazar-ı dikkate alınırsa Lozan Sulh Müzâkerelerinin başladığı sırada Oniki Ada'nın hukukî durumunun da aynen Kıbrıs Adası'na benzemekte olduğu kolayca anlaşılır. Çünkü bu adalar da Kıbrıs gibi tahakkuk etmiş bir insifahî şarta muallâk olarak İtalyanlar'ın elinde, iâdesi gerekli bir «e m â n e t» olarak bulunmaktaydı. Bu duruma göre bu adaları da Millî Misak'a dâhil addetmek mantıkî bir zarûrettir. Sadece 13 Şubat 1914 tarihli «L o n d r a A n d l a ş m a s ı» Limni, Semâdirek, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikaria Adaları üzerinde Yunan hâkimiyetini tanımıştı. Fakat bu muâhedenin imza edildiği zamanki siyâsî ve askerî şartlar nazarı dikkate alındığı takdirde bunlar hakkında da tâdil edici (revizyonist) bir davranışın mantıkî ve hukukî bir gerekçeye istinat ettirilmesinin mümkün olduğu görülür. Esâsen «M i s a k - ı M i l l î» bu muâhededen daha sonra tanzim edilmiş olduğu cihetle –hiç olmazsa– O'nu tâdil etmekte bulunduğunu kabul icap eder.

Mes'eleyi, bütün bu mülahazaların ışığı altında ele alınca Adaları Misak-ı Millî'ye dâhil addetmek lâzım geldiği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Çünkü buraların hukuken bize âidiyeti, onları elinde bulunduran devletin imzaladığı bir muâhedenin icâbıydı. Bu bakımdan Oniki Ada'nın durumu, Mondros Mütârekenâmesi'nin imzalanmasından önce işgâl edilmiş diğer Türk topraklarına benzemiyordu. Ne yazık ki; hukukî durumları muallâk ve Kıbrıs gibi bize iâdelerini gerektirdiği halde, Lozan Konferansı'nda –ileride izah edileceği üzere– Türkiye için son derecede büyük bir stratejik ehemmiyeti hâiz bulunan Oniki Ada'nın, başkalarına verilmesine seyirci kalınmıştır.

b) Lozan'daki Durum:

Türk Başmurahhası İnönü, Lozan'da Ege Denizi Adaları hakkındaki taleplerini 25 Kasım 1922 tarihli celsede iki madde halinde ortaya atmıştır.

1 - Küçük ve yakın adalarla, İmroz, Bozcaada ve Semâdirek Türkiye'ye verilmeli;

2 – Diğer adalar, askerlikten tecrid edilmeli, bitâraf veya müstakil bir hâle konulmalı.

Dikkat edilirse Adalar'a müteallik bu taleplerde, İnönü'nün gerçekçi davranmak gayretlerine kapılarak onları daha ilk celsede kayıtsız ve şartsız olarak talep etmediği görülmektedir. Gerçi İnönü bu «mütevâzi» taleplerinin esbâb-ı mûcibesi olarak Akdeniz ve Ege Denizi Adaları'nın Anadolu'nun emniyeti için taşıdıkları büyük ehemmiyet üzerinde durmuş ve bu mes'eleyi gerektiği şekilde tafsil eylemiştir. Fakat bu sözler, mevzuubahis adaların kayıtsız ve şartsız olarak Türkiye'ye iâdesini talep etmeyi gerektirecek bir mâhiyet taşıdığı halde İnönü bunların büyük kısmının Türkiye'nin emniyeti bakımından sâdece «askerlikten tecrid» edilmeleri talebini ileri sürmüş ve serdettiği esbab-ı mûcibeyi sâdece bu eksik ve yanlış talebe mesned ittihaz etmiştir. Halbuki İnönü'nün bu konuşmasına cevap veren İngiliz Başmurahhası Lord Gürzon sözlerinin sonunda:

«Askerlikten tecrid mes'elesine gelince bu, İmroz, Bozcaada ve Semâdirek hakkında Boğazlarla beraber görüşülebilir. Öbür adaların askerlikten tecridi mâkûl olamaz. Yunanistan bunları Anadolu'ya karşı harekâtında üs olarak kullanmamıştır» demiştir.

Lord Gürzon'un bu sözleri, **Venizelos**'un ortaya attığı bir yalanın tekrarından ibâret olup fiilî vâkıalarla mükemmel bir sûrette red ve cerh olunabilirdi. Hem de bu vesile ile Türkiye'nin, kendi emniyeti bakımından bunları talep etmesine ne kadar güzel bir esbâb-ı mûcibe teşkil ederdi.

Buna rağmen Lozan müzâkere zabıtları **İnönü**'nün sâdece çok küçük bir ada olan «M e i s A d a s ı» için çırpındığını[232] ve asıl ehemmiyetli olan Oniki Ada'yı kurtarmak için ise, hiçbir ciddî gayret göstermediğini açıkça ortaya koymaktadır.

Türkiye'nin stratejik zarûretlerini kavramayan ve Ege Denizi Adaları hakkındaki talepler için gerekli tarihî, hukukî ve hatta coğrafî bilgi ile mücehhez bulunmayan[233] bir murahhas hey'etinden daha fazla ne beklenirdi?. Bu murahhas hey'etinin ikinci başkanı sıfatıyla **Dr. Rıza Nur** Ege Denizi Adalarının ehemmiyetini kavrayamadığını bakınız kendi ağzıyla ne kadar güzel anlatmaktadır:

---

232 – Bkz: Lozan Zabıtları II. Takım, I. cilt, sh: 12 vd. 103 vd.

233 – **Dr. Rıza NUR**, Sûkomisyona havâle edilen adalar mes'elesinin görüşülmesi sırasında bizimkilerin bu adalara müteallik coğrafî malûmata dahi hakkıyle vâkıf olmadıklarına dâir calib-i dikkat bir beyanda bulunmaktadır:

«...Sûkomisyonda Limni bizim müşâvirler tarafından unutulmuş, Lord Gürzon komisyon celsesinde bu sebeple bizimle alay etmiştir. Hakkı var. Kendi menfaatimiz hususunda büyük bir gaflet edilmiş idi. Bu müşâvir de Tevfik (Reisicumhur kâtibi) idi.» (**Dr. Rıza NUR**– a.g.e. sh. 1014). Bu Tevfik, **Tevfik Bıyıklıoğlu**'dur. Bu husus Lozan medhiyecilerinden **Cemil Bilsel**'in kitabında bile itiraf edilmektedir. (Bkz: C. II, sh: 246).

«Birinci komisyonun diğer bir işi de Adalar Denizi'ndeki Adalar mes'elesidir. Bunların bir kısmı Yunanlılar'ın bir kısmı İtalyanlar'ın elinde, ahâli ekseriyetle Rum. Vâkıa Anadolu Sâhilleri için kaçakçılık ve eşkıyalık, iktisâdî vaziyet cihetiyle Adalar mühimdirler. Hatta Anadolu'ya tecâvüz için mükemmel üssülhareke olabilirler. Fakat Türkiye'de onları ne almak ne de sonra muhâfaza etmek kuvveti var. Deniz aşırı. Muhâfazaları büyük masraflar ister. Yalnız Çanakkale Boğazı'nın ağzını tıkayan bir iki adayı almalıyız ve alabilirsek kâr. Öbür tarafı uğraşmaya değmez. Yunan veya İtalya kimin elinde olursa olsun, bizde olmayınca kimde olursa olsun. İkisi de bize tecâvüz edecek mâhiyette ve hem de birinden alıp diğerine vermek de elimizde değil. Sâde buraları gayri askerî yapabilirsek fe nî'mel-matlûp!.. Zaten Boğazlar'ın karşısındaki üç adayı da bize iâde edeceklerini evvelce notada söylemişlerdi. Bu hususdaki siyâsetimiz bu idi. Bize «Meis Adası sâhilimize pek yakın olduğundan verilmesini» Rauf, Hükümet nâmına ısrar ile yazdı. Fakat bir ufak ve kayalık yermiş, neye yarayacak? İtalyanlar'a üstülhareke ise Rodos ve Kuş adasıdır. Burası o işe yaramaz. Bu adaların hepsi de Oniki Adalar'dandır. Bunları 1912'de Türkiye Uşi Muâhedesi ile İtalya'ya zaten vermiş. Bize şimdi burada tasdikinden başka çâre yok. Binaenaleyh kara sularımızdaki adaları aldık.»[234].

Bu satırları okuyan bir vatanseverin; «Aman yarabbi!.. Bizi kimler idâre etmiş!.. Zavallı Türk Milleti, senin hak ve menfaatlerini bu derecede nâzik bir devrede müdâfaa vazifesi kimlere verilmiş!..» diye feryad etmemesi imkânsızdır! Bu adaların «Türkiye'ye tecâvüz için mükemmel bir üssülhareke olabileceğini» söyledikten sonra: «Fakat Türkiye'de onları ne almak ne de sonra muhâfaza etmek kuvveti var. Denizaşırı. Muhâfazaları büyük masraf ister!» diyen Dr. Rıza Nur'un böyle bir konferansta «İ k i n c i M u r a h h a s » olmasına mı, yoksa Millî Mücâdele gibi buhranlı bir devrede birçok bakanlıklarda bulunmasına mı şaşarsınız bilmem!.. Alınan

---

234 – Dr. Rıza NUR – a.g.e sh: 1013

birkaç kuruş yardım[235] mukabilinde «B a t u m»u «M o s k o v a M u â h e d e s i »yle Ruslar'a peşkeş çekişin âmili de hiç şüphesiz O'nun Adalar dolayısıyle ortaya çıkan bu zihniyetidir. Zira Moskova Muâhedesi'ni bir Türk murahhası sıfatıyle imza edenlerden birisi de yine kendisidir.

Hele şu «M e i s A d a s ı» için söylediklerine şaşmamak imkânsızdır. Hangi kafayla «f a k a t b i r u f a k v e k a y a l ı k y e r m i ş, n e y e y a r a y a c a k?» diyebilmektedir. Yine İnönü, – ehem, mühim mes'elesini anlıyamamak tarzında bir zaafını aksettirmiş olsa bile – burası için hiç değilse mücâdele etmiştir[236]. Fakat anlaşılmaktadır ki; bunu da kendi rey ve kanaatiyle değil Başvekil Rauf Orbay'ın tâlimatiyle yapmıştır. Zira, biraz aşağıda İnönü'nün de Lozan'dan sonra bu adaları tekrar kazanmak imkânı doğduğu halde stratejik zarûretlerden habersizliği yüzünden bu fırsatı nasıl kaçırmış bulunduğu görülecektir. Bu bakımdan O'nun da Dr. Rıza Nur'dan fazla bir ileri görüşe sahip olmadığı daha sonraki vâkıalarla ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Meis Adası'nı, kendiliğinden talep ve müdâfaa etmiş olamıyacağını kestirmek güç değildir.

Türk Murahhas Hey'etinin Ege Denizi Adaları hakkındaki telâkkî tarzının ne denlü bir cehâleti aksettirdiği, bu adaların stratejik ehemmiyetlerine ve bu ehemmiyetleri sebebiyle bugün Türkiye için arzettikleri nâzik duruma mütedâir «L o z a n S o n r a s ı» serlevhalı kısımda yer alan mülâhazalarımız okunduktan sonra çok daha iyi anlaşılacaktır.

Adalar hakkında Lozan Muâhedenâmesi'nde yer alan maddeler arasında bu cehâleti, gayri kabil-i inkâr bir durumda aksettiren asıl hüküm, bu muâhedenâmenin onaltıncı maddesinde müşâhede olunmaktadır. Gerçekten bu madde, Türkiye için her biri ayrı bir

---

235 – Bu yardımın da, binbir Moskof hilesine imkân bahşeden ve aslında efsâneden başka bir şey olmayan mahiyetini kavramak için bkz: Kadir MISIROĞLU - Moskof Mezâlimi C. I. İstanbul 1967 sh: 317 ve müt.

236 – Bkz: İnönü'nün Hatıraları, Ulus Gazetesi 3 Ekim 1968 tarihli nüsha ve Lozan Zabıtları II. takım I. cild; sh: 12 vd. 103 vd.

stratejik ehemmiyet taşıyan adalardan isimleri tadâd edilmiyenlerinin dahi Türk hâkimiyetinden çıkarıldıklarını umûmî bir şekilde beyan ve ifâde etmektedir. Ancak onbeşinci maddenin son fıkrasında «... **Asya sahilinden üç milden dûn mesâfede kâin adalar, işbu muâhedede hilâfına sarahat bulunmadıkça Türkiye hâkimiyeti altında kalacaklardır**» denilmektedir. Bu umûmî ve kayıtsız şartsız terke rağmen maddenin dercedilen bu son fıkrasına istinâden «**Dr. Şükrü Kaya**, Lozan Muâhedenâmesi'nin imzası üzerinden ondört yıl geçtikten sonra, hâlâ haritası yapılmamış olan Ege Denizi'nde sekizyüz elli küçük adaya bir emrivâki ile bir gecede bayrak çektirmişti.»[237].

Bunlar, hiç şüphesiz madden haritalarda gösterilmiyecek kadar küçük olan adacıklardı. Ancak muhakkak ki; stratejik ehemmiyetleri mesâhalariyle kıyas edilemiyecek derecede büyüktü. Esâsen Lozan Muâhedenâmesinin oniki ilâ onaltıncı maddeleri arasında yer alan hükümlerle Ege Denizi Adaları'nın haritada gösterilen ve isimleri mâruf olanları şu veya bu devlete peşkeş çekilmişti. Gerçekten bu maddelerde yer alan hükümlere göre:

1 – Bu adalardan sadece Çanakkale Boğazı'nın karşısında yer alan «İ m r o z», «B o z c a a d a» ve «T a v ş a n A d a s ı» bize bırakılmıştır (Madde 12).

Çanakkale Boğazı'ndaki trafiği kontrol mevkiinde bulunan bu adaların bize bırakılacağını bildiren müttefikler notası, «L i m n i A d a s ı»nı da ihtiva etmekteydi. Ancak alt komisyondaki askerî müşâvirimiz Tevfik Bıyıklıoğlu, bunu unutmuş ve bu sûretle koskoca bir adanın Yunanistan'a kaptırılmasına sebep olmuştur. Bu yüzden **Lord Gürzon**'un hey'etimiz mensuplarıyla alâkalı celsede alenen alay etmiş bulunduğundan evvelce bahsetmiştik.

2 – «L i m n i», «S e m â d i r e k», «M i d i l l i», «S i s a m», «S a k ı z» ve «N i k a r i a» Adaları üzerinde 13 Şubat 1914 tarihli «L o n d r a A n d l a ş m a s ı»yla tanınan Yunan hâkimiyeti murahhaslarımızca kabul edilmiş ve bu adalar Yunanistan'a

237 – **Nizâmeddin Nazif TEPEDELENLİOĞLU** – Asansör Vak'ası, Eni İstiklâl sh. 247

bırakılmıştır. Ancak Yunanistan'ın kendisine verilen bu adalar üzerindeki hâkimiyet hakkı «sulhun muhafazasını temin» maksadiyle birtakım tehdidlere tâbi kılınmıştır (Madde 13). Bunlar:

aa) Yunanistan bu adalarda hiçbir deniz üssü veya istihkâm tesis ve inşa edemiyecektir.

bb) Yunan askerî uçaklarının Anadolu sahilleri, Türk uçaklarının da bu adalar üzerinde uçmaları menedilmiştir.

cc) Bu adalarda Yunan askerî gücü, silâh altına alınıp mahâllinde talim terbiye edilecek olan normal miktarda olacaktır. Bu miktar, Yunan ârazisinde mevcut olan jandarma ve polis miktariyle mütenâsip bulunacak, yani Yunanlı'lar buralarda askerî yığınaklar yapamıyacaklardır.

Hiç şüphesiz Türkiye'nin emniyeti mülâhazasıyla konulan bu tahdidlere riâyet olunması nasıl sağlanacaktı? İşte bu husus, murahhas hey'etimizce düşünülmemiş ve bir kontrol mekanizmasına vücud verilmesi talebinde bulunulmamıştır. Bu sebepledir ki; –biraz ilerde anlatılacağı üzere– Yunanistan bugün, bu tahditlerin hepsini de ihlâl etmiştir.

3 – Lozan konferansı müzâkereleri sırasında İtalyan işgâlinde bulunan «Avstrohaleia», «Rodos», «Harki», «Sekar», «Panto», «Kasos», «Piskopis», «Misiros», «Kalimnos», «Leros», «Patnos», «Lipsos», «Sombiki» ve «İstanköy» Adaları ile bunlara tâbi olan adacıklar ve «Kastello» ile «Rizo» İtalya'ya bırakılmıştır. Türkiye bu adalar üzerindeki bilcümle hukuk ve müstenidâtından İtalya lehine tamamiyle ferâgat etmiştir (Madde 15).

c) Lozan Sonrası:

Lozanda sâdece Çanakkale Boğazı'nın giriş kısmı önündeki üç ada ile iktifa eden İnönü, Anadolu sâhillerine yapışık denecek derecede yakın adaları bile talep etmemiştir. Bunlardan meselâ bir, Sisam Adası'nın «Kuş Adası»na uzaklığı sadece sekizyüz metredir.

Bu adaların Türkiye'ye verilmek istenmeyişi -ihtimal ki- biraz da Türkiye ile Yunanistan arasında her bakımdan bir müvâzenesizliğe meydan vermemek içindi. Gerçi Ege Adaları'nın çok mühim bir kısmı Yunanistan'a verilmiş ve bu sûretle arzu edilen muvâzene Türkiye aleyhine bozulmuştu. Fakat bunlar üzerindeki Yunan hakimiyeti yukarıda izah edilen tahdidlere tâbi kılınarak bu muvâzene yine de nispeten korunmak istenmişti. Bir kısım adaların İtalya'ya bırakılması ise yine aynı mülâhazalarla Türkiye ve Yunanistan arasına -tâbir câizse- tampon bir devlet koymak arzusundan doğmuştur. Fakat Lozan'dan sonra hepsi de Anadolu sâhillerinden koparılmış birer kara parçası gibi duran bu adaları kurtarmak imkânı bir daha belirdiği halde bu fırsatı kaçırmak da Türk Milleti'ne yine İnönü'nün bir azizliği olmuştur!..

Gerçekten İkinci Cihan Harbi sonlarında Alman uçaklarının dalgalar hâlinde Ege Adaları'na saldırdıkları sırada adalar ve Yunanistan'da büyük bir açlık belirmiş ve bu sebeple Türkiye geçmişteki cinâyetlerini unutarak mağdur Yunanlılar'a sâmimi bir sûrette kucağını açmıştı. Bu sırada Orta Doğudaki İngiliz kuvvetlerine kumanda eden Mareşal **Hanry Maidland Wilson**'un harbten sonra yayınlanan raporunda bu durum açıkça ifâde edilmektedir:

«Zorluklar artınca Türkiye kıyısından temin olunan iâşe yolu, mümkün olduğu kadar geliştirilmişti. Esâsen bu yoldan, adalarda sivil halk için yiyecek temin olunmaktaydı. Fakat Türk makamları, askerî levâzımâtın da sevkine müsâade etmişlerdi.

Ekim sonlarında Eros Adası'ndan deniz veya hava yoluyla yaralı nakli, pek müşkül olmuştu. Türk Hükümeti, ağır yaralıların Bodrum'da hastahânelere yatırılmasına müsâade ettiği gibi, ameliyata muhtaç olan yaralıların da İzmir'deki Fransız Hastahânesi'ne gönderilmesini emretmişti.»[238].

Almanlar, işgâl ettikleri bu adalardan çekilmek mecbûriyetinde kalınca Yunanistan'da kedi, köpek yemeye kadar varan açlığı nazarı itibâre alarak sırf insanî mülâhazalarla bu adaları Türk Hükümeti'ne teslim etmek teklifinde bulunmuşlardır. Bu teklif, gelecekteki stratejik müdâfaa imkânlarımız bile kaale almadan, bu hususta

---

238 - **Orhan AYDAR** - Oniki Ada'yı İstiyoruz, Çağımız Dergisi sh: 3.

bir müzâkereyi dahi kabul etmeksizin, reddedilmişti. Buna dâir çeşitli şehâdetlerden sadece bir ikisini nakledelim:

«Yalnız adaları büyük bir gafletle elden kaçırmışız. Hele İkinci Cihan Harbi'nin sonlarına doğru ayağımıza kadar gelen bir fırsatı tepmişiz.

1942 yılına kadar Fethiye İl Genel Meclisi Üyesi olan sayın Süleyman Harmanlar, durumu bana bir mektupla aynen şöyle anlatıyor:

«1942 sonlarına doğru bir gün yüksek rütbeli üç Alman subayı ve bir sivil, Vâli İbrahim Edhem Akıncı'yı ziyâret ettiler. Şüphelendim. Onlar gittikten sonra vilâyet makamına gittim.

«– Hayrola Vâli bey, bu yüksek rütbeli Alman Subaylarının ziyâret sebebi ne?.»

«– Çok mühim» dedi. Oniki Ada Başkumandanı mektup göndermiş., Oniki Ada'yı size teslim edelim. Yalnız Yunanlılar dâhil, Yahudiler'e vermiyeceğinize dâir imza verin, dedi. Ben de acele Ankara'ya yıldırım telgrafı ile durumu bildirdim. Reisicumhur İnönü:

«– Bir karış yer istemeyiz! Bir karış da yer vermeyiz diye cevap verdi. Ben de içim sızlıyarak Almanlar'a durumu bildirdim.»[239].

Bu hususta gösterilecek pek çok şâhid vardır. Biz bunlardan sâdece birine daha yer verelim. Bu da Oniki Ada'nın Türkiye'ye yeniden kazandırılmasına müteâllik bu imkânın yüz kızartıcı bir miskinlikle değerlendirilemediği tarihten az bir zaman sonra Reisicumhur olan Celâl Bayar'dır. O'nun bu satırların yazarına şahsen anlattıklarına nazaran; kendisi 1950'de Reisicumhur seçildikten sonra Çankaya Köşkü'nde bir dolapta bu husustaki resmî vesikaları ihtiva eden bir dosya bulmuş. Bu dosyada şifreleri çözülmüş olarak Almanlar'ın Oniki Ada'yı Türkiye'ye teslim hususunda vâki teklifleriyle Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun bu teklifi o sırada Kars'ta bulunan İnönü'ye ulaştıran yazısı ve buna aldığı cevap bulunuyormuş. Saraçoğlu, İnönü'ye bu teklifi «y u r t t a s u l h c i h a n d a s u l h» prensibine istinâden ne kimseden bir karış yer talep etmek

---

239 – Adviye FENİK – Ya Şu Oniki Ada, Son Havadis Gazetesi (Kasım 1971).

ve ne de kimseye bir karış yer vermemek hususunda kararlı bulunduğumuzu beyan ederek cevaplandırmaya niyetli olduğunu bildiriyormuş. İnönü'den bu cevabın tasvib edilip edilmeyeceğini şifreli bir telgrafla soruyormuş. Dosya İnönü'nün muvafakatini bildiren cevabî telgrafı da ihtiva ediyormuş. Dâhili siyâset münakaşalarında kullanılmak üzere bu dosyayı merhum Menderes'e göndermiş. Esâsen Demokrat Parti hatiplerinin bazı konuşmalarında bu vesikalarda yer alan acı gerçeği birkaç defa bazı vesilelerle ifade etmiş oldukları herkesin mâlumudur.

Hakikaten 1950 seçimlerinde, iktidarın Oniki Ada mevzuundaki hatasını şiddetle tenkit eden seçmenlere karşı, eski bir C.H.P.'li olan Dâhiliye Vekillerinden **Şükrü Kaya** –belki kendisinin de aslen İstanköylü olması dolayısıyle– aynen şöyle söylemiştir:

«– Adalara çok yazık oldu. Bu noktaya arkadaşların ehemmiyetle ve defaatle nazarı dikkatlerini celbettim. Fakat beni dinlemediler.»

Lozan Muâhedenâmesi'yle Yunanistan'a verilen adalara ilâveten bir de İtalyan işgâlinde bulunan Oniki Ada'nın Yunanlılar'a kaptırılması, Türkiye'nin «E n e z»den «F e t h i y e»ye kadar tesbih taneleri gibi dizilmiş irili ufaklı müteaddid ada ile bir stratejik Yunan çemberi içine alınması neticesini doğurmuştur. Bu durum, Türkiye için son derecede hayatî bir tehlike arzetmektedir. Çünkü bir kere gelip geçen bütün Türk hükümetleri, Lozan Muâhedenâmesi'nin bu adalar üzerindeki hâkimiyet hakkının istimâlini tahdid eden hükümlerini hiçbir zaman mer'î kılamamışlardır. Lozan'da bu adaları talep etmek gerekirken sâdece askerlikten tecrid edilmelerinin öne sürüldüğü mâlûmdur. Ancak tuhafı şudur ki; bize verilmiyen adalar hakkında ileri sürülen bu talep evveliyetle onlar için değil de bize verilenler için kabul edilmiştir. Gerçekten Türkiye'ye bırakılan «İ m r o z» ve «B o z c a a d a»dan başka, «İ m r a l ı» hariç olmak üzere Marmara Denizi Adaları bile gayri askerî bir duruma sokulduğu halde, bu hüküm, her birisi bir düşmana kaptırılmış olan Ege Denizi Adalarına şâmil kılınamamıştır.

Bunun neticesi olarak bugün bir ahtapot gibi aziz vatanımızı batı ve güneybatıdan çevirmiş bulunan adalarda her gün «N a t o

Ü s s ü» diyerek yeni bir üs kurulmuştur. Şimdi, jet uçaklarına açılmış olan yenileri ile bu adalarda tam onbeş adet beynelmilel hava alanı inşa edilmiştir. Yunanlı'lar, bunların sivil ve turistik maksatlarla inşa edildiğini ileri sürmektedirler. Fakat inşaatın Yunan Hava Kuvvetleri'ne bağlı inşaat birliklerince gerçekleştirilmiş olması bu iddiayı kabule imkân bırakmamaktadır. Edirne sınırımıza birkaç kilometre mesafede bulunan Dedeağaç ve Kavala'daki en modern silâhlarla teçhiz edilmiş askerî alanlara ilâveten bir de kara sularımıza sâdece birkaç mil mesâfede bulunan «M i d i l l i», «İ s t a n k ö y» ve «R o d o s» gibi adalarda yenilerinin inşâsı, hiç şüphesiz Lozan Muâhedenâmesi'nin âşikâr bir sûrette ihlâli olduğu kadar, Yunanlılar'ın aziz vatanımıza karşı pek de iyi niyet beslemediklerinin yeni bir delilidir. Bu hava alanlarıyla askerî üslerin müstakbel bir harbde Türkiye'yi ne derecede güç şartlar içinde bırakacağını hesap edebilmek için bir kurmay subay olmaya ihtiyaç yoktur.

Yunanistan'la daima «N a t o» içinde beraber ve müttefik olarak kalabileceğimizi garantilemek de mümkün değildir. Esâsen bu imkânsızlığın alâmetleri daha şimdiden bile ortaya çıkmaya başlamıştır. Gerçekten Nato, Türkiye ve Yunanistan'daki bazı üslerini son zamanlarda terketmeye başlamıştır. Bu duruma ilâveten bugün Yunanistan Amerika'nın 20 Temmuz 1974 tarihli «Kıbrıs Harekâtı»mıza mâni olmayışına kızarak Nato'dan ayrılmış daha sonra da yeniden Nato'ya girerken buralarını hariç bırakmıştır. Türkiye de buna itiraz etmemiştir. Bu Nato üsleri bugün artık tamamen Yunan kontrolündedir. Her gün biraz daha artan silâh menzillerini hesaba katarsak bu hâlin Türkiye'nin müstakbel emniyeti bakımından taşıdığı nezâket daha da kolay anlaşılacaktır.

Bugün bütün Ege Denizi adalarında Yunan bayrağının dalgalanması, her vatansever Türk'ün yüreğini elemle sızlatmaktadır. Haritaya bakan bir ilk mektep çocuğu bile sâhillerimize âdeta bitişik görünen bir adacığı göstererek:

« – Bu da mı bizim değil?» diye sormaktadır. Buna verecek mâkul bir cevabı olan hiçbir muallim yoktur. Sekiz on yaşındaki bir vatan evlâdının bile millî gurur ve haysiyetine dokunan bu durumu, büyük edip Refik Halid Karay bakınız ne kadar güzel tasvir etmektedir:

«... Akdeniz'de bugün biraz da adasız olduğumuz için adsız kalmış vaziyetteyiz. Tarihimizin denizle alâkalı şeref yapraklarını çevirirken hepimizin yüreği burkuluyor. Mâzinin gurur hasretini bize Viyana kapılarından ve Mohaç Ovaları'ndan ziyâde Akdeniz Adaları'nın çektirdiğine şüphe mi var?

O adalar ki; anarken gözümüzün önüne deniz harblerinin korkunç azametiyle beraber âsûde ve dinlendirici manzaralar da geliyor. Keçilerin tırmandıkları kayalık yollar, ılık bir hava içinde sakız kokuları. Fakat kırağı damlalarının kendiliğinden elle tutulup, dişle ezilir hale gelmiş ışıldak sakızı.

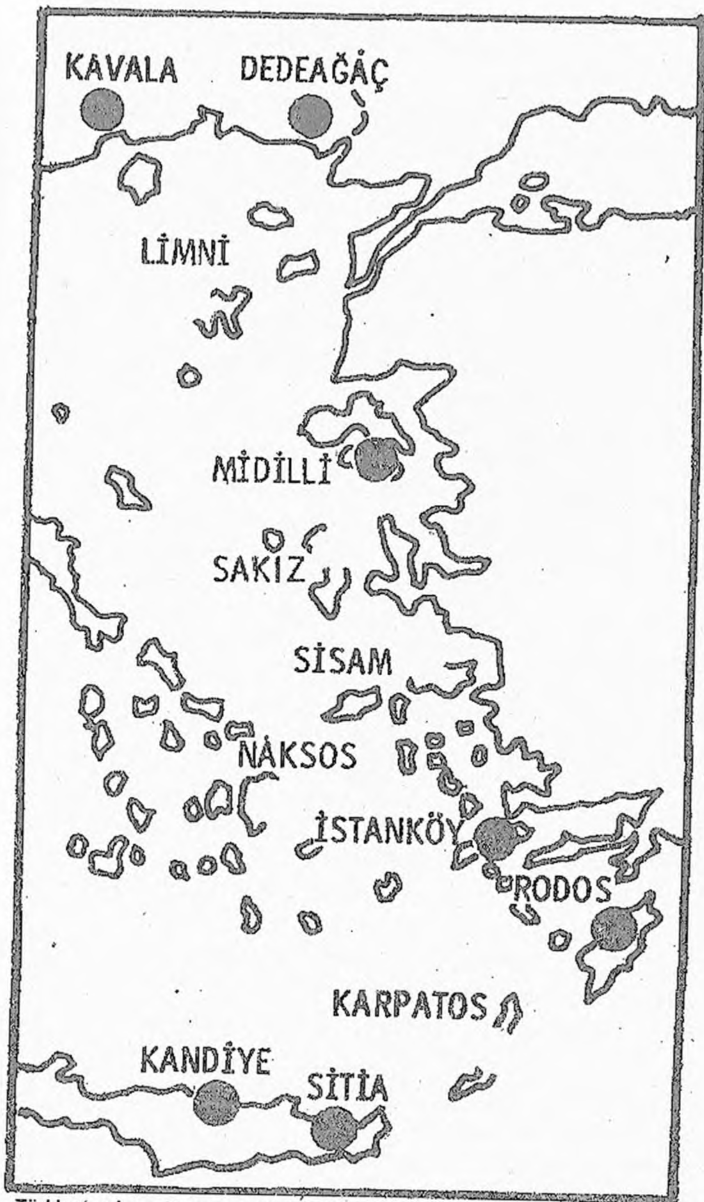
Millî şuur ve irâdeye dayanmıyan idârelerin bize kaybettirdiği Akdeniz adaları için Kıbrıs'ı vesile ederek bırakınız söyleşelim, hattâ bağıralım, haykıralım. Biz bunların birer birer elimizden gitmesine şâhid olmuş bir nesildeniz. Yenilerin kitap üstünde duydukları acıyı biz, bağrımızdan söküldükleri zaman duyduk. Yeri hâlâ sızlıyor.

Evet, siyâsî mahzurlar veya kaygular öne sürülmeden bırakınız bağıralım ve isteyelim! Bunun amelî bir faydası olmasa da hiç değilse kötü idârelerin kısacık bir zaman içine ne müthiş kayıplar sığdırabileceğini bir daha anlamamıza yarar. Nasıl yanmıyalım ki; o adalar Anadolu'nun denizde ndevam eden, deniz altından anayurda bağlı parçalardır ve onlardan bizi, bir vakitler altını üstüne getirdiğimiz koca Akdeniz'in şimdi beş on kürek boyu hiçten mesafeciği ayırmaktadır! Esâtirdeki «Tantal İşkencesi»[240] de bu değil midir?! Elinin altında, ağzının hizasında duran ve hakkı olan nimetten mahrumiyeti!..»[241].

---

240 - Yunan mitolojisinde yer alan bir işkence şeklidir. Efsâneye göre, güya tanrıların sofrasına kabul edilen Lidya Kralı, insanlara tattırmak maksadıyla o sofradan balözü ile ambrosia'yı (tanrıları ölümsüzleştiren gıda) çalmış. Sonra oğlunu boğazlıyarak bir ziyafette tanrılara yemek olarak sunmuş. Bunu derhal farkeden tanrılar O'na dehşetli bir cezâ vermişler. Şöyle ki:

Tantalos adındaki bu suçlu kralı tartaros denilen cehennemin en dibindeki bir havuza atmışlar. Bu havuzun kenarından meyve yüklü dallar sarkıyormuş. Zamanla açlık ve susuzluktan bunalan kral elini uzattıkça dallar kendisinden kaçıyor ve onları bir türlü yakalıyamıyormuş. Su içmek istedikçe de sular dudaklarından uzaklaşıyormuş. O derecede ki «Tantal İşkencesi» Batı edebiyatında, en şiddetli işkencelerin edebi bir remzi olarak yerleşmiştir.

Türkiye'ye karşı Yunan tehdidinin köprübaşı olmak üzere Nato Üssü diyerek inşa edilen askerî hava limanlarından bazıları.

İkinci Cihan Harbi sonlarında ele geçen bu fırsat, yalnız Ege Denizi Adaları'na müteallik değildi. Aynı şekilde Türk - Bulgar hududundaki haksızlığı düzeltmek imkânı da belirmişti. Gerçekten harb sonunda çekilen Almanlar'ın yerini Ruslar'ın alacağını çok iyi hesap eden o zamanki Bulgar'lar, Moskof boyunduruğu altına girerlerse bir daha asla kurtulamıyacaklarını hesap ederek hududlarını şanlı Türk Ordularına açmayı kararlaştırmış ve bu kararlarını Bulgaristan Türkleri'nden olan **Necmeddin Deliorman** vasıtasıyle Başvekil **Şükrü Saraçoğlu**'na ulaştırmışlardı.[242] Oniki Ada mevzuundaki gâfilâne tutumun bir benzeriyle mukabele gören bu teklifin ehemmiyeti kavranabilseydi 1950 yılından beri Türkiye'ye hicret ede ede hâlâ tükenmiyen Bulgaristan Türkleri'nin başlarına gelen binbir fâciaya – hiç şüphesiz – meydan verilmemiş olacaktı. Bu sûretle Lozan'dan sonra gerek Ege Denizi Adaları'nda ve gerekse Bulgaristan hududunda mümkün olan kazançlar yüz kızartıcı bir korkaklık ve miskinlikle tepilmiştir. Bu pasif davranışlarla bir taraftan Bulgaristan'ın «D e m i r P e r d e» gerisine itilişiyle sonuçlanarak Moskof tehdid çemberinin Türkiye'yi Avrupa yakasından dahi çevirmesine ve Yunan Megalo İdeasının Ege Denizi'ndeki kazançlarla bir merhale daha katetmesine sebep olunmuştur.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki; Ege Denizi Adaları, Lozan'da talep ve dâvâ edilmemekle kalınmamış bir de daha sonra ortaya çıkan bu gibi fırsatlardan istifade yoluna gidilmiyerek bunlar bir kere daha kaybedilmişlerdir! İnönü'nün Lozanda Millî Misak'dan yaptığı bol keseden bağışlamaları «B u n l a r ı k u r t a r m a n ı n e s â s e n m ü m k ü n o l m a d ı ğ ı» yolunda müdâfaa edegelmiş olan kalemşörler – her halde – bu son kayıp için bir bahâne bulamamış olmalıdırlar ki; bugüne kadar bunun üzerinde asla durmamışlardır. Fakat bu kaybın Türkiye'nin müstakbel müdâfaa imkânlarını son derecede zaafa uğrattığı inkâr kabul etmez bir

---

241 – **Refik Halid KARAY** – Tantal İşkencesi, Tan Gazetesi 19 Aralık 1948 Tarihli Nüsha.

242 – Bu teklifin ne derecede ciddî olduğunu ve fiilen mümkün bulunup bulunmadığının geniş ve hazin tafsilâtı için bkz: **M. Necmeddin DELİORMAN** – Çanlar Benim İçin Çaldı – İstanbul 1955.

gerçektir. Lozan Muâhedenâmesi'nin T.B.M.M. kürsüsünden en güzel bir şekilde tenkidini yapmış bulunan **Şükrü Kaya** daha o zaman:

«... Efendiler!... Lütfen Boğazlar'a hâkim Semâdirek, Limni, Midilli, Sakız ve Sisam Adaları'nın yeri neredesdir, haritayı alıp bakınız!.. Bu adalar Anadolu'dan kopmuş güzel parçalardır. Onlar yabancı ellerde oldukça bizim sâhillerimizde yaşamak hakkımız var mıdır?!.. (Yoktur sesleri). Bunlar Anadolu topraklarının karşısında sâbit donanmalardır! Dâima vatanın emniyetini tehdid eden şüphe bulutlarıdır!..»[243] demişti.

Bugün, Oniki Ada'nın da Yunanlılar'ın eline geçmesiyle **Şükrü Kaya**'nın işâret ettiği tehlike hiç şüphesiz çok daha büyümüş bulunmaktadır.

Fakat ne hazindir ki; bu devletin hârici siyâsetini yıllarca bu acı gerçekleri **Şükrü Kaya**'dan yirmi küsur yıl sonra dahi kavrayamayan kimseler sevk ve idâre etmiştir. Gerçekten bunlardan biri olarak bir zamanların değişmez Hâriciye Vekili **Tevfik Rüştü Aras** Oniki Ada'nın Yunanlılar'a intikâli mevzuubahs olduğu İkinci Cihan Harbi sonlarında İstanbul gazetelerinden birinde[244] yayınlanan «O n i k i A d a» serlevhalı yazısında, Rodos'ta mevcud küçük bir Türk azınlığı istisna edilirse bu adalar halkının tamamen Rum olduklarını ve pek fakir bulunmalarından dolayı ağır vergiler altında ezilmemeleri için askerlik v.s. mükellefiyetlerden berî kılınarak burada bir otonom mahallî idâre tesisini[245] ileri sürdükten sonra aynen:

---

243 - Zabıt Ceridesi.

244 - Bkz: Tan Gazetesi, 25 Temmuz 1945 tarihli nüsha.

245 - Gerçi İtalyanlar da Oniki Ada'da bir otonomi idâresi tesis etmişlerdi. Fakat bu defa dış siyâsetinde Yunanistan'a bağlı böyle bir idârenin çok kısa bir zaman sonra onların Yunanistan'a intikâline müncer olacağını kestirmek zor değildi. Esâsen **Dr. Tevfik Rüştü ARAS**'ın da otonomiyi bu neticeyi istihsal için düşünüp, ortaya atmış bulunduğu temas edilen makalesinden açıkça anlaşılmaktadır..

«Böyle bir otonomi şekli hâlinde, Oniki Ada halkından, Yunanistan'ın askerlik hizmetinde vazife görmek arzu edenlerin, gönüllü olarak Yunanistan'a gitmelerine, hiçbir şeyin engel olamayacağı açıktır. Oniki Ada halkının Yunanistan'a karşı besledikleri sevgiyi, icâbında Yunanistan'ın hizmetine koşma duygusunu pek tabiî görür ve hürmetle sayarım. Oniki Ada otonomisi, bu yerleri Yunanistan'dan ayırmak değil, Yunanistan'a «hür bir Oniki Ada» katmak olur. Oniki Ada halkı için dâhilî ve hâricî işlerini müstakil olarak kendilerini idâre ettikleri takdirde Yunanistan'la beraber yürüyeceklerine göre, hürriyetleri için de Yunanistan'a katılmak demek olur ki, daha kıymetlidir.»[246] demekte ve ilâve etmektedir:

«...İngiltere ve Türkiye'nin İkinci Cihan Harbi'nde en çok ızdıraba uğrayanların ilk sırasında bulunan Yunanistan'ı memnun etmeyi, her an hatırda tutacakları gibi, yirmi üç yıldan beri faşist İtalya'nın boyunduruğu altında çok azap çekmiş olan Oniki Ada halkının da, aydın bir istikbâle namzet olmasını düşüneceklerinden şüphe etmem.»[247].

Türkiye ve Türkler'den ziyâde Yunanistan ve Rumlar'ın menfaatlerini korumaya mâtuf olan şu sözleri söyleyenin bir Türk olabileceğine insanın inanası bile gelmiyor! Hâle bakınız ki; lâlettâyin bir vatandaş değil de yıllarca Türk Hâriciyesi'nin başında bulunmuş bir zat, Oniki Ada'nın Türkiye'ye verilmesi yerine Yunanistan'a nasıl olup da daha kolay intikâl edebileceğine dâir çâreler arıyor! Bu vâdide Adalar'ın fakir Rum halkı kadar Yunanistan'ı düşünüp tatmin etmeyi kendine vazife sayıyor. Sanki Türkiye'nin değil de, Yunanistan'ın Hâriciye Vekilidir. Bunun için de «Rodos'taki ehemmiyetsiz bir Türk azınlığı dışında ahâlinin tamamen Rum ve Ortodoks olması» keyfiyetine istinad ediyor. Nüfus, kâfi bir sebepse, sorsun bakalım, Batı Trakya için bizim hesabımıza böyle düşünecek lâlettâyin bir Yunanlı bulunabilir mi?.. Nasıl da; Adalar'ın Türkiye için taşıdığı hayâtî ehemmiyeti görmüyor?! Halbuki bu makalenin yazıldığı sırada çok yeni olan bir tek vak'a dahi bu ehemmiyetin

---

246 - a.y.

247 - a.y.

derecesini göstermeye kâfidir. İkinci Cihan Harbi'nin en kritik safhasında Almanlar Türkiye'yi tarafsız kalmaya zorlamak için bu adaları silâhlandırmış, Leros Adası'nı bir tecâvüz köprübaşısı olarak tahkim etmiş ve Rodos Adası'nda da alelâcele askerî üsler tesis etmişlerdi. Türkiye'nin Müttefikler safına geçmekteki tereddüdlerinin sebeplerinden biri de hiç şüphesiz bu Alman tehdidi idi. Bu yüzden Türk Hükümeti bir hayli endişeli günler geçirmişti.

Bu gibi yeni ve ibretli gerçeklere rağmen, hâlâ Adalar'ın stratejik ehemmiyetini kavrayamamak doğrusu izah edilebilir bir şey değildir. Fakat ne yazık ki, Türk Hâriciyesi'ni hep bu kraldan kralcı Yunan dostu Dr. **Tevfik Rüştü** misâli kimseler sevk ve idâre etmiştir!..

Adalar mevzuunda işâret edilecek diğer bir husus da şudur: Lozan Muâhedenâmesi'nin ondördüncü maddesinde Türkiye ve Yunanistan arasında kabul edilen mecburî ahâli mübâdelesinden «İ m r o z» ve «B o z c a a d a»da istisna edilmiştir. Halbuki İmroz Adası'na bu muâhedenâmenin akdinden çok az bir müddet evvel getirilip yerleştirilmiş onbin Rum vardı. Bunların ilk sâkin oldukları mahaller de Anadolu'da ahâlisi mübâdeleye tâbi olan yerlerdi. 9 Kasım 1922 tarihli celsede Yunan Murahhası **Kaklamenos**, bu iki adada nüfus ekseriyetinin Rumlarda olduğu iddiasında bulunurken bu gerçeği de itiraf etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Böyle bir itirafa rağmen bu adalardaki Rum ahâliyi –aynen İstanbul Rumları gibi– mecburî mübâdeleden hariç tutmayı izah imkânı yoktur. Esâsen bu mevzuda hangi hatâyı mâkûl sebeplerle izah imkânı var ki!..

Hakikaten bu adaları resmen talep etmeyip sâdece askerlikten tecrid edilmelerini istemekle işe başlamış, üstelik bu da temin edilememiştir. Buna mukâbil Türkiye'ye bırakılan –ikinci derecede ehemmiyetli– birkaç adacığın askersizleştirilmesi kabul edilmiştir. Sulhten sonra da Yunanlılar'ın bu adalar üzerindeki haklarını tahdid eden hükümlerin –Türkiye'nin emniyeti için hâiz bulun-

duğu ehemmiyet takdir edilemiyerek– mer'iyeti sağlanamamıştır. Üstelik başlangıçta İtalyan işgâlindeki Oniki Ada'nın bilâhare el değiştirerek Yunanlılar'a intikal etmesine seyirci kalınmıştır. Nihayet bunlar üzerinde kurulan «Nato Üsleri»nin gelecekte bize karşı da kullanılabileceği hesap edilemiyerek bu harekete Nato içinde karşı çıkılmamıştır. Yunanistan tekrar Nato'ya dönerken Adalarda, evvelce Nato üssü denilerek inşa edilmiş askeri tesislerin tekraren Nato emrine verilmesi sağlanamamıştır. Bu gafletler zincirinin daha nereye kadar uzayıp gidebileceğini kestirmek doğrusu imkânsızdır!..

Bütün bu acı gerçekler, Edirne Meb'usu **Mehmed Şeref Bey**'in T.B.M.M.'de Lozan Muâhedenâmesi hakkında aleyhdeki konuşmasından alınan şu cümleyi ne kadar doğrulamaktadır:

«... Bu millet kahramandır. Harb meydanlarında dâima kazanır. Fakat masa başında verir, verir, verir!..»[248].

d – Bugünkü Durum:

Ege Denizi ve orada yer alan adalar, Türkiye için bugüne kadar sâdece stratejik bir ehemmiyet arzetmekteydi. Fakat şimdi, deniz diplerinin hâiz bulunduğu yeraltı servetleri sebebiyle bu bölge, buna ilâveten bir de iktisâdî yönden ehemmiyet kazanmış bulunmaktadır. Zira sanayide ileri gitmiş kapitalist ülkelerin her gün biraz daha artan istihlâki, zaten son derecede mahdud olan petrol vesâir yeraltı maden kaynaklarının yakın bir gelecekte tamamen tükenmesi tehlikesini doğurmuş, bu durum da, dikkatlerin deniz diplerine çevirilmesine ve sondaj çalışmalarının «d a h a m a s r a f l ı d a o l s a» buralara kaydırılmasına sebep olmuştur. Bu çalışmalar ise, devletler arası hukuk sahasında **«kıt'a sahanlığı»** denilen oldukça yeni bir mes'elenin zuhuruna âmil olmuştur.

---

248 – Zabıt Ceridesi

Bu mefhum, bir kara parçasına sahib olan devletin bunun deniz içindeki bir kısım uzantısına veya devamına da sahib olması gerektiği görüşünden doğmuş ve bu kısma **«kıt'a sahanlığı»** (pleteau continental) adı verilmiştir. Bu tâbir devletlerarası hukukun ıstılahları arasına İkinci Cihan Harbi'nden sonra girmeye başlamıştır. Gerçekten A.B.D. buna dayanarak Meksika Körfezi üzerinde birtakım haklar taleb etmiştir.

Bir sâhil devletinin hâkimiyet hakkının denizde de sâhilden itibâren muayyen bir mesâfeye kadar devam ettiği kabûl olunmaktadır. Denizin bu kısmına **«kara suları»** denilir. On Sekizinci Yüzyıldan itibâren devletlere, kara sularını tâkibeden muayyen bir saha üzerinde de sınırlı birtakım haklar tanınmaya başlanmıştır ki, buna da **«bitişik bölge»** denilir.

Kıt'a sahanlığı bazan bir devletin kara sularının hatta bitişik bölgenin dışına dahi taşabilir. Esâsen kara sularının mesâfesi hususunda müstakar ve bağlayıcı bir devletlerarası kâide mevcud değildir. Bunu her devlet kendisi tâyin etmektedir.

Lozan Muâhedenâmesi'nin evvelce temas edilmiş olan 12. maddesinde:

«... Asya sâhilinden üç milden dûn mesâfedeki kâin adalar, işbu muâhedede hilâfına sarahat bulunmadıkça Türkiye hâkimiyeti altında kalacaklardır.» denildiğine nazaran Türkiye'nin kara sularını –hiç olmazsa zımnen– üç mil olarak kabul ettiğine hükmetmek kâbildir. Ancak bu mesâfe sonradan altı mile çıkarılmıştır. Ayrıca kara sularımızdan itibâren ilk altı millik mesâfe de «bitişik bölge» kabul edilmiştir.

Bilindiği gibi bitişik bölgede sâhil devletinin sınırlı bazı hakları vardır. Bu kısımda esas itibâriyle devletlerarası hukuk kâideleri tatbik edilir. Fakat kara suları ve kıt'a sahanlığı üzerindeki haklar, daha şümûllü ve mutlaktır. Aynı denizde sâhili olan iki devletin kara suları veya kıt'a sahanlıkları birbirine tedâhül edebilir. O zaman da bu hakların kullanılmalarından ihtilâflar doğabilir. İşte Ege Denizi'ndeki Türk-Yunan anlaşmazlığı bu mâhiyettedir.

Bu gibi yeni mes'elelerin hallini birtakım hukukî kâidelere bağlamak maksadıyla 1958 yılında Cenevre'de ilk defa olarak bir

deniz hukuku konferansı toplanmıştır. Bu konferans kıt'a sahanlığı mevzuunda şu esasları getirmiştir:

aa) Kara sularının dışına taşsa bile, sâhile bitişik deniz dipleri, iki yüz metre derinlikteki mesâfeye kadar olan saha veya üzerindeki suların derinliği tabiî kaynakların işletilmesine mâni olmayacak derecede bulunan deniz yatağı, kıt'a sahanlığıdır.

bb) Adaların da kıt'a sahanlığı vardır.

Türkiye bu anlaşmaya dâhil olmamış ve bu hususta tanzim olunan mukâveleyi imzalamamıştır. Zira bu kabul edilecek olsa bütün Ege Denizi, adaların kıt'a sahanlığı dolayısıyle Yunanistan'ın olacaktır. Ancak Cenevre mukâvelesi umûmî bir kaide vaz' etmiş, istisnâî durumlar için farklı esaslar konulabileceğini kabul etmiştir. Nitekim 1969 yılında Milletlerarası Adâlet Divanı, kuzey denizindeki kıt'a sahanlığı mevzuunda, bizim Ege Denizi'ndeki kıt'a sahanlığı talebimize uygun bir karar vermiştir. Nihâyet 1974 yılında Caracas'ta Üçüncü Milletlerarası Deniz Hukuku Konferansı toplanmıştır. Fakat mes'ele hâlâ halledilmiş değildir. Şimdi Türk Hükûmetinde bu ihtilâfı Lâhey Beynelmilel Adâlet Divânı'na havâle etmek temâyülü belirmiş ve bu yolda Yunanistan'a teklifte bulunulmuştur. Bakalım istikbâl ne gösterecek ve Lozan'da atılan yanlış adımların çilesini daha ne kadar çekeceğiz!..

II – HALEP VE HATAY

A – HALEP

a) Tarihdeki Mevkii:

Halep, tarihde çok parlak ve çok sönük devirler idrak etmiş en mühim yerleşme merkezlerinden biridir. Osmanlılar zamanında canlı bir ilim ve ticâret hayâtı vardı. Hudutları da bugünkünden çok daha genişti. Kamus-ul Âlâm, bugün artık Türkiye ve Suriye arasında taksime uğramış bulunan o eski Halep şehrinin coğrafî durumunu şöyle anlatmaktadır:

«Asya'daki Osmanlı vilâyetlerinin en büyüklerinden olup Suriye Kıt'ası'nın şimâl kısmı ile Anadolu'nun ve Cezire'nin birer küçük parçasından ibârettir. İskenderun Körfezi'nin altında, yani ce-

nup cihetinde bir miktar sâhili olup, iç tarafı şimâl ve cenuba doğru genişler. Garben Adana Vilâyeti ile ve Akdeniz'le, cenubî garbî cihetinden Beyrut ve Suriye Vilâyetleriyle, cenubî şarkî cihetinden Zor Sancağı ile, şimâli şarkî cihetinden Diyarbekir, şimâlen dahi Mâmure-tül Aziz ve Sivas Vilâyetleriyle muhat ve mahduddur.»[249].

Görüldüğü üzere bugün Türkiye'de bulunan Antep, Maraş ve Urfa vilâyetleriyle beraber bunların mülhakatı da Halep'in hududları içinde bulunmaktaydı. Bunlardan Urfa ve Maraş birer sancak[250], Antep ise Halep Merkez Sancağına bağlı birer kaza merkeziydiler. O zaman 86.600 kilometre karelik bir mesahaya sâhip bulunan Halep Şehri, idârî bakımdan 3 sancak, 21 kaza, 72 nahiye ve 3800 köy ihtiva etmekteydi[251].

Halep'in «M a d d î K a y ı p l a r ı m ı z» arasında ele alınışının sebebi şudur: Bu geniş vilâyetin bir kısmı Hatay'a diğer bir kısmı ise Türkiye'ye kalmıştır. Geri kalan büyük bir kısmı ise, yeniden hududlandırılarak devlet hâline getirilen bizim eski «S u r i y e V i l â y e t i»mize bağlanmıştır. İşte –ileride izah edileceği üzere– bu Suriye'ye bırakılan kısmının –hiç olmazsa kuzey kesiminin de– Türkiye'ye verilmesi Millî Misak'ımızın icaplarındandı.

Halep'in arazisinin büyük bir kısmı bozkırlardan ibârettir. Dört mevsimi bütün şümûlüyle idrak eden şehirde yazın harâret kırk dereceye kadar yükselir. Fakat şehrin etrafı oldukça mümbittir. Zira 380 metre yükseklikteki bir tepenin üzerine kurulmuş bulunan Halep'te Antep'ten doğru gelen «B a l ı k s u N e h r i» sâyesinde hiç susuzluk çekilmez. Şehrin ortasında 60 metre kadar yükseklikteki sun'î bir toprak yığınının üzerine inşa edilmiş tarihî bir «İ ç K a l e»si vardır. Anavatandan ayrıldığı sıralarda merkez nüfusu yüzelli bini aşan gâyet mâmur bir şehirdi. Beyaz kesme taştan yapılmış sağlam binaları ve pek çok tarihî eserleri vardır. Bunların bir çoğu Osmanlı zamanından kalmadır. Ancak şehrin ortasındaki Câmi-i Kebir bir Emevî eseridir. Bu, şehrin en büyük câmiidir.

---

249 – Bkz: Şemseddin Sâmî – Kamus-ul Âlâm, Halep Maddesi.

250 – «S a n c a k» Osmanlı idârî teşkilâtında «K a z a» ile «V i l â y e t» arasında mutavassıt bir yerleşme merkezini ifâde eder ve bunlara aynı zamanda «l i v a» da denilirdi.

251 – Tafsilât için bkz: Devlet-i Âliye-yi Osmaniye'nin Ahval-i Coğrafiye ve İstatikiyesi, İstanbul 1323 sh: 164 ve müt.

Eski kervan yollarının güzergâhı üzerinde bulunan Halep, tarih boyunca bir nev'î antrepo vazifesi görmüştür. Bu sebeple oldukça canlı bir ticâret merkezi hâline gelen şehir, zaman zaman bir hayli zenginleşmiş ve merkez nüfusu da üçyüz bini aşmıştır. Halep'in üzerinde bulunduğu yol önce «Ü m i t B u r n u»nun dolaşılması ve sonra da «S ü v e y ş K a n a l ı»nın açılmasına kadar en mühim bir ticâret yolu idi. Bu, Halep'te ticaretin yanısıra bazı sınâî gelişmelere de sebep olmuştur. Gerçekten Halep'in eskiden ipek kumaşları bütün Dünya'da pek meşhurdur. Dokumacılıktan başka camcılık da bir hayli gelişmişti. Çeşitli züccâciye eşyası yapılır ve Dünya'nın her tarafına sevk edilirdi.

Kavimlerin belli başlı göç yollarından biri üzerinde bulunması sebebiyle târih boyunca birçok işgâl ve istilâlara mâruz kalan Halep. Hazret-i Ömer zamanında fethedilerek İslâm ülkeleri arasına katılmıştır(663). Bundan sonra bir iki defa daha Araplar ve Bizanslılar arasında el değiştirmişse de sonunda kat'î olarak fethedilmiş ve Emevîler devrinde bir hayli imar edilerek belli başlı İslâm ilim ve kültür merkezlerinden biri hâline getirilmiştir.

Müslümanlar elinde istikrâra kavuşan ve bu sebeple bir hayli inkişâfa mazhar olan Halep, 1170 yılında büyük bir zelzeleye mâruz kalarak harab olmuş, fakat yeniden ve daha mükemmel bir sûrette inşa edilmiştir.

1402 yılından sonra Timur'un idâresi altına giren Halep, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlılar'ın idâresi altında Halep'te mensucat sanayiinden başka, dericilik, kuyumculuk, halıcılık, mobilyacılık, şekercilik, sabunculuk gibi birçok sanatlarda da büyük bir gelişme görülmüştür. Öyle ki; bir misâl vermek gerekirse istatistikler 1907 (1323) tarihinde Halep'te 2914 dokuma tezgâhı ile 52 boyahânenin mevcud bulunduğunu bildirmektedir[252].

Halep şehri Osmanlılar zamanında da bazı talihsizliklere uğramıştır. Bunların başında; 1832 yılındaki büyük kolera salgını ile hicrî 1238 tarihinde vukû bulup şehir nüfusunun yarı yarıya yok olmasını intaç eden müthiş bir zelzeleyi zikredebiliriz.

252 - a.g.e. sh: 167

Her şeye rağmen Birinci Dünya Harbi sonunda elimizden çıktığı zaman evvelce zikredildiği üzere merkez nüfusu yüzelli bin kişinin üzerinde bulunuyordu.

b) Kaybedilişi:

Halep, Birinci Cihan Harbi sonlarında daha ziyâde birtakım siyâsî entrikaların eseri olan «Yıldırım Ordular Cephesi»ndeki müthiş hezimeti müteakiben düşman işgâl ve istilâsına mâruz kalmıştır. **Yavuz Sultan Selim**'in «Merc-i Dâbık Seferi» üzerine elimize geçen Halep tam 402 yıl, Türk hâkimiyeti altında yaşamıştır. Halep'in işgâli tarihi 27 Ekim 1918'dir. Ancak, bu tarihte şehrin merkezine giren sadece Beşinci İngiliz Süvârî Fırkası olmuştur. Panik halindeki Türk kuvvetlerinin takibinde bulunan bir düşman birliğinin Halep merkezine dâhil olmuş bulunmasının topyekün Halep Vilâyeti arazisinin İngiliz işgâli altına girdiğini kabûle imkân vermiyeceği âşikârdır. Esâsen bu tarihten sâdece üç gün sonra -biraz da bu hezimetin tesiriyle- meş'um «Mondros Mütârekenâmesi» imza edilmiştir. Millî Misak'ımız bu mütârekenâmenin imzası ânında elimizde bulunan toprakları «asgari vatan» olarak kabul ettiğine göre Halep'in de zaferden sonra çizilecek Türkiye hudutları içinde bulunması gerekirdi. Hiç olmazsa vilâyet merkezinin bütün kuzey kısmı için böyle düşünmek şarttır. Zira malûm olduğu üzere Millî Misak, asgarî vatan hududlarını mütârekenin akdi anında ric'at eden ordularımızın fiilen bulundukları yerler olarak kabul etmektedir. Buna göre 30 Ekim 1918'de kuvvetlerimizin Halep merkezinin pek az kuzeyindeki «Müslimiye»de bulunduğu bütün Birinci Cihan Harbi kaynaklarınca sabittir. Burası bugün Halep'in bir banliyösü durumundadır. Zira Müslimiye, Halep şehir merkezine sâdece beş kilometre mesâfededir.

Üstelik bu hududun birtakım stratejik, beşerî ve coğrafî sebeplerle biraz daha güneyden geçirilmesini talep ederek Halep

merkezinin de hududlarımız içinde kalmasını temin gerekirdi. Bu durumda bütün Halep Vilâyeti'ni dâvâ etmenin dahi mümkün olabileceği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Çünkü Millî Misak'dan başka bir de Akdeniz sahilindeki Lazkiye'den Bahreyn'e kadar çizilecek bir hattın kuzey kısmının tamamen Türkler'le meskûn bulunduğunu iddiâ ve isbat gâyet kolaydı. Bunlar, bu bölgeye tâ Abbasiler devrinde başlayan kesif Türk muhâceretinin bakiyeleri ile **Yavuz Sultan Selim** Hazretleri'nin Şia tehlikesine karşı buraya yerleştirmiş bulunduğu Türkmen aşiretleridir. Üstelik Lazkiye'den Bahreyn'e kadar çizilecek farazî bir hattın kuzeyindeki Türk sekenenin iki kesâfet noktası vardır ki; bunlardan biri «K e r k ü k» diğeri de «H a l e p» dolaylarıdır. Gerçekten eski Halep vilâyetimizin bugün hududlarımız dışında kalan kısmındaki köy ve kasaba adları kâmilen Türkçe'dir. Buralarda oturan kimseler eğer tahsil görmemişlerse bir tek kelime Arapça bilmezler. Meselâ, «Y a z ı - b a ğ», «İ ğ d e», «K e f e r g â n», «Ç o b a n b e y», «D i k - m e t a ş» ve «İ k i D a m» gibi köy ve kasabaların isimleriyle ahâlisi baştan başa Türk'tür. Bugün Suriye idârecilerinin giriştikleri Türkçe yer adlarını değiştirmek ve ahâliyi sağa sola kaçırtmak gibi gayretler, bu bölgenin Türklüğünü silmeye asla kâfi gelmeyecektir. Fakat ne yazık ki; Suriye idârecilerine bu imkânı veren de yine biziz. Hakikaten Türkiye - Suriye hududlarının tesbit ve tâyininde tarihî gerçekler kadar stratejik ve beşerî icabların da çiğnenmesi ve bu sûretle Millî Misâk'ın zedelenmesi Lozan'dan bile evveldir. Şöyle ki:

Bu bölgeyi tâ Antep ve Maraş'a kadar önce İngilizler işgâl etmişler fakat çok az bir zaman sonra birtakım siyâsî sebeplerle bu işgâli Fransızlar'a terkederek daha doğuya çekilmişlerdi. İngilizler'in, Fransızlar'a karşı bir lütûf gibi gösterdikleri bu devir keyfiyeti aslında gâyet iyi plânlanmış bir oyundu. Zira Birinci Cihan Harbi'nin bu iki gâlip müttefiki arasındaki Musul petrolleri yüzünden sürüp gelen gizli bir anlaşmazlık vardı. İngilizler, Fransızları iktisâdî ehemmiyeti az olan Suriye ile tatmin edip avutmak ve pet-

rol mevzuunda atlatmak istiyorlardı. Bu maksadla Fransız askerî kuvvetlerinin işgali altındaki Suriye'ye yakınlığını ileri sürerek onları bu bölgedeki işgâli devralmaya dâvet ettiler. Ancak burasını tahliye etmeden önce de mahallî Ermeni komitecilerinin muayyen hareketlere girişmelerini plânlıyarak bir Türk-Fransız çatışmasının zeminini hazırladılar. Böyle bir çatışmanın Orta Doğu'daki Fransız kuvvetlerini yıpratacağını hesap etmişler ve bu tahakkuk ettiği takdirde ve onları Musul petrolleri üzerindeki taleplerinden vazgeçmeye zorlamanın daha kolay olacağını düşünmüşlerdir.

Nitekim hâdiseler İngilizler'in plânladıkları gibi gelişmiş, Maraş ve Antep havâlisinde Ermeni tecâvüzleri sonunda baş gösteren Türk-Fransız çatışması Fransız kuvvetlerinin büyük bir zâyiata uğrayarak yıpranmalarına müncer olmuştur. Bu İngiliz hilesini neden sonra fark eden Fransızlar, Türkiye ile anlaşma zemini aramaya koyulmuşlar ve bu maksadla eski nâzırlardan **Franklin Buyyon** (Boillion)u 9 Haziran 1921 tarihinde Ankara'ya göndermişlerdir. Esâsen, –belki de İngilizler'in Orta Doğu'daki Fransız menfaatlerine karşı yürüttüğü iki yüzlü siyâsetin fark edilmesinden dolayı –Fransız matbuatında Türkiye lehine birçok yazılar yayınlanmaktaydı. O kadar ki; bu hareket **Franklin Buyyon**'un Ankara'ya geldiği sıralarda «T ü r k T a r a f t a r l ı ğ ı» adıyla ifâde edilebilecek olan âdeta umûmî bir cereyan halini almış bulunuyordu. Gerçekten Anadolu'daki Millî Harekâta «K u v a - y ı M i l l i y e » adını takan ve bunu ilk defa kullanan da Fransız gazeteci ve fikir adamlarıydı.

Franklin Buyyon ile Ankara'da **M. Kemal Paşa**'nın da katıldığı birçok toplantı yapıldı[253]. Bu eski Fransız bakanına «M i l l î M i s a k » iyice anlatıldı ve ancak bu esaslar kabul edildiği takdirde bir anlaşma yapılabileceği bildirildi. **Buyyon**, daha önce Londra Müzâkerelerinde Millî Misak'tan bahsedilmemiş bulunduğunu, bu şimdi ileri sürülürse Fransız umûmî efkârının yeni yeni mes'eleler ortaya çıkarıldığına hükmedeceğini iddia etti. Hakikatte ise Millî Misak'ın birinci derecede Fransızlar'ı alâkadar eden «K a p i t ü l â s y o n l a r» hakkındaki hükmü sebebiyle bunu kabul etmek istemiyordu.

---

253 – Tafsilât için bkz: M. Kemal – Nutuk, Ankara 1927.

Bu görüşmeleri uzun uzun hikâye eden M. Kemal Paşa:

«... Mösyö Franklin Buyyon ile mühim ve tâli mes'eleler üzerinde günlerce ve günlerce görüştük. Netice olarak birbirimizi fikirleriyle, hisleriyle, meslekleriyle anlamak müyesser oldu zannederim. Fakat Fransa Hükûmeti ile Türk Milleti Hükûmeti arasında kat'î itilâf noktaları tesbit edebilmek için biraz daha zamanın geçmesi zarûri oldu. Neye intizar olunuyordu? İhtimal ki, Türk Milleti mevcûdiyetinin Birinci ve İkinci İnönü'den sonra daha büyük bir eserle teyid edilmiş olmasına. Filhakika Mösyö Franklin Buyyon'un katî karara iktiran ettirip imza eylediği Ankara İtilâfnâmesi Sakarya melhame-i kübrâsından otuzyedi gün sonra arzetmiş olduğum gibi 20.10.1921'de vücud bulmuş bir vesikadır.

Bu anlaşma ile siyâsî, iktisâdî, askerî ilh... hiçbir hususta istiklâlimizden hiçbir şey fedâ etmeksizin vatanımızın kıymetli parçalarını işgâlden kurtarmış olduk. Bu itilâfnâme ile millî emellerimiz, ilk defa olarak garp devletlerinden biri tarafından tasdik ve ifâde edilmiş...»[254] demektedir.

Halbuki «Ankara İtilâfnâmesi» Fransa'nın Türkiye'yi tanıdığını tazammun etmemekteydi. O zaman Fransız Hükümeti'nde vekil bile bulunmayıp sadece bir mebus olan Franklin Buyyon'nun imzaladığı bu vesika, bir sulh muâhedesi mâhiyetini taşımıyordu. Zira her şeyden önce Fransa, Türkiye ile İngiltere'ye rağmen münferid bir sulh muâhedesi akdedebilecek bir durumda değildi. Çünkü İngilizler, bütün müttefiklerine hâkim ve nâfiz olduklarını «Mondros Mütârekenâmesi»nin imzalanmasından itibaren her siyâsî faaliyette ispat etmiş bulunuyorlardı. Bu bakımdan Ankara İtilâfnâmesi'ni olsa olsa bir mütâreke hazırlık protokolü addetmek mümkündür. Esâsen daha birinci maddede «Yüksek âkit taraflar, bu anlaşmanın imzasından itibaren aralarında harb halinin nihâyet bulacağını beyan ederler» denilmekteydi.

---

254 - a.y.

Hâriciye Vekili **Yusuf Kemal Bey**, 1 Kasım 1921 tarihinde T.B.M.M.'de bu anlaşmanın iki taraf hükümetlerince tasvip edilmiş bulunduğunu beyan etmiştir. Dikkat edilirse bu ifâde «t a s v i b» keyfiyetinin iki taraf millî meclislerince değil de hükümetlerince olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekten bu anlaşma sonuna kadar ne T.B.M.M. ve ne de Fransız Parlamentosu'nda müzâkere ve tasdik edilmiş değildir. Ayrıca anlaşmaya bağlı bir ekte, bunun imza edildiği günden itibaren onbeş gün içinde hükümetlerce (yine hükümetlerce, meclislerce değil!..) tasvib edileceği beyan ve kaydedilmiştir.

Nitekim İngiliz Hâriciye Nâzırı **Lord Gürzon**'un 25 Kasım 1921 tarihli notasında: «**İtilâf, bir sulh muâhedesi değildir ve Ankara Hükümeti'nin ne hukuken ve ne de fiilen tanınmasını istilzam etmemektedir!**» denilmekte ve «**Fransa'nın müttefikleri ve bilhassa İngilizler'le sıkı bir anlaşma hâsıl olmadıkça Türkiye ile sulh akdetme yoluna gidemiyeceği**» bildirilmektedir. Fransa da cevâbî notasında bu görüşü teyid ve kabul etmiştir. Fransa'nın bu itilâfnâme ile Ankara Hükümeti'ni tanıdığı zehabına kapılarak Millî Misak'ı ihlâl eden bir vesikayı o hâliyle kabul etmek gerçekten büyük bir hatâ olmuştur. Zira artık Lozan'a Millî Misak'ı zaafa uğratan ve ondan bazı fedakârlıklar yapılabileceğini fiilen gösteren birtakım anlaşmaları kabul etmiş olarak gitmek mevkiinde kalıyorduk. Esâsen ileride «B a t u m» mes'elesi vesilesiyle izah edilecek olduğu üzere daha önce imzalanan 16 Mart 1921 tarihli «M o s k o v a M u â h e d e n â m e s i» Millî Misak'ın, ilk, «A n k a r a İ t i l â f n â m e s i» ise ikinci ihlâlini teşkil etmiş bulunuyordu. Bu mes'eleyi ele alan **Dr. Rıza Nur**, Moskova Muâhedenâmesi'ni imzalayan Türk murahhaslarından birisi de sanki kendisi değilmiş gibi aynen:

«**Meselâ Suriye'nin şimâlindeki Türkleri alamadık. Ne yapalım ki, Mustafa Kemal ile Yusuf Kemal'ın bizzat yaptıkları Ankara İtilâfnâmesi'nde verilmiş bitmiş, emrivâki olmuştu. Bununla Misak-ı Millî böğründen yaralanmıştı.**»[255] demektedir.

---

255 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh: 1114.

Ankara İtilâfnâmesi, gerçi Fransız işgâli altındaki bir kısım arazinin kurtarılmasını temin etmişti. Çizilen hudud, «H a t a y V i l â y e t i »nin kurtarılmasından önceki Türkiye-Suriye hududu idi. Bir de dokuzuncu madde ile Halep yakınında eskiden beri «T ü r k M e z a r ı » adıyla bilinen «C a b e r K a l e s i»ndeki türbenin muhâfazası da Türkiye'ye bırakılmıştı ki; bu hâlâ devam etmektedir. Fakat «H a l e p» ve «H a t a y» hâriç bırakılarak Millî Misak ikinci defa zedelenmiş oluyordu. Yine Hatay hiç olmazsa 1939 yılında kurtarılabilmiştir. Fakat vatancüdâlığı el'an devam eden Halep'in Millî Misak'a dâhil olduğu ve kurtarılması gerektiği T.B.M.M.'de cereyan eden müzâkerelerin tetkikinden de açıkça anlaşılmaktadır. Gerçekten Türk Murahhas Hey'etinin hareketinden önce Lozan'da tâkip edilecek hattı hareketi tesbit etmek üzere vâki olan müzâkerelerde ilk olarak söz alan İzmit Mebusu Sırrı Bey, Türkiye'nin güney hududlarına ve bunu tâyin eden Ankara İtilâfnâmesi'ne temas ederek demişti ki:

«Hudud, Misak-ı Millî'de muayyendir. Zaten bu Harb-i Umûmî milliyetler mes'elesi çıkarmıştır ki; Misak-ı Millî olmasa dahi yine Avrupalılar'ın ortaya koymuş oldukları bu kanun mûcibince bizim taleplerimize müracaat etmeleri lâzım gelir. Halbuki şimdiye kadar Hükümet-i Milliyemizin akdettiği bir ahidnâme vardır. Suriye ile olan itilâfnâmede Misak-ı Millî'nin icâbâtını yerine getiremedik. Misak-ı Millî icabınca bizimle beraber bir toprak ve bir idâre altında yaşamaları lâzım gelen birçok Türk ve Kürt vardır. Bunlar ise, bizim Misak-ı Millî'mizin icabâtına muhâlif olarak, Avrupalıların kabul etmiş oldukları milliyetler prensibine mübâyin olarak cenupta kalmışlardır. Yani bizden ayrı bırakılmışlardır. Ayrılmışlardır... Cenub hududunun tâyininde ve tahdidinde böyle gayr-i mantıkî ve gayr-i ilmî haller vâki olmuştur ki; onun muhafazasına imkân yoktur. Büyük kasabalarımızı bütün cenupta bırakmışlardır. Hududun tesbitinde âmil olacak milliyet düsturu olduğu gibi bir de coğrafya ve etnoğrafya birbirinden tefrik edilemez, bunların icâbâtı birbirine uygun olarak tatbik olunur. Birinin icâbâtını terk etmek, ötekisinin de terkini icab ettiriyor!.. Cenupta kalan hududumuzu hem milliyetin ve hem de coğrafyanın icabâtı veçhile tesbit etmek en büyük emelimizdir.

Bunu ehemmiyetle ve vazgeçilmez bir sûrette hey'eti murahhasamızın dikkate alması lâzım gelir. İşte arkadaşlar, hududumuzu bu ilmî tarif dâiresinde tesbit ettikten ve dahilde icrayı hükümet için kayıt ve şartlardan âzâde bir sûrette hâkimiyetimizi tesbit ettikten sonradır ki; memleketimizin tapusunu almış olacağız. Yoksa bunun noksanı olursa, bizim hâkimiyetimiz dâima bölünmüş bir vaziyet gösterir...»[256].

T.B.M.M.'sinin adı geçen celsesinde Türk murahhas hey'etinin Lozan'da tâkib edeceği hatt-ı hareketi tesbit için açılan müzâkerede rey ve mütâlâa beyan eden meb'usların hemen hemen hepsi de «A n k a r a İ t i l â f n â m e s i»ni tenkit etmiş, Millî Misak'a aykırı olarak çizilmiş bulunan Türkiye-Suriye hududundaki gayr-i tabiiliğin giderilmesi lâzım geldiği görüşünde birleşmişlerdir. Bunlardan Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey:

«Efendiler, şimdiye kadar takib ettiğimiz siyâset üzerinde bir an tevakkuf edersek gâyemizi muhil, zannedersem bir engel vardır. O ise Fransızlar'la akdettiğimiz muâhede değil, itilâfnâmedir. Mâlumunuz bu itilâfnâme zarûretlerin neticesidir. Zarûretler zâil olunca mâkûlâta ric'at etmek lâzım gelir.» dedikten sonra ilâve etmiştir:

«Efendiler, Fransızlar'la akdettiğimiz itilâfnâme, iğvicaclı, evet eğrü büğrü yollarla istiklâlimiz üzerinde tehdidkâr bir vaziyet almıştır. İtilâfnâmenin tesbit etmiş olduğu hududları bir kere daha nazar-ı dikkatinize arz ediyorum: Mardin'in, Nusaybin'in, Suruç'un, Kilis'in teneffüs cihazı olan bu hudud bütün memleketimizi, bu yurtlarımızı bütün mânâsıyla felcetmiştir. Aynı sûrette Urfa da, Antep de, Maraş da bundan mutazarrır ve müteessir olmuştur. Bu gayr-i tabiî hududun tevlid ettiği gayr-i tabiî coğrafi vaziyet, Nusaybin, Suruç, Kilis aşâirini mefluç ve meşkük, tehdidkâr bir âkıbete ilka ettiği mâlumdur. Salâhiye tarafında yaşayan insanları da âkibeti elim bir vaziyete ilka etmiştir. Efendiler!.. Mardin'in, Suruç'un, Urfa'nın iktisâdî hayâtı sönmeye mahkûmdur!.. Efendiler, umdemizi, gâyemizi, tâyin ve tahdid eden Misak-ı Millî'dir. Suriye'-

256 - Zabıt Ceridesi

ye tefrik edilen mahaller Misak-ı Millî hududları dâhilindedir!.. Hey'eti murahhasamızdan rica ederim. Suriye'ye, o mevhum Suriye'ye terkettiğimiz hududları kurtarsınlar!..»[257] diye feryat ediyordu.

Bolu Mebusu **Tunalı Hilmi Bey** ise Ankara İtilâfnâmesi ile Suriye'ye terk edilen hâlis vatan topraklarının o gün için gönüllerde vazgeçilmez bir emel, hâlinde yatan «İ z m i r»den daha büyük bir ehemmiyeti hâiz bulunduğunu belirterek:

«İskenderun Körfezi, Anadolu'nun ağzıdır. Tasavvur ediniz bir insan ağzı kapatılmış yaşayabilir mi? Yaşayamaz mı? Arkadaşlar; Türk İzmir için tutuştuk. Hissiyattan ayrılalım. İskenderun İzmir'den daha mühimdir. İskenderun muvâredâtı tâ İran'a kadar gider. İran'dan gelenler İskenderun'a kadar gelirler. İskenderun olmasa Anadolu, hele yalnız cenûbî Anadolu değil, şarkî Anadolu da kat'iyen yaşayamaz!..»[258] demiş ve müteâkiben de bu hududların düzeltilmesinde Fransızlar'ın anlayışlı davranacaklarına dâir ümid ve temennilerini izhar etmiştir.

Diğer birçok meb'us da aynı şekilde Ankara İtilâfnâmesi'nin bir muvakkat mütâreke olduğunu ve onun çizdiği hududların gayr-i tabiiliğini belirttikten sonra Türk Murahhas Hey'eti'nden bu gayr-i tabiî durumun düzeltilmesi için gayret sarf etmesini istemişlerdir. Bu arada bölge halkından gelen ve mâruz bulundukları felâketi ifâde eden telgraflar da meclis kürsüsünden okunmuş ve icabında birer vesika olarak kullanılmak üzere Türk Murahhas Hey'eti'ne tevdî edilmişlerdir.

Lozan'a, Türk Milleti'ni temsil eden meb'usların müşterek hissiyatını terennüm eden yukarıdaki konuşmaların akisleri kulaklarında olduğu halde giden İnönü, kendisine Meclisçe verilen tâlimata aldırış etmiyerek Türkiye-Suriye hududlarının tashihi talebinde asla bulunmamıştır! Bu mevzuudaki gayretlerini sâdece Ankara İtilâfnâmesi'nin diğer devletlerce de tasdikini sağlamaya hasretmiştir. Çünkü evvelce belirtildiği üzere bu ihtilâfnâme iki taraf meclislerince

---

257 – Zabıt Ceridesi

258 – Zabıt Ceridesi.

de tasdik edilmemiş olduğu cihetle –biraz da– muallâkta durmaktaydı. Bu durum onun tâdilini talep etmek ve bu sûretle Türkiye'nin güney hududlarındaki haksızlığı gidermek imkânını bahşettiği halde İnönü, havsalaya sığmaz bir gafletle bunu yapmamış ve sâdece onun konferansa katılan bütün devletlerce tasdikini istemekle yetinmiştir. Gerçekten o sırada Lozan Muâhedenâmesi'nin henüz son şeklini almamış bulunan metninin üçüncü maddesinde Türkiye Suriye hududları için «20 Ekim 1921 yılında akdedilen Türkiye Fransa anlaşmasının sekizinci maddesinde yazılı belli sınırlar» ibâresi bulunmakta idi. İnönü, burada Ankara İtilâfnâmesi'nin yalnızca sekizinci maddesinin değil de hey'et-i umûmîyesinin bütün devletlerce tasdik ve kabulünü temin etmek maksadı ile bu ibârenin şu şekle konulmasını teklif etmiştir:

«Bütün ekleriyle beraber mer'i kalan 20 Birinci teşrin 1921 tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın sekizinci maddesinde yazılı belli sınırlar...»

Lozan Konferansı'nda ikide bir Millî Misak'ı ileri süren İnönü, sanki adı geçen itilâfnâme ile Millî Misak'ın emrini yerine getirmiş imiş gibi bunun hey'et-i umûmiyesi itibariyle tasdikini sağlamak gayreti peşinde koşuyordu. Fransızlar'dan, Türk-Yunan Harbi henüz kat'î bir neticeye vardırılmamışken kurtarılabilen topraklarla iktifa ederek daha fazlasını talep etmemeyi izah, mümkün değildir. Maksad Fransızlar'la çatışmaktan sakınmak ise, bu asıl «kapitülâsyonlar mes'elesi»nden doğmaktaydı. Üstelik kapitülâsyonları sırf «ilga ettim!.» diyebilmenin psikolojik rahatlığını elde edebilmek için göze alınabilen bu çatışmadan «toprak talebi» gibi daha ehemmiyetli bir meselede niçin kaçınıldığını anlamak imkânsızdır. Maksat Lozan'da büsbütün başka mes'eleler için Fransız desteğini sağlamaksa bu zaten bilâhare de düzeltilmesi mümkün olan kapitülasyonlar etrafındaki ısrarımızdan dolayı çoktan elden kaçırılmıştı.

Birinci Encümenin 24 Nisan 1923 tarihli celsesinde ele alınan bu mes'ele hakkında Fransız Murahhası **General Pelle:**

«Fransa Hükümeti 20 Teşrin-I evvel 1921 tarihli Fransız-Türk İtilâfnâmesi'nin sekizinci maddesi ile tâyin olunan hudud» ibâresi-

nin «bil'umum ekleriyle birlikte mevki-i mer'iyette kalacaktır!» cümlesini tazammun eden Türk Hey'et-i murahhasası teklif-i tâdilisini kabul edebileceğini zannetmediğini[259] söyledi ve ilâve etti:

«Filvâki 20 Teşrini evvel 1921 itilâfı vekâleten «manda» idâresine tâbi Suriye arazisi mümessili sıfatıyla hareket eden Fransa ile Türkiye arasında akdolunmuş bir komşuluk itilâfıdır. Bu, bir itilâf-ı mahallîdir. Nitekim bunun böyle olduğu kendi metninde de nümâyandır. Fransa, bunun ahkâmını bitamâmihâ tatbik etmiş ve ona tevfik-i hareket etmeklikte devam etmeyi katiyyen murad eylemişti. Lâkin bu, Fransa ile Türkiye arasında bir iştir. Sekiz devlet arasında mün'akid bir muâhedenâmeye Ankara İtilâfnâmesi'nin teyidini mutazammın bir ibâre derci, o itilâfın mâhiyetini tağyire sebep olur. Zira bâdezin (bundan böyle) itilâfnâmede herhangi bir tâdil icra olunacak olsa, bu sekiz devletin rızasını tahsil etmek lâzım gelir. İmdi mevzubahs olan akd-i mahallî, bir sûret-i tesviyedir ki; her iki memleket bunu bilâhare tâdil edebilmekte menfaatdar bulunur»[260].

İnönü, General Pelle'nin bu itirazına karşı ilâvesini istediği ibâre ile yeni bir teklifte bulunmuş olmadığını bunun sâdece mevki-i mer'iyette bulunduğu **General Pelle** tarafından da kabul edilmekte olan bu anlaşmanın bir hususiyetini tasrih mâhiyetinde muâhedeye dercini istediğini beyandan sonra:

«Ankara İtilâfnâmesi'ne T.B.M.M.'si ve ne de Fransız Parlementosu'nca tasdik olunmuş değildir. Müteaddid devletler tarafından tasdik edilecek olan bir muâhedenâmede Ankara İtilâfnâmesi'nin bir madde-i münferidesinin zikredilmesi bu maddeye kuvvet izâfe ve ayni sened-i düvelinin diğer şurut ve ahkâmına zaaf iras eder. Mademki Fransa Hükümeti, Ankara İtilâfnâmesi'nin mûteberiyetine itiraz etmiyor, o halde ne için bunu söylememeli?»[261].

259 – Lozan Zabıtları II. takım, I. cild, sh: 6.

260 – a.y.

261 – a.y.

Bundan sonra karşılıklı olarak münakaşalar bir hayli daha devam etmiştir. **Pelle**, Fransa'nın kendi nâmına yapılan taahhüdler arasında fark gözetmediğini, bunlar arasında kıymetçe hiçbir fark olmadığını, bu sebeple de **İnönü**'nün ilâve etmek istediği ibârenin lüzumsuz bulunduğunu beyân etti.

İnönü, Ankara İtilâfnâmesi'nin bir küll olarak mütâlaası gerektiğini bu bakımdan onun sırf bir maddesinin değil hey'et-i umûmiyesinin tasdikini icap ettiğini, tasdik edilmemekle bir nevi muallâkta tutulduğu yolundaki beyanının cevapsız bırakılmış bulunduğunu söyledi.

Pelle, Fransa için bu tasdikin bir mandasına vekâleten yapıldığı için gerekli olmadığını Musul mes'elesinde ayrı bir anlaşma teklif edilirken[262] aynı mahiyette olan Suriye sınırlarının bütün devletlerce tasdikinde ısrar edilmesinin Türk Murahhas Hey'eti'nin tutumunda bir tezat teşkil ettiğini ileri sürdü. İngiliz ve İtalyan murahhasları da arka arkaya O'nu teyid eder mahiyette konuşmalar yaptılar. Tekrar söz alan **İnönü** bu anlaşmanın Türkiye ile Fransa arasında sulhün temeli olduğunu beyan ederek eğer sekizinci madde diğer devletleri alâkadar ediyorsa, öteki maddelerin de edeceğini ileri sürdü. **General Pelle**, buna cevaben sekizinci maddenin, öteki devletleri hududlara müteallik bulunması sebebiyle alâkadar ettiğini, diğer maddelerin ise sâdece Türkiye ile Fransa'ya müteallik bulunduğunu söyledi. **İnönü**, görüşünde ısrar edince, mes'ele hususî bir görüşmede halledilmek üzere ileriye bırakıldı.

26 Haziran tarihli celsede **General Pelle**, Türkiye'nin Lozan Muâhedenâmesi'nin üçüncü maddesinde yapmak istediği değişikliği hatırlatarak muâhedenâmenin mer'iyete girmesinden sonra, Fransa'nın Ankara İtilâfnâmesinin meriyette kalacağını ve Lozan Muâhedenâmesi'yle aynı hüküm ve kuvvette olduğunu teyid eden bir mektubu Türk Hey'etine vereceğini, Türkiye'nin de bu vaad mukabilinde olarak tadil teklifinden vaz geçtiğini bildirdi.

---

262 – Musul Mes'elesi için evvelce temas edildiği üzere İnönü tarafından İngilizler'e önce ayrı bir anlaşma teklif edilmişti. Bundan hiçbir netice elde edilemeyince umûmî müzâkerelerde ele alınmıştı. **Pelle** bunu kasdediyor.

Gerçekten bu mektup 24 Temmuz 1923 tarihinde Türk Murahhas Hey'etine tevdi edilmiştir. Bu sûretle İnönü'nün Ankara İtilâfnâmesi'ni bütün devletlere tasdik ettirmek hususundaki esâsen faydasız olan teklifi de gerçekleşmemiş oldu. Zira adı geçen mektup Ankara İtilâfnâmesi'nin Lozan Muâhedenâmesi'yle aynı kıymet ve kuvvette olduğunu beyan etmekte ise de bu beyan ve teyidin altında sâdece Fransızlar'ın imzası bulunuyordu. Esâsen başka türlü olmasına da imkân yoktu. Zira İnönü, hatâyı baştan işlemiş, hemen her vesileyle ileri sürmüş bulunduğu Millî Misak'ı, Halep, Hatay ve İskenderun'u hariçte bırakmak sûretiyle fâhiş bir şekilde ihlâl eden Ankara İtilâfnâmesi'nin –hazır tasdik de edilmemişken– tâdili yerine teyidi için boşuna çırpınıp durmuştur. Bu gibi siyâsî çekişmelerde hakkından fazlası istenmedikçe hak olunanın dahi garanti edilemediği hemen dâima müşâhede edilmiş olan bir gerçekken, daha ilk merhalede hakkının en asgarisini bile talep etmek dirâyetini gösteremeyen İnönü'nün bu tutumundan başka ne beklenebilirdi!

Dr. Rıza Nur ise bu mevzuda şunları söylemektedir:

«23 Kânunisâni celsesinde Gürzon cenup hududları mes'elesini mevzu-u bahsetti. Bu da Suriye ve Irak olarak iki kısımdır. Suriye Fransızlar, Irak İngilizler'le oluyor.

Suriye hududu mes'elesi daha kimse tarafından ağıza alınmadan Bompar acele: «Böyle bir mes'ele yoktur. Ankara İtilâfnâmesi'yle iki tarafça kabul edilmiş bir şeydir. Sade konferans bunu tasdiken zikreder.» dedi. Diyecek yoktu. Mustafa Kemâl ve Yusuf Kemâl bunu vaktiyle Frankien Bollion'un dolabına girerek kabul etmişlerdi. Halbuki orada İskenderun ve Belen taraflarında ehemmiyetli miktarda halis Türk vardı. Bunlar Adana'nın kurtuluşu savaşında da mühim rol oynamışlardı. Hürriyet haklarıydı. Fransızlar'ın hükmü altında kalmamak için çırpınıyorlardı. Bir şey yapamadık. Fransızlar onlara vermeği taahhüd ettikleri idarî muhtariyeti de vermediler. Güya memurları, muallimleri kendilerinden olacak. Türkçe'yi hükûmette, mahkemede ve mektepte kullanacaklardı.»[263]

---

263 – Dr. Rıza NUR – a.g.e. sh: 1028.

İnönü'nün yukarıda izah edilen hatalı tutumu, Ankara İtilâfnâmesi'yle atılmış olan yanlış adımın Lozan'da bir kere daha perçinleşmesiyle neticelendi. Fakat asıl hazin olanı şudur ki, Lozan Muâhedenâmesi'nin mer'iyetinden bugüne kadar Suriye'deki Türkler'in haklarını korumak için, ortaya çıkan fırsatları değerlendirmek istikâmetinde en küçük bir hareket görülmemiştir. Suriye kendisinden –biraz ileride anlatılacağı üzere– sırf ve ancak İngiliz desteği ile alabildiğimiz İskenderun ve Hatay'ı hâlâ haritasında göstermekte ve buralarını ele geçirmek için kendi efkâr-ı umûmiyesini sık sık tekrarladığı mitinglerle muteyakkız bulundurmaya devam etmektedir. Diğer taraftan da Türklük şuurunu köreltmeye çalışmakta ve bunun için hâlis Türkçe köy ve kasaba adlarını Arapçalaştırmakta ve bir tek kelime dahi Arapça bilmeyen Türkmenleri Arapça konuşmaya icbar etmektedir.

Gelip geçen Türk Hükümetlerinin zaaflarından istifâde ile en son olarak Ekim 1966'da Suriye'de yaşayan Türklerin gayr-i menkul ve hatta menkul mallarına el konulmuştur. Gerçekten 19 Ekim 1966 tarihinde Suriye Başbakanı Yusuf Zuayan ikinci bir emre kadar Suriye'de yaşayan Türkler'in malları üzerindeki her türlü hukukî muâmelenin durdurulduğunu bildirdiği zaman Türk Hükümeti buna karşı da ciddî bir harekete girişmemişti. Esâsen daha önce toprak reformu bahânesiyle müsâdere edilmiş bulunan Türkler'in gayr-i menkullerine karşılık Türkiye gerekli tazminatın ödenmesi talebinde bulunmuş ise de, Suriye buna cevap vermemişti. Nihâyet Türkiye'de yaşayan Suriyeliler'in malları üzerinde mukabil bir harekete teşebbüs edilmişse de bunların sahiplerinin çoktan ve bir hile olarak Lübnan tabiiyetine geçtikleri anlaşılmıştır. Türk Hükümeti, mukabele bilmisil imkânı bırakmayan bu hile karşısında da maalesef âciz ve çâresiz kalmıştır. Halbuki sadece Reyhanlı Kazâsı dâhilinde, hâlen Suriye'de oturan ve kendilerini hükümetleriyle anlaşarak Lübnan tabiiyetinde gösteren Arapların doksan beşbin dönüm arâzileri bulunduğu, bu vesile ile yapılan tetkikat sonunda ortaya çıkmıştır. Bunlar bu arazilerini kendilerine tahsis edilen husüsî bir kapıdan girip çıkarak bizzat işlemekte, mahsûllerini Suriye'ye götürmektedirler.

Suriye Arapları'nın Türkiye dâhilinde arazi sahibi bulundukla-

rı yer, elbetteki sırf Reyhanlı kasabası değildir. Güney hudutlarımızdaki civar şehir ve kasabalar da hep aynı durumdadır. Meselâ Türkiye'nin en mümbit arazisini hâiz bulunan «Amik Ovası»nın büyük bir kısmı da Suriye hudud kasabalarından biri olan «Harim»deki Araplar'a âittir. Suriyeliler bütün bu arazilerde hep aynı taktiğe başvurmakta ve Türkiye ise, Türk menfaatlerini korumakta ne yazık ki, dâima âtıl ve âciz kalmaktadır!..

B - HATAY

Lozan Muâhedenâmesi'nin imzalanmasından onbeş yıl sonra da olsa nihayet kurtarılmış bulunduğu için, Hatay üzerinde fazlaca durmayacağız. Bu sebeple O'nun Türklüğünü isbat eden gerçekleri aksettirecek bir Hatay tarihçesine[264] yer vermeyi de lüzumsuz addediyoruz. Gerçi –biraz da Türkiye'den kaçıp Suriye'ye yerleşen komiteci artığı Ermeniler'in tahrikleriyle –Müslüman Arap kardeşlerimiz ikide bir «H a t a y» ve «İ s k e n d e r u n» için mitingler tertiplemekte ve hâlâ buralarını resmen haritaları içinde göstermeye devam etmektedirler. Fakat bu gibi hareketlerin bugünkü Ortadoğu gerçekleri muvâcehesinde üzerinde durmağa değer bir ehemmiyet taşımadıkları âşikârdır.

Hatay mes'elesi dolayısıyla tebâruz ettirilmesi gerekli olan bir husus da, Lozan Muâhedenâmesi'nin, üzerinden onbeş yıl geçtikten sonra da olsa tashihe muhtaç bulunduğunun resmen kabul edilmiş olmasıdır. Üstelik bu revizyonist (tâdil edici) tutumun şampiyonu da, efsâneleştirilmiş şahsiyetiyle Lozan ve İnönü üzerine kanat germiş olan **M. Kemal Paşa**'dır. Gerçekten Lozan medhiyelerinin mesnedi, öteden beri **M. Kemal Paşa**'nın O'nu «S e v r S u l h P r o j e s i» ile mukayese mantığından hareketle ortaya koyduğu medihler olmuştur. Hakikatin sesi, hep Onun «y a n ı l m a z l ı ğ ı» efsânesiyle bastırılmak istenmiştir. Ne yazık ki; bu tutum hâlâ

264 - Hatay'ın kadim bir Türk beldesi olduğunun tarihi delillerini öğrenmek isteyenler yerli ve yabancı birçok kaynağa baş vurularak meydana getirilmiş olan şu esere müracaat edebilirler. A. Faik TÜRKMEN - Mufassal Hatay Tarihi, İstanbul 937.

devam etmekte ve **M. Kemal Paşa**'nın şahsî otoritesine istinâden Lozan'ın dokunulmazlığı korunmak istenmektedir[265]. Halbuki 1936 yılında imzalanan «Montrö Mukavelenâmesi» ile Boğazlar rejiminin ıslahı ve daha sonra da Hatay için bir mücâdele açılması, O'nun da başlangıçtaki medihler ve hatta «Yurtta sulh Cihanda sulh» prensibiyle tezada düştüğünü göstermekte değil midir?.. Lozan'ı kusursuz ilân edenler, bu iddiaları için **M. Kemal Paşa**'nın otoritesine sığınırken, O'nun bile zikredilen bu iki tâdil keyfiyeti ile asgarî iki kusuru kabul etmiş bulunduğunu farketmiyorlar mı?.. İşte biz de iddia ve isbat etmek istiyoruz ki; Lozan'ın eksik ve kusurları, tashih edilen bu iki husustan ibâret değildir. O'nun, fırsatlar elverdikçe düzeltilmesi gereken daha pek çok cihetleri vardır. Biz bugüne kadar bunları gösterdik ve göstermeye de devam edeceğiz! Vaz geçilmez bir vatan borcu addettiğimiz bu hizmeti ifâ ederken, bazı şahısların çoğu meddah bir edebiyat mahsulü olan itibarları zedelense de yolumuzdan dönecek değiliz!.. Bizden, hakikati şahsi, hatırlara fedâ ederek susmamızı isteyenler, vatan sevgisinin ne olduğunu bilmeyen eyyamcılardır. Bu gibi «rüzgâr gülleri» şunu bilmelidirler ki; yalanların barındığı «sırça köşk»ü sarsan, biz değiliz. Belki bizim lisan ve vicdanımızda makes bulan, acı gerçeklerin –dinamik olan hayat ve hâdiseler içinden– nihâyet kendilerini kabul ettirişlerindeki sihirli kuvvettir!.. Hiçbir yalanın bu tabiî kuvvet önünde ilânihâye tutunmasına imkân yoktur.

---

265 – Lozan elli yıldan beri dâima methedilmiştir. Onu ilk defa âfâkî bir tahlile tâbi tutan ve bu vasfıyla mevzuunda tek olan bu eserin birinci cildi 5816 sayılı «Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun»a istinaden toplattırılmıştır. Daha önce onun birinci basımı üzerine Ulus Gazetesinde neşredilen bir seri yazı da bizi hep **M. Kemal Paşa** düşmanlığı ile tenkit ve hatta tehdid yolunu tutmuştu. Birinci cildin ilâveli ikinci basımının giriş kısmında tahlili yapılmış olan bu tenkitlerin nasıl ilmî gerçekler yerine hissiyata istinat ettiğini ibretle müşâhede için bkz; **Cihat AKÇAKAVALIOĞLU** – Lozan, Ulus Gazetesi 25 Şubat - 3 Mart 1966 tarihleri arasında neşredilen tefrika.

Hatay da, aynen Halep gibi Millî Misak'a dâhildir. Düşman işgâl ve istilâsına «M o n d r o s M ü t â r e k e n â m e s i»nden sonra mâruz kalmış ve elimizden çıkmıştır. Fakat O'nun kaybı da, yine Halep gibi önce 20 Ekim 1921 tarihli «A n k a r a İ t i l â f n â m e s i» ile gerçekleşmiş, sonra bu kayıp, Lozan'da da bir kere daha teyid olunmuştu. Bu bölgeyi Fransızlar'a terk ederek Millî Misak'ı çiğneyen adı geçen anlaşmaya kadar yerli halk, aynen Maraş ve Antep'teki gibi silâha sarılmış ve bir Milis cephesi kurmuştu. Fakat Ankara İtilâfnâmesi'nin imzalanması, onları anavatanın desteğinden mahrum bırakmıştı. Bu duruma mâni olmak için daha **Frankilin Buillion** ile müzâkerelerde bulunurken, Ankara'ya **Tayfur Sökmen** riyâsetinde bir heyet göndererek dert ve davâlarını aksettirmişlerdi. Kendilerine bizzat **M. Kemal Paşa** tarafından:

«Hatay esasen Misak-ı Millimiz hududları içindedir. Bu itibarla, Hatay'ın yapmakta olduğu müsellah mücâdeleyi, adım adım takip etmekteyiz. Bu sefer tamamen kurtaramazsak dahi ora için Fransızlar'dan mümtaz ve muhtar bir idâre temin ederiz. Gider çalışırsınız...»[266] denilmiştir.

Bu cümleler göstermektedir ki; daha o zaman bile, H a t a y ' ı dâvâ etmek yerine, Fransızlar'ın burada «m ü m t a z v e m u h t a r» bir idâre kurmalarını talep etmek yolu tutulmuştu. Gerçekten de, Ankara İtilâfnâmesi'yle Hatay için ancak bu netice sağlanmıştı. Fakat, Fransızlar, muhtar bir idârenin icaplarını hiçbir zaman yerine getirmemişlerdir.

İngiliz siyâsetini çok iyi bilen ve Orta ve Yakındoğu'da Mondros Mütârekenâmesi'nin akdinden itibâren su yüzüne çıkmış bulunan Fransız - İngiliz rekabetinin neticesini kestirmekte güçlük çekmeyen **M. Kemal Paşa** 1923 Mart'ında Güney Bölgesinde bir yurtiçi seyâhatine çıkmıştı. Adana'da kendisini karşılayanlar arasında baştan başa siyahlara bürünmüş dört hanım vardı. Bunlar ellerinde «A n t a k y a - İ s k e n d e r u n» yazılı bir levha taşıyorlardı. Bu levhanın önünde duran bir genç kızın, Hatay dâvâsını dile getiren bir konuşmasını dinleyen **M. Kemal Paşa:**

---

266 - **Tayfur SÖKMEN** - Atatürk ve Hatay, Yeni Tarih Dünyası C. I, sh:7.

«Kırk asırlık Türk yurdu ecnebi elinde kalamaz!..»[267] demişti.

İngilizler'in, Fransızlar'ı eninde sonunda Ortadoğu'dan çıkacaklarını kestirmek o sırada hiç de güç değildi. Buna rağmen, Hatay dâvâsı etrafındaki çalışmalar, tâ 1936 yılına kadar T.B.M.M.'de Antalya müstakil meb'usu olarak vazife gören Tayfur Sökmen'in şahsî faaliyetlerine münhasır kalmıştı. Tayfur Sökmen, Hatay'ın düşman işgâl ve istilâsına mâruz kaldığı yıllarda girişilen silâhlı mücâdelenin elebaşılarından biriydi. Bu mücâdelede Fransızlara ağır kayıplar verdirmiş ve bu yüzden de gıyâben idâma mahkûm edilerek mallarına el konulmuştu.

1936 yılına gelindiğinde, Fransa'da büyük bir iktisâdî sıkıntı baş göstermişti. Bu durum kısa zamanda, Fransız müstemlekelerinde de çeşitli huzursuzlukların çıkmasına yol açtı. Bundan istifâde etmek isteyen Suriyeliler «İstiklâl» isteğiyle harekete geçtiler. Gerçekten de Eylül ayında Paris'te iki taraf arasında müzâkerelere başlanıldığı duyuldu.

Bu sırada İstanbul'da faâliyette bulunan «İskenderun ve Antakya Muâvenet-i İçtimâiye Cemiyeti» isim değiştirerek «Hatay Hâkimiyeti Cemiyeti» nâmıyla faaliyetlerini arttırdı. O zaman hudud üzerinde bulunan «Dörtyol» da cemiyetin bir şûbesi açıldı. Burada Tayfur Sökmen «Hatay'ın Fransa'dan isteklerini dile getiren» bir konuşma yaptı. Bu sûretle, mes'ele ilk defa olarak ortaya atılmış oldu.

1936 Yılı Meclis açış konuşmasında bir vesile ile bu mes'eleye temas eden M. Kemal Paşa da:

«... Bu sırada milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca mes'ele, hakiki sahibi öz Türk olan İskenderun - Antakya ve havâlisinin mukadderâtıdır. Bunun üzerinde ciddiyet ve kat'iyetle durmaya mecburuz.» [268] dedi.

---

267 – Tafsilât için bkz: Bu seyahati Anadolu Ajansı muhabiri olarak takib eden İsmail Habib SEVÜK'ün ajans bülteni ve gazetelerde çıkan yazısı – HAMDİ SELÇUK – Hatay'ın O Günleri, İstanbul 1971, sh. 19 vd. – Hasan Rıza SOYAK – Son Hizmeti, Hayat Mecmuası İstanbul 1966 nu. 46. ve Atatürk'ten Hatıralar İstanbul 1973 sh: 546 vd.

268 – Zabıt Ceridesi.

Mes'ele bu sûretle hararetlenince Fransızlar'la Ankara İtilâfnâmesi'nin Hatay için tâyin ettiği «m u h t a r i y e t» esaslarını görüşmek üzere bir müzâkere başladı. Önce Antakya'da bir Türk Başkonsolosluğu tesis edildi, sonra da Ankara İtilâfnâmesi'nin Hatay'a müteallik hükümlerinin tavzih ve tatbiki işi müştereken «C e m i y e t - i A k v â m M e c l i s i»ne havâle edildi. Biz, Hayat'a istiklâl verilmesi talebinden bulunduk. Dikkat edilirse hâlâ bize verilmesini talep etmeye cesaret gösteremiyorduk!..

«C e m i y e t - i A k v â m» her şeyden önce nüfus ekseriyetinin Türkler'de mi, yoksa Araplarda mı olduğunu tesbit için mahallen bir seçim yaptırmaya karar verdi. Fakat bu işi yürüten hey'et mensupları dürüst hareket etmediler. Bölge Türklerini mezhep farklarıyla «eskiden beri orada oturan» ve «sonradan gelip yerleşenler» gibi birtakım indî kıstaslarla tefrik ederek, ırkdaşlarımızın çoğunu Türk nüfus miktarı dışında bırakma yoluna saptılar. Bu gibi kasdî hareketlerle nüfus ekseriyetinin Araplarda olduğu ve halkın çoğunlukla Suriye'yi istediği neticesini çıkarmaya çalıştılar. Buna itiraz etmemiz yüzünden hava elektriklendi ve bir ara müzâkerelerin kesilmesi tehlikesi bile belirdi[269].

Hatay mes'elesindeki kararlılığımızı belirtmek maksadıyla manevra bahânesiyle bir kısım birliklerimizi güneye kaydırdık. **M. Kemal Paşa** da Hatay istikâmetinde seyahate çıkarak 10 Mayıs 1938 de Mersin'e vardı. Aslında sadece bir gözdağı vermek maksadına bağlı [270] olan bu harekete ilâveten Fransızlar'ı, İngilizler'le korkutmaktan da geri kalmadı. Bu gerçeği Hatay mes'elesiyle yakinen alâkadar olan **M. Kemal Paşa**'nın Umûmî Kâtibi **Hasan Rıza Soyak**'ın adı geçen tefrikasından alınan şu bir iki paragraf çok güzel bir surette ortaya koymakta ve bu mevzuda nasıl olup da kahraman kesilebildiğimizin gerçek sebebini dolayısıyle açıklamaktadır:

---

269 – «C e m i y e t - i A k v â m»ın Cenevre'deki merkezinde cereyan eden bu müzâkerelerin tafsilâtı için bkz: **Hasan Rıza SOYAK** – a.g.t. ve a.g.e. sh: 560 vd.

270 – Hatay mes'elesini, **M. Kemal Paşa**'nın şahsî bir dâvâ telâkki edilecek derecede bizzat benimseyerek hallettiği yaygın bir kanaat ise de bunun aksini söyleyenler de vardır: «... Kaldı ki; bugün ancak üç beş kişinin bildiği bazı çok esrarlı sebeplerden ötürü bizzat Atatürk ve Hatay'ın müstakil devlet olarak politika alanında kalmasını istemekteydi. Hikâyesi uzun ve bir hayli çapraşık işlerdir bunlar...» (**N. Nazif TEPEDELENLİOĞLU** – Tayfur Sökmen İsyanı, Yeni İstanbul Gazetesi 7 Kasım 1966).

«... Atatürk, Fransız Büyükelçisi Mösyö Ponceau'ya Hatay mes'elesinin şahsî dâvâsı olduğunu, Ankara'da sergi evinde (şimdiki opera binası) bir baloda, masasında Romanya Başvekili Tataresco ve Balkan Devletleri erkânı reisleri ile İngiliz Büyükelçisi olduğu halde, söylemişti. Konuşmalarında tercümanlığı Ruşen Eşref Ünaydın yapıyordu. İkinci Türkiye ile Fransa arasındaki an'anevî dostluktan, 1789 Fransız İhtilâli'nden ve İnsan Hakları Beyannâmesi'nden bahsettikten sonra, demişti ki:

Ben muhterem milletinizin ve şerefli ordunuzun kudretli vasıflarını takdirle bilirim. Bu şuurla ona ben dostluk elimi uzatmak istiyorum, o da benim dostluğumun değeri olduğunu bilmelidir. Buna ayni ehemmiyetle mukabele etmelidir. Bakınız benim kendi dostluğumun yanında, bütün şu etrafımda gördüğünüz şanlı ve mümtaz şahsiyetlerin temsil ettikleri şerefli kuvvetlerin, Balkan Paktı ve Sâdâbat Paktı kuvvetlerinin kıymetli, kudretli ve muazzam dostluğu var... Bunun önemini devletinizin anlamaması ve benim talebimi reddetmesi ihtimalini tasavvur etmiyorum. Ben toprak büyütme ihtimalini tasavvur etmiyorum. Ben toprak büyütme dileklisi değilim; barış bozma alışkanlığım yoktur, ancak muâhedeye dayanan hakkımızın isteyicisiyim. Onu almadan edemem, büyük Meclisin kürsüsünden milletime söz verdim: «Hatay'ı alacağım!» dedim. Milletim benim dediğime inanır, sözümü yerine getirmezsem onun huzuruna çıkamam. Ben şimdiye kadar yenilmedim, yenilmem, yenilirsem bir dakika yaşayamam. Bunu bilerek ve sözümü behemehal yerine getireceğimi düşünerek benim dostluğumu lütfen iş'ar ve teyid ediniz!...»

Sonra yanındaki Sör Percy Loraine'in (İngiliz Büyükelçisi) omuzunu okşayarak:

«Bakınız muhterem İngiliz meslektaşınız benim bütün düşüncelerimi iyi anladı, benimle tam dost oldu. Sorunuz, öyle değil mi? Ben sizinle de dost olmak istiyorum. Şerefinize!...» deyip Fransız Büyükelçisini ve herkesi içmeye dâvet etmişti.

Atatürk'ün ilk anlarda her yerde, bilhassa Fransa'da büyük telâş ile heyecan uyandıran hareket ve hassasiyeti, sinirler yatışınca, ilgilileri, daha ciddi, güven verici usullerle mü-

zâkerelere devam etmek kararına vardırmıştı. Artık mes'ele az zamanda, mutlaka bir hal sûretine bağlanmak isteniyordu.

Bu sûretle hareket, asıl hedefine varmış oluyordu. Ayrıca, başta İngiltere olmak üzere iki tarafın dostu olan devletler de müspet ve âdil bir hal çâresi bulmak yolunda faaliyete geçmişlerdi. Şükranla ifâde etmeliyim ki; bu iyi niyetli faaliyetin sonradan elde edilen mes'ud netice üzerinde çok önemli ve yapıcı tesir olmuştur...» [271].

Hasan Rıza Soyak, Hatay mes'elesinin hallinde «İ n g i l i z d e s t e ğ i »nin böyle siyâsî gösterilerden maada bir de ihtilâfın asıl hâl mercii olan «C e m i y e t - i A k v â m M e c l i s i»nde oynadığı müteessir rolü âdetâ ifşâ edercesine:

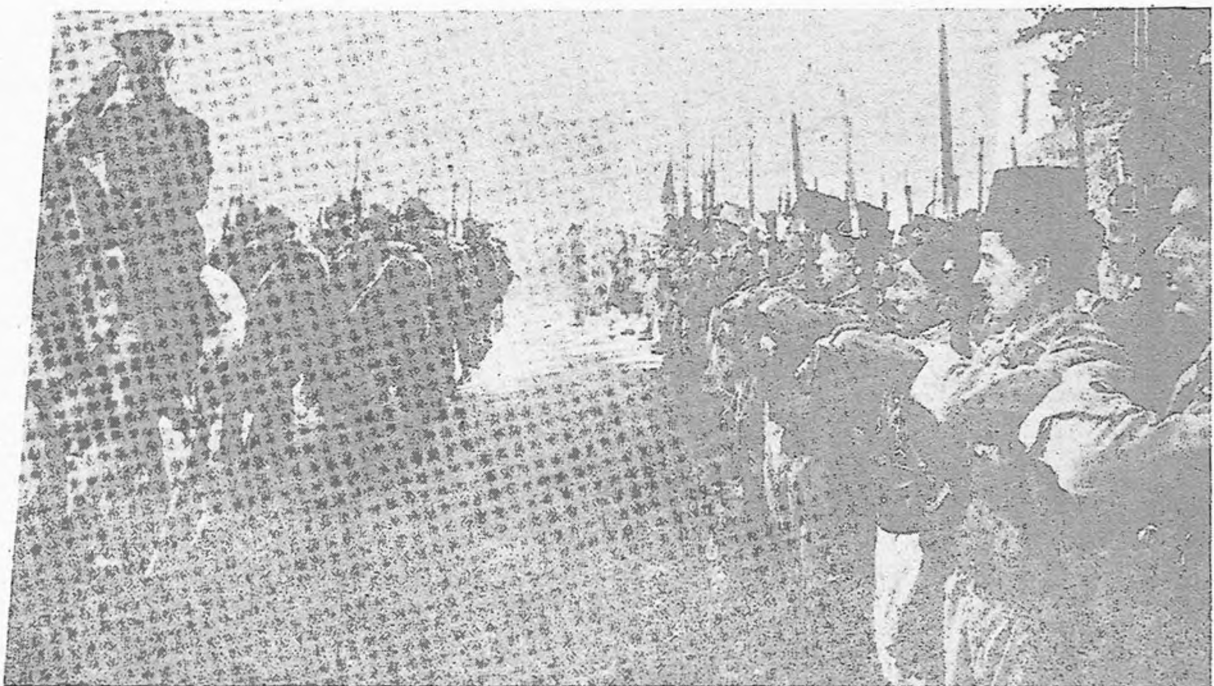
«... Nihâyet heyetimizin başkanı Dr. Aras'ın kendi tâbiri ile dert anlatmak yolunda gece gündüz devam eden, cidden takdire değer kıymetli faaliyeti, her iki tarafa dost olan devletlerin hâriciye nâzırları ile Milletler Cemiyeti'ndeki delegelerin çok samimi teşebbüsleri ve bilhassa İngiltere Hâriciye Nâzırı Eden'in haktanır arabuluculuğu sâyesinde onlar da bu zarûreti teslim ettiler. O şekilde çalışmaya başlandı.» [272] demektedir.

Nihayet İngiliz desteği tesirini göstermiş ve Fransızlar hakkı teslime mecbur kalmışlardı. Ancak Hatay'ın aslî sâhibine teslimi gerekirken bu yapılmamış sâdece buraya istiklâl verilmesi yolunda bir temâyül belirmişti. Fakat Hatay Türklüğü'nün gerçek isteği olan Anavatan'a iltihak keyfiyeti için bu noksan tâviz bile kâfi gelmiştir. Gerçekten önce bu mevzuda Fransa ile Türkiye arasında askerî bir andlaşma imza edildi. Daha sonra kendisine selâhiyet tanınan Paris Büyükelçiliğimizde imzalanan diğer bir andlaşma ile Hatay'da plebisit ve tarafsız bir seçimi gerçekleştirmek için Fransızlar'la birlikte bir kısım Türk kuvvetlerinin de Hatay'a girmesi kabul edildi.

---

271 – Bkz: Hasan Rıza SOYAK – a.g.t. ve Ruşen Eşref ÜNAYDIN – Atatürk, Tarih ve Dil Kurumları, Ankara 1954 sh: 5, 6.

272 – a.y.

– DARISI DİĞER ESİR VATAN PARÇALARININ BAŞINA –

Kahraman Türk Ordusu'nun halkın sevinç göz yaşları ve coşkun tezâhüratı ile Hatay'a girişi.

5 Temmuz 1938 tarihinde **Albay Şükrü Kanatlı** kumandasındaki kuvvetlerimizin halkın coşkun tezâhüratı ile Hatay'a girişi, bu mes'elenin, hallinde ilk müspet merhaleyi teşkil etmiştir.

13 Ağustos 1938'de yapılan seçimlerde Kırk meb'usluktan yirmi ikisini Türkler kazanmıştır. 2 Eylül 1938'de resmen kurulan «Hatay Cumhuriyeti»nin Anayasasında bu devlet'in hâricî siyâsetinde – yine de – Fransa'ya bağlı kalacağı belirtilmişti. Devlet reisliğine Hatay mücâdelesinde haklı bir şöhret sahibi olan **Tayfur Sökmen** seçilmiştir.

Hatay Meclisi daha ilk anda Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün kanunlarını toptan kendi kanunları olarak kabul eden bir karara varmış ve bu sûretle Anavatana iltihak etmek isteğini açıkça ortaya koymuştur. Gerçekten bu devlet çok kısa bir zaman sonra 30 Haziran 1939'da Türkiye'ye iltihak kararı almıştır.

Bu vesileyle şu hususu belirtmek yerinde olur ki; Hatay'ın kurtarılışı bir «ilhak» sûretinde değil tam bir «iltihak» şeklinde olmuştur. Yani milletlerarası şahsiyeti hâiz bir devlet olan Hatay Cumhuriyeti, kendi irâdesi ile Türkiye'ye iltihak etmiştir. Bu yolu ihtiyar etmemiş olsaydı, hukuken ve fiilen yapacak hiçbir şey yoktu. Kimse, küçük dahi olsa bir devleti buna icbar edemezdi. Türkiye'nin rolü, ancak bu neticeyi tevlide müsâid bir zemin hazırlayan ve «Hatay'ın istiklâline kavuşması»nı sağlayan birkaç siyâsî faaliyetten ibâret olmuştur. Bu durumda «Hatay kurtarıldı» yerine «Hatay kendini kurtardı» demenin daha doğru olacağı neticesi ortaya çıkmaktadır. O halde, Hatay'ın kurtarıcısı, yine Hataylılar'dan başkası değildir!.. Belki biraz da İngilizler!.. Gerçekten bu neticenin tahakkukunda Türkiye'den ziyâde İngiliz - Fransız rekabetinin rol oynadığı ve bu rekabet dolayısıyla İngiliz desteğinin Türkiye lehinde tecelli etmiş bulunduğunu **Hasan Rıza Soyak**'ın yukarıya alınan sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır.

Her ne olursa olsun, nihâyet Lozan Muâhedenâmesi'nin imzalanmasından onbeş yıl sonra da olsa esir vatan parçalarından birisi kurtarılabilmiş ve bu sûretle büyük şâir **Yahya Kemal Bey**'in T.B.M.M.'de Lozan Muâhedenâmesi'nin tasdike arzı sıra-

sında yaptığı konuşmada yer alan bir ümit ve temenni – âdeta bir kehanet gibi– gerçekleşmiş oluyordu. **Yahya Kemal Bey** uzun konuşmasında Fransızlar'ın Alsas - Loren için nasıl ağlaştıklarını hatırlattıktan sonra Lozan Muâhedenâmesi'nin anavatandan ayırdığı bedbaht bölgeler için kalbimizin dâima kanayacağını ifâde etmiş ve demişti ki:

«Kürsüden inmeden evvel bir kelime daha söylemek istiyorum. Bu anda Antakya ve İskenderun mühim bir saat yaşıyor. Bu iki şehir yanılmasınlar, onlar için bu saat hiçbir zaman vedâ saatleri değildir. Biz o milletiz ki, Yunan topları Haymana'dan Polatlı'ya doğru patlarken biz bütün o ateş hattının arkasında ve İzmir'de, Bursa'da Edirne'de Türk bayrakları görüyorduk. O anda bizim mefkûremizi cinnet telâkki edenler vardı. Fakat bizim bu cinnetimiz onları şaşırttı ve akılları durdurdu. Biz bugün bu anda Antakya'da, İskenderun'da ve bütün o toprakların arkasında kalan Türk, Türkmen bayraklarını görüyoruz ve bizim mefkûremizi hiçbir şey durduramıyacaktır!...» [273].

III – BATUM

Bugüne kadar üzerinde hemen hemen hiç durulmamış bulunan Batum da kurtarılması gereken yerlerden biriydi. Çünkü Millî Misak'a dâhildir. Burası – Doksanüç Harbi de denilen – 1878 Türk - Rus Harbi sonunda «K a r s» ve «A r d a h a n» sancaklarıyla birlikte elimizden çıkmıştı. Bunlara üç sancak mânâsına «E l - v i y e - i S e l â s e» denilirdi. Osmanlı Devleti'ne yükletilen ağır harb tazminatının bir milyar yüz milyon rublelik bir kısmını karşılamak üzere anavatandan koparılarak Moskof'a teslim edilen bu üç kadim Türk beldesinin acı ve karanlık esâreti, tam kırk yıl sürmüştür. Bu «k ı r k y ı l l ı k k a r a g ü n l e r» yüzde sekseni Türk olan yerli halkın büyük bir kısmının Türkiye'ye hicretine sebep olmuştur. Esâsen 1878 Harbi sonunda imzalanan «B e r l i n M u â h e d e s i»nin Rusya'ya bıraktığı Elviye-i Selâse halkına, 3 Şubat 1879'da İstanbul'da imzalanan «M u â h e - d e - i K a t' i y y e»nin yedinci maddesi üç yıl içinde Türkiye'ye göç etme hakkını veriyordu.

---

273 – Zabıt Ceridesi.

Bu maddenin tatbiki, bölgeyi, Slavlaştırmak isteyen Rusya'nın işini kolaylaştırmıştı. Gerçekten Ruslar, göç edenlerin yerlerine derhal «M a l a k a n» ve «D u k h o b o s» gibi çeşitli Slav unsurlarını getirip yerleştirmişlerdi. Bütün bu Moskof gayretlerine rağmen buraları yine de halk ekseriyetinin reyiyle anavatana katılabilmiştir. Yalnız bu netice bile, 1918 yılına gelindiğinde dahi – bunca göçe rağmen – ekseriyetin hâlâ Türk'lerde bulunduğunu ortaya koymuştur.

Hakikaten Birinci Cihan Harbi sonlarında Rusya'da karşılaşılan maddî sıkıntılar yüzünden ortaya çıkan «B o l ş e v i k İ h t i l â l i» ile Çarlık rejimi yıkılmış ve komünistler iktidara gelmişlerdi. Bunlar, yeni rejimi yerleştirmek için âcilen sulha muhtaçtılar. Bu sebeple Lehistan'ın Brest - Litowsk şehrinde başlayan müzâkereler sonunda 3 Mart 1918 tarihinde «B r e s t L i t o w s k M u â h e d e s i» imzalanmış, bunda Türk-Rus hududunun tesbiti için halkın reyine mürâcaat esası kabul edilmişti. Bu sırada Ermeni, Gürcü ve Azerî - Türk unsurlardan müteşekkil bir «C e n u b î K a f k a s C u m h u r i y e t i» teşekkül etmişti. Osmanlı Devleti plebisitten önce bu hükümetle müzâkereyi tercih etmiş ve bu maksadla Trabzon'da bir konferans toplamıştı. Bir aydan fazla süren bu müzâkerelerde işi savsaklama yolunu tutan Cenubî Kafkas Cumhuriyeti, nihayet Osmanlı Devleti'nin sert bir ültimatomu ile karşılaşınca Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye terkine mecbûren râzı olmuştu. Ancak Ruslar'la mahallî Gürcü ve Ermeni asıllı unsurlar bu terke rıza göstermeyerek silâha sarılmış ve Türk'lere karşı büyük bir katliama girişmişlerdi. Ermeni komitecilerinin yanısıra Bolşevik İhtilâli'nin doğurduğu karışıklıklar yüzünden başıbozuk hale gelen Rus askerlerinin de bu yağma, talan ve katliama katılmasıyla ortaya tam bir vahşet tablosu çıkmıştı. Kısa zamanda yirmi binden ziyâde mâsum Türk'ün hunharca doğranmasına sebep olan bu Rus - Ermeni müşterek mezâlimini[274] önlemek mecbûriyetinde kalan ordumuz, buralarını ele geçirerek sükûnetin avdetini güçlükle saylayabilmiştir. Türk kuvvetlerinin Ermeni Komitecileri ve bazı Hıristiyan Gürcü kuvvetlerine karşı muvaffakiyetle ikmal eylediği askerî hareket sonunda 25 Nisan

274 – Bu mezâlimin korkunç tablosunu kavramak için şu eserlere bakınız: Bu fâciaları yerinde görüp tespit eden tarihçi Ahmed Refik Bey'in İstanbul'da 1919 yılında basılan «K a f k a s Y o l l a r ı n d a» isimli eseri – Veysel EROĞLU – Ermeni Mezâlimi, İstanbul 1973.

1918'de Arapçayı istirdad edilerek Doksanüç hududuna ulaşılmıştı. Buradan harekâta devamla 15 Eylül 1918'de tâ Bakû'ya kadar bütün o bölge ele geçirilerek «Elviye-i Selâse» fiilen kurtarılmıştı. İmzalanan «Batum Muâhedesi»yle bu kurtarış hukuken de tescil edilmiştir. Fakat Batum'la birlikte Kars ve Ardahan'ın da Osmanlı Devleti'ne âidiyetini tasdik eden bu muahede ile iktifa edilmeyerek 1918 Mayısı'nda bölgede bîtaraf bir heyet idâresinde plebisite mürâcaat olunmuştur. Belki de tarihte en serbest ve hür bir şekilde cereyan eden plebisit budur. Gerçekten Batum'a giren Otuzyedinci Osmanlı tümeninin kumandanı Kâzım Bey (Paşa) Türkiye aleyhine rey kullanmak isteyen bir Gürcü gencine muhalif rey pusulasını –ahâlinin galeyanına rağmen– bizzat vermiştir.

Netice âşikâr bir farkla Türkiye lehine tecelli etmiş ve bu bölge halkı, kırk yıldan beri hasret kaldığı öz bayrağına kavuşmuştur. Hakikaten seksenikl bin küsur Türkiye lehine reye mukabil sâdece birkaç yüz kadar muhalif ve müstenkif rey kullanılmıştı.

Bu sûretle Batum, diğer üç liva (sancak) ile birlikte halk ekseriyetinin reyine istinâden anavatana iltihak etmiş oldu. Henüz uğursuz «Mondros Mütârekenâmesi»nin imzalanmasına beş aydan fazla bir zaman vardı. Bu sebepledir ki; mezkûr mütârekenâmenin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde fiilen elimizde bulunan yerleri «asgari vatan» kabul eden Millî Misak, Batum'u da içine almaktaydı. Bu hususta tereddüde mahal yoktur. Buradaki bazı karışıklıklar ileri sürülerek, Batum'un Millî Misak'a dâhil olmadığı iddia edilemez. Zira böyle karışıklıklar o zaman hemen her tarafta vardı. Gerçekten Batum'un kurtuluşu ile nihâyet bulan askeri harekâta, Batum Muâhedesine ve müteâkiben başvurulan plebisite rağmen –hukuken olmasa da– fiilen tam bir hâkimiyet altına alınamadığından hareketle burasının Millî Misak dışında telâkki edilmesine de imkân yoktur. Bunun en muknî delillerinden biri de, plebisitten iki yıl sonra Ankara'da toplanan T.B.M.M.'de halkın reyiyle seçilmiş «Batum Mebusları»nın fiilî mevcûdiyetleridir. Bu mevzuda daha sonra temas edilecek olan 16 Mart 1921 tarihli «Moskova Muâhedenâmesi»nin ilk müzâkereleri sırasında Ruslar'ın Millî Misak kabul edildiği takdirde Batum'un Türkiye'ye verilmesinin lâzım geleceğini, bunun ise asla mümkün olmayacağını [275] (!) beyan etmiş bulunmaları da câlib-i dikkattir. Esâsen İstanbul'un iş-

gâli yıldönümüne bilhassa rastlatılarak imza edilen mezkûr muâhedenâmenin T.B.M.M.'deki müzâkeresi sırasında Rize Mebusu **Ziya Hurşit Bey** Batum hakkındaki hüküm okunduğunda «Ö y l e i s e M i l l î M i s a k y o k t u r ! . .» diye bağırarak bu mevzudaki tarihî gerçeği açıkça ifâde etmiştir.

Aziz vatanımızın Mondros Mütârekenâmesi'ne istinaden düşman işgâl ve istilâsına uğrayan kıymetli parçalarından biri de Batum olmuştur. Zira bu muâhedenâmenin onbeşinci maddesi burasının İngilizler tarafından işgâl edilebileceği hükmüne yer vermiş bulunuyordu[276].

Bu sebepledir ki, mezkûr Mütârekenâme'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde Bakû'da bulunan Türk Ordusu, 1914 hududuna çekilmek mecbûriyetinde bırakılmıştır. Bu sûretle Elviye-i Selâse yeniden Türk hâkimiyetinden çıkmış oluyordu. Zira İngilizler 17 Kasım 1918'de Bakû'yu işgâl etmiş ve ileri harekâta devamla Aralık 1918'de Batum'u da ellerine geçirmiş bulunuyorlardı. Burada mahallî bir idare kuran İngilizler, kadîm Türk toprağı Kars ve Ardahan'ı da yeniden Ermeniler'e peşkeş çekmekte hiçbir beis görmemişlerdir. Gerçekten bu mıntıkayı iki yıl kadar esâretleri altında tutan İngiliz kuvvetleri, nihâyet çekilirken buralarını Ermeni ve Gürcü devletleri arasında taksim etmiş, bu taksimde Batum'u Gürcü'lerin hissesine bırakmışlardı. Bu sırada Gürcistan'ın Ankara'da Medivani adında bir mümessili vardı. 23 Şubat 1921 tarihinde **Medivani**'ye Ardahan'ın bize iâdesine muvafakat edildiğini bildirilmemesi halinde askerî harekâta girişeceğimiz ihtar edilmiş fakat bu hususta gerekli cevab beklenilmeden ordumuz harekete geçerek aynı gün Ardahan'a girmişti. Millî Mücâdele'nin gerçek kahramanlarından biri olan **Kâzım Karabekir Paşa**'nın kumandası altındaki kuvvetlerimiz ileri harekâta devamla 11 Mart 1921'de Batum'u da yeniden kurtarmıştı.

Bu harekâtı siyâsî bir taktik hatâsıyla malûl gören **Kâzım Karabekir:**

---

275 – **Yusuf Kemal TENGİRŞENK** – Vatan Hizmetinde, İstanbul 1967, sh. 220

276 – Mondros Mütârekenâmesi'nin İngilizler'e Batum'u işgâl etmek hakkını veren onbeşinci maddesi aynen şöyledir:

«Halen Türkiye kontrolünde bulunan ve mahallî ihtiyaçlar itibariyle derhal müttefik makamlara tevdii lâzım gelen Kafkas ötesindeki demiryolları da dahil olarak tekmil demiryolları müttefik zabitan tarafından kontrol edilecektir. Yani müttefikler Batum'u işgâlde haklı olacak ve Türkiye Bakû'nun işgâline de itiraz edemiyecektir!.»

«11 Mart zeval vakti Batum dahi yedinci alayın bir taburu tarafından işgâl olundu. Bütün kıtaatın şehre girmeyerek lâzımı gibi tertibat almalarını emretmiştim. Bugün Ahisha'daki Kızıl Süvari Liva'sının Batum üzerine gitmek üzere hazırlandığını haber aldım. Ruslar şimalden tazyikle beraber Batum'u şark ve cenuptan da tazyik edeceklerdi. Vaziyet pek garip bir şekil almıştı. Gürcü Ordusu henüz Batum'un hayli şimalinde Ruslar'la muhârebe ederken biz Batum'u işgal ediyorduk. Halbuki burası Gürcü Ordusu'nun son mukavemetini temin edecek bir mevki-i müstahkemdi. Ahisha'da dostâne karşılaşmıştık. Bu Liva Batum'a da böyle girerek Gürcüler'in hatt-ı ric'atini kesecek ve bedavadan kaleyi işgâl edecekti. Yoksa oradaki müfrezemiz Bolşeviklerle muhârebe mi edecekti?!. Yani Gürcü ordusuna yardıma mı gitmiştik? Bir üçüncü şık-da ne ona, ne de ötekine, Batum'u biz almaya gitmiştik!.. Şu halde gelecek her iki ordu ile muhârebe mi edecektik? Hükümet, Kafkas Konfederasyonu'na karar veriyorsa - ki vaziyet-i umûmiyemize nazaran felâket olacağını izah etmiş ve anlatmıştım - sarih emir vermek lâzımdı. Vakit pek dar, artık münakaşa zamanı geçmişti. Ben kıtaatıma sarih emir verdim ve hiçbir tarafla hal-i harp ihdâsına mahâl vermemelerini ve dostluktan ayrılmamaya çalışmalarını yazdım.

12/13 gece hükümetimizin verdiği karar Ankara'dan bana tebliğ olundu: İşgâl olunan Ahigelerk, Ahisha ve Batum mıntıkalarında Ankara Hükümeti nâmına icra-yı hükümet için memûrîn-i hükümeti tayin!.. tabii emirleri yerlerine verdim.» [277] demektedir.

Bu sırada Moskova'da «M o s k o v a M u â h e d e n â m e s i» adıyla bilinen Türk - Rus anlaşmasının müzâkereleri en nazik bir safhaya varmış bulunuyordu. Acaba girişilen bu askerî harekât, Ruslar'ı ileri sürdüğümüz şartlar dahilinde bir anlaşmayı kabule icbar maksadını mı taşıyordu?.. Buna pek ihtimal verilemez. Zira bu anlaşmayı gerçekleştirmek için gönderilen, **Yusuf Kemal Tengirşenk** ile **Dr. Rıza Nur** ve Moskova Sefirimiz **Ali Fuad Cebesoy**'dan teşekkül eden murahhas heyetimizin ilk ileri sürdüğü şartlar incelendiğinde «B a t u m»un Ruslar'a bırakılmasının peşinen kabul edildiği esefle görülmektedir. Gerçekten bu hususta **Ali Fuat Cebesoy**: «Türk Murahhas Heyeti'nin nokta-i nazarını

277 - Kazım KARABEKİR - İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1960 sh: 927

şöyle hülâsa etmek mümkündü.» dedikten sonra, isteklerimizi madde madde sıralamakta ve Batum mes'elesine tahsis ettiği sekizinci maddede:

«Batum şehri ve limanının bazı şartlar ve kayıtlar altında Kafkasyalılar'a [278] terkedilmesine mukabil Kars'ın şarkındaki hududumuzu Arpaçayı'nın Talveğine [279] kadar götürerek hem yurdumuzun bu cihetinden emniyetine takviye ve hem de münbit olan büyük bir arâzi parçasının anavatana ilhâkını düşünmüştük. Bu tasavvurumuzu gizlemiştik. Muâhedenin muhteviyâtı, istediğimiz şekli kat'i olarak aldıktan ve ileriye süreceğimiz bütün şartların kabulünden son dakikada Batum şehrini mühim bazı kayıt ve şartlar altında bir tâvizat yapıyormuşuz gibi Kafkasyalılar'a terkedeceğimizi bildirecektik.» [280] görünüşüne yer vermekte ve müteâkiben Batum tâvizinin bir «s i y a s i t a k t i k» olarak kullanıldığını, zira böyle yapılmazsa Ruslar'ın «n e y a p ı p y a p ı p k o n f e r a n s ı n b i r m u v a f f a k i y e t s i z l i ğ e u ğ r a m a s ı i ç i n b i r m ü ş k i l â t i c a d e d e c e k o l d u k l a r ı n ı» beyan etmekte ve bunun kendince -mâkul- sebeplerini tafsil eylemektedir. Halbuki Batum'un bu sırada yukarıda anlatıldığı şekilde ordumuz tarafından işgâl ve istirdadına rağmen «M o s k o v a M u â h e d e n â m e s i» yine de imzalanabilmiştir. Eğer Ruslar'da anlaşma isteği bulunmasa ve kendilerini anlaşma hususunda mâzur gösterecek bir bahane aramakta olsalardı, bunun için Batum'un «l a f z a n t a l e b i»nden ziyâde «f i i l e n i ş g â l i»nin onların daha çok işlerine yarayacağı muhakkaktı. Bu işgali ileri sürerek sulh müzâkerelerini inkıtaa uğratmamış bulunmaları karşısında, Türk Murahhas Heyetinin sulhün gerçekleşmesi için zarûrî addederek Batum'dan peşinen vazgeçmesini mâzur ve mâkul telâkki eylemeğe imkân yoktur. Fakat ne yazık ki, murahhaslarımız Ruslar'la bir sulh akdinin ancak ehemmiyetli tâvizler sonunda gerçekleşebileceğine kat'i bir sûrette inanmış bulunuyorlardı. **Ali Fuad Cebesoy**'un yukarıda temas edilen beyanları bu hususu açıkça göstermektedir. Diğer Türk

---

278 – Hakikatte Ruslar'a...

279 – Talveg, bir nehrin yatağının en derin yerinin ortasından geçtiği kabul edilen farazi çizgiye denir. Nehirlerin hudud ittihaz edilmelerinde ekseriya sağ ve sol kenarı veyahud da yüzeyinin ortasından geçtiği farzedilen çizgi yerine bu talveg esası kabul olunur. Zira hududun kat'î ve değişmez biçimde tesbitini temin eder.

280 – Ali Fuad CEBESOY – Moskova Hatıraları, İstanbul, 1955, sh: 147.

murahhasları da ondan farklı düşünmüyorlardı. Bunlardan Dr. Rıza Nur, Batum'u taleb etmenin sulhün akdine mutlak bir sûrette mâni olacağını kat'î bir lisanla ifade ettikten sonra:

«Muâhede bitiyor. Çok şeyler yazıldı. Türkiye-Rusya arasındaki hudud da tesbit edildi. Bu esnada Ruslar, Gürcistan'ı istilâ ediyorlar. Zaten Ermenistan'ı istilâ etmişlerdi. Telâşlı bir haber. Bizimkiler de Batum'a girmişler. Ruslar bize: «Bu ne iştir, muâhede mi yapıyoruz? Burada böyle, orada sizin ordu Batum'a giriyor!» Ankara'ya şifre yazarız: «Batum'dan çıkın, yoksa Ruslar düşecek deriz, cevab yok. İlallah!.. Rus-lar'ı teskin ediyoruz, «Siz muâhedeye bakın!.. Biz Batum'u istemiyoruz» diyoruz. Ruslar diyorlar ki; «Batum'a girdiğinizden dolayı Ankara bayraklarla donandı.» şaşıyoruz. Avdetimde Tiflis ve Batum'da öğrendiğime göre, vaziyet şöyledir ve bizde bu esnada üç türlü birbirine zıt vaziyet vardır. Yani Türkiye'nin işi anarşi ve gülünç manzarada:

Biz Moskova'da bir hudud yapıyor, Batum'u istemiyoruz. Kanaatimizce Batum'u Ruslar bize vermezler. Batum Türkiye'ye belâdır diyoruz. Burayı muhafaza için dâima orada ellibin kişilik bir ordu beslemek lâzımdır. Batum öyle bir yer ki, Ruslar'ın can evi, bize bırakmıyacaklar, arada harb olacak. Bu kadar yaptıklarımız mahvolacak. En fecii, Türkiye yardımsız kalacak. Biz Ardahan, Artvin ve emsâlini aldık. Muâhedede bu tesbit ve kabul edildi. Batum'u da bunlar ile bir sandığa koymak istemiyoruz. Nasıl olsa Ruslar bir gün Batum'u alırlar. Sandıktaki diğer şeyler de beraber gider. Türkiye'ye Batum'u alıp dâima harbe hazır olmak, büyük bir ordu beslemek gibi aptallık yapamaz, biz böyleyiz.» [281] diyerek hâlis bir vatan toprağının vatan için bir «b e l â» olduğunu iddia edebilecek kadar selim mantık ve muhakemeden uzaklaşabilmektedir. Bundan sonra Türk Ordusu'nun Batum'u istirdad edişine temas ile bunu çirkin bir lisanla yeren **Dr. Rıza Nur**, bilâhare Rus tazyiki karşısında ric'ate mecbur kalarak burasını terkedişimizi «H a s ı l ı b u B a t u m i ş i n d e r e z i l o l d u k» [282] cümlesiyle tavsif etmekte ve:

---

281 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh: 793 - 794.

282 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh: 795.

«O vakit henüz bu muâhede imza bile edilmemişti. Tahliyenin sebebi Rus kuvvetlerinin bizimkilerle müsâdemeye girmeye başlamış olmasıdır. Bu delilik az kaldı Moskova Muâhedesi'ni bozuyordu ki bu muâhede bu devlete, büyük faydalar, yardımlar temin etmiştir. Bunların hepsi gidiyordu. O vakit ne yapacaktık bilmem?!..

Neyse Batum'dan çıktılar. Biz de, Ruslar da memnun olduk. Bu mâni gidince muâhedeyi bitirdik» [283] diye ilâve etmektedir.

Batum'un bu sırada işgâli, acaba Moskova Muâhedenâmesi'nin (arzu edilen şartlarından kat-ı nazar) sırf mücerret bir anlaşmaya vücud vermek hususunda Ruslar'ı icbar gayesini mi güdüyordu? Bu harekâtı askerî bakımdan hatâlı gören **Kâzım Karabekir:**

«... Batum'da hükümet tesisi 17/18 Mart'ta yani Gürcü Hükümeti'nin 17'de vapurla firârından sonra mümkün olduğu halde, Moskova sulhü 16 Mart'ta imzalanmış bulunuyordu [284]**. Demek ki, hükümet tesisi gibi bir garibe yapmasak da sulh imzalanacakmış.»** [285] **demekte ve harekâtı siyâsî ve askerî bakımlardan açık bir sûrette tenkit ederek: «Bu vaziyet askerlikte fâhiş bir hata değil miydi?»** [286] diye sormaktadır. Müteakiben Batum'un istirdadıyla neticelenen harekâtın askerî bakımdan uzun uzun tahlil ve tenkidini yapmaktadır.

Türk Murahhasları Ruslar'ın Millî Misak'ımızı kabul ettiklerine dâir bir beyanda bulunmalarına, son derecede büyük bir ehemmiyet atfediyorlardı. Filhakika onların bu arzuları gerçekleşmişti. Gerçekten Moskova Muâhedenâmesi'nin birinci maddesinde yer alan «... İşbu Muâhedede mezkûr «T ü r k i y e» tâbiriyle 28 Kânunusânî 1336 (1920) de İstanbul'da mün'akid Meclis-i Mebusan tarafından tanzim ve bilcümle devletlere matbuata tebliğ olunan

---

283 - a.y.

284 - Hakikatte Moskova Muâhedenâmesi için anlaşma bu tarihten de daha evvel gerçekleşmişti: «Ruslar iyi bir şey düşünmüşler. Dediler ki: İngilizler İstanbul'u 16 Mart'ta bastılar. Bir yıl sonra 16 Mart'ta Moskova Muâhedesi yapılmış olsun! Bir iki gün bekleyelim de 16 Mart günü imza edelim» pek muvafıktı ve öyle yaptık.» (**Dr. Rıza NUR** - a.g.e. sh: 795).

285 - **Kâzım KARABEKİR** - a.g.e. sh: 493.

286 - a.y.

Misak-ı Millî'nin ihtiva ettiği arâzi kasdedilmiştir.» ibâresine yer verilmiştir. Fakat Türk - Rus hududunu tayin eden ikinci maddede Batum'un Rusya'ya terk edilmesiyle aynı Millî Misak tarihte ilk defa ihlâle maruz kalmış ve fiilen reddedilmiş olmuyor muydu? Türk Murahhas Hey'etinden **Yusuf Kemal Tengirşenk** Ruslar'a Millî Misak'ı kabul ettirmek için heyetimizin giriştiği gayreti uzun uzun hikâye etmektedir. O'nun bu müzâkerelere dair naklettiği tafsilâtın açıkça gösterdiği husus şudur ki; Ruslar Millî Misak'ı kabule meyletmekte fakat bu takdirde Batum'dan vazgeçmek mecbûriyetinde kalacakları için burasına istisnaî bir durum verebilmek gayretini göstermekteydiler[287]. Netice olarak «M o s k o v a M u â h e d e n â m e s i» ikinci maddesiyle Batum'u Rusya'ya terketmekte ve oradaki Türk'lere dâima kâğıt üzerinde kalacak olan – birtakım – hak ve imtiyazlar bahşetmekteydi (!) ki; bu madde aynen şöyledir:

«Madde: 2

Evvelâ: İşbu maddede tahsis ve tâyin olunan mahal ahâlisi, her cemaatin dinî ve harsî hukukunu temin ve mahalli mezkûreye ahâlinin arzularına muvafık bir usûlü tasarruf arâzi ithaline imkân bahşedecek vâsi bir muhtariyet-i idâriyeye nâil olmak,

Sâniyen: Batum limanı tarikiyle Türkiye'ye giden veya gelenbilcümle mevad ile eşya-ı ticâriyenin gümrük resmine tâbi tutulmayarak bilâ müşkilât ve mevâni ve bilcümle rûsum ve tekâliften muaf olarak serbest bir sûrette imrârı hakkı, her nevi masârif-i husûsiyeden müstesna olarak Batum limanından istifâde hakkıyle birlikte Türkiye'ye temin edilmek şartlariyle işbû muâhedenin birinci maddesinde gösterilen hududun şimâlinde bulunan ve Batum livâsına âid olan arâzi ile Batum limanı ve şehri üzerlerindeki hakkı matbuiyeti Gürcistan'a terke rıza gösterir.»

Bu sûretle Millî Misak ihlâl edilerek Batum Rusya'ya terkedilmiş oluyordu. Bundan sonra Batum'u kurtarmak ihtimali –az da olsa– bir kere daha Lozan Konferansı sırasında ele geçmişti. Ne yazık ki, Lozan Konferansı zabıtlarında Batum hakkında serdedilmiş bir tek cümleye dahi rastlamak mümkün değildir. Halbuki 1918'de imzaladığı «B r e s t - L i t o w s k» Muâhedenâmesi'yle Batum'u Türkiye'ye kendi rızasıyle terketmiş bulunan Rusya,

287 – **Y. Kemal TENGİRŞENK** – a.g.e. sh: 220 ve müt.

aradan sadece üç yıl kadar bir zaman geçtikten sonra imza edilen «Moskova Muâhedenâmesi»nde «Artık o günkü şartların değişmiş bulunduğu» esbab-ı mûcibesiyle burasını yeniden talep ve elde edebilmişti. Madem ki - üç sene gibi kısa bir zaman zarfında – şartların değişebildiği ve bu sebeple müesses hukukî durumların tadilinin taleb edilebileceği kabul olunmuştur, o halde neden Lozan'da Ruslar'a bu kendi mantıklarıyla hitab edilerek Batum geriye istenmemiştir?!. Üstelik ortada, Ruslar'ın bize bir tâviz vermelerini gerektiren müsâid bir mesele de vardı. Bu, «Boğazlar Mes'eles i» [288] idi. Gerçekten Ruslar, Lozan'da bütün tarihleri boyunca en büyük ehemmiyeti atfettikleri Boğazlar Mes'elesiyle âdeta Türkiye'den daha ziyâde alâkadar olmuş ve canhıraş bir mücâdeleye girişmişlerdir. Üstelik bu mücâdelede Rus Başmurahhası Çiçerin ile Türk Başmurahhası İnönü âdeta ağız birliği etmişlerdi. Bu durum o kadar bârizdi ki; bir ara sabrı tükenen **Lord Gürzon** zabıtlara geçmemekle beraber «İsmet Paşa'nın kalpağını Çiçerin'in başında görüyor gibiyim!» [289] diye alaylı bir şikâyette bulunmak mecbûriyetinde kalmıştır.

---

288 – «Boğazlar Mes'elesi» muayyen bir arazi parçası üzerindeki hakimiyet hakkımızın tahdide uğraması şeklinde bir çözüme bağlandığı için bunu, «Mânevî Kayıplarımız» dan biri saymaktayız. Ancak burada şunu söyleyebiliriz ki, bu mes'elede de varılan netice ile ilk taleplerimiz arasında çok büyük bir fark mevcuttur. Bu noktadan hareketle Boğazlar Mes'elesi'nin lâyıkı veçhile halledilemediğine mütedâir bir eserin birinci cildinde yer alan muhtasar tenkitlerimizi ele alan bir inkılâp kalemşörü:

«Uzak gören Atatürk bu bakımdan azamiyi elde ettikten sonra, asıl hedefimizin zamana bırakılmasına karar verdi ve öyle yapıldı. Barışı tehlikeye düşürmek ve savaşa yeniden başlamak bu millete ne sağlayabilirdi?!. Bu uluslararası çetin davayı başka yollardan çözümlemeye kalkmak Türklüğün çiğnenmesinden ve parçalanmasından başka bir şey getiremezdi...» (Bkz: Lozan – **Cihat AKÇAKAYALIOĞLU**, Ulus Gazetesi, 28 Şubat 1966 tarihli nüsha) demektedir. Halbuki, bu eserin birinci cildinde ne bu ve ne de herhangi diğer bir mes'eleden dolayı harb çıkma ihtimâlinin varid olmadığı ispat edilmiştir. Üstelik bir de Boğazlar Mes'elesinde «â z a m i» değil de ancak «a s g a r i» neticenin elde edilmiş bulunduğu meydandadır. Şöyle ki:

Boğazların iki yakası gayr-i askerî bir duruma getirilmiş ve Türkiye için en hayati stratejik ehemmiyeti hâiz bulunan bu mevkiin idâresi de Beynelmilel bir komisyonun idâresine havale edilmiştir. Elde edilen «â z a m i n e t i c e» bu mudur?! Türkiye'nin başlangıçtaki talepleriyle, ortaya çıkan bu netice Ulus yazarının ne kadar gereksiz bir beyanda bulunduğunu ortaya koymaya kâfidir.

Hakikatte Boğazlar Mes'elesindeki bu Türk - Rus işbirliği Türkiye'den ziyâde Rusya'nın menfaatineydi. Bu bakımdan Ruslar'dan mukâbil bir tâviz kopartılabilirdi. Bu hususta da akla gelebilecek ilk tâviz hiç şüphesiz Batum olabilirdi. Fakat İnönü Rus tezine yatkın mütâlebesini de Türkiye lehine bir tâvize bağlayamamıştır. Gerçekten mes'eleyi başından sonuna kadar Türkiye için arka plânda bir menfaat hesabı takibinden uzak bir mecrada yürütmüş ve taleplerinin hiçbirinin is'afını temin edemeyerek nihâyet Boğazlar'a dâir Müttefiklerin ihdâs ettikleri yeni rejimi kabul mevkiinde kalmıştır. Bu sûretle Batum'un kurtuluşu için doğan bu son ümit de İnönü'nün acemiliğine kurban giderek -şimdilik- ortadan kalkmış oldu!..

IV - MEZARLIKLAR

Çanakkale Harbi'nde ölen mütecâviz İngiliz ve Fransız askerleri için orada bilmecbûriye birtakım mezarlıklar teşekkül etmişti. Müttefikler, bunların mülkiyetlerinin kendilerine tevdiini talep ediyorlardı. Tarih boyunca – hangi din ve ırktan olursa olsunlar – bütün mezarlıklara dâima büyük bir hürmet ve ihtimam göstermiş olan bu asil millete itimatsızlıkta bu derecede ileri gidiyorlardı. Üstelik mezarlıklarının durumlarıyla öylesine derin bir sûrette alâkadar olmuşlardı ki; Lozan Konferansı'nda bu «Mezarlıklar Meselesi» en çok müzâkere ve münâkaşa edilen mes'elelerden birisi olmuştu.

Gerçekten Gelibolu'daki İngiliz ve Fransız mezarlıklarına müteallik uzun ve tafsilâtlı hükümlerin muâhede metninde onüç madde ile (Madde 124-136) yer almış olması keyfiyeti dahi, bunu ispata kâfidir. Muâhede metninde Türkiye'nin hududlarının tâyini gibi Konferansın en belli başlı mes'elesine dahi – ne kemiyyet ve ne de keyfiyet bakımından – bu kadar büyük bir yer verilmemiştir. Terkettiğimiz Rumeli topraklarında ecdad yadigârı tarihî eserlerimizle birlikte mezarlıklarımızı da mezar taşlarını bile kırıp yok ederek tahrip eden düşmanlarımızın bu hareketlerine karşı dahi bir mukabele

---

289 – Cemil BİLSEL – Lozan II, sh. 349 – Dr. Rıza NUR, a.g.e. sh: 1015.

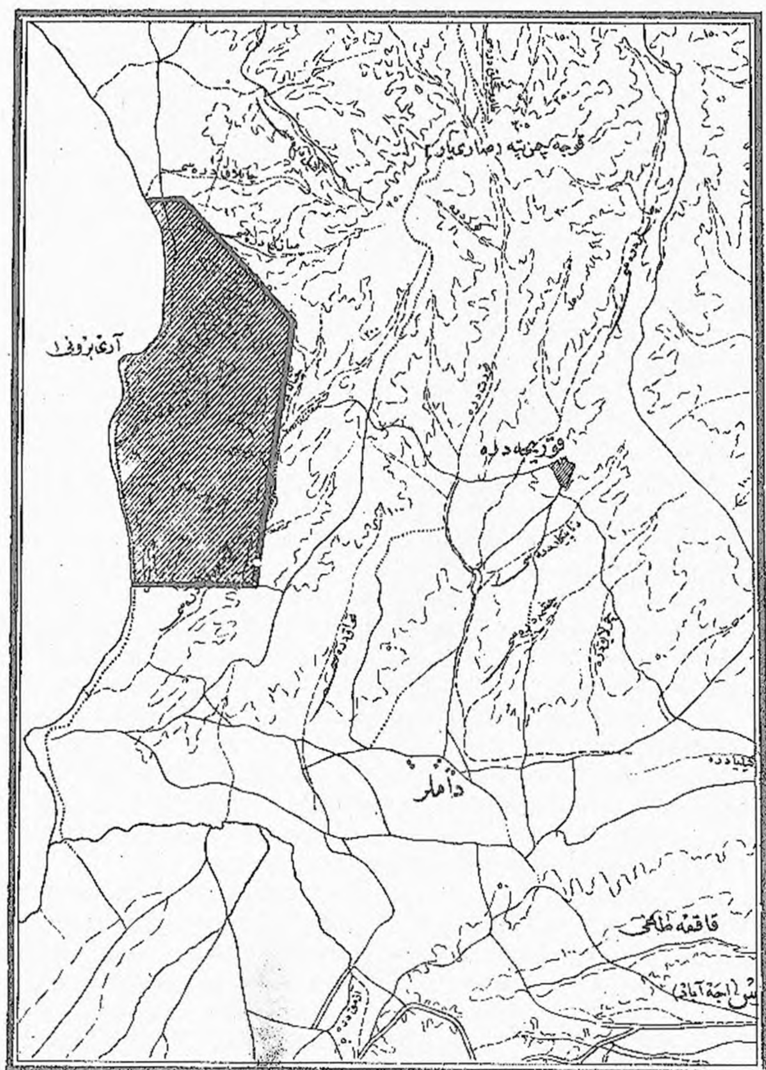
bilmisilde bulunmamış olmamız karşısında bize gösterilen bu itimatsızlık cidden câlib-i dikkatti. Hakikaten, düşmanlarımızın bu gibi insanî duyguları rencide eden taşkınlıklarına karşı sonuna kadar efendiliğimizi muhafaza edebilmiş olmamızın derecesini kavramak için sâdece bir «Razgrad Hadisesi»ni [290] hatırlamak bile kâfidir. Böyleyken düşmanlarımız Gelibolu'daki mezarlıkları hakkında birtakım bakıp gözetme mükellefiyetleriyle iktifa etmeyerek buraların mülkiyetlerinin kendilerine temlikinde ısrar etmiş ve bunu muâhede metninde bir garantiye bağlamışlardır. Hem de bu temlikin «ebediyyen» kelimesiyle pekiştirilmesi sûretiyle!..

Bu hususu tespit eden Lozan Muâhedenâmesi'nin 128. maddesinin birinci fıkrası aynen şöyledir:

«Türk Hükümeti, Britanya İmparatorluğu, Fransa ve İtalya Hükümetlerine karşı kendi arâzisi üzerinde bunların meydân-ı harbte veya mecrûhiyetle veya kazâ veya hastalık neticesinde ölmüş olan berrî ve bahrî askerleri ile esârette vefat eden üserâ-yı harbiyelerine ve sivil mevkûfinine âit merkad, mezarlık ve medfenleri, tezkir-i nâmları için dikilmiş âbideleri muhtevî olan arsaları kendilerine ayrı ayrı edebiyyen terketmeyi taahhüd eder. Kezalik 130. maddede mezkûr komisyonlar tarafından birleştirme mezarlıkları medfenler veyahut âbideler tesisi için âtide lüzumlu görülecek olan araziyi de onlara terkedecekdir.»

İnönü, bu mes'elede düşmanların gizli bir askerî niyet taşıdıkları vehmine kapılmış ve teklife karşı hep bu yönden itirazda bulunmuştur. Halbuki bunun asıl ehemmiyetli ciheti, Türk Milleti'ne böylesine insanî bir mevzuda atfedilen adem-i itimattı. Fakat, mes'eleyi asıl ehemmiyetli noktasından gerektiği gibi cevaplandıramamış olsa bile hiç olmazsa bir mukavemet göstermiş ve bu işte bir hile sezdiğinden dolayı da olsa mümkün olduğu kadar karşı koymaya çalışmıştır. Fakat Dr. Rıza Nur, bu mevzuda ondan da tâvizkâr çıkmıştır. Bu güya büyük siyâset adamı (!..) hem kendi düşünce ve hissiyatını ve hem de İnönü'nün durumunu şöyle anlatmaktadır:

290 – 14 Nisan 1933'de Bulgarlar Razgrat'taki Türk mezarlığını ateşe vermişler, balyozlarla türbeleri ve mezar taşlarını ortadan kaldırmışlardır. Bu insanlık dışı hâdisenin elim haberi İstanbul'a ulaştığında o zamanki yüksek tahsil gençliği, göz yaşlarını içine akıtarak kendine yakışır bir mukabele olarak Bulgar mezarlığını çiçek yağmuruna tutmuştu. Tafsilât için bkz: **M. Necmeddin DELİORMAN**, – Çanlar Benim İçin Çaldı, İstanbul 1955.

Lozan Muâhedenâmesinin resmi eklerinden olup Arıburnu'ndaki düşman mezarlıklarını gösteren harita.

«İngilizler bir de mezarlık meselesi çıkardılar. Gelibolu şibih ceziresinde harbte ölen askerlerinin gömüldükleri toprakların bir şahsî mal gibi sahibi olmak istiyorlar ve bunda ısrardalar. Bu da İsmet'in fena halde vehmine dokundu. Şimdiye kadar bunca mühim teklifler ve kabuller oldu. Hiçbiri bu kadar sinirine dokunmamıştı. Bu adam tuhaftır. Gâyet mühim bir şey O'nda ehemmiyetsiz geçiverir de, bâzen böyle onlara nisbeten pek ehemmiyetsiz bir şey O'nun evhamını alevlendiriyor. Tutturdu. Bana diyor ki: «Bunda gâyet tehlikeli bir maksadları var. Bu mezarlıklara sâhip olacaklar, buralarını aleyhimize üssülhareke yapacaklar. Ziyaretçi diye asker sokacaklar» dedi. «Canım, bunda bu kadar vahim bir şey olmaz. Beyhûde yere kendini üzme! Burasını onlara Suriye'yi Mısır'ı terkettiğimiz gibi, terkedecek değiliz. Tabiî öyle yapamayız. Mezarlık olsun, ziyaret etsinler. İnsanî bir haktır. Ziyâret diye asker sokabilirler mi? Bizim gözümüz kör mü? Körse de zaten mezarlık vermesek de birgün birden asker indirirler. Soksalar da o miktar maksada kâfi gelir mi? Sâde biz uykuda olmayalım. Silâhlarıyla sokmayalım. Bu işin bu kadar değeri yoktur!» dedim. Ah! Zihnine yerleştirdiği şeyi, bilhassa vehmi onun zihninden çıkarmak mümkün değildir, ama ne kadar saçma olursa olsun! Zaten bu hali yüzündendir ki, Yunanlılar İnönü'nden gelecek diye saplanıp, Eskişehir – Afyon felâketine sebep olmuştu. İsmet'in telâşına bakıp yeniden düşünüyorum. Bundaki vehameti öğrenmek istiyorum. Bir türlü anlıyamıyorum. Ve nihâyet boş bir vehim olduğuna hükmediyorum. Nihâyet Gürzon da bunun hâkimiyet mes'elesiyle alâkası olmadığını söyledi. Bu da İsmet'in vehmini gideremedi. İsmet Boğazlar'ın serbestisi, harb gemilerinin geçmesi, bunların şartları gibi gayet mühim meselelerden ziyâde bu mezarlık işiyle uğraşmıştır.» [291].

Bu arâziye müteâllik kayıplar tarafından daha söylenecek pek çok söz vardır. Meselâ, muâhedenâmenin 17. maddesi Türkiye'nin «M ı s ı r» ve «S u d a n» 22. maddesi ise «L i b y a» üzerindeki bütün haklarından «f e r â g a t e t t i ğ i n i» bildirmektedir. Buralarda bir hakkımız vardıysa niçin vazgeçiyorduk?!. Yoktuysa neden «f e r â g â t» ettiğimizin tasrihine ihtiyaç hissedilmişti?!. Üstelik bu ferâgat ne karşılığında vâki oluyordu?!. Sâdece bir «Hiç!..» değil mi?! Kayıplarımızın ancak ana ve esaslı hatlarını göstermek maksadını takip ettiğimiz için bu kadarla iktifa ediyoruz.

---

291 – Dr. Rıza NUR, a.g.e. sh: 1022-1023.

KISIM
II

MÂLÎ KAYIPLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

TÂMİRAT BEDELİ

Yunan Ordusu'nun Anadolu'daki mâsum sivil halka karşı ika eylediği tecâvüz ve mezâlim için istenmekte olan meblâğa «T a m i r a t B e d e l i» denilmekteydi. Bu mes'elenin konferansın ilk safhalarında çok güzel müdafaa edilmiş olduğunu kabul etmek gerektir. **İnönü,** Lozan'a cebinde mütehassıslarca hazırlanmış birkaç nutuk mevcud olduğu halde gitmişti. İhtimal ki, bu konuşmalar o hazır nutuklardandı. Zira **İnönü** bu mes'eleden başlangıçta ümid ve ifâde ettiği gibi bir netice istihsal edememiştir. Gerçekten daha konferansa gitmeden, hattâ murahhas olması bile bahis mevzuu değilken Türk Ordusu'nun İzmir'e doğru Yunan palikaryalarını kovalamakta bulunduğu bir sırada Vakit Gazetesi muhabirine verdiği beyanatta Yunanlılar'ın Anadolu'da yaptıkları tahribatın «b i r m i l y a r b e ş y ü z b i n a l t ı n»a vardığını, yanan «i k i y ü z s e k s e n b i n e v i n» ise üç yüz milyon lira kıymet kaybına sebeb olduğunu, götürülen hayvan ve eşyanın da «y e d i y ü z m i l y o n l i r a» kıymetinde olduğunu söyleyerek, **«Yapılacak tetkikler zararın bu rakamın çok üstünde olduğunu meydana çıkaracaktır. Hele nüfusça, ırz ve namusça olan zararlarımızın takdiri bile kabil değildir. Fakat bütün zararlarımızı Yunanlılar'ın yanında bırakmıyacağız. Bunların santimine kadar tazminini isteyeceğiz.»** [292] diye kat'î bir lisanla konuşuyordu.

---

292 – Bkz: Anadolu'da Yunan Zulûm ve Vahşeti, II. Kısım Ankara 1338 sh: 62.

Fakat Konferansın en ehemmiyetli mes'elelerinden biri olan bu tâmirat meselesinde de İnönü bir miktar direndikten sonra, yelkenleri suya indirmiş ve maalesef gerekli neticeyi almadan teslim olmuştur. O kadar ki, Lozan'ın muvaffak olup olmadığını, O'nun, Konferansın başlangıcında arzu ettikleriyle sonunda elde ettikleri arasında yapılacak bir mukayeseden dahi çıkarmak mümkündür. Hemen her mes'elede müsbet ve Misak-ı Millî ruhuna muvafık bir başlangıç yaptığı halde sonunu tâviz üstüne tâvizle bağlamıştır. Bunun en hazin misâllerinden biri de bu «t â m i r a t m e s e l e s i »dir. Türkiye'nin en mâmur kısımlarında âdetâ hiçbir hayâtiyet emâresi kalmamıştı. Bu sebeple Yunanlılar'dan «T â m i r a t B e d e l i» nâmıyla tam «d ö r t m i l y o n a l t ı n l i r a» talep etmiştik. Zaten hakkımız olan «K a r a a ğ a ç»ın güyâ bu tâmirat bedeli yerine ikâme edilmesiyle is'af edilmeyen bu talebimiz, Lozan Konferansı boyunca uzun müzâkere ve münâkaşalara sebep olmuştu. Müttefikler, bizi bu haklı talebimizden vazgeçirmek için, Mondros Mütârekenâmesi'nden sonra aziz vatanımızda giriştikleri işgâllerin askerî masraflarını bizden talep etmek gibi akıl ve mantık dışı bir yol tutmuşlardı. Tamirat mes'elesinin müzâkere edildiği Üçüncü Komisyonda bu talep ve iddiayı cevaplandırmak üzere söz alan Türk Başmurahhası İnönü, uzun ve muknî bir beyanatta bulunarak demiştir ki:

«... Binaenaleyh, Düvel-i Müttefikanın nokta-i nazarlarına göre arzularını ilzamen kabul ettirmek üzere tevessül etmeğe kendilerini mecbur ettiklerini işgal-i askeriyenin mûcip olduğu masârifi Türkiye'ye tahmil etmeğe hiçbir sebep yoktur. Bil'akis bundan dolayı zarardîde ve sûret-i meşruada tâmirat talebinde bulunmak hakkını hâiz bir devlet var ise o da Türk Devletidir. Zira bu işgaller kendisini ve aynı zamanda Türk Milleti'ni maddî ve manevî her nevî zâyiat ve ıstırâbâta dûçar eylemiştir.

Binaenaleyh adâlet ve hakkaniyet Türkiye'den işgal-i askerî masârifinin tesviyesini talep eylemek şöyle dursun, bu işgâllerin ona mûris olduğu hasâratı tamir eylemeyi müstelzimdir. Benabirin mevzubahs olan tediye talebi hiçbir esas-ı hukukiye müstenid

değildir. İşte bu keyfiyet Türk Heyet-i Murahhasasına âdilâne bir sulhün esâsını va'z ve takrir etmek üzre içtima eden Lozan Sulh Konferansı'nın bu derece mugâyir-i hakkaniyet bir talepte israr etmeyeceğini ümid ettirmektedir.

Hasâratın tâmirine gelince Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Murahhasası Malî ve İktisadî Komisyonun bîtarafâne tetkikatına mülâhazat-ı umûmiye-i âtiyeyi arz etmekle mübâhidir. Mebâdi-i hak ve nısfete tebean Heyet-i Murahhasa gerek ahval ve harekât-ı harbiyeden, gerek kavânîn ve kavâid-i hukuk-ı düvele mugâyir ef'aldan dolayı muhasım devletlerin sivil teb'asının doğrudan dûçar oldukları zararın mütekabilen tazminat mevzuu teşkil etmesi iktiza edeceği mütalâasındadır.

Binaenaleyh Düvel-i İtilâfiye sivil teb'ası sabık Osmanlı İmparatorluğu orduları tarafından hücum, bombardıman, ilh... gibi icra olunan ef'al ve harekât-ı harbiyeden dolayı şahısları veya emvallerince dûçar-ı zararlar olmuşlar ise, teb'a-i mezkûrenin zararları, mezkûr imparatorluğun halefleri tarafından tazmin edilir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti de bu tazminata âdilâne bir miktar ile iştirak eylemelidir.

Salüfizzikir devletler aynı hissiyat-ı adâlete tebean sâbık Osmanlı İmparatorluğu arâzisinde veya başka mahallerde ef'al-i mümâseleye mâruz olan sivil Türk teb'ası hakkında aynı sûretle hareket etmelidir. Tarafeyn teb'asının doğrudan doğruya kavânin ve esâsat-ı hukuk-ı düvele mugâyir ef'alden dolayı dûçar oldukları zararlar ile düvel-i müteâkideye doğrudan doğruya ve her nerede bulunurlarsa bulunsun gasp, zapt veya hasarata dûçar edilen emlâk hakkında aynı esas tatbik olunmalıdır.

Yunan Ordusu tarafından Mondros Mukâvelenâmesi ile usûlen tâtil-i muhâsamatın ferda-yı vukûunda Asya-yı Suğra'da İzmir'in işgâlinden bu ordunun inhizam-ı kat'isine kadar, ika olunan hedm ve tahribler kâmilen tâ'mir ve tazmin edilmelidir. Katiyyen bîtaraf menâbiden sudur eden vesaik ve hiçbir kimse tarafından red ve inkâr edilmeyecek şehâdet, ika olunan tahribatın

vüs'at-ı müthişesini isbat etmektedir. **İsmet Paşa** mücrimleri bizzat isticvap eylemiştir. En büyük rütbedeki zâbitandan neferata, ruhbandan efrad-ı âdiyeye kadar herkeste Türk'e âid her şeyi alelıttırat tahrib için aynı taammüdü ve aynı azim ve sebatı müşahede etmiştir. Düçar-ı harabî olan bu vâsî havâlinin manzara-yı elîmesi bu hususta her türlü şahadetten istiğna hasıl ettirir. Bu asâr-ı tahribat bütün hasarların tamirini sûret-i kat'iyede âmirdir.» 293

Müteâkıben söz alan Yunan Başmurahhası **Venizelos** Düyun-ı umûmiye-yi Osmaniye hakkında **İsmet Paşa** tarafından serdedilen mütalâayı cevaplandırdıktan sonra:

«İkâ olunan hasârâta gelince, Asya-yı Suğra işgâlinin ilk iki senesi zarfında Yunan Ordusunun mazhariyatı bu muvaffakiyattan ibâret olduğu zamanlar, hiçbir tahrip ikâ olunmamıştır. Yunan Ordusunun ilk ric'atinde Sakarya Vâdisi ile Afyon Karahisar – Eskişehir şimendifer hattı arasında kâin kasabaların yanması sırf zarûrât-ı askeriyeden münbâistir. Yunan Ordusu güzergâhında bulunan mahallerden Türk Ordusuna me'va olmak sûretiyle kendisi için aşikâr bir tehlike teşkil edenleri tahrip etmek istiyordu. Asya-yı Suğra'nın Yunan Ordusu tarafından tahliyesine tekaddüm eden son ric'at esnasındaki hasâret hakkında henüz malûmat-ı resmiye mevcud değildir. Her halde bu tecâvuzat hal-i ric'atte bulunan bir ordu tarafından güzergâhında ikâ olunmuştur. Bu ef'alin zapt u raptı pek yolunda olan ordular tarafından bile vukuunda hiçbir fevkalâdelik yoktur. Yunan Ordusunun esna-yı ric'atinde içlerinden mürûr eylediği Türk köylerine dağılmış bulunan Türk asâkir-i gayr-i muntazaması tarafından dûçar-ı hücum olduğunu nazar-ı mütâleaya almak icap eder.

---

293 – Lozan Zabıtları I. Takım c. III. İstanbul 1924 sh: 7 ve müt.

Bu gibi ahvâl dahilinde ikâ olunan tecâvüzat Alman Ordusunun Fransa'nın şimalinde ve Belçika'da irtikâp ettiği tahribat ile hakikaten mukayese olunamaz. Bu tahribat mezkûr ordunun muzaffer olduğu zamanlarda vukua getirilmişti. Almanya muharebeyi kaybedeceğini ve işgâl eylediği araziyi tahliyeye mecbur olacağını hissettiği vakit her türlü tahribattan ihtiras olunmuştu. Bu da tahribatın taammüden ve ıttırâdî bir mâhiyette icra olunduğunu ispat eder. Yunan Ordusu, Türk arâzisini işgâl eylediği zaman tecâvüzatta bulunmadı. Tecâvüzat-ı ric'attan, Orduda zapt u raptın gevşediği zamandan itibaren başlamıştır. Mıntıka-i askeriye haricinde aslâ teaddiyat ikâ olunmadığını ve Yunan idâresinin himâyesi altında icra edildiği sabit olmayıp bil'akis, Yunan idaresi şüpheli ahvalde, daima Rum unsurundan ziyâde Türk unsurunu iltizam ettiğini ilâve etmek lâzım gelir.» [294].

Nasıl utanmadan yalan söyleyebiliyor değil mi? **Venizelos**, konferança mes'elenin bu şekilde telâkki olunacağından mutmain, hiç olmazsa ümitvar bulunmakta hatta Türk Heyet-i Murahhasasının dermeyan eylediği talepte ısrar etmeyeceğini ümid etmekte olduğunu da sözlerine eklemekte kusur etmedi. Bundan sonra kendilerinin İzmir'e Müttefikler nam ve hesabına asker çıkardıklarını ve bu sebeple mes'uliyetlerinin mevzubahs olmayacağını ileri sürmüş ve demiştir ki:

«Bundan maada Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı serdedebileceği diğer mukabil bir talebi vardır ki; Türkiye'nin tâmirat hakkındaki iddialarını hayli geçer. Filvaki Türkiye Harb-i Umûmi'ye duhulünden bilâfasıla mukaddem ve muahhar olan birkaç ay zarfında asya-yı Suğra sevâhilinden ve Trakya'dan 430 bin Rum tardetmiştir ki; bunlar emvâl-i menkulelerinden hiçbir şeyi alamayarak Yunan arâzisine ilticaya mecbur olmuşlardır. Yunanistan, bu ahâliyi 1914 senesi Mayısından 1920 senesi ortasına yani gerek arâzi-i mülhakadan, gerek işgâl-i askeri altındaki arâziden olmak üzere muâhedenâme ile Yunanistan'a tahsis olunan arâzideki me'va-yı kadimlerine iâde edebildikleri zamana kadar, iâşe etmek mecburiyetinde

294 - a.y.

kalmıştır. Bu mültecilerin iâşesi, kendilerine edilen muâvenet, Yunanistan'a nakilleri ve bilâhare Asya-yı Suğra'ya ve Trakya'ya iâdeleri için icabeden masârif ile, iâdelerinden sonra yeni bir hayat imrarına tekrar başlamaları için Yunan Hükümeti tarafından kendilerine itâ olunan cüz'î paranın tertibi yolunda ihtiyar edilen masârif, harekât-ı askeriye mıntıkasında Yunan Ordusu tarafından ika olunan zararların mukabilini hayli tecâvüz eder.

Bundan başka Yunanistan'ın uhdesine bir de vekayi-î âhire neticesi üzerine kütle halinde hicret eden mülteciler mes'ele-i mühimmesi inzimam etmiştir. Bu mültecilerden muâvenet-i resmiye ile geçinenlerin adedi 15 gün zarfında 905 bin kişiye baliğ olmuş idi. Bunlara bir dereceye kadar sa'yi hal eshabından olduklarından dolayı bir muavenet-i mahsusa mürûr eden 40 bin kişiyi ilâve etmek lâzım gelir. Yanlarında bir miktar eşya götürebildikleri halde Şarkî Trakya'dan gelenler müstesna olmak üzere servet-i menkûlelerini zâyi eden şu eski ve yeni mülteci kütlelerini barındırmak ve beslemek için Yunanistan'ın sarfına mecbur olduğu ve daha mecbur olacağı para nazar-ı mütalâaya alınırsa Türkiye'nin metâlibi mikdarından çok yüksek rakam derdest olunur.» [295].

Bundan sonra Türkiye'nin talebinin nazar-ı itibâre alınmamasını isteyen Venizelos sözlerine devamla «Muharebeden Yunanistan değil, Türkiye mes'ul olduğundan manevî nokta-i nazardan bu talebin hakka makruniyeti müsbet değildir. Esasen bu talep nazar-ı mütalâaya alınsa bile Yunanistan'ın mukabil talepleri de nazar-ı mütalâaya alınmalıdır. Bu mukabil metâlibin her biri hasârat mikdarını birkaç kat tecâvüz eder. Fakat Yunanistan bu metalibin ve metâlibi mütekabilenin tetkikini tâcil etmekte hiçbir fâide-i ameliye olmayacağını pekâlâ müdriktir. Sevr Muâhedesi'nin 231. maddesi ile Türkiye, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Düvel-i Müttefika'ya karşı açtıkları tecâvüz harbine iştirak etmekle düvel-i mezkûreye her nevî zâyiat iras ve fedakârlıklar tahmil edip, bunların tamamen tamirini temin etmesi lâzım geleceğini tasdik etmiş, lâkin diğer taraftan, Düvel-i Müttefika da, Türkiye'nin menâbi-i vâridatı

---

295 – a.y.

bu tamirin tahmilen ifâsına, onu ikdar etmek için gayrıkâfi olduğunu tasdik ederek bu metâlipten feragat etmişler idi. Bundan maada mezkûr muâhedenâmenin 238'inci maddesi ile Düvel-i Müttefika Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Macaristan tarafından kendilerine devrolunan matlubattan Türkiye'nin bir güna tediyatta bulunmasını ondan talep eylemeğe muvafakat etmişlerdi. 1920 senesi Ağustosu'nda Türkiye'nin bu tamiratı ifaya iktidarsızlığına hükmedilmiş olacağına göre onun elyevm daha ziyade iktidarsız olması lâzım gelir. Fakat diğer taraftan, bilfarz bu metalip ve mukabil metâlibin tetkiki neticesinde Türkiye'nin Yunanistan'dan bir miktar matlubat-ı safiyesi tahakkuk etse, Yunanistan'ın bugünkü vaziyet-i iktisadiye ve maliyesinin Türkiye'nin 1920 senesindeki vaziyet-i maliye ve iktisadiyesi ile kıyas edilemeyecek derecede feci olduğu bedihidir. Yunanistan'ın 1915 senesi Eylülü'nde umûmi seferberliğe mübâşeret ettiğini ve 1916 Eylülü'nden beri harb halinde bulunduğunu unutmamak icap eder. Menabi-i vaaridatı tükenmiştir. Şimdi bir milyon mülteciyi barındırmak, beslemek ve ihtimalen yerleştirmek mes'ele-i müthişesi önünde bulunmaktadır. Binaenaleyh tazminat tediyesini derpiş-i nazar-ı teemmül etmesi adimulimkândır» demiştir.

Venizelos'un bu safsatalarına cevap vermek üzere tekrar söz alan İnönü, Yunan Başmurahhasaşının harb mes'uliyetleri hakkındaki nokta-i nazarının doğru olmadığını belirttikten sonra:

«Bu mes'uliyeti tâyin eylemek için yekdiğerinden pek farklı olan iki safhayı tefrik etmek lâzımdır. Evvelâ harbi uzatmış olmak mes'uliyeti, bade akd-i sulh için zuhur eden fırsatları kaçırmış olmak mesuliyeti mevcuddur. Yunanistan'ın mes'uliyeti, alelhusus taarruzunda kat-ı tesânüd ettikleri müttefikler tarafından kendisine tebliğ olunduğu andan itibaren gayr-ı kabil-i münakaşadır. Bu mes'uliyet irtikâp olunan tahribattan dolayı bir kat daha iştidad eder. Mezkûr tahribatın ikaı için Yunanistan'ın Düvel-i Müttefika tarafından teşvik edildiği müdafaa zemininde iddia olunamaz.

Her kim olursa olsun Yunanistan'ı bu tahribatı ikaa dâvet ettiğini tasavvur edemez. Bilâkis Düvel-i Müttefika'nın bunların önünü almağa ve men etmeğe çalıştıklarından eminim. Vandallara yakı-

şan şu barbarca ef'al «itilâf, remzinin arzu ve idaresi ve devletler tarafından ibzal olunan nesâyih hilâfında ika olunmuştur. Pek vüsat'li ve şiddetli bir harb cereyan etmiştir. Ve bunun netâyicine mantıkan itisafkâr bir mütecâviz tarafından tahammül edilmek lâzımdır. Topçu vesâire mermilerinin mûcip olduğu tahribat, lâşek mahiyet-i askeriyeyi hâiz ve ef'al-i harbiyeden maduttur. Lâkin bu tahribat bile harbi kaybeden haksız bir mûterizin mes'uliyetini dâidir.» [296].

İnönü, bundan sonra, Müttefikler nâmına hareket ettiği kabul olunsa bile bu durumun Yunanistan'ın mes'uliyetini bertaraf etmeyeceğini zira kendisine verilen vazifenin «t a h r i b» ve «m e z a l i m » istikâmetinde olmayacağını izah etti.

Bundan sonra diğer murahhaslar fikirlerini beyan ettiler. Bunlar da umûmiyetle bu mevzudaki Yunan nokta-i nazarını destekler mahiyette konuşmalar yaptılar. Halbuki daha sonra da muhtelif celselerde devam eden bu münakaşalara esasen hiç de lüzum yoktu. Zira elde, Yunanistan'ın harb kaideleri dışında ika eylediği mezâlimden dolayı mes'ul olmasını gerektiren birçok resmi rapor ve vesika vardı.

Hatta bunlardan bazıları Lozan'da karşımızda olan Müttefiklerin resmî mümessil ve memurlarının imzasını taşıyordu. Ne yazık ki; bu vesikalar orada hakkıyle değerlendirilerek Müttefiklerin kendi beyanları ile bağlanmaları temin olunamadı. Biz bu vesikalardan sâdece bir tekini dikkatlerinize sunuyoruz:

İZMİR'İN MÜTECÂVİZ YUNANLILAR TARAFINDAN İŞGÂLİ HAKKINDA MİLLETLERARASI TAHKİK KOMİSYONUNUN RAPORU

– MES'ÛLİYETLERİN TÂYİNİ –

İzmir ve civarında cereyan eden mezâlim mes'uliyetine dâir İtilâf Devletleri mümessilerince tanzim edilen rapordan Yunan Hükûmeti ve subaylarının mes'uliyetini âşikâr bir sûrette gösteren kısımlar:

---

296 – a.y.

1 – Hâdiselerin doğuş sebebini din düşmanlığında aramak lâzımdır. Yunanlılar bunun meydana gelmesine mâni olacak hiçbir şey yapmamışlardır. Bir medeniyetseverlik vazifesi görmekten pek uzak olan mevcudiyetleri, derhal bir fütuhat ve bir Haçlı manzarasını iktisap eylemiştir.

2 – Karaya asker çıkarılmasını takip eden ilk günler zarfında İzmir ve civarında meydana gelen ahvalin mes'uliyeti, vazifelerini ifa etmemiş olan üst rütbe kumandanlarla bazı subayların uhdesindedir. Yunan Hükümeti bu mes'uliyeti bazılarını cezalandırmakla kabul ve tasdik eylemiştir. Maahaza mes'uliyetin bir kısmı Yunanlılar'dan evvel umûmî haklarından mahrum edilerek mahpus olanların firarına ve silâhlanmasına mâni olacak hiçbir tedbir almamış olan Osmanlı memurlarına âittir.

3 – Yunan Hükümeti İzmir'de kendisini temsil eden en büyük mülkiye memurunun hatt-ı hareketi sebebiyle Yunan askerlerinin ileri hareketi esnasında memleketin dahilî mıntıkasını kanla boyayan vahim karışıklıklarından dolayı mesuldür.

a) 7 - 10 Mayıs tarihli Mösyö Venizelos tarafından çekilen telgraftaki yüksek meclis tâlimatına uymamışlardır. Kendisi İtilâf mümessilliğinden herhangi bir sûrette izin istemeden 20 - 23 Mayıs'ta askerî kumandanlığına İzmir haricinde Aydın, Manisa ve Kasaba'ya asker sevkine emir vermeye müsaade eylemiştir.

b) Kezalik yine bu memur bilintizam halkı işgâlin genişlemesinden haberdar etmemiştir. Bu sûretle Müslüman halkın heyecanının ve binnetice kargaşalıkların çoğalmasına sebep olmuştur.

4 – Yunan yüksek memurlarının mes'uliyeti, memleket dahilinde başıbozuk silâhlı kimselerin dolaşmasına müsaade etmekten doğmuştur. İcra ettikleri bazı askerî hareketler bu gibi başıbozuk silâhlı kimselerin muntazam askerlerle birlikte hareket etmesine bile müsamaha eylemiştir.

5 – Menderes Vâdisinde meydana gelen kargaşalıkların ilk sebebi haksız olan işgâlden meydana gelmiştir. Yunan askerlerinin yürüyüş ve yerleşmesi esnasındaki müessif hareketleri bu askerlerin ileri hareketi akabinde memleketin mâruz kaldığı harb neticesidir. Türkler ile Yunanlılar arasında mev-

cud olan düşmanlık şiddetle vahşetini itirazı kabil olmayacak bir sûrette çoğaltmıştır. Hakkul insaf bunun yegâne mes'ulü Yunanlılar olamaz. Aynı mülâhazat Bergama havâlisinde ve Manisa ile Ödemiş civarında cereyan eyleyen vak'alara da şâmildir.

6 – Bilâkis Yunanlılar Menemen katliâmının tek başına mes'ulüdürler. Bu katliâm mürettep değildi. Fakat Bergama keyfiyetinden dolayı askerinin heyecanına vâkıf olan Yunan Kumandanlığı asabiyet ve korku sebebiyle bilâ tahrik müdafaadan mahrum sivil Türkleri katliâm eden askerlerini inzibat altında bulundurarak tedbirleri almaya mecbur edebilirdi ve etmeliydi. Menemen'de hazır bulunan Yunan subayları vazifelerini tamamen ihmâl eylemişlerdir.

Komisyon Üyeleri:

İtalya Mümessili
General Dall'olio

Fransız Mümessili
Genreral Bunoust

İngiltere Mümessili
General Hore

Amerika Fevkalâde Komiseri
Amiral Bristol[297]

İnönü, Lozan'da diğer birçok mes'elelerde olduğu gibi bu «t â m i r a t m e s ' e l e s i»nde de talebinden vazgeçti. 28 Mayıs'ta milyonla şehidin kemiklerini ve aç çıplak milletin yüreğini sızlatan bu tâviz de verilince Lozan Muâhedenâmesi'nin 59. maddesi ortaya çıktı:

Madde 59 – Yunanistan harb kavâninine mugâyir olarak Anadolu'da Yunan ordu veya idâresinin ef'alinden mütevellit hasaratın tamiri mecburiyetini tanır.

Diğer taraftan Türkiye, harbin temâdisinden ve onun netâyicinden mütevellid Yunanistan vaziyet-i mâliyesini nazar-ı dikkate alarak tâmirat hususunda Yunanistan'a karşı her türlü mütâlibattan sûret-i kat'iyyede fergat eder.

---

297 – Yunan Fecâyii, (birinci kitap) sh: 131'den alınan bu raporun resmî tercümesi kısmen sâdeleştirilmiştir.

«Y u n a n i s t a n v a z i y e t - i m â l i y e s i n i n a z a r - ı d i k k a t e a l a r a k» tâbirine dikkatinizi çekmek isterim. Biz kendimiz iyi bir durumdaymışız gibi Yunanistan'ın içinde bulunduğu iktisadî krizi düşünüyoruz. İnönü T.B.M.M.'de Lozan'ı müdafaa ederken de Yunanlılar'ın tediye gücüne mâlik olmadıklarını, binaenaleyh tamirat bedelinin anlaşmada kabul edilse bile fiilen alınamayacağını ileri sürmüştür. Böyle bir şey olsa bile, bunu düşünmek herhalde bize değil Yunan ordusunu teşvik ve yardımları ile Anadolu'ya saldırtmış olanlara düşerdi!..

Fakat İnönü neden bu dâvada iddia ve isteğinden vazgeçti diyeceksiniz. Bunu T.B.M.M.'deki konuşmasından kendi ağzından dinleyelim:

«Yunan işgâlinden kurtarılan yerlerde solgun, zayıf, çıplak ve açlıktan ağlayan ve yollarda avâre dolaşan bir milyon zavallı halk mevcuttur. Yunanlılar burada her şeyi yakıp yıkmış, altüst etmiş, şehirleri toprakla bir etmiştir. Yalnız Manisa'da onbir bin evden on bini yıkılmıştır. Bu yangını gözleriyle gören Fransızlar'la konuştum. Hepsinin söyledikleri hakikatti ve benim gördüklerimin aynı idi. Fransızlar kendi gözleriyle Yunan zabitlerinin «Şuraya da gaz dök, şurayı da yakmağı ihmâl etme!..» dediklerini ve bu emirlerin mutlâk sûrette tatbik edildiğini gözleriyle görmüşlerdi. Yalnız burada değil, bütün Anadolu'da böyle yapıldı ve yüz yirmi binden ziyâde ev yakıldı.

Böyle bir manzarayı görünce insanın kalbi sızlıyor. Medeniyet böyle bir vahşetle iftihar edemez!.. Medeniyete karşı yapılan bu hakaret ve alçaklıktan şüphe edenler benim gördüklerimi gidip yerinde görmelidirler.»

«... Yunan tâmiratı bir müsâdemeye müncer olursa bu müsâdemeyi kazanacağımıza hiçbir zaman şüphemiz olmadığını söyledik. Şimdi bu müsâdemeyi kazandığımızdan sonraki safahatı takip edeyim. Şarkî Trakya'da kazandığımız bir meydan muharebesi muharebe meydanında arzu ettiğimiz milyarları bize temin edemezdi. Hiç kimse böyle bir şey düşünemezdi. O vaziyeti tâ düşman payitahtına kadar idâme etmek lâzım ge-

lirdi. Vâziyet-i coğrafiyeyi gözünüzün önüne getirmelisiniz. Bu yalnız Yunan meselesini değil, birçok milletler meselesini de karşımıza çıkarırdı. Bu safhayı da geçiyorum. Arzu edilen neticeye kadar vardık. Ondan sonra da para yerine alacağımız bir muâhede üzerindeki bir imzadan ibaret olabilirdi. Tâmirat parası hiçbir kasada gelen gâlibe verilmek için hazırlanmış değildir!.. (Çok doğru!.. sesleri) (Handeler).

Arkadaşlar; imzayı aldıktan sonra son santimine kadar istihsal etmek için de hal-i harbi idâme ettirmek lâzımdır. Bunu hayâl olarak söylemiyorum. Gözünüzün önünde tecrübe vardır. Dünyânın dört köşesinde gâlipler mağlûplarına nâmütenâhi tâmirat imza ettirmişlerdir. Bunu istihsal için hasımlarını son çakıya kadar silâhtan tecrit etmişlerdir. Gâlip milletler mi, sulhun nimetinden müstefit oluyor, mağlûp milletler mi istifade ediyor?. (Bravo!.. sedaları) Bu sistem, sulh imza edildikten sonra dahi nihâyete kadar hal-î harbi idâme demektir. Arkadaşlar, böyle bir hatt-ı hareketi takip eden bir hükümete, bir heyet-i murahhasaya millet o vakit ne diyecekti?. «Tamirat namı altında daha şu kadar adam ve şu kadar masraf ettiniz, getirdiğiniz bir satır yazıdan ibârettir. Bunu da alamıyorsunuz yalnız almıyorsunuz değil almak cehd-ü gayreti altında yeniden birçok teklifat ve yeniden birçok kan talep ediyorsunuz!» Bunu diyeceklerdi. «Bu kadar vâzıh bir nokta karşısında niçin yanlış karar verdiniz?» Milletin bihakkın bize itap edeceği nokta bu idi. Nazarlarınızda kemal-i samimiyetle tavzih ettiğim nokta şudur ki: Yunan tâmiratı için kabil-i istihsal bir şey yoktu. Yalnız sühûletle kabil-i istihsal değil, düşünüldükten sonra kârı zararından fazla olan ve binnetice milletimizin memnûniyetini daha ziyâde tevlid edebilecek olan herhangi bir sûret-i hal olsaydı vazifemiz bunu yapmak idi. Milletimizin dûçar olduğu ıztırabatı arttırmamak ve zararı olduğu yerde tespit etmek için mantığın gösterdiği doğru yolu takip etmek lâzım idi. Biz de o tedbiri ittihaz ettik...»[298]

---

298 - Zabıt Ceridesi.

Bu satırlar gösteriyor ki İnönü, bu tâmirat mes'elesinde harb çıkacağını sanmıştı. O'nu tâviz üstüne tâvize sevk eden âmil hep bu harb endişesi idi. Halbuki bu, asla bahis mevzuu değildi. Bütün Dünya sulh istemekte idi. Yunanistan Türkiye'den daha bitaptı. İngiliz ve Fransız efkâr-ı umûmiyeleri bu harb aleyhtarı hislerini seçimle ortaya koymuşlardı. Fakat karşı taraf ve bilhassa İngiliz Murahhası Lord Gürzon, tehdid üstüne tehdid savurarak İnönü'yü bunalttı. İkinci Murahhas, Dr. Rıza Nur Bey'in bu husustaki tutumu da İnönü'den pek farklı değildi. Gerçekten hatıratında bu «t â m i r a t» mes'elesine sayfalar dolusu yer ayırmış bulunmaktadır ki, bunlarda binbir tereddüd ve tenâkuzu aksettirmektedir. Hakikaten, önce Yunanistan'dan istediğimiz harb tazminatını karşılamak üzere «Yunan Donanması»nı talep edişimize temasla «Biz ise talebimizde ısrar ettik. Hakikaten bir hak idi. Hareketimiz doğru idi.» diyen Dr. Rıza Nur, daha sonra bu mes'eleden dolayı harb çıkması ihtimaliyle nasıl dehşete kapıldığını[299] ve bir blöfe aldanarak en tabiî bir hakkımızdan vaz geçilmesinde –bu gibi fedâkârlıklara esâsen müheyya bulunan– İnönü'yle ne ölçüde beraberlik halinde olduğunu bizzat nakil ve hikâye etmektedir:

«Çok düşündüm. Tazminattan vazgeçmek lâzım olduğuna kanaat ettim. İsmet de o fikirde. Zaten düşünüyorum, alsak bile Yunan'dan ne alacağız? Müflis ve mâliyesi Avrupa kontrolü altında bir devlet. Tut kelin perçeminden! Donanmasını, ölür de vermez. Fransızlar'ın Almanlar'a yaptıkları, Ruhr Havzası'nı işgâl-i askerî altında tuttukları gibi, Garbî Trakya'yı işgâl edeceğiz? Bu işgâl masraf ister, biz yapabilir miyiz? Hayır. Zaten Fransızlar da bundan bir fayda görmeyip, üste masraf ettiler. İsmet'le başbaşa verdik. «Ne yapacağız?» dedik. Hükümet kat'î emrini vermiş. Rauf ateş püskürüyor. Yeniden yazdık. Üç gündür hiç cevap yok. Vakit de yok. Cevap vermek günü geldi. Lozan muhiti yine harb borası içinde çalkalanıyor.»[300] dedikten sonra müteâkiben tekrar Yunanistan'ın

299 – Bkz. Dr. Rıza NUR – a.g.e. sh: 1200 vd.
300 – Dr. Rıza NUR – a.g.e. sh: 1201

bu mes'eleden dolayı yeniden Türkiye'ye saldırması ihtimalini ele alan **Dr. Rıza Nur**, bundan kendi de emin bulunmadığını açıkça ifâde etmekte[301] ve binbir tenâkuz içinde bocalayıp durmaktadır. Gerçekten bu mevzudaki kabahati, kâh **M. Kemal Paşa**'ya[302] ve kâh da **İnönü**'ye atfetmektedir. Halbuki bu mevzuda kendisinin fikir ve davranışları da hemen hemen **İnönü**'nün fikir ve davranışlarından farksızdır. Gerçekten **İnönü**'nün yukarıda iktibas edilmiş olan sözleriyle **Dr. Rıza Nur**'un hatıratının 1200 ve müteakip sahifelerindeki fikirler arasında hiçbir fark mevcud değildir. Böyle bir mukayese o devrin idâreci kadrosunun –muhalifiyle de muvafıkıyle de– hep aynı yılgın ve küçük kafayı taşıdıkları gerçeğini, red ve cerhî imkânsız bir sûrette ortaya çıkarmaktadır.

İsmet Paşa, tâmirat bedeli istemekten vazgeçince Lozan'daki bütün murahhaslar hududsuz bir sevince kapıldılar. Asla ummadıkları bir netice elde etmişlerdi. Hattâ **Venizelos** kendisini ziyaret eden ve fikrini soran Türk gazetecilerine karşı bile sevincini şu sözlerle ortaya koydu:

«– Artık size beyanatta bulunabilirim. Tabii haber almışsınızdır, tâmirat meselesi halledildi. Yani Türkiye ile Yunanistan arasında sulhün akdine mâni hiçbir mesele kalmadı. İsmet Paşa Hazretleri gerçekten büyük bir sulh arzusu, büyük hüsnüniyet gösterdi. Esâsen görüştüğüm günden beri İsmet Paşa üzerimde sulhü gerçekten arzu eden, hürmete şayan büyük bir asker, katıksız, asil bir diplomat tesiri yaratmıştı. Size de söylüyorum, daima tekrarlıyacağım: Yunanistan Anadolu felâketinden sonra, siz de biliyorsunuz ki, çok elim mâli vaziyette idi. Bu şartlar içinde bizim bir tazminat vermekliğimizin madden imkânı yoktu. Maddî bir imkânsızlığı yenmek için müttefiklerin Karaağaç teklifini mecburen, hüsnüniyetimizi göstermek için kabul ettik. Artık Türkiye-Yunanistan sulhü olmuştur. Bundan sonra kalblerimizi muhabbetle doldurarak iki memleket arasında sulh münâsebetlerinin yeniden tesisine çalışmalıyız. Türkiye ile Yunanistan iyi bir dostluk siyaseti ile

---

301 – Dr. Rıza NUR – a.g.e sh: 1203-4

302 – Dr. Rıza NUR – a.g.e sh: 1248-49

Balkanlarda mühim bir kuvvet olmağa namzettirler. Bugünkü itilâf tâmirat mes'elesinin bu hal şekli, her iki taraf için memnuniyeti mûciptir. Bu neticeden dolayı inkisar duyulmamalıdır. Artık tekrar edeyim ki, Yunanistan ile Türkiye arasında sulhün olduğunu haber verebilirsiniz. Bir daha ilâve edeyim: Benim için fena bir hudud ile sulhü yapmak iyi bir hudud ile harbe girmeye müreccahtır. Onun içindir ki, bugünkü hal tarzından memnunum.»[303].

Bu son sözden anlaşılıyor ki, değil bu tazminat mes'elesi, hiçbir mes'elede Yunanistan da harbi göze alamamaktaydı. Fakat bunu önceden anlamak lâzımdı.

Tazminattan vazgeçmek öyle bir hatâ idi ki, Lozan methiyeleri bile belki bir lisan sürçmesi olarak bunu «f e d a k â r l ı k» olarak göstermek mecburiyetini hissetmişlerdir!.

«... Çok kimsenin hiç olmazsa Yunanistan'la Türkiye arasında bir inkıta ile neticeleneceğini tahmin ettiği bir toplantı sonunda böyle birdenbire uzlaşılması, herkes üzerinde memnuniyet uyandırdı. Ecnebiler **İsmet Paşa**'nın şahsına karşı saygı ve sevgi duyduklarını **mühim bir fedakârlık daha yaparak** konferans ve sulhü tehlikeli bir vaziyetten çıkardığını söylemekte birleştiler.

Lozan Palas'a dönüldüğü zaman vakit geçti. Bununla beraber herkesin yüzü gülüyordu. Havada konferansın en çetin, en karışık, en tehlikeli ana mes'elelerinden birinin halledilmiş olmasının doğurduğu ümit ve nikbinlik hâkimdi. Herkes **İsmet Paşa**'nın sulhperverliğini anlatarak onu diğer murahhaslarla mukayese ediyordu.»[304].

Tamirattan vazgeçerek, onun yerine elde ettiği netice hiçbir değer taşımıyordu. Bir kere Karaağaç istasyonu alınmıştı ki, bu Edirne'nin bir mahallesidir. Hattâ Edirne tren istasyonu buradadır. Bu bakımdan Edirne'den tefrik edilerek Yunanistan'a verilmesine zâten hiçbir imkân yoktu. Binaenaleyh bu mevzuda yapılmış olan fedakârlık gerçekten çok büyüktü. Bu tâviz bir «f e d a k â r l ı k» olarak tavsif, bizim enfüsî kıymet hükümlerimizin zarurî bir neticesi olarak ortaya çıkmış addedilmemelidir. Gerçekten bizzat **İnönü** de toplantıdan çıkar çıkmaz oradaki Türklerle yaptığı konuşmada bunu «b ü y ü k b i r f e d a k â r l ı k» olarak ifade ediyor ve:

---

303 – **Ali Nâci KARACAN** – Lozan Konferansı ve İsmet Paşa – İstanbul 1943 sh: 343.

304 – **Ali Nâci KARACAN** – a.g.e. sh: 339.

«Oturun bakayım, size anlatayım, diye söze başladı. Bugünkü toplantı esnasında Yunanlılar'la tâmirat meselesi üzerinde mutâbık kaldık. Mutâbık kaldığımız noktalar şunlardır: Yunanlılar, prensip itibariyle tâmiratta bulunmak lüzum ve esâsını kabul ettiler. Fakat mâli vaziyetlerinin imkânsızlığından bahsederek para veremiyeceklerini, eğer kabul edersek –müttefikler tarafından vukû bulan teklif mucibince– Karaağacı terke ve harb esnasında zapt ve müsâdere edilen gemilerimizi iâdeye hazır olduklarını bildirdiler. Sulhün bir an evvel gerçekleşmesi için, «tarafımızdan büyük bir fedakârlık olmak üzere» müttefikler tarafından yapılan bu teklifi kabul ettim ve büyük devletlerin de tanzim edilmekte olan muâhedede Türkiye'nin malî vaziyetini nazar-ı itibara alıp almıyacaklarını sordum. Bu sualime, müspet mahiyette «evet halledeceğiz» cevabını verdiler. Bu va'di senet ittihaz ettik. «Bu büyük fedakârlığımızın müttefikler tarafından itibara alınıp alınmıyacağını tabiî yakında göreceğiz. Sulh muâhedesi, umûmî heyeti itibariyle bir topluluk mahiyetinde olduğu için geriye kalan muallâk meselelerin halli esnasında fedakârlığımızın nazar-ı dikkate alınması icabeder. Geriye kalan mes'elelere gelince onlar da umûmî heyetleri itibariyle taayyün etmiş haldedir. Önümüzdeki hafta zarfında bunların da halledileceğini zannediyorum.»[305].

İşte «t â m i r a t b e d e l i» denilen harb tazminatı davâsı da böyle başlamış ve İnönü'nün tâvizkâr siyâseti yüzünden böylece suya düşmüş oluyordu. Bundan sonra Lozan için önce bir «t e' v i l e d e b i y a t ı», sonra da şedîd bir «f i i l î v e k a n û n î t e h d î d» safhaları idrâk olunacaktı.

Gerçekten tâbi bulundukları «g a r p l ı l a ş m a b â t ı l ı»nı takviyeye medâr olacağı ümidiyle bir «L o z a n» ve «L o z a n k a h r a m a n l ı ğ ı» efsânesi vücûda getirenler, sahte bir te'vil edebiyatının terânelerini körpe dimağlara hitâb eden mektep kitaplarına kadar sokmuşlardır. Fakat hakikatin mücbir mantığını yanıltmaya –bu sûretle de– muvaffak olamıyanlar bir «f i i l î v e k a n û n î t e h d i d l e r» silâhına müracaat mecburiyetini hissetmişlerdir.

---

305 – Ali Nâci KARACAN – a.g.e. sh: 341 - 42.

«Takrir-i sükûn kanunu», bu tehdîd silâhının hâlâ hâtırası hafızalarda canlı duran en mâruf bir şâhididir.

Ancak ne yapılırsa yapılsın birtakım yalan yanlış iddiaları, hayatın dinamizmi karşısında ilânihâye ayakta tutmaya imkân yoktur. Bu gerçek, bugün Lozan için de bir kere daha tezâhür etmiş ve aradan geçen yetmiş yıl «L o z a n   E d e b i y a t ı»nın pespâye yaldızlarını dökerek altındaki acı ve dehşetli gerçeği gözler önüne –bir kere daha– sermiştir.

Bu neticenin tahakkuku için sadece «K ı b r ı s» ve «T ü r k - Y u n a n   m ü n â s e b e t l e r i» etrafındaki yeni gelişmeler bile kâfi gelmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

DİĞER MALÎ KAYIPLAR

I - GEMİ BEDELLERİ

Sultan Abdülâziz, tâkip ettiği siyâset icâbı olarak donanmaya büyük bir ehemmiyet atfetmiş ve onu kısa zamanda «D ü n y a İ k i n c i l i ğ i »ne yükseltmişti. Fakat, **Sultan II. Abdülhamid Han**, Doksanüç Harbi'nden aldığı ders ve ibretle sulhçu bir siyâset takibini kendince zarûrî addetmiştir. Bu siyâsetin icabı olarak da askeri masrafları kısarak Boğazlar ve Çatalca gibi birçok stratejik mevkii gerektiği şekilde tahkim etmişti. Bu tatbikat yüzündendir ki çabuk demode olan donanmaya yatırım yapılmamıştı. Gerçekten Balkan Harbi'ne gelindiğinde Türk Donanması bir hayli zayıf bulunuyordu.

Balkan Harbi'nin doğurduğu facialar Donanma'ya daha büyük bir ehemmiyet atfedilmesini zarûrî bir hale getirmişti. Bu sebeple «D o n a n m a C e m i y e t i» kurularak halktan gemi satın almak için yardım toplanmaya başlanmıştı. Birinci Cihan Harbi başladığı zaman, henüz harbe dahil olmadığımız bir sırada İngiliz tersanelerine üç harb gemisi ısmarlamış ve bunların bedellerini de fiilen ödemiştik. Fakat İngilizler bu gemilere, henüz Türk Bayrağı çekilmeden el koymuşlar ve ne gemileri ne de bir haksız iktisap mevzuu teşkil eden bedellerini iâde etmişlerdi.

Lozan müzâkereleri sırasında, «Sultan Osman», «Sultan Reşad» ve «Fâtih» adlarını taşıyan bu üç dretnot'un tamamen ödenmiş bulunan oniki milyon İngiliz altını tutarındaki bedelleri de aramızdaki muallâk mâlî mes'elelerden biriydi. İnönü, Türk Milleti adına yaptığı birçok bol keseden bağışlamalara bu gemi bedellerini de katmıştı. Bu hususta o günkü hükümetin reisi Hüseyin Rauf Bey şu bilgiyi vermektedir:

«Konferanstan çok daha önce Hariciye Vekâleti'nde hazırlattığımız sulh esaslarına göre yurdumuzun işgâl ettikleri en mâmur yerlerini, sebepsiz olarak yakıp yıkarak, harâbezâr'a çeviren Yunanlılar'dan tâmirat bedeli istiyorduk. Bu yüzden Lozan'da Yunanlılar'la hayli tartışılmıştı. Bu konuda ara bulmak isteyen İtilâf Devletleri tâmirattan vazgeçmemiz için bize Trakya sınırımızda «Karaağaç»ı bırakmak teklifinde bulunmuşlardı. Hükümet Başkanı olarak ben, Mustafa Kemal Paşa'yla mutabık kalarak, bu teklifi kabul etmeyip, «Karaağaç'ın ehemmiyeti yoktur. Ona karşılık tâmirat bedelinden yani tazminat istemekten vazgeçemeyiz» diyorduk. Sonra, Dünya Savaşı ibtidasında, henüz bizim harbe girmediğimiz günlerde inşaları tamamlanıp bedelleri de tarafımızdan tamamen ödenmiş olduğu halde memleketimize getirilecekleri sırada İngilizler'in elkoymuş oldukları Sultan Osman, Sultan Reşad ve Fâtih dretnotlarımızın, tahminen oniki milyon İngiliz altını tutan bedellerinin geri verilmesi mes'elesi vardı. Bu, İngilizler'in sarih bir borcu idi ve bu da Karaağaç'a karşılık verilmek istenmiyordu.

Murahhas Heyetimiz Başkanı, Karaağaç'ı gözönünde büyüterek, tâmirat ve tazminattan da bu alacaktan da vazgeçilmesi taraftarı idi. Hatta sonunda «vazgeçtim, Karaağaç'a karşı terk ettim.» dedi.

«Ben ise; «Karaağaç'ı bırakıp gerektiğinde demiryolunu Edirne'nin içinden geçirebiliriz, binaenaleyh Karaağaç'ın ehemmiyeti yoktur...»[306] diyordum.

---

306 – Feridun KANDEMİR – Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay, İstanbul, 1965, sh: 103-104.

Bu satırlar, **Rauf Bey**'in de gerçeği tam ve doğru olarak göremediğini pek güzel bir sûrette ortaya koymaktadır. Zira, adı geçen gemilerin bedelleri bir haksız iktisap teşkil ettiğine nazaran, bu mevzudaki hakkımızın elde edilebilmesi için ne Edirne'nin bir mahallesi durumundaki «K a r a a ğ a ç» istasyonunun ve ne de herhangi bir diğer tâvizin verilmesine hukuken ve mantıken hiçbir zarûret yoktu. Tâmirat bedeli denilen harb tazminatına gelince bunun alınması da –evvelce izah edildiği üzere– zaten Beynelmilel teâmüller icâbı idi. Kaldı ki, Karağaç'ın, Edirne'ye sahip olan devlete âid bulunmasındaki zarûrete mütedâir bir münakaşa ve müzakere esâsen yersizdi. Fakat, gerek Türk Murahhas Heyeti ve gerekse, diğer alâkadârlar en tabiî haklarımızın temini için dahi, mutlaka mukabil bir tâviz vermek lüzum ve zarûretine inanmış ve işi başından sonuna kadar bu mantıkla yürütmüşlerdi.

Karaağaç'ın Edirne'den tefrikini «m â n â s ı z» bulan ve bunu bir tâviz haline getirerek bizden diğer bir şey elde ettikten sonra vermeye râzı olmak gibi bir taktiğe baş vurabileceklerinin başlangıçta hatıra gelmediğini beyan eden **Ali Fuad Cebesoy** dahi bu en tabiî hakkımızdan diğer bir tâviz karşılığında vazgeçebileceğimizi belirtmek üzere diyor ki:

«Konferansın birinci devresi başında Trakya Hududumuzun Meriç'in şarkındaki arâzi ile tahdid edilip Edirne'nin Meriç garbındaki kısmında kalan Karaağaç mahallesini ilhak etmemeleri kadar mânâsız bir şey olamazdı. Bidâyette bunun bir taktikten ibaret olup bilâhare orada husûle gelebilecek olan en mühim bir ihtilâfa karşı tâviz olarak verileceği hatıra gelmemişti.

Akdeniz sahillerinden Ankara'ya kadar olan Garbî Anadolu'nun en zengin ve mahsuldar vilâyetlerinin tarihte emsâline nâdir tesâdüf edilecek bir sûrette tahrib ve imha edilmesinin neticesinde yüz milyonlarca lira ile telâfi edilemiyecek olan bir ziyana mukabil Edirne'mizin bir mahallesi olan Karaağaç'ı almak sûretiyle bu mühim dâvâmızın bir sonuca bağlanması kadar hazin bir şey olamazdı. Anadolu'nun bir parçası olan Sisam ve Midilli adaları Türkiye'ye terkedilmiş olsaydı, belki o zaman tamirat meselesi âdilâne halledilmiş sayılırdı.»[307]

---

307 – **Ali Fuad CEBESOY** – Siyasî Hatıralar, İstanbul 1957 sh: 335 - 336.

Halbuki, Sisam ve Midilli de aynen Karaağaç gibi zaten hakkımızdı. Üstelik, bunlardan Limni'nin müttefikler tarafından bize terkedilmiş bulunduğu halde alt komisyondaki mümessilimizin bir zuhulü yüzünden koskoca adayı kaybettiğimizi evvelce izah etmiştik. Zaten hakkımız olan bir şeyi vererek diğer bir hakkımızdan vazgeçirilmemiz halinde bu vaz geçişi haklı görmeye ve göstermeye imkân olmadığı meydandadır. Bu gibi hareketlerle tatmin olup, hakkını elde edebildiği zannında bulunmak ve bu sûretle son derecede sâfiyâne bir teselli ile avunmak aşağı yukarı o devir ricâlinin müşterek bir vasfı olarak görünmektedir. **Dr. Rıza Nur, İnönü** ve emsallerinin hatıraları bu görüşümüzü doğrulayan çeşitli misâllerle doludur! Bu tarz-ı hareketin en tipik bir misâli de işte bu «g e m i b e d e l l e r i»dir.

II. VAKIF BEDELLERİ

Türkiye ile Yunanistan arasında mecbûrî bir ahâli mübâdelesi kabul edildiğini ve bundan Batı Trakya Türkleri ile İstanbul Rumları'nın mütekabil olarak istisna kılındığını evvelce anlatmıştık. Bu ahâli mübâdelesi iki tarafın da sâhip olduğu menkul ve gayrimenkul malların tasfiyesi hususunda birçok mes'eleleri ortaya çıkarmıştır. Bunlardan biri de şahsî haklar dışında kalan vakıf emlâk ve müesseselerinin tasfiyesi idi. Kolayca tahmin edileceği üzere Yunanistan'daki Türkler'deki Rumlar'la mukayese edilemiyecek bir durumdaydılar.

Lozan Muâhedenâmesi'nin eklerinden biri olan 9 numaralı protokol mübâdele edilen ahâlinin şahsî malları ile evkaf müessese ve mülklerinden doğan mes'eleleri hal için bir «m u h t e l i f k o m i s y o n» kurulmasını derpiş ediyordu. Bu komisyonun çalışma tarzı ile iki taraf hukukunun müştereken korunmasına müteallik protokol mûcibince Türkiye Yunanistan'dan oradaki İslâm vakıflarına karşılık olmak üzere **«sekizyüz bin İngiliz altını»** almıştır. Halbuki bu meblâğ oradaki İslâm vakıflarının gerçek kıymetinin belki yüzde biri bile değildi. Rumeli'yi ilk fetheden cedlerimizin burasını Türkleştirmek ve İslâmlaştırmak için nasıl köklü

tedbirler ittihaz ettiklerine ve adım başı câmi, sebil, imarethâne, tekke, v.s. gibi çeşitli hayrat ve hasenat eserleriyle o toprakları nasıl süslediklerine evvelce bir nebze temas etmiştik. Bu bakımdan oradaki İslâm vakıflarına karşılık olarak alınan bu meblâğın gerçek miktarla hiçbir alâkası olamıyacağını ve belki bir şey alındı densinden ibâret bir netice sayılması gerektiğini tahmin güç olmasa gerektir. Esâsen Yunanlılar Lozan Muâhedenâmesi'nden çok daha evvel her fırsattan istifade ederek Türk vakıflarını yakıp yıkmakta, evrâk-ı müsbitelerini ortadan kaldırmakta ve bu sûrette onları hergün biraz daha azaltmış bulunmaktaydılar. Fakat, Lozan Konferansı sırasında dahi Yunanistan'da iktisadî kıymetleri sekiz yüzbin İngiliz altını ile ölçülemiyecek derecede vakıf eserlerinin bulunduğu muhakkaktır.

Bununla beraber Yunanistan'dan yine hiç olmazsa böyle cüz'î bir meblâğ olsun alınabildiği halde diğer alâkadarlar için bu kadarı bile mevzuubahs edilememiştir. Meselâ, Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan gibi gerçekten bu üç devletin arâzisinde de Yunanistan'dan az olmamak üzere pek çok İslâm vakıf emlâk ve müessesesi mevcuddu. Bunca tahribe rağmen hâlâ da mevcuddur. Oralarda yaşıyan Türk ve Müslümanların şahsî hak ve hürriyetleri ile alâkalı olarak hiçbir şey dâvâ edilmediği gibi cemaat mal ve hukukunu koruyacak herhangi bir talepte de bulunulmamıştır. Belki, bunların bedelleri istenemez, istense de fiilen alınamazdı. Fakat, hiç olmazsa bulundukları yerlerde korunmaları da mı temin olunamazdı?..

Koskoca Yugoslav arazisinde beşyüz seneyi mütecâviz Türk hâkimiyetinin bakiyesi olan ecdâd yâdigarı tarihî eserlerimizin yakılıp yıkılmaması veya herhangi bir sûretle ortadan kaldırılmaması için birtakım kayıt ve şartlar ileri sürülemez miydi? Bütün bu memleketlerde yaşayan ırkdaş ve dindaşlarımızın daha sonraki yıllarda büyük mağduriyetlerine zemin hazırlayan bu ihmal oralardaki ecdâd yadigârı eserlerin imhasına da imkân hazırlamıştır. Türk Murahhas Heyeti, böyle bir konferans için kifâyetsizliğinin bedelini bu millete doğrusu hem madden ve hem de mânen pek pahalıya ödetmiştir. İnönü muârızlarının birbiri ardınca ve yerli yersiz itham ve hücumları karşısında her safhada biraz daha bocalamış ve –tâbir câizse– kaçmaktan kovalamaya fırsat bulama-

mıştır. Lozan Zabıtları'nı dikkatle okuyanlar murahhaslarımızın konuşmalarının hemen hepsinin bir düşman hücumu karşısında müdafaa mahiyetini taşıdığını ibret ve dehşetle görürler. Tâ başlangıçta bir kere kaçırılan müzâkere ve münakaşa hâkimiyeti bir daha ele geçirilememiş ve bu yüzden dâima müdafaada kalınmıştır. O müdafaalar da bâri Dünya efkâr-ı umûmiyesi ve tarih önünde haklarımızı tam mânâsıyla belirtebilecek bir vasıf taşısalardı!.. O zaman belki, gelecek nesiller en iyi müdafaanın taarruz olduğu gerçeğinin kavranamamasını bir dereceye kadar mâzur görebilirlerdi.

III. OSMANLI BORÇLARININ TAKSİMİNDEKİ ADÂLETSİZLİK

Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde kifâyetsiz devlet adamları yüzünden açtığı «i s t i k r a z k a p ı s ı» gitgide bir daha kapanamıyacak bir şekil almış ve devletin hayat ve istikbalini büyük ölçüde tehlikeye sokan bir belâ haline gelmişti. Düşmanlar verdikleri paranın sarf mahallelerini de murakabe etmek ve alacaklarını intizamlı bir sûrette tasfiye için Türkiye'de husûsî bir idâre kurmuşlardı. Buna «D ü y u n - ı U m û m i y e - i O s m a n i y e »[308], bu işe bakan vekile ise «D â y i n l e r V e k i l i» deniliyordu. Bir ara **Hüseyin Câhid Bey**'in de deruhte ettiği bu Dâyinler Vekilliği bir nevî ecnebi ajanlığından farksızdı. Gerçekten, Osmanlı Devleti'ni borçlandırma mes'elesinin arkasında O'nu bir nevi tâbi veya müstemleke hâline getirmek gibi çeşitli siyâsî emeller yatıyordu. Bu bakımdan borç verilmesinde ve alınmasında veya bu borçların tasfiyesine müteâllik garantilerin sağlanmasında çeşitli iç ve dış düşmanların tafsil ve hikâyesi cildler teşkil edecek binbir hile ve tezviratı vâki oluyordu.

---

308 – Osmanlı Devleti'ni bu borçlanmalardan dolayı her vesile ile kınayanlar hiçbir zaman dörtyüz milyon lirayı tecâvüz etmemiş bulunan Osmanlı Borçlarına mukabil bugün milyarlarca doları aşan borçlarımızı, acaba nasıl izah edebilirler? Hem de o borçların «D ü y u n - ı U m u m i y e - i O s m a n i y e İ d a r e s i n i n » mevcûdiyeti dolayısıyle devletimizi bir nevî ecnebi vesâyeti altına soktuğunu iddia edenler bugünkü «T ü r k i y e ' y e Y a r d ı m K o n s o r s i y u m u»

Lozan, yeni Türkiye için, Osmanlı İmparatorluğu'nu reddetmek mantığıyle başlamıştı. Fakat bu reddi, O'nun haklarını talep mevkiinde bulunduğumuzu da kabul eden müttefikler, mükellefiyetleri mevzubahs olduğunda kabule asla yanaşamıyorlardı. Bunun en câlib-i dikkat misâli Düyûn-ı ûmûmiye-i Osmaniye mes'elesidir. Bu mes'elede varılan netice borçların sâbık Osmanlı Devleti'nden arâzi alan devletler arasında taksimi şeklinde olmuştur. Ancak, bu taksimde Türkiye'ye büyük bir haksızlık edilmiş, Türk Murahhas Heyeti de bu haksızlığı kabûlde, ne yazık ki; hiçbir be-is görmemiştir.

Gerçekten, Osmanlı Borçları'nın doğduğu anda, arazimiz onüç milyon kilometre kareden fazla idi. Avrupa devletlerine borçlanılarak alınan bütün bu paralar Yemen'den Orta Avrupa ovalarına kadar, o zamanki bütün şehir ve kasabalarımızın imâr ve müdâfaa ihtiyaçlarına sarfedilmiştir. Hatta bu sarfta Avrupa'daki topraklarımızın başta geldiği unutulmamalıdır. Faraza bir «Selânik Vilâyeti», bugün elimizde kalan kısımlardaki hiçbir yerle kıyas kabul etmeyecek derecede mâmurdu. Demek ki, asıl sarfiyat artık elimizden çıkmış bulunan bölgelere yapılmıştı. Hal böyleyken, bu borcun yüzde altmıştan fazlası Türkiye'ye yükletilmiştir. İkiyüz yirmi milyon İngiliz altınından ibâret olan hissemizin ödenişine müteâllik tafsilâta girişmiyoruz. Ancak bu ödemenin tâ 1952 yılında binbir güçlükle tamamlanabildiğini söylemekle iktifa edelim.

Onüç milyon kilometrekareyi mütecâviz bir araziden elinde sâdece 776 bini kalan Türkiye'ye, bu borcun ancak yüzde beşini ödetmek gerekirken bunu yüzde altmış olarak kabul eden Türk Murahhas Heyeti'nin bu tutum ve davranışını anlamaya ve izah etmeye imkân yoktur. Bu demektir ki; üst üste oniki yıl harb gördükten

---

karşısında neden aynı itirazları serdetmiyorlar? Zira bu iki müessese arasında fiilî ve hukûkî bakımdan hiçbir fark mevcud değildir. Üstelik o devlet bugünkünün aşağı yukarı yirmi misli genişlikteki arâzisine ve yıkılış halinde bulunmanın doğurduğu çeşitli mâlî krizlere rağmen bugünkünün onda biri kadar bile borçlanmış değildi. Bugün her doğan çocuğun bilmem ne kadar borç ödemek mükellefiyeti ile hayata gözlerini açtığı ve «uçan kuşlara bile borcumuz var» tarzındaki harcıâlem kıymet hükümlerine rağmen Osmanlı Devleti'nin hâlâ en âdi bir propaganda usûlbuyla kötülenmekte bulunmasını izaha imkân yoktur!. Üstelik Osmanlı Devleti'nde bu, borçlanma hadisesi bugünkü batılılaşma taraftarlarının öncüleri olan Tanzimat ricali tarafından gerçekleştirilmiştir.

sonra yoksul ve perişan bir durumdaki Anadolu köylüsüne tâ 1952 yılına kadar bugün artık elimizden çıkmış bulunan faraza bir Selânik veya Manastır'ın imârı için sarfedilen paraları ödettirmek gibi haksız ve insafsız bir karara varılmıştır. Kalkınma gayretleri içinde çırpınan Türkiye'ye bunun ve benzeri hataların neye mal olduğunu anlamak için bugünkü Türkiye'nin içinde bulunduğu iktisadî buhranları sathî bir sûrette de olsa göz önüne getirmek kâfidir sanırız.

Lozan'da iktisâdî mes'elelerde hiçbir muvaffakiyet sağlanamaması gâyet tabiî idi. Zira Murahhas Hey'etimize bu gibi işler için dâhil edilmiş bulunan kimseler, ya **Hüseyin Câhid** ve **Câvid Bey** gibi hâinlerden veyahud da **Hasan Bey** (Saka) gibi mes'eleden bihâber kimselerden teşekkül etmekteydi. Bu sonuncu üstelik «m ü ş â v i r» değil de «m u r a h h a s» sıfatını taşıyordu. Bakın **Dr. Rıza Nur** O'nun için ne diyor:

«İsmet şiddetle Hasan'ın aleyhinde. İkide bir: «Bu eşek herifi nerden başımıza aldık.» diyor. Türlü küfürler ediyor. Yerden göğe kadar hakkı var. Meselâ bir gün İsmet dedi ki; «Hasan Bey!.. Düyûn-ı Umûmiyenin borcu ne kadar liradır.» Hasan: «Hesap yapayım, söyleyeyim.» dedi. Gitti, bir müddet sonra geldi, «yüzelli milyon lira» dedi. Bir hafta sonra İsmet bir daha sordu. Yine: «Hesap yapayım» dedi. Gitti, yapmış geldi. «Doksan dokuz milyon lira» dedi. İsmet kızdı: «Canım Hasan Bey! Geçende yüzelli milyon dedin. Şimdi doksan dokuz diyorsun! Bu nasıl iş?.. Bunun hangisi doğru?.. Fark, yüzler, binler, haydi yüzbinler de olsa ne ise? Müthiş... Milyonlar var!» dedi. Hasan ne cevap verse idiy?!.. «Ben ne yapayım! O vakit hesap öyle çıktı. Şimdi de böyle çıktı...» Şu adam güya iktisad ve mâliye mütehassısı. Hali görülüyor ki; san'atında sıfır, fakat verdiği şu cevap ne kadar âdi ve ahmakça şey?.. Bu cevap karşısında insanın çıldıracağı gelir. Çıldıracaktım. Sinirden kahkahayı koyverdim.»[309].

İktisâdî işlere me'mur murahhası bu olan bir hey'et mi Musul gibi, harb tazminatı gibi, Düyûn-ı Umûmiye'nin tasfiyesi gibi ilh... ağır mes'elelerin altından çıkabilecektir?!..

---

309 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh: 1117

IV. VE DİĞERLERİ

Malî kayıplarımızın nispeten ehemmiyetli olanlarını belirtmek esâsından hareket ettiğimiz için bu mevzuda temas edilebilecek daha birçok tâli mes'eleye yer vermek imkânından mahrumuz. Bununla beraber işbu «M a l î K a y ı p l a r ı m ı z» faslını bitirmeden birkaç noktaya daha temas edelim:

a) İstanbul'dan Medine'ye kadar **II. Sultan Abdülhamid Han** zamanında ve O'nun tarafından inşa edilen ve milyarlara mal olan «H i c a z D e m i r y o l u» için birtakım hisse senetleri çıkarılmıştı. Bu demiryolunun yapımında diğer birçok Müslüman anasır meyânında en büyük fedakârlığı yapan hiç şüphesiz bizdik. Buna rağmen Lozan'da Hicaz Demiryolu hisse senetlerini taksim eden müttefikler, bunlardan bize hiçbir şey vermemişler, bizim murahhaslarımız da bu duruma kabul etmişlerdir.

b) Türk evrak-ı nakdiyesi «Banque de note»nin teminâtı olarak Avusturya bankalarında büyük bir yekûn tutan altınlarımız vardı. İngilizler harb içinde bu, Avusturya Devleti nezdinde emânet olarak bulunan altınlarımıza da, aynen yukarıda bahsedilen gemilerimiz gibi elkoymuşlardı. Bu da bir haksız iktisap teşkil ediyordu. Fakat ne yazık ki, gâsıpların elinden bu para da alınamamıştır[310].

c) Lozan'da mâruz kaldığımız diğer bir mâli kayıp da «K u p o n l a r v e İ m t i y a z l a r» mes'elesinden doğmuştur. Bir hayli çekişmelere sebep olan bu mes'elenin de bir hayli teferruatı vardır. Gerçekten ecnebi alacaklarının fâiz kuponları altınla mı, yoksa kâğıt parayla mı ödenecekti?! Sonra miktar ne olacaktı?!. Bütün bu teferruat için Paris'te bir komisyon teşekkül ettirilmişti.

Osmanlı Devleti'nin bazı ecnebî şirketlere verdiği imtiyazlar hakkında da bunları mutlak olarak ilga kararı alınamamıştı. Bu imtiyazları devam ettirmek veya onlara muâdil başka bir imtiyaz kabul etmek, veyahud da bir ehli hibre'nin tâyin ve tensib edeceği bir

---

310 – **Dr. Rıza NUR** – a.g.e. sh: 1204 de:

«Harpte çıkarılan kâğıt paralarımıza garanti olan altınlar Viyana'da bir bankada imiş. Mütareke iptidasında İngilizler zaptetmiş. Bu parayı onlar aldılar. Bizim kâğıtlar havada kaldı. Yine şaşıyorum ki, bu garantisiz kâğıtlar para diye geçiyor! Bu garanti parayı almak mümkün olmadı.»

tazminatla mes'elenin kapanması gibi bir karara varılmıştı. Bunun yanında kapitülasyonların ilgasının ise –daha önce Musul Mes'elesi dolayısıyle temas edildiği üzere– Lozan'ın kazanç-kayıp tablosunda büyük bir ağırlık taşımadığı muhakkaktır. Zira tek taraflı bir hukûkî tasarrufun eseri olmaları dolayısıyle zaten Birinci Cihan Harbi içinde Osmanlı Hükümeti'nce ilga edilmiş bulunuyorlardı. Mes'ele, bunun Lozan'da müttefiklere tasdik ettirilmesinden ibâretti. Ancak, daha ziyâde Fransızları alâkadar etmesi yüzünden Fransız desteğinin kaybına ve binnetice Musul'un kurtarılmamasına müncer olması yönünden üzerinde durulmağa değer bir mes'eledir.

*
**

Aziz okuyucu!..

Yukarıdan beri yazdıklarımızı dikkatle okumuşsan Lozan hakkında istikbâlin tarihçisinin şu kıymet hükmüne vâsıl olup olmayacağını bir kere daha takdirlerine terk ediyoruz:

Lozan; muazzam bir imparatorluk mirâsının hân-ı yağmasıdır!.. Türk'ün şahsında İslâm'dan intikam alınarak, bütün bir İslâm Dünyası'nın başsız bırakılmasıdır!..

Lozan'ın getirdiği; adalarla Yunan stratejik çemberin içine alınmış, iktisâdî kaynaklardan mahrum, her türlü ünvan ve sıfatı yolunmuş, gayri tabiî hududların çizdiği küçük bir Türkiye'dir...

